

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ESKİ DÜNYA'NIN YETMİŞ BÜYÜK GİZEMİ

Eski Uygarlıkların
Sırlarının Çözümü

OĞLAK
GÜZEL
KİTAPLAR

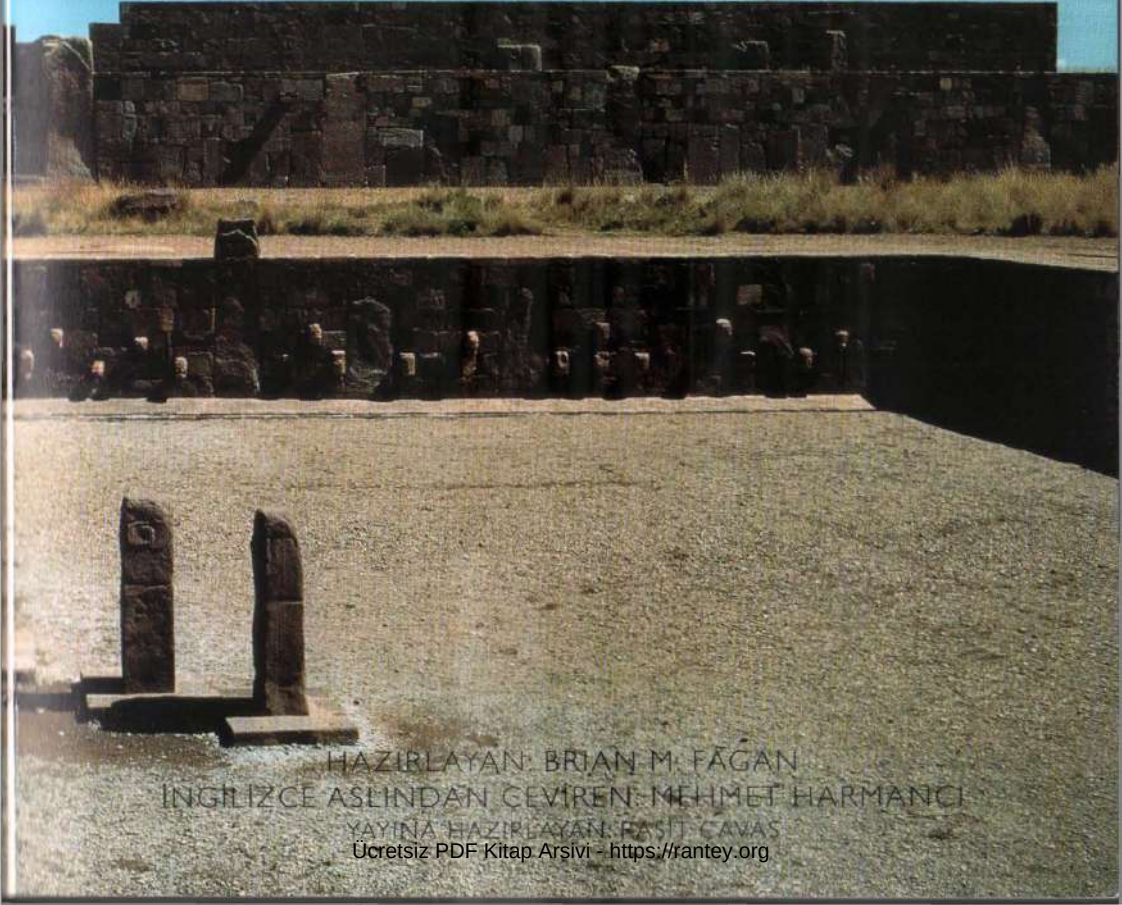
177'si renkli 431 resimle birlikte

OGLAK YAYINLARI

Eski Dünya'nın Yetmiş Büyük Gizemi

ESKİ UYGARLIKLARIN SIRLARININ ÇÖZÜMÜ

HAZIRLAYAN: BRIAN M. FAGAN
İNGİLİZCE ASLINDAN ÇEVİREN: MEHMET HARMANCI
YAYINA HAZIRLAYAN: FASİT ÇAVAS
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Kapak Resimleri: Sırt: "Yılan Tanrıça" Knossos, Girit, Heraklion Arkeoloji Müzesi, fotoğraf AKG, Londra/Erich Lessing. Ön kapaktaki küçük resimler (üstten alta): "Nuh'un Mozaïği", San Marco, Venedik, Werner Forman Arşivi, Callanish, Lewis. "Taç", copyright: Historic Scotland'ın izniyle. "Torino Kefeni" [neçatiff], fotoğraf: Fortean Picture Library. "Ana Tanrıça" figürü, Çatalhöyük, Türkiye, fotoğraf: C.M. Dixon. "Tim Severin'in Argo'su", fotoğraf: John Egan/Severin Arşivi. "Pişmiş Topraktan Asker", Shi Huangdi'nin Mezarı'ndan © Daniel Schwarz/Lookat. "Maya Sarayı", Palenque, Meksika, fotoğraf © Tony Morrison/South American Pictures. "Tutankhamon'un Altın Maskesi" (ayrıntı), Mısır Müzesi, Kahire. "Stonehenge'in Havadan Görünüşü", © Skyscan Balloon Photography, English Heritage Public Library.

İçindekiler

Birinci sayfa: Phaistos Diski, bir yüzyıl önce Girit'te bulunmuş ve üzerindeki şekiller hâlâ çözülememiştir.
İkinci ve üçüncü sayfa: Bolivya'daki gizemli Tiwanaku şehri, İS 200-600 civarı: Yarı yeralı tapınağından Kalasasaya suruna açılan monolitik kapıya kadar olan görünüş.
Sayfa 5 "Nuh'un Gemisi, Gustav Doré (solda). Callanish, Orkney'deki dikili taşlar (sağda).
Sayfa 6 Gize'deki Sfinks (solda). Çin'in ilk imparatoru Shi Huangdi'nin pişmiş topraktan ordusu (sağda).
Sayfa 7 Üstteki runik yazısıyla Frank miğferinden ayrıntı, İÖ 700 civarı (solda). Romalı asker bir barbarla savaşıyor, Roman kahartması, erken ikinci yüzyıl (sağda).

Katkıda Bulunanlar	8
Önsöz	10
Giriş: Bilimsel Bir Uğraş	12

OĞLAK / GÜZEL KİTAPLAR

Eski Dünya'nın Yetmiş Büyük Gizemi-The Seventy Great
 Mysteries of the Ancient World
 İngilizce aslından çeviren: Mehmet Harmancı
 Yayına hazırlayan: Raşit Çavaş

© 2001 Thames & Hudson Ltd, Londra ile yapılan anlaşmayla yayımlanmaktadır.
 © Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2002
 Bu yapıtın bütün hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayımcının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Kurumsal kimlik danışmanı: Serdar Benli
 Kapak uygulama: M. Deniz Çorbacıoğlu
 Grafik uygulama: Şaduman Dönmez
 Dizgi düzeni: Trump Mediaeval, 9,5 / 12 pt.
 Ofset hazırlık: Oğlak Yayınları
 Baskı ve ciltleme: Hong Kong, Toppan

● Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti.
 Genel yönetim: Senay Haznedaroğlu
 Yayın yönetmeni: Raşit Çavaş
 Zambak Sokak 29, Oğlak Binası, 80080 Beyoğlu-İstanbul
 Tel: (0-212) 251 71 08-09, Faks: (0-212) 293 65 50
 e-posta: oglak@oglak.com

Birinci baskı: 2002
 ISBN 975 - 329 - 400 - X

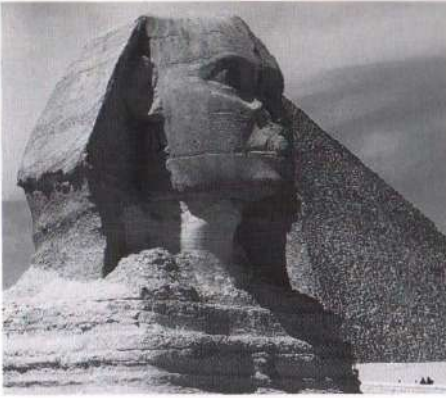

Mitler ve Efsaneler: Saklı Gerçekler mi?

Giriş	18
1 Cennet	21
2 Tufan ve Nuh'un Gemisi	25
3 Musa ve Çıkış: Efsane ya da Gerçek!	30
4 Kayıp Sodom ve Gomorra	34
5 Atlantis: Gerçek ya da Kurmaca?	38
6 Troya Savaşı	43
7 Theseus ve Minotaurus	48
8 İason ve Argonotlar	52
9 İsrail'in Kayıp On Kabilesi	56
10 Kutsal Ahit Sandığı'nın Peşinde	60
11 Beytlehem Yıldızı	63
12 Kral Arthur ve Kutsal Kâse	67
13 Torino Kefeni	71
14 Maya Efsanesi: Dünya'nın Sonu 2012'de mi?	74
15 Aztlán ve Aztek Göçü Efsanesi	76
16 Düş-Zamanı Anılan	79

Taş Devri'nin Sırları

Giriş	82
17 İnsanın Kökenleri Bulmacası	85
18 Dil Nasıl Gelişti?	89
19 Neanderthaller'e Ne Oldu?	92
20 Paleolitik Mağara Resimlerinin Sırrı	96
21 İlk Avustralyalılar Kimlerdi?	101
22 İlk Amerikalılar ve Kennewick İnsanı	105
23 Büyük Av Hayvanları Neden Yok Oldu?	109
24 Çiftçilik Nasıl Başladı?	114
25 Kaya Resimleri Sanatının Esrarı	118
26 Megalitlerin Anlamı	123
27 Bir Ana Tanrıça Kültü Var mıydı?	128
28 Buzadamı: Çoban mı, Şaman mı?	132
29 Stonehenge Nasıl Yapıldı?	136
30 Hint-Avrupalılar Nereden Geldiler?	141

Eski Uygarlıklar

Giriş	144
31 Eski Mısırlılar Siyah Afrikalılar mıydı?	147
32 Piramitler ve Dikilitaşlar Nasıl Yapıldı?	151
33 Sfenks Muamması	156
34 Punt Ülkesi Neredeydi?	161
35 Tutankhamon Öldürülmüş müydü?	164
36 Tanrı Mumyaları: Kim Bunlar?	167
37 Olmekler Afrikalı mıydı?	171
38 Kartacalılar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?	173
39 Eski Çağ Kâhinleri: Peygamber mi Fırsatçı mı?	177
40 Keltler Kimlerdi?	182
41 Bataklık Cesetleri: Cinayet mi Kurban mı?	186
42 Roma'nın Kayıp Lejyonları	189
43 Mithra Kültü'nün Esrarı	193
44 Mayalar'ın Kayıp Kenti: "Q Aları"nın Peşinde	197
45 Nazca Çizgilerinin Gizemi	199
46 Tiwanaku'yu Kim İnşa Etti?	202
47 Inkalar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?	205
48 Polinezyalılar Anavatanlarını Nasıl Buldu?	208
49 Paskalya Adası'nda Heykeller ve Hayatın Devamı	211

Mezarlar ve Kayıp Hazine

Giriş	216
50 55 Numaralı Mezarın Sırrı	219
51 Büyük İskender'in Kayıp Lahdi	223
52 Çin'in İlk İmparatorunun Mezarı	227
53 Lüt Gölü'nün Gizli Hazine	231
54 İsa'nın Kabri	234

Eski ve Çözülmemiş Yazılar

Giriş	238
55 Yazının Doğuşu	241
56 Proto-Elam Yazısı	245
57 İndus Yazısı	247
58 Lineer A ve Phaistos Diski	250
59 Alfabenin Doğuşu	254
60 Etrüsk Alfabesi	258
61 Meroe Yazısı	260
62 Zapotek ve Kistak Yazıları	261
63 Rünik Yazı ve Pikt Sembol Taşları	263
64 Rongorongo	266

Uygarlıkların Çöküşü

Giriş	268
65 Thera Patlaması ve Minos'un Çöküşü	271
66 Roma'nın Çöküşü	275
67 El Niño'lar ve Moche Uygarlığı'nın Çöküşü	279
68 Maya Uygarlığı Neden Çöktü?	282
69 Anasaziler'e Ne Oldu?	286
70 Uzaydan Gelen Büyük Felaketler	289

Diğer Kaynaklar	293
Fotoğraf ve Çizim Kaynakçası	298
Dizin	300

Katkıda Bulunanlar

BRIAN M. FAGAN, California Üniversitesi (Santa Barbara) antropoloji profesörü ve aynı zamanda önde gelen bir arkeoloji yazarıdır. İklim değişiklikleri, arkeolojik keşifler ve Mısır tarihi üzerine önemli araştırmaları vardır. Aynı zamanda, yaygın olarak kullanılan *Ancient North America* (3. baskı, 2000) adlı ders kitabının yazarıdır. **22, 45, 48, 65, 67, 68, 70**

CHRISTOPHER CHIPPINDALE, Cambridge Üniversitesi Arkeoloji ve Antropoloji Müzesi'nde küratör olarak çalışmaktadır. *Stonehenge Complete* (2. baskı, 1994) adlı bir kitabı vardır. Alan çalışmalarından biri Kuzey Avustralya'daki Aborijin kaya resimleri üzerinedir. **16, 25, 26, 29**

RICHARD A. DIEHL Antropoloji Profesörü ve Alabama Üniversitesi'ne bağlı Alabama Doğal Tarih Müzesi müdürüdür. Kırk yıl boyunca Orta Amerika uygarlıklarının arkeolojik araştırmasına eğilmiştir. *Tula: The Toltec Capital of Ancient Mexico* (1983) ve Michael D. Coe'yla birlikte *In The Land of Teotihuacan* (1980) kitaplarının yazarıdır. **37**

AIDAN DODSON Bristol Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde ziyaretçi profesördür. Mısır tarihi ve cenaze arkeolojisiyle ilgili geniş kapsamlı yazıları vardır. *The Mummy in Ancient Egypt* (Saline Ikrani'la, 1998) ve *After the Pyramids* (Londra 2000) kitaplarının yazarıdır. **35, 50**

ESTHER EIDINOW Oxford'daki Magdalen College'da felsefe doktoru ve "Eski Yunanlılar'da belirsizlik" konusunda çalışıyor. **39**

CAROL J. ELLICK Tucson, Arizona'da tarih ve arkeoloji konularında danışmanlık hizmeti veren Statistical Research Inc., adlı şirkette halka açık programlar bölümünün kurucu yöneticisidir. Üniversite öncesi sınıflar için arkeolojik eğitim materyalleri geliştirilmesi, halk için insanlık tarihinin yorumlanmasında uzmanlaşmıştır. **69**

KENNETH L. FEDER New Britain, Connecticut'daki Central Connecticut State University'nin Arkeoloji Bölümü'nde arkeologtur. Farmington River Archaeological Project'in kurucusu ve müdürü, Paranormal olayları araştırma bilimsel bir komitenin (Committee for the Scientific Investigation of

Claims of the Paranormal) üyesidir. *The Past in Perspective* (2000) ve *Frauds, Myths and Mysteries: Science and Pseudoscience in Archeology* adlı kitapların yazarıdır (4. baskı, 2001). **5, 6, 7, 8.**

ROBERTA HARRIS Eski Yakın Doğu arkeolojisi üzerine dersler vermektedir. Uzmanlık alanı *Kitabı Mukaddes* dönemidir. Uzun yıllar Anglo-İsrail Cemiyeti'nin onursal sekreterliğini yapmıştır. Aynı zamanda cemiyetin yıllık *Bulletin*'inin kurucu editörüdür. *Exploring the World of the Bible Lands* adlı bir de kitabı bulunmaktadır. **1, 2, 3, 9, 10, 53, 54**

JOHN HAYWOOD Lancaster Üniversitesi Tarih Bölümü'nde fahri öğretim üyesi ve Royal Historical Society of Great Britain'ın üyesidir. Kitapları arasında *Encyclopedia of Viking Age* (2000) ve *The Historical Atlas of the Celtic World* (2001) bulunmaktadır. **40**

CHARLES HIGHAM Yeni Zelanda'daki Otago Üniversitesi'nde antropoloji profesörü. Otuz bir yıldır Tayland ve Kamboçya'da araştırmalar yapmaktadır. Güneydoğu Asya Mitolojisi üzerine birkaç kitabı bulunmaktadır: *The Archaeology of Mainland Southeast Asia* (1989), *The Bronze Age of Southeast Asia* (1996) ve *The Civilization of Angkor* (2001). British Academy üyesi olan Profesör Higham halen Kamboçya'da Angkor uygarlığı üzerine kapsamlı bir araştırma projesi yürütmektedir. **52**

MARK HUMPHRIES İrlanda, Maynooth'taki National Üniversitesi'nin Eski Klasikler Bölümü'nde öğretim görevlisidir. Roma İmparatorluğu'nun son dönemi ve erken Hristiyanlık tarihi ve arkeolojisi uzmanıdır. Batı Avrupa'da Hristiyanlık'ın yayılışını farklı bir boyutta ele alan *Communities of the Blessed* (1999) kitabının yazarıdır. **66**

LAWRANCE KEEPIE Glasgow Üniversitesi'ndeki Hunterian Müzesi'nde profesördür. Roma lejyonları, Latin yazıtları ve İskoçya'daki Roma dönemi kalıntıları üzerine pek çok makalesi vardır. *The Making of the Roman Army: From Republic to Empire* (1998) başta olmak üzere pek çok kitabı bulunmaktadır. **42**

DAVID LEWIS WILLIAMS Johannesburg Witwatersrand Üniversitesi Kaya Resimleri Araştırma Enstitüsü'nde emekli profesör ve başkanın olarak çalışmaktadır. Başlıca kitapları: *Believing and Seeing: Symbolic Meanings in Southern San Rock Painting* (1981), *Stories that Float from Afar: Nineteenth Century/Xam San Folklore* (2000) ve Jean Clottes'le birlikte *The Shamans of Prehistory: Trance and Magic in the Painted Caves* (1998). **20**

J. P. MALLORY Belfast Queen's Üniversitesi'nde Tarihöncesi Arkeolojisi profesörüdür. Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların erken tarihöncesi dönemi üzerinde çalışmaktadır. *In Search of Indo-Europeans* (1989) ve *Encyclopedia of Indo European Culture* (1997) ve *The Tarim Mummies* (2000) adlı kitapların ortak yazarıdır. **30, 36**

SIMON MARTIN Kraliyet Sanat Akademisi'nden mezun olmuştur. University College London Arkeoloji Enstitüsü'nün fahri araştırma üyesidir. Son altı yıldır Calakmul'da epigrafik alan çalışması yapmaktadır. Nikolai Grube'yle birlikte yazdığı *Chronicle of Maya Kings and Queens* (2000) adlı bir kitabı bulunmaktadır. **14, 44**

STEVEN MITHEN Reading Üniversitesi'nde erken tarihöncesi profesörüdür. Araştırma projeleri arasında insan zihninin evrimi, tarihöncesi avcı toplayıcılar ve teknolojiye bilgisayar simülasyonu kullanımı yer almaktadır. Şu an Ürdün, Faynan Vadisi'nde alan çalışmaları yapmaktadır. Yayınları arasında *Thoughtful Foragers: A Study of Human Decision Making* (1990) ve *The Prehistory of Mankind* (1996) sayılabilir. **17, 18, 19, 23, 24**

MICHAEL R. MOLNAR Eski sikkelerde bulunan astral sembolizm uzmanı bir astronomdur. *The Star of Bethlehem: The Legacy of the Magi*'nin yazarıdır. (1999). **11**

COLIN PARDOE Arkeoloji ve biyolojik antropoloji danışmanıdır. Biyoloji ve kültür ilişkisi üzerine makaleleri vardır. **21**

KONSTANTINOS POLITIS British Museum'da Ortaçağ ve Modern Avrupa Bölümü'nün yardımcı uzman küratörüdür. Lüt Gölü bölgesi arkeolojisi üzerine uzmanlaşmıştır. Lüt'un sığmağı mağarayla ilgili kazıları ve restorasyon projesini yönetmiştir. Ürdün, Safi'de eski Tsoar'da kazıları yönetmektedir. **4**

ANDREW ROBINSON *The Story of Writing: Alphabets, Hieroglyphs and Pictograms* (1995) ve *Lost Languages: The Riddle of the World's Undeciphered Scripts* (yakında yayımlanacak) adlı kitapların yazarıdır. *Times Higher Education Supplement*'in edebiyat editörlüğünü yapmaktadır. **55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64**

CHRIS SCARRE McDonald Arkeoloji Araştırmaları Enstitüsü'nün vekil müdürüdür. *Past Worlds: The Times Atlas of Archaeology* (1988) ve *Timelines of the Ancient World* (1993) adlı kitapların editörlüğünü ve başyazarlığını yapmıştır. *Chronicle of the Roman Emperors* (1995) adlı bir kitabı vardır ve *World Civilizations*'da (1997) ortak yazarlık yapmıştır. **27, 28, 41**

IAN SHAW Liverpool Üniversitesi'nde Mısır Arkeolojisi üzerine dersler vermektedir. *Egyptian Warfare and Weapons*'ın (1991) yazarı, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*'in (1995) ortak yazarıdır. *Oxford History of Ancient Egypt*'in (2000) editörü ve *Egyptian Materials and Technology*'nin (2000) ortak editörüdür. **31, 32, 33, 34**

CHRISTOPHER SNYDER Arlington, Virginia'daki Marymount Üniversitesi'nde Avrupa Tarihi Bölümü'nde asistanlık yapmaktadır. Aynı üniversitenin Tarih ve Politika Bölümü'nde de kürsüsü vardır. *Age of Tyrants: Britain and the Britons*, **A** 400-600 (1998) ve *Exploring the world of King Arthur* (2000) adlı kitapların yazarıdır. **12**

CHARLES STANISI Los Angeles'deki California Üniversitesi'nde Antropoloji Bölümü'nde asistandır. Peru ve Bolivya'daki Titicaca havzasında, karmaşık politik ve ekonomik örgütlenme üzerine araştırmalar ve kazılar yürütmüştür. Brian Bauer'le birlikte yazdığı *Ritual and Pilgrimage in the Ancient Andes* (2001) adlı bir de kitabı vardır. **46, 47**

JAMES F. STRANGE, Güney Florida Üniversitesi'nde (Tampa) İlahiyat profesörüdür. Yeni Ahit araştırmaları, Doğu Akdeniz'in Roma ve Bizans dönem üzerinde çalışmaktadır. Arkeoloji alanında birkaç kitabı ve pek çok makalesi vardır. **13**

JO ANNE VAN TILBURG Halen sürmekte olan Paskalya Adası Heykel Projesi'ni yönetmektedir. Los Angeles'taki California Üniversitesi'nde Cotsen Arkeoloji Enstitüsü'nde araştırma asistanı olarak çalışmaktadır, aynı zamanda buradaki Kaya Sanatı Arşivi'nin inşürlüğünü yapmaktadır. Yayınları arasında, *Easter Island. Archaeology, Ecology and Culture* (1994) ve *Encyclopedia of Prehistory for Human Relations Area Files*'daki Paskalya Adası maddesi bulunmaktadır. Paskalya Adası'ndaki Mana Keşfinin liderlerinden biri olan Katherine Routledge'ni biyografisini yazmaktadır. **49**

RICHARD F. TOWNSEND Chicago Sanat Enstitüsü'nde Afrika ve Kızılderili bölümünün küratörüdür. Aztek sanatı, mimarisi, ve ritüel çevre düzenlemesi hakkında yazıları vardır. Yayınları arasında *The Aztecs* (2000) ve önemli sergi katalogları *The Ancient Americas* (1992) ile *Ancient West Mexico* (1998) bulunmaktadır. **15**

ROGER WILSON Nottingham Üniversitesi Arkeoloji bölümünde profesörlük ve bölüm başkanlığı yapmaktadır. Sicilya ve Orta Akdeniz'deki Roma ve Yunan arkeolojisi üzerine çalışmaktadır. Kitapları *Sicily Under the Roman Empire* (1990). **38, 42, 51**

Önsöz

İNSANLIĞIN GEÇMİŞİ ÇÖZÜMLENMEMİŞ sırlarıyla bizleri çepeçevre sarmaktadır. Arkeologlar insanlığın 2,5 milyon yılı aşkın bir dönemi kapsayan tarihini bütün çeşitliliğiyle gözler önüne sermek için uğraşır. Çalışmaları sırasında geçmişin gizlerini araştırırken, popüler hayalgücüne de sesleniyorlar.

Bizler efsane ve mitlerde anlatılan yerleri, olayları ve insanları ararız ama bunlar ya çoktan ortadan silinmişler ya da helki, güçlü simgeler ya da güçlü inançlar derecesinde kök saldıkları insan hayalinden başka bir yerde hiç var olmamışlardır. Kendi geçmişimizi anlamak isteğini hissederiz ama zamanın uzaklığı genelde bu giz havasını artırır. Çok uzak atalarımız nereden gelmişler, bizler nasıl bir evrim geçirip geliştik? Birden çöküp ortadan kaybolmuş görünen başarılı ve görüldüğü kadarıyla asla yıkıl-

maz olan eski imparatorluklara ne olduğunu merak eder, atalarımızın dünyanın en büyük anıtlarını nasıl ya da neden yaptıklarına akıl erdiremeyiz.

Burada, kesin bir tanımı olmayan "eski dünya" dediğimiz şeyden kalan geniş bir giz yelpazesini inceleyeceğiz. Yüz yıl kadar önce "eski dünya"yı Mısır, Yunanistan, Yakındoğu, Mezopotamya ve Roma'yı içeren eski Akdeniz dünyası olarak gördük. O zamanlar geçmişin gizleri klasik efsaneleri ve Cennet'in yeri gibi soruları içerirdi.

Günümüzde "eski dünya" terimi Afrika insanlarından Meksika'daki ilk mısır ekenlere ve Çin imparatorluk gömülme âdetlerine kadar her şeyi kapsar. Yüzyıl öncesinin "eski dünya"sı günümüz "küresel" arkeolojik dünyasına kıyasla bir köy gibi kalır. Sahnemiz dünya olduğu için biz de en geniş tanımlara gerek duyarız. "Eski dünya"mız, insan tarihinin bütün dönemlerini ve dünyanın her yanını, ta Avrupalılar'ın beş yüzyıl önceki "yeni dünya"ya yolculuklarına kadar içermektedir.

20. yüzyılda dünyanın tanınmış gizleri hakkında pek çok kitap yazılmıştı ama eski dünyanın çözülmemiş gizlerinin ve insanı şaşırtacak derecede çok çelişkilerinin varlığını pek az kimse bilir. *Eski Dünya'nın Yetmiş Büyük Gizemi*, bu boşluğu doldurmak amacıyla. Seçtiklerimiz konusunda herkes aynı fikirde olmayacaksa da, bunlar geçmişteki insan toplumlarının şaşırtıcı çeşitliliğini düşündürecek kadar zaman ve mekâna yayılmışlardır ve içlerinde yüz yıl önce hayal bile edilemeyen gizler vardır. Bunlardan yalnızca birkaçını anmak gerekirse: İlk Amerikalılar kimlerdi? Bir zamanlar bir Ana Tanrıça kültü var mıydı? Maya uygarlığı neden aniden çöktü? Ve dünyayı ve ilk uygarlıkları mahveden asteroidlerle kuyruklu yıldızlar mıydı?

Pek çok eski giz öylesine şiddetli tutkular uyandırır ki, bilimadamları ve sıradan insanlar dindarların ateşliliğiyle taraflara bölünürler. *Eski Dünya'nın Yetmiş Büyük Gizemi*'ndeki yazılar kitaba katkıda bulunan 28 seçkin yazarın uzmanlıkları nedeniyle

yetkin ve hepsinden önemlisi, tarafsızdır. Bunlar geçmiş hakkındaki bazı çok tartışmalı konulara dengeli bir perspektif getirmektedirler. Yazarlarımızdan bazıları, geçmişin, günümüzde geçerliliğini koruyan gizlerine kesin yanıtlar veremediklerini kabul etmektedirler. Bu sayfalarda insanı canlandıracak bilimsel dürüstlüğe rastlanılacaktır.

Çıkacağınız yolculuk, geçmişin en büyüleyici gizleri arasında ilginç ve insanı düşünmeye zorlayan bir yolculuk olup elinizdeki kitap da bu alandaki en uzman kişilerden bazıları tarafından kaleme alınmış bir kitaptır.

Bu yüzden de kalıcı bir değere sahiptir.

BRIAN M. FAGAN

Üstte Fransa'da Chauvet Mağarası'nın görkemli resimlerinin 30 bin yıl öncesine ait olduğu saptanmıştır. Bu resimlerin, bilinen en eski temsili resimler olduğu söylenebilir.

Giriş:

Bilimsel Bir Uğraş

Bilebileceğimiz en güzel şey esrarengiz olandır. Bu, bütün gerçek sanat ve bilimin kaynağıdır.

ALBERT EINSTEIN, 1930

TUFAN, ATLANTİS, TAŞ Devri'nin gizleri, çözümlenmemiş metinler ve sisler içindeki kayıp uygarlıklar: Bu kitap dünyanın dört bir köşesinde insan geçmişinin büyük sırlarından bazıları arasında bir yolculuktur. Bunlardan pek çoğu belki de bilim tarafından asla çözümlenemeyecek olan gizemlerdir. Diğerleri ise eski insan toplumları konusunda bilimadamlarını yüz yıldan uzun bir süredir şaşırtan temel sorulardır.

Eski Dünya'nın Yetmiş Büyük Gizemi altı bölüme ayrılmıştır. Birincisi: "Mitler ve Efsaneler: Saklı Gerçekler mi?" Bu bölüm, uzun yüzyıllardır popüler

kültürün malı olmuş geçmişin en ünlü gizlerinden bazılarını içermektedir. Bilim ve efsane huzursuz bir ikilidir. Birincisi somut kanıt isterken, ikincisi genellikle inanca gerek gösterir. Buradaki perspektifimiz bilimdir: Süregelen efsaneler için tarihe dayanan bir temel araştırması. Cennet ve Çıkış kanıtlarını inceleyen Viktorya Dönemi'nden beri saygın bilimadamlarının dikkatini üzerinde toplayan Atlantis kayıp kıtası ve Troya Savaşı hakkında günümüzde hâlâ devam eden çelişkileri de tartışmaktayız.

Burada kilit sözcük "kanıt"tır. Örneğin, Kutsal Kâse ya da Aztekler'in efsanevi doğum yerleri olan Aztlan'ın nerede olduğu konusunda hangi somut tarihi kanıtlar vardır? Iason ve Argonotlar hikâyesi, Eski Yunanlılar'ın Karadeniz seferlerine mi dayandırılmaktadır? Kutsal Ahit Sandığı'nı aramak boşuna mıdır? Avustralya Aborijinleri'nin Avustralya'nın on binlerce yıl önce insanlar tarafından ilk iskânına dair "Düş-Zamanı" denilen anıları olduğu doğru mudur? Torino kefeninde gerçekten de ölü İsa'nın görüntüsü var mıdır?

"Taş Devri'nin Gizemleri", eski tarihöncesi dönemini kapsıyor ve arkeologlar ile bilimadamlarını hâlâ şaşırtan önemli konulardan bazılarını içeriyor. Çağdaş insanlığın kökenlerini ve tropik Afrika'da ilk ortaya çıkışımızı saran çelişkileri, konuşmanın kökenlerini ve 30 bin yıl önceki dünyanın ilk sanatsal geleneklerini araştırıyoruz. İlk Amerikalılar kimlerdi? İnsanlar Avustralya'ya ilk kez ne zaman ve nasıl ulaştılar? Tüylü mamut ve kama dişli kaplan gibi büyük hayvanları Buzul Çağı'nın sonunda

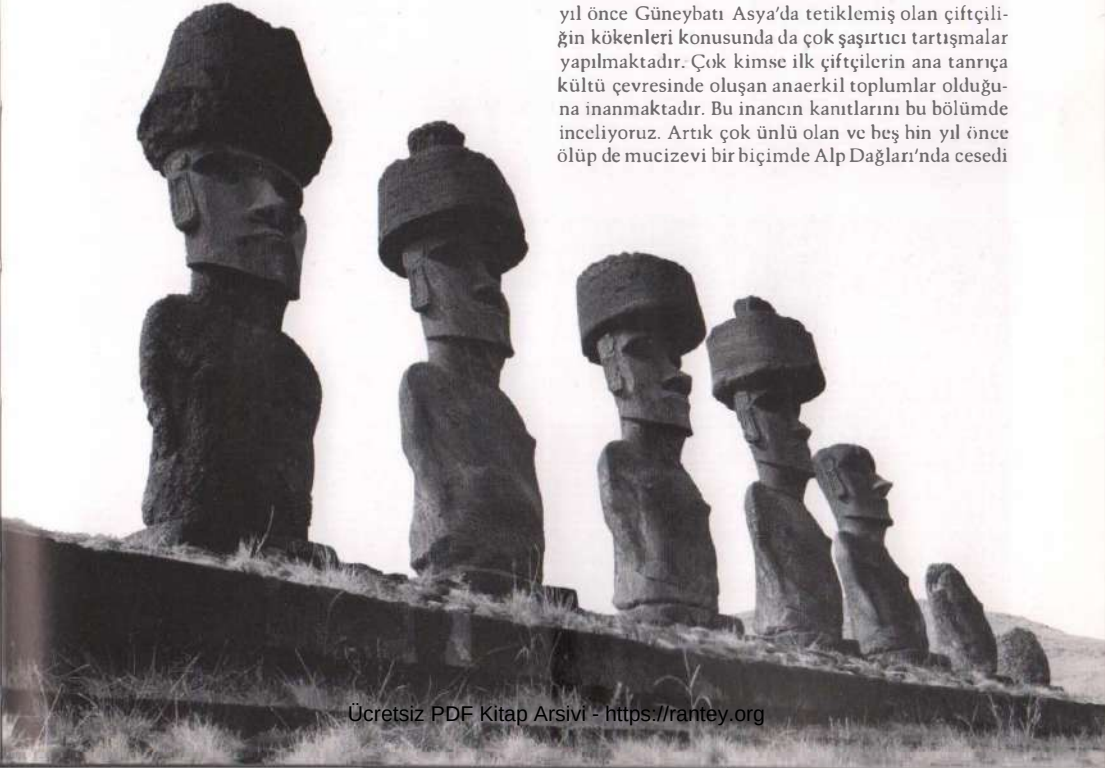

Solda Yaklaşık İÖ 540 yılından kalma bu Yunan vazosunda Theseus, Minotauros'u öldürüyor. Efsane boğaların önemli rol oynadıkları anlatılan bir dine sahip Girit, Minoslar'ın anısını korumakta olabilir.

Sağda Kuzey İngiltere'de bir turba bataklığında bulunan Lindow adamı. Kuzey Avrupa'da başka cesetler de bulunmuştur. Bunlar dini kurbanlar mıydı, idam edilmiş suçlular mı, yoksa cinayet kurbanları mı?

Altta Paskalya Adası'nın esrarengiz taş heykelleri ziyaretçileri 18. yüzyıldan beri şaşkırtmaya devam etmektedir. Moai olarak anılan heykellerin, yüksek rütbedeki ataları temsil ettikleri sanılmaktadır. Kırmızı başlıkları Polinezya'da yaygın olan tüylü başlıkları simgeler.

yeryüzünden silen neydi? İnsan topluluklarında günümüze kadar devam eden temel değişimleri 12 bin yıl önce Güneybatı Asya'da tetiklemiş olan çiftçiliğin kökenleri konusunda da çok şaşırtıcı tartışmalar yapılmaktadır. Çok kimse ilk çiftçilerin ana tanrıça kültü çevresinde oluşan anaerkil toplumlar olduğuna inanmaktadır. Bu inancın kanıtlarını bu bölümde inceliyoruz. Artık çok ünlü olan ve beş bin yıl önce ölüp de mucizevi bir biçimde Alp Dağları'nda cesedi

Güney Afrika'da Drakensberg Dağları'ndaki bir kaya resminde ok atan avcı. Bu tür kaya resimleri dünyanın her yerinde vardır ve eski insanların dünyalarını nasıl gördüklerinin doğrudan doğruya belgesidir.

korunmuş olan Buz Adam Ötzi kimdi? Sorulan diğer sorular arasında Hint-Avrupalılar'ın nereden geldikleri ve eski insanların Stonehenge'i nasıl yaptıkları da vardır.

"Eski Uygarlıklar" bölümünde aralarında Afro-merkezcilik, eski Mısır uygarlığının kimliği ve Mesoamerika'nın Olmek halkının sözde Afrika kökenleri gibi pek çok tartışmalı konu vardır. Bu tartışmalar tıpkı Mısır Sfenksi'nin yaşı üzerindeki tartışmalar gibi şiddetli tutukları körüklemektedir. Sonra Firavun Tutankhamon'un ölüm nedeni ve güney Peru'daki Nazca Çizgileri'nin esrarı gibi çağdaş

bilimin çözümleyemediği konular var. Pek çok eski uygarlıkta sık sık ortaya çıkan insan kurban etme ve mumyalama konuları bizleri Inkalar ve Kartacalılar gibi halkların neden tanrılara çocuk kurban ettikleri ve toprağın verimliliğiyle insan hayatının sürekliliği konusundaki yakın bağlar üzerinde düşünmeye yöneltmektedir.

Çin'in Tarım Havzası'nda bulunan mumyalar kurban değillerdi ama dövmeleri ve ekose kumaştan giysileriyle bu esrarengiz insanlar kimlerdi? Arkeoloji ve klasik yazarlar nedeniyle pek çok bakımdan aşına olduğumuz Eski Roma hile gizli Mitra kültüründen kayıp lejyonlar bilmecesine kadar pek çok sırrını hâlâ korumaktadır.

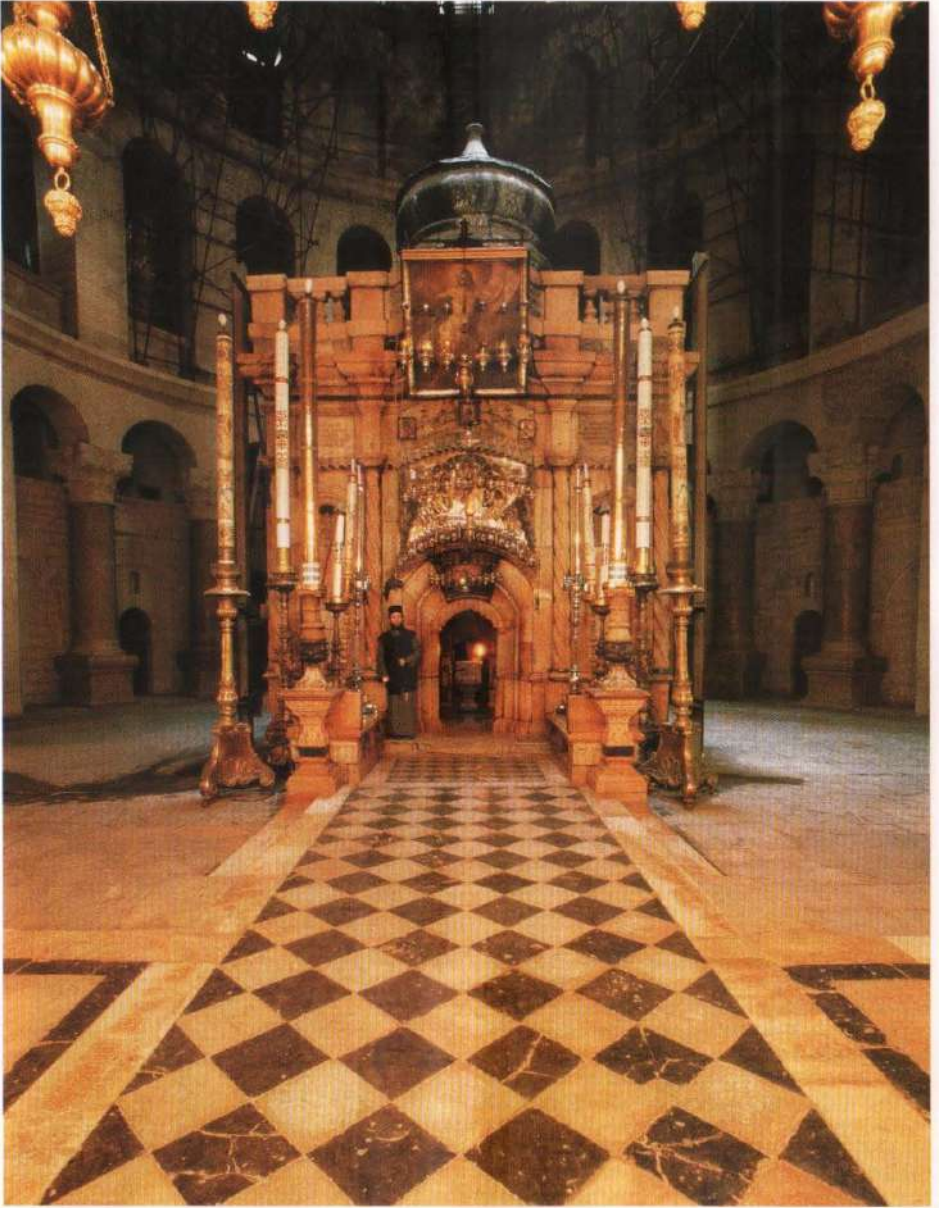
"Mezarlar ve Kayıp Hazine" bölümünde arkeolojinin en görkemli bazı keşifleri ve bunların ortaya attığı sorular ele alınmaktadır. Lüt Gölü'nde bulunan tomarlar büyük bir dikkatle incelenmiş ve çevrilmiş de hâlâ esrarını korumakta ve içeriğinin sırlarını açığa vurmamıştır. Çin imparatoru Shi Huangdi'nin pişmiş toprak askerleri gibi kalıntılar ise imparatorun hâlâ kazılmamış olan mezarında karşılaşılabilecek olağanüstü zenginlik konusunda ipuçları vermektedir. Ancak bütün bu bulgular bize bu görkemli yapıtların, keşfetmenin heyecanının yalnızca bir parçası olduğunu hatırlatmaktadır. Çok daha önemli olan bunların geldikleri topluluklar ve onların ardındaki dini inançlar konusunda ortaya attıkları sorulardır.

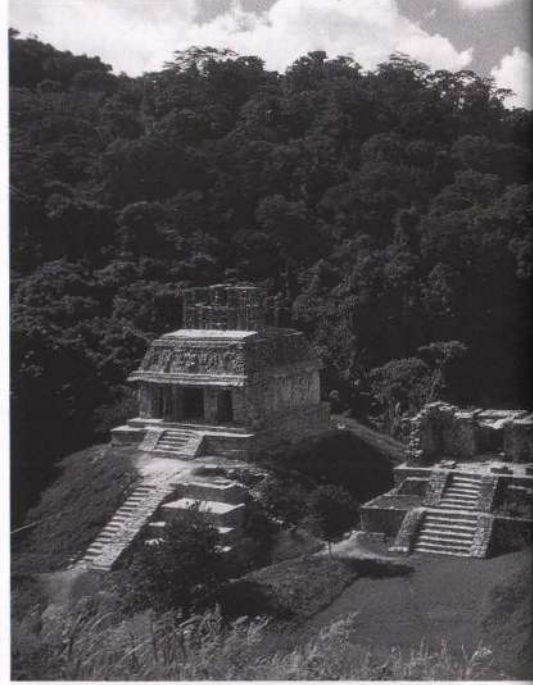
"Eski ve Çözülmemiş Yazılar", arkeolojinin en büyük çözülmemiş gizemlerinden bazılarını ele al-

Solda Arkeolog Johan Reinhard, Andlar'ın yüksek bir zirvesinde Inkalar tarafından kurban edilen bir çocuğun donmuş mumyasını ortaya çıkarıyor. Bu tür kurbanların, ülkesi yüksek dağlar olan kudretli yaratılış tanrısını teskin etmeye inanırdı.

Karşı sayfada Kudüs'teki Kutsal Lahit Kilisesi'nin Aedicule'ünün (eski tapınağının), İsa'nın mezarı üstüne inşa edilmesine inanılır.

maktadır. Yazı çözme büyük bir beceri ister, genelde bir ekip işidir ve kimi zaman da bilimadamları arasında şiddetli rekabete neden olur. Mısır hiyerogliflerinin, Asur çivi yazısının ve Maya yazısının başarıyla çözüldüğü bilinmektedir. Biz burada hâlâ çözülemeyen bazı yazıları ve kuşaklar boyunca bütün uzman çalışmalarına direnebilmiş bazı eserleri ele alıyoruz. Bunların arasında Indus yazısı, Girit Linear A yazısı, Phaistos diski ve Meksika yaylalarının bazı eski yazıları vardır.

“Uygurlukların Çöküşü” bölümü şaşırtıcı derecede ihmal edilmiş bir konu olan eski uygarlıkların çöküş nedenlerinden bazılarını ele almaktadır. Roma’nın ve eski Maya uygarlığının çöküşleri kuşaklar boyunca tartışma konusu olmuştur.

Ekoloji, toplumsal baskı, savaş ve diğer nedenlerle bu çöküş açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak şimdi, özellikle son birkaç bin yılda meydana gelen kısa süreli iklim değişikliklerini çözmeye elde edilen büyük ilerlemeler sayesinde, afet çapındaki iklim değişimleri yeni bir öneme kavuşmaktadır. Artık güçlü

Solka, karşı sayfada **Peru'nun** **kuzey kıyısındaki esrarengiz Nazca Çizgileri; İÖ 100 ile İS 700 yılları arasında yapıldığı sanılmaktadır. Bazı araştırmacılar çizgilerin tören yolları olduğuna, diğerleri ise bunların eski su yollarına bağlı olduğuna inanır.**

Solka **Meksika'da Mayalar'ın Palenque kentinin görkemli kalıntıları. Mayalar gibi karmaşık ve başarılı uygarlıkların aniden neden çöktükleri, belki de insan geçmişinin en şaşırtıcı gizlerinden biridir.**

Solka **Roma Mithra kütünün garip sembolizmi ve ritüelleri, bilimadamlarını uzun bir süreden beri şaşırtmaktadır. Kuzey İngiltere'de Housesteads Roma kalesinde bulunmuş bu heykelcik, Mitra'nın bir yumurtadan çıkışını göstermektedir.**

Sağda **Etrüskçe yazılı bir kupa. Tek tek harflerin anlamlarını bilmemize rağmen Etrüsk dili hâlâ esrarını korumaktadır.**

El Niño olayları konusundaki yeni bilgilerin Peru'nun kuzey kıyılarındaki Moche uygarlığını nasıl çöküşe götürdüğünü ve şiddetli kuraklık dönemlerinin Amerika güneybatısındaki eski pueblo (Anasazi) uygarlığının çöküşüne katkıda bulunduğunu burada göstermekteyiz.

Maya uygarlığının çöküşünün ve yok olmasının başlıca nedenlerinden biri olarak gösterilen kuyruklu yıldız çarpmalarını ve diğer şiddetli astronomik olguları içeren yeni çelişkili açıklamalar çok daha dramatiktir.

Tutankhamon'un mezarının bulunmasından yetmiş beş yıl sonra bile, arkeolojik keşiflerin hızı kesilmemiştir. Geçmişin, hem bilimadamlarını hem de sıradan insanları ilgilendirecek ama henüz çözülmemiş ve belki de çözümünü yıllar sürecek daha pek çok ilginç gizleri vardır.

İşte arkeolojinin süregelen hazza, bütün şaşırtıcı karmaşıklığı ve esrarıyla insan çeşitliliğinin kutlanması buradadır.

Mitler ve Efsaneler: Saklı Gerçekler mi?

"PEKÂLÂ, SİZLERİ efsane dünyasına götüreceğim. Hayvanların insanlar gibi yürüyüp konuştukları, evcilleştirilmedikleri, değişmedikleri yeri ve zamanı iyi bilirsiniz. Gerçek insanlar hâlâ..." Kuzeybatı Kızılderililerin hikâyesi sayısız yaratılış mitinden biridir ve dünya düzeninin açıklanmasının, varoluşun başlangıcının bir yoludur. Eski Mısırlılar sulardan oluşan bir kaostan çıkan ve suyun üzerine topraktan bir teppe çıkaran Tanrı Atum'dan söz ederler. Tekvin'in Birinci Bölümünde Tanrı'nın dünyayı ve insanları altı günde nasıl yarattığı anlatılır. Biz insanlar, manevi ve simgesel düşünceyi, varoluşun sınırlarını, birey ile grup ve kozmos arasındaki ilişkiyi şarkılarda ve şiirlerde tanımlama konusunda benzersiz bir yeteneğe sahibiz. Geçmiş hakkında çok meraklı olmamız da pek çoğumuzun mitlerin ve efsanelerin tarihsel doğruluğu üzerinde kafa yormamızın nedevidir.

Batı dünyasının en büyük edebi eserlerinin bazıları -ki, *Kitabı Mukaddes*, Homeros'un *Ilyada'sı*, *Gılgamış Destanı* ve İskandinav destanları bunların arasındadır- önce sözlü destanlar olarak başlamış, daha sonra yazıya dökülmüş ve günümüze kadar korunmuş, üzerinde çalışılmış ve incelenmiştir. Bunlar en çok sevilen serüven ve cesaret hikâyelerimizden bazılarıdır: Altın Postu arayan İason ya da Labyrenthos'ta dev Minotavros'la çarpışan Theseus gibi. Meraklı olan bilim kaçınılmaz olarak o en büyük soruyu sorar: Efsaneler gerçek midir? Musa veba salgını sırasında gerçekten Mısır'dan kaçtı mı? Sodom ve Gomorra kentleri ateş ve kükürtle yakılmış mıydı? Troya Savaşı tarihi bir gerçek miydi ve Kral Arthur, İsa'nın son yemeğinde kullandığı Kutsal Kâ-

Altın Post'un Ele Geçirilmesi, Jean-François Detroy, 1743. İason ve Argonotlar hikâyesinin ardındaki gerçek nedir acaba?

se'yi arayan gerçek bir insan mıydı? Efsaneler kuşku-cu bilimin istediği kesin kanıtlardan yoksun oldukları için bunlara kesin bir cevap vermek pek kolay değil-dir.

Araştırma yorucu bir iştir. Cennet'in araştırılması arkeolojinin olduğu kadar Sümer edebiyatının araştırılmasını da gerektirir. Sir Leonard Woolley, güney Irak'ta Ur'da derin bir hendekte kutsal kitaplarda yazılı Tufan'ın kanıtlarını bulduğuna inanıyordu (ve yanılıyordu). Günümüzde, Euxine Gölü'nün aniden taşması ve Karadeniz'in oluşmasının insanlarda Tufan anılarını neden olduğunu iddia edenler vardır. Atlantis çok geniş bir spekülatif ve bilimsel literatürün doğmasına neden olmuştur. En kalıcı kuramlardan biri Yunan filozofu Platon'un Girit'te çok ileri bir Tunç Çağı uygarlığının çok eski anılarını kaydetmiş olmasıdır. Bu tür çelişkiler arasında yol almak, köpekbakları kaynayan akademik sularda yüzmek ve örneğin Kutsal Ahit Sandığı'nın, İsrail'in Kayıp On Kabilesi'nin ya da Beytchem Yıldızı'nın tarihsel varlığını sorgulamayanların sürekli saldırısı altında bulunmak demektir. Destanlar ve olağanüstü afetler, geçmiş için maceraperest senaryolar ve basit açıklamalar sunabilir ama bilim, genellikle tarihsel gerçeğin çok daha karmaşık olduğunu ortaya koyar.

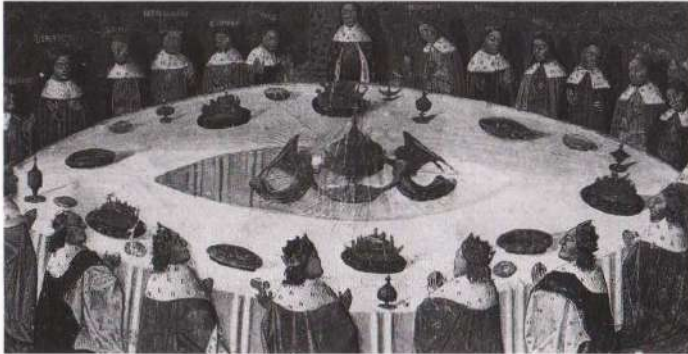
Bütün eski uygarlıklar güçlü ideolojiler yaratmış ve bunlarla kökenlerini açıklamış ya da ilahi krallar ve imparatorluk hükümdarlarının yönetimini haklı göstermeye çalışmışlardır. Eski Maya mitolojisi güçlü efendileri efsanevi bir dünyanın ortasına oturtan gayet süslü icatlarıdır. Rahipleri, bazı insanların dünyanın sonunun 2012 yılında geleceği kehanetinde bulunduğu inandıkları ünlü Uzun Sayı takvimini yaratmıştır. Ancak eski Maya öğretileri 21. yüzyıl

dünyasına uygulanabilir mi? Meksika yaylalarının Aztekler'i 15. yüzyıl başlarında askeri fetihlerini mazur göstermek için kendilerine görkemli bir imparatorluk geçmişi yaratmışlardı. Bu üretilmiş tarihlerinde anavatanlarını Meksika Havzası'nın kuzeybatısında Aztlan adında bir gölde göstermişlerdi. Bugün Aztlan'ı ve Aztekler'in özgün anavatanlarını saptayabilir miyiz? Bilimsel jüri hâlâ bir karara varmış değil.

Mayalar ve Aztekler maddi ve manevi dünyaları sürekli bir bütün olarak görürlerdi. Olağanüstü ruhsal güce sahip insanlar, doğaötesi alana geçme, atalarla ve manevi dünyanın güçleriyle iletişim kurma yeteneğine sahiptiler. Bu tür kültürlerde yaratılış efsanelerinin ya da destanların gerçek olup olmadıkları sorunu hiç görülmez. Bunlar insan varlığının kumaşının bir parçasıdır. Avustralya "Düş-Zamanı" böyle bir sembolik dünyadır ve kabile üyelerinin her birinin çevresini sarar ve bütün hayata hâkimdir.

Torino Kefeni, İsa'nın bütün kutsal emanetleri içinde en ünlüsü ve tartışmalıdır: Bu bezin ön ve arka yüzünde İsa'nın olduğu söylenen bir insanın görüntüsü vardır. Radyokarbon tarihlemesi, kefenin 13. ya da 14. yüzyıldan kalma olduğunu tespit etmiştir ama hem tarih hem de görüntünün kumaş üzerine geçirilmesi konusunda ciddi tuarsızlıklar ve sorular vardır. Kefen konusundaki sorular bilimin, geçmişin gizlerini çözmekteki kısıtlılığının klasik örnekleridir.

Bilimin sorunlarından bazıları eskiler dayanan mitlerin ve efsanelerin doğrulanması alanındadır. Cevap aramak zararsızdır ama bunların, pek çok kişi için ya tarihsel bir gerçek ya da insanlık tarihinin ve varlığının meşru ve içtenlikle inanılan temeli olduğunu unutmamak gerekir. Ve bilimin ateşli bir inanç karşısında güçsüz olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır.

Lancelot ve Yuvarlak Masa'nın diğer şövalyeleri önünde Kutsal Kâse beliriyor. Kral Arthur ile efsanevi maiyetinin gerçekten var olup olmadığı büyük bir tartışma konusudur.

Cennet

Zaman: Efsanevi

Mekân: Bir olasılıkla Güney Irak

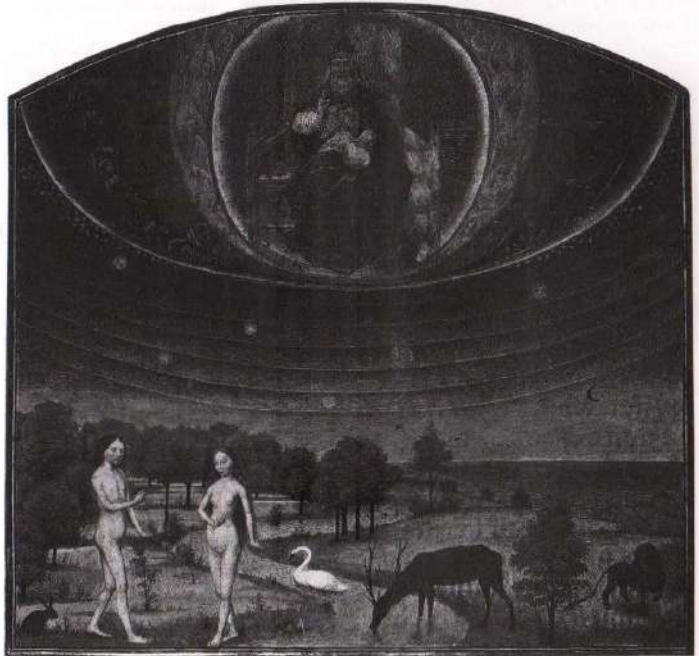
Cennet, yeryüzünde eşi bulunmayan bir yerdir, ancak kesin yerini hiçbir insanın bilmesine izin verilemez. Gelecekte bir zaman... Tanrı Cennet'in yolunu açıklayacaktır.

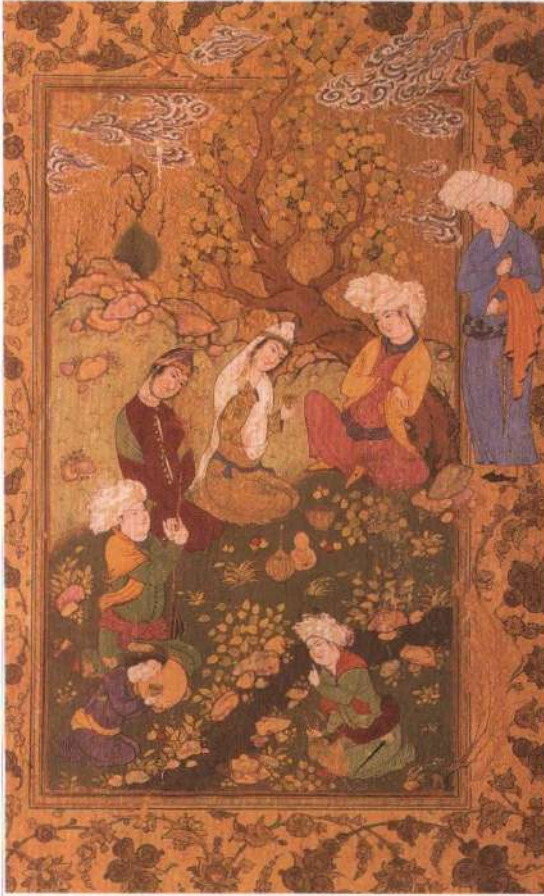
BİR HAHAM MESELI

ORTASINDAN BÜYÜK, HAYAT veren ırmağın aktığı Cennet'in nerede olduğunu kimse öğrenememiştir. *Kitabı Mukaddes*'in Tekvin kitabı şöyle der: "Ve Rab Allah şarka doğru Aden'de bir bahçe dikti" (Tekvin 2:8). Bu tarifi Güney Irak'ta eski den Sümer ve Akadlar Ülkesi denilen yer olduğu anlamı çıkarılmaktadır. Yüzyıllar boyunca pek çok in-

san bu efsanevi İrem bahçesini aramışsa da, asla bulunmuş değildir. İbrani hikâyesinde yer alan günah ve cezalandırılma anlamından yoksun olmalarına rağmen benzer efsaneler Sümerler zamanında da bilinmekteydi. Aziz Paulus'tan sonraki ilahiyatçılar Cennet'i bir yeryüzü cennetinden çok tanrısal bir ödül yeri olarak düşünmüşlerdir. (Korintoslulara II. Mektup 12:3)

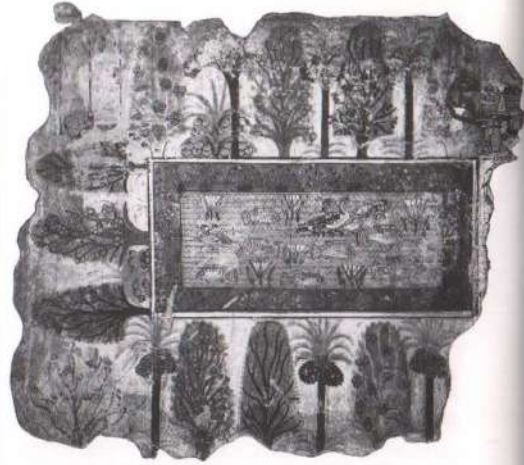
Baba ve Kralolan Tanrı, Âdem ile Havva'yı gökyüzünden kutsarken, cennetin bir yeryüzü cenneti ya da Zevk Bahçesi olarak resmedilişi. Kûreleri içinde gezegenler göğü yeryüzünden ayırıyor.

Mısır ve Yakındoğu'daki Cennet Bahçeleri

Bir Cennet bahçesi fikrinin Sami ruhunda kök salmış olmasının nedeni, herhalde insanların yaşadıkları ekili alanları çevreleyen çöllere bir antitez oluşturmamasındandır. Yakındoğu'nun pek çok yerinde, dirnen toprakta yiyecek bir şey yetiştirmek çok güç bir işti. Bu çok geniş bölge her zaman büyük çelişkiler alanı olmuştur: İyi sulanmış, kupkuru çöllerin ortasında sakinlerinin özenle geliştirdikleri yüksek derecede verimli vahalar vardır. Fırat ve Dicle gibi Türkiye, Suriye ve Irak'tan geçen nehirlerin zengin

Solukta Bir 16. yüzyıl İran elyazmasında, bir bahçede yapılan piknik. İranlılar, "park" anlamına gelen bir kelimeden dünyaya Cennet (Paradise) fikrini vermişlerdir. Üstte 18. hanedan Mısır lahdinden Nebamun'un bahçesinde bir havuz. Havuz gölge veren ağaçlarla çevrilidir.

vadileri ve Mısır'daki Nil vadisi çevredeki kuru ovalar ve çöllerle tam bir zıtlık oluşturur. Su olmadığı takdirde ne bitki ne de hayvan ve insan yaşayamaz. Ve deniz kıyılarında tatlı su ırmakları ya da kaynaklar olmadığı takdirde toprak işlenemez. Yağmur yağacağı zamanlar önceden kestirilemez, sulamalı tarımı ise tümüyle suya bağlıdır. Nil vadisinde Fırat'ın yedi yıllık bolluk ve ardından yedi yıllık kuraklık rüyası (Tekvin 41: 1-4) Mısır'da Assuan Barajı'nın yapıldığı 20. yüzyıl ortalarına kadar gayet gerçekçi bir durumu yansıtmaktaydı.

Böylece bir Cennet bahçesi fikri, Yakındoğu'da binlerce yıldır çok değerli bir olgudur. İngilizce'deki "Eden" [Cennet] adı ya Akadça "ova" anlamına gelen "edinu"dan ya da "zevk" anlamına gelen İbranice kökten gelmektedir ve ta ilk çağlardan beri Cennet fikriyle ilişkilendirilmiştir. İngilizce'deki "Paradise" (cennet) sözcüğü önce eski Farsça'daki "apiri-da-eza"dan (park) gelmiştir. Bu kelime İbranice'de "pades" ve sonra Yunanca'da "paradeisos" olmuştur. Kitabı Mukaddes'in Yunanca çevirilerinde kelime ilk olarak Cennet için kullanılmış ama sonra Kral Hirodes'in İÖ 1. yüzyılda Eriha'da yarattığı yüzme havuzlu ve fiskiyeli, iyi sulanan, bahçeler arasındaki saray kompleksi gibi büyük bahçeler için kullanılmıştır.

Üstte **Asur kralı Asurbanipal** saray bahçesinde yemek yiyor. **Ninive sarayındaki röliye**f, İÖ 7. yüzyıl. **Altta Nabukadnezar'ın Babil'deki taht odasının yeniden inşa edilmiş cephesi, palmiye ağaçları ve diğer bitkilerle**, İÖ 6. yüzyıl.

Firavunlar'ın Mısır'ında kralların ve soyluların evlerini, sulanan ve meyve ve sebze yetişen bahçeler çevrelerdi. Sofralarına balık, insanların günün sıcaklığında kenarında serinledikleri havuzlardan gelirdi. Böyle bir bahçenin Kudüs'ü saran çifte surun arasında bulunduğu Tevrat'ta yazmaktadır (Ve şehrin duvarında gedik açıldı ve bütün cenk adamları, kral bahçesinin yanında olan iki duvar arasındaki kapı yolundan geceleyin kaçtılar; Krallar 2, 25:4) Bu bahçe, Krallar 2, 21:18'de sözü edilen Kral Üziyah'ın bahçesi olabilir. Eski Yakındoğu'da kral aileleri her tarafa tıpkı Asur ve Babil saraylarında olduğu gibi Cennet bahçeleri yaratmışlardır. Bazı krallar avlanmak için başka ülkelerden getirtilmiş ve özellikle yetiştirilmiş vahşi hayvanlar için çok büyük parklar da kurmuşlardır. Bunlardan en ünlüsü Ninive'deki sarayının röliyelelerinde de belirtildiği gibi Asurbanipal'in (İÖ 668-627) avladığı aslanlardır. Bir başka röliyefte aynı kral ile karısının saray bahçelerinin büyük ağaçları arasında bir asma bahçede yemek yedikleri görülmektedir. Bir olasılıkla Sinahheriba'nın (İÖ 704-681) inşa ettiği bir bahçe, başka bir Ninive röliyesinde yer almaktadır. Bu Cennet'te kralın doğuda 80 kilometre ileride Zagros Dağları'ndan su kemerleriyle getirttiği suyla parklar ve meyve ve sebze bahçeleri sulanmaktadır.

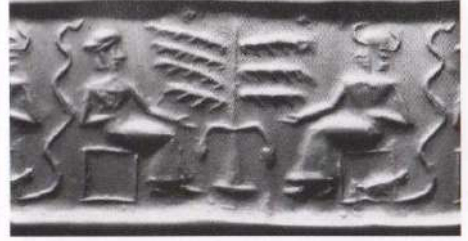
Babil'in Asma Bahçeleri

Babil'in Asma Bahçeleri eski çağlarda bile çok ünlüydü. Bu "keyif bahçeleri" eski dünyanın yedi harikasından biriydi. Efsaneye göre bunlar Babil Kra-

lı Nabukadnezar (İÖ 604-562) tarafından yurdunun ormanlık dağlarını özleyen Med prensesi karısı Amitis için yaptırılmıştır. Alman arkeologu Robert Koldewey, 20. yüzyılın başlarında çeşit çeşit bitkiyle örtülü bir tür teraslı ziggurat olarak düşündüğü bu yapının temellerini bulduğunu düşünmüştür. Daha yakın zamanlardaki arkeolojik araştırmalar, kral sa-

Üstte Bir Mezopotamya mühür silindiri. Kutsal ağacın yanında oturmuş figürler: Sağda boynuzlu başlığıyla bir tanrıça. Her ikisinin ardındaki yılan Cennet Bahçesi hikâyesinin öncüsü. Solda Masolino ve Masaccio tarafından 15. yüzyılda yapılmış Âdem ile Havva tablosu. Yılanın kafası, kadın başı biçiminde resmedilmiş.

rayının kuzeyinde bir bölgedeki çok geniş sulama kanallı terasların kral ve maiyetinin kullanımı için ağaçlar ve çiçeklerle donatılmış olabileceğini belirlemiştir.

İlginç olan, bu sulak alanın Babil'in kuzeybatı köşesindeki saray duvarlarıyla kuzeydeki kent surları arasında bulunmasıdır. O zaman bir kral bahçesi için klasik yerin, tıpkı Kudüs'te olduğu gibi, kentin surları arasında, saraya yakın olması akla yatkındır.

Cennet Fikri

Eski Yakındoğu'daki kral bahçeleri efsanevi bir düşün uygulanması olduğunu akla getirmektedir. *Kitabı Mukaddes*'teki Aden Bahçesi, insanların dinlenme yeri olarak hayal ettikleri bir yeryüzü ya da gökyüzü cennetidir. Batı uygarlığında bu "Altın Çağ", "Mutlu Adalar", "Kutsanmışların Adaları", "Elysian Bahçeleri" ve bunlar gibi diğerleriyle ilişkilendirilir.

Kitabı Mukaddes'te Cennet, bir masumiyet mekânıdır ve insanların Tanrı ile bir dostmuş gibi konuşabildikleri bir masumiyet çağına aittir. Ondan sonra bizler büyüdük. Bilgi Ağacı meyvesi durumumuzun gerçeğini görmemizi sağladığında tam birer insan olduk. Yaşamak için çalışmak zorunda olduğumuzu, hastalığın ve kötülüğün, yoksulluk ile ölümün dünyaya hâkim olduğunu öğrendik. Bu meselin doğruluğu çok derinlere işler ve doğrudan insan yüregini etkiler. İslamiyet'e göreyse Cennet, inananların Allah'ın iradesiyle girebileceği zevk ve mutluluk yeridir.

Günümüzde cennetin yerinin, simgesel bir mitin anlamının herhangi bir somut gerçektan güçlü olduğu ruhlarmızda bulunduğunu kabule hazırız.

Tufan ve Nuh'un

Gemisi

2

Zaman: Efsane/ İÖ 6. binyıl ortaları
Mekân: Güneybatı Türkiye/ Karadeniz?

Ve allah Nuh'a dedi: Önüme bütün beşerin sonu geldi; çünkü onların sebebiyle yeryüzü zorbalıkla doldu ve işte ben onları yeryüzü ile beraber yok edeceğim. Kendine gofer ağacından bir gemi yap... Ve ben, işte ben kendisinde hayat nefesi olan bütün beşeri yok etmek için yeryüzü üzerine sular tufanı getiriyorum.

TEKVIN 6: 13, 17

KITABI MUKADDES'TE DÜNYANIN tümünü boğan büyük Tufan hikâyesi Tekvin kitabının 6-9 bölümlerinde anlatılır. Tanrı, yaratıklarını insanlığın günahları nedeniyle yok etmeye karar verdiğinde namuslu bir insan olduğu için yalnızca Nuh'u kurtarmıştı. Tanrı ona, küçük küçük odaları olan bir eve benzeyen bir gemi yapması için ayrıntılı bir talimat verdi. Yağmurlar başlayınca Nuh ailesini ve yeryüzündeki yaratıkların her birinden birer çifti gemisine aldı.

Yağmurlar toprağın tümü örtülene kadar yağdı ama sonra kesildi ve sel suları çekilmeye başladı. Gemi Ağrı Dağı üzerinde kaldı. Nuh gemiyi terk edip edemeyeceğini anlamak için kuşları salıverdi. Önce bir kuzgun ve sonra da üç kere bir güvercin gönderdi. Sonuncu kuş geri dönmeyince yeryüzünün kurumakta olduğunu ve gemiden inebileceklerini anladı. Kuru toprağa ayak basınca ilk işi bir kurban adamak oldu. Tanrı bunu kabul etti ve bir daha insanların günahları için dünyayı cezalandırmamaya karar verdi. Nuh ile bir ahit yaptı ve ona "Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun" emrini verdi (Tekvin 9:1). Yeryüzündeki bütün hayvanlara insanlar bakacaktı ve bu ahdin işareti olarak Tanrı gökyüzüne gökkuşağını yerleştirdi.

Nuh'un Gemisi'nin Aranması

İnsanlar çok eski çağlardan beri Nuh'un gemisinin oturduğu dağ tepesini aramışlardır. Zamanımızda bile geminin kalıntılarını bulmak için seferler düzenlenmiştir ve Yakındoğu'da seçilecek pek çok dağ vardır. Bunlardan biri Irak'ta (eski Mezopotamya'da) Kerkük yakınlarında eskiden Nısır Dağı olarak anılan Pir Ömer Gudrun'dur. Burası Zagros

Dağları'nda, eski Asur ülkesinin doğusundadır. Yine gözde yerlerden biri Van Gölü doğusundaki yüksek dağlardır. Asur İmparatorluğu zamanında (İÖ yaklaşık 9-7. yüzyıllar) burası Urartu krallığıydı (bu adla *Kitabı Mukaddes*'teki Ararat adının benzerliğine dikkat ediniz). Bu sıradağların en yüksek tepesi olan Masis Dağı da zaman zaman Nuh'un gemisinin

Altta Nuh'un Gemisi, Ağrı Dağı üzerinde: Bir güvercin gagasında yapraklı bir dal parçasıyla dönerek suların çekilmekte olduğu haberini getiriyor.

Saklı Eski Babil'den ünlü Gilgameş Destanı'nın Nuh'un Mezopotamya'daki karşıtı olan Utnapiştim'in tufan hikâyesinin anlattığı ikinci tableti (İÖ yaklaşık 2000-1800 yılları). Karşıda Venedik'te San Marco kilisesinin mozaikleri: Nuh ile ailesi gemide. Nuh hayvanları çiftler çiftler gemiden indiriyor.

arandığı yerlerden biri olmuştur. Van Gölü'nün güneydoğusundaki dağlar da aranmış ve kimi zaman iyimserlik dalgalarına neden olmuşsa da gemi asla bulunamamıştır. Tekvin Kitabı'ndaki Nuh hikâyesi, tarihi terimlerle ifade edilmiş olmadığı için burada şaşılabilecek bir şey yoktur. Hikâye biçim olarak mitolojiktir. Kendisine tapanlarla doğrudan doğruya konuşan bir Tanrı imajını korumaktadır. Tanrı "tek ve mutlak" olarak tanımlanmıştır ama her nasılsa insan karakterlidir ve o dönemin diğer Yakındoğu halklarının Tanrıları'ndan pek farklı değildir.

Tufanın İzlerinin Araştırılması

Büyük bir Tufan ve sonra dünyaya yeni bir hayat getirmek üzere oradan sağ çıkan kahramanın hikâyesi Güney Amerika'dan Avustralasya'ya ve Akdeniz'den Mezopotamya'ya kadar eski mitolojilerin çoğunda görülür. Yunan Tufan kahramanının adı Deucalion'du. Nuh gibi o da karısıyla bir gemi yapmış, içini hayvanlarla doldurmuş ve yok olmaktan

kurtulmak için denizlere açılmıştı. Eski Mezopotamya'da Tufan kahramanı çeşitli dönemlerde Ziusudra, Atrahasis ve Utnapiştim adlarını almıştır.

Tevrat'taki Nuh hikâyesine en çok benzeyen bu Mezopotamya efsanesidir. British Museum'dan George Smith 1873'te *Gilgameş Destanı*'nı yayınlamıştır. Uruklar'ın hu efsane kralı yakın dostu Enkidu'yla bir çok serüven yaşar. Enkidu ölünce çok üzülen Gilgameş, karısıyla beraber Tufan'dan sağ çıkan ve Tanrılar'ın ölümsüzlük bağışladığı atası Utnapiştim'den ebedi hayatın sırrını öğrenmek üzere yola çıkar. Utnapiştim'in hikâyesi ayrıntılı olarak anlatılır ve Tanrılar'ın çokluğu dışında Tevrat'ın Nuh ve Gemisi hikâyesinin benzeridir.

1920'li yıllarda İngiliz arkeolog Leonard Woolley, Tevrat'ın patriyarkı İbrahim'in doğum yeri olan güney Mezopotamya'daki Ur kentinde kazı yapmıştır. Woolley, Ur'da Tufan'ın kanıtlarını bulduğu telgrafıyla Londra'da büyük bir heyecana neden olmuştu. Ama yazık ki, aradığını bulamamıştı ve Güney Mezopotamya ovasındaki diğer yerlerde kazılar yapan sonraki arkeologlar da herhangi bir şey bulamadılar. Arkeologlar buralarda çanak çömlek, mezarlar ve binalarla yerleşim izlerinin altında ve üstünde, suyla getirilmiş kalın alüvyon katmanları bulmuşlardı. Ancak bu alüvyon katmanları yerleşim bölgelerinin belirli alanlarındaydı ve hiçbir zaman tümünü örtmemişti. Bunlar, Tufan'ın olmasa da, Sümer ve Akad ülkesinin büyük nehirleri olan Fırat ile Dicle'nin yerel taşmalarının kesin kanıtlarıdır.

Mezopotamya'nın bütün kentleri zorunlu olarak bu nehirlerin ya da onların kollarının birinin boyunca kurulmuşlar ve nehirler yerleşim birimlerine hayat verirken taşkın tehlikesi de getirmişlerdi. Eğer nehrin yukarısında, Suriye ya da Türkiye'de aşırı yağışlar olursa ya da karlar dağlarda çok çabuk erimişse, o zaman bu büyük nehirler taşar ve çevrelerindeki küçük yerlere büyük zararlar verirdi. Bu gibi durumlarda bir taşma izi, beklenen bir şeydir. Günümüzde güneyde pek çok eski yerleşim birimi artık çöllerde kalmıştır. Bunun nedeni zamanla nehirlerin yataklarını değiştirmiş olmasıdır.

Arkeologlar ve tarihçiler uzun yıllar boyunca Tufan'ın, özellikle de çok şiddetli olan böyle bir taşkın halkın belleğinde kalmış anısı olduğunu kabul

Solda Sir Leonard Woolley'nin 1920'lerde güney Mezopotamya'da Ur'da kazıdığı Büyük Tufan Çukuru. Woolley, Tufan'ın kanıtlarını bulduğunu sanmışsa da, iki iskân katmanının arasındaki alüvyon katmanı, Ur kentinin bile tümünü etkilemeyen bir taşkına işaret etmekteydi.

Karşıda üstte Karadeniz'in şimdi batmış olan eski kıyı çizgisini araştıran bir gemide, Robert Ballard başkanlığındaki ekip uzaktan kumandalı kameralarla deniz dibini tarıyor.

Karşıda altta İÖ 6. binyılda Karadeniz taşkını. Deniz yüzeyi 150 metre yükselmiş ve tatlı sudan tuzlu suya bir geçiş olmuştur.

etmişlerdi. Bu anı Hz. İbrahim klanıyla Ur'dan Kenan İli'ne taşınmış ve yeni anayurtlarında taze ve tektanrılı bir biçim verilmiş olabilir. Tekvin'deki yazılı hikâyenin sözlü geleneği, yüzyıllar boyunca usta hikâyecilerin dillerinde dolaşmış olabilir. Tevrat metnindeki tutarsızlıklar da bu kaynakların her ayrıntıda fikirbirliği içinde olmadıklarını göstermektedir.

Karadeniz mi Taştı?

William Ryan ve Walter Pitman adlı iki Amerikalı bilimadamı yeni ve gayet ilginç bir kuram ortaya atmışlardır. Bunların ikisi de özellikle Karadeniz'le ilgilenen jeofizikçilerdir. Onlara göre Büyük Tufan, Karadeniz'de İÖ 6. binyılda gerçekten olmuş çok büyük bir afettir. Karadeniz o zamanlar şimdi jeologların Yeni Euxine Gölü adını verdikleri bir tatlı su gölüydü. O sıralarda yüzeyi deniz düzeyinin 150

metre altındaydı. Buzul çağı sonunda buzdağlarının crimesi dünyanın tümünde denizlerin yükselmesine neden oldu. Akdeniz (ki, o da Cebelitarık Boğazı yoluyla Atlas Okyanusu'ndan beslenmekteydi) tuzlu suyunu Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne boşalttı. Denizin doğusunda bir kara parçası Marmara'nın Yeni Euxine'yle birleşmesini önüyordu. Ancak deniz yükseldikçe su bu bölgeyi ilk başlarda yavaş ve sonra belki daha büyük bir hızla aşmaya başladı. Sonra herhalde Türkiye'de çok olan depremlerden biri sırasında toprak ayrıldı ve milyonlarca ton tuzlu su günümüz Boğazı'na dolup oradan da çok aşağılardaki göle dolmaya başladı. Ryan ve Pitman iki yıl boyunca bu dar kanaldan günde 10 mil küp suyun batıdan doğuya boşaldığını ve böylece kendisine bir yatak kazarak önündeki her şeyi silip süpürdüğünü tahmin etmektedirler. Bu durumda bile Karadeniz'in tümü günde 15 santim

yükselecek, gölün kıyısındaki düz arazi günde 1,5 km kadar toprak altında kalacaktır.

Gölün çevresinde tıpkı Yakındoğu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi çiftçilikle geçinen insanlar yaşamaktaydı. Bunların çoğu yükselen sulardan hayvanlarını alıp kayıklarla, eşeklerle hatta gerekirse yaya olarak kaçmış olacaktı. Dört bir yana kaçan bu gruplar Tufan'ın korkunç anılarını da taşıyacaktı. Bu anılar zamanla kuşaklar boyu saz şairleri ve sıradan insanlar tarafından şarkılar ve hikâyeler olarak anlatıldıkça folklora ve efsanelere dönüşeceklerdi.

Kuram buydu ve bu kuram da şimdi Karadeniz'in

tabanı uzaktan kumandalı kameralı denizaltı araçlarıyla araştırılarak sınanmaktadır. Kameraların gönderdiği görüntüler grubun gemisinde izlenmektedir. İlk bulgular heyecan vericidir: 91 metre derinlikte binaya benzer kalıntılara rastlanılmıştır ve bu araştırmalar sıklaştırılacaktır.

İki Amerikalı bilimadamına göre Tufan efsanesinin kökeni budur. Nuh'un hikâyesi bunun bir anısı, Mezopotamya destanları ikinci ve hatta Yunanistan'daki Deucalion efsanesi bir üçüncüsü olabilir. Bu fikrin kanıtlanması güçse de, kolaylıkla gözardı edilemeyeceği de kesindir.

Tekvin'den Tufan Seçmeleri

"Ve onu şöyle yapacaksın: Geminin uzunluğu üç yüz arşın, genişliği elli arşın ve yüksekliği otuz arşın olacaktır. Gemiye ışıklık yapacaksın ve onu yukarı doğru bir arşına tamamlayacaksın ve geminin kapısını yan tarafına koyacaksın; alt, ikinci ve üçüncü katlı olarak onu yapacaksın. (...) Fakat seninle ahdimi sabit kılacağım ve sen ve seninle beraber oğulların ve senin karın ve oğullarının karıları gemiye gireceksiniz. Ve seninle beraber sağ kalmak için her yaşayan, bütün beden sahihi olanlardan, her nevinin ikişer olarak gemiye getireceksin, erkek ve dişi olacaklar. Cinslerine göre kuşlardan ve cinslerine göre sığırlardan, cinslerine göre toprakta her sürünenden, her neviden ikişer olarak, sağ kalmak için sana gelecekle. Ve sen yenilen her yemekten kendine al ve yanını topla ve sana ve onlara da yiyecek olacaktır. Ve Nuh, Allah'ın kendisine emrettiği her şeye göre yaptı, öyle yaptı." Tekvin, 6: 15-22.

Musa ve Çıkış: Efsane ya da Gerçek!

Zaman: İÖ 13. yüzyıl?

Mekân: Mısır/Sina Yarımadası

3

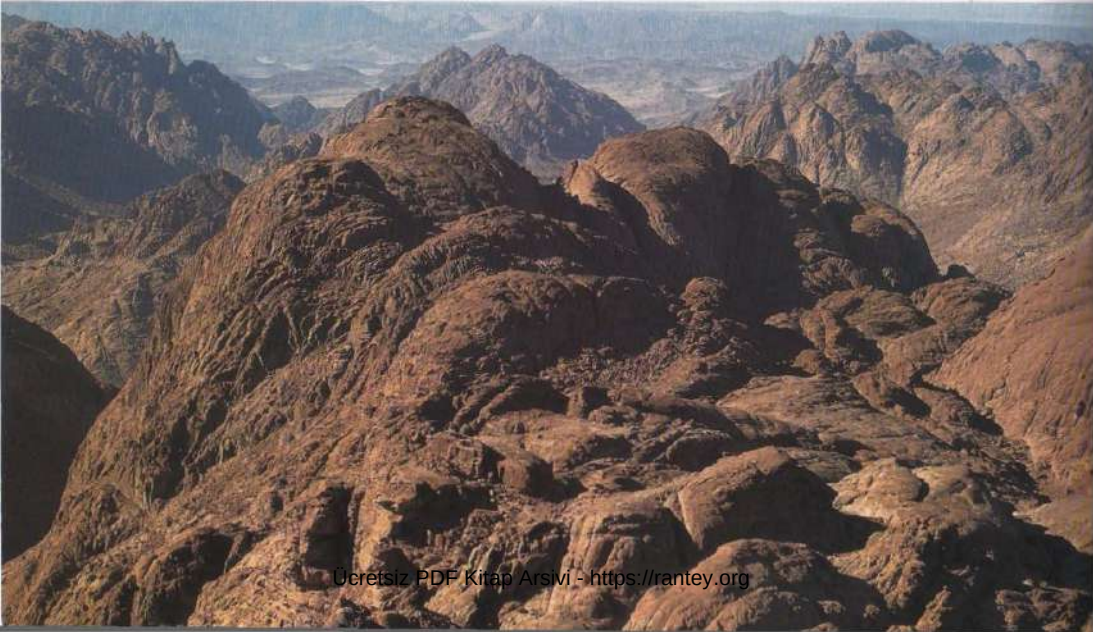
İsrail'in Allahu Rab şöyle diyor: Kavmımı salıver ki, çölde bana bayram etsinler..'

ÇIKIŞ: I

TEV RAT'IN ÇIKIŞ KİTABI İsraililer'in Mısır'da baskı altında bulunmalarının ve Musa tarafından kölelikten kurtarılmasının hikâyesiyle başlar. Musa İsraili bir çiftin oğlu olmasına rağmen Mısırlı bir prenses tarafından yetiştirilmişti. Yetişkinliğinde bir İsraili köleyi döverken yakaladığı Mısırlı bir kâhyayı öldürmüştür. Yaptığı iş açığa çıkınca Musa çöle kaçmak zorunda kaldı. Burada Yanan Çalı önünde Tanrı'dan bir vahiy aldı. Bunun sonucunda Mısır'a döndü ve kardeşi Harun ile İsraililer'in salıverilmelerini talep etti. Firavun bu isteği reddederek ülkesinin başına on felaket getirdi. Ailenin ilk doğan

çocuğunun ölmesi olan onuncu felaket bütün Mısırlı aileleri de etkilediği için Firavun İsraililer'den Mısır'ı terk etmelerini istedi. Tanrı Mısır'ın doğusundaki çölde İsraililer'in geçebilmeleri için Kızıldeniz'in açılmasını sağladı ama sonra sular yine kapandı ve Firavun fikir değiştirdiği için onları kovalayan Mısırlılar boğuldular.

Bilim adamlarının hepsi Musa'nın varolduğuna ya da Mısır'dan çıkışın yazıldığı gibi olduğuna inanmaz. Çoğu, on felaketin ve Kızıldeniz'i geçme mucizelerinin sunulduğu biçimiyle efsanevi olduğuna inanırlarsa da, özellikle Çıkış, Sayılar ve Tesniye ki-

Öste İsrailliler Kızıldeniz'i geçerlerken kendilerini kovalayan Mısırlılar sulara boğuluyor. Suriye'de Dura-Europos'taki sinagogdan bir fresk, 3. yüzyıl ortaları.

tapırlarında yeralan metinlerde tarihi bilgiler vardır. İki düşünce akımına gencide "minimalist" ve "maksimalist" adları verilir ve Çıkış hikâyesi üzerindeki tartışma İsrail tarihi için Tevrat'ın bir kaynak olarak kullanılıp kullanılamayacağına ilişkin daha büyük tartışmanın bir parçasıdır.

Minimalistler, on felaket ve Kızıldeniz'in yarılması mucizeleri konusunda Mısır'da, Sina'da ya da başka bir yerde kesin kanıtlar olmaması üzerinde dururlar. Onlar Tevrat'taki hikâyelerin sözde anlatıkları olaydan çok sonra, İÖ 6. ve 2. yüzyıllar arasında ortaya çıktığına inanırlar. Ayrıca o zaman tarih yazmak diye bir şey olmadığından Tevrat'taki hikâyeler yalnızca efsane ve folklor olarak güvenilir ve yanlışır. Arkeolojik ve tarihi araştırmalar bu nedenle Tevrat'a ışık tutamaz.

Diğer yandan çoğunluk görüşünü oluşturan "maksimalistler", Tevrat'ın, anlatıldığı olaylardan çok sonra yazılmış olduğunu kabul etmelerine rağmen, metinler konusunda farklı görüşe sahiptirler. Nabukadnezar ve Babilililer İÖ 587/6'da Birinci Tapınak'ı yıkıp halk liderlerini Kudüs ve Yehuda'dan Babil'e sürgüne götürmüşlerdi. İşte Tevrat'ın kitaplarından çoğu sürgünlerin çeşitli yazılı ve sözlü kaynaklarından toplanarak orada son şeklini almıştır. Bu nedenle Tev-

rat hikâyelerinde önemli miktarda tarihi bilgi vardır.

Bu bilimadamları Sina Dağı'nda Yasa'yı (Torah) alan Musa'nın başında bulunduğu gruba ilişkin bir metin oluşuna işaret ederler. Musa önderliğinde Çıkış'a ek olarak Tevrat metinlerinde Sina'da pek çok yolculuk hakkında izler bulunduğundan eski İsraililer'in uzun bir dönem içinde gidip gelmiş oldukları en azından mümkündür. Çıkış yolu ve bugün Sina'da adları bilinmeyen mekânların yerleri konusunda

Karşı sayfada Sina Dağı ve çevresindeki dorukların havadan görünüşü *Sağda* Musa, On Emir'in yazılı olduğu tabletleri taşıyor, İsrailliler aşağıda; *Alba Kitabı Mukaddes'i*, 1422

emin olmak imkânsızsa da, bu bilimadamları arkeolojik ve tarihi araştırmaların kutsal kitap hikâyeleri üzerine ışık tutabileceğine inanırlar.

Mısır'dakiler İsrailliler miydi?

Minimalistler ne Musa ya da Çıkış için ne de Kenan'da İsrailli varlığı için somut bir kanıt olmadığını ve Tevrat'ın bu bölümünün daha sonraki bir dönemde uydurulduğunu savunurlar. Ancak maksimalistler Mısır, Sina'da ya da başka bir yerde Musa ve Çıkış'la ilişkili belirli bir şey olmamasına rağmen, Mısır'da Sami ırkından insanların bulunduğuna ve İÖ 13-12 yüzyıllarda Yehuda'nın merkezi yaylarına yeni bir halkın geldiğini gösteren ikinci derecede kanıtlar bulunmasına işaret ederler. Bunlar Mısır tarihinin bilinen gerçeklerini kullanarak İÖ 19. yüzyıldan ve belki de daha öncesinden Sami göçebe gruplarının Mısır'a ticaret yapmaya, gıda maddesi almaya ve bazıları da mümkün olursa özellikle Nil deltasının doğu kısmına yerleşmeye geldiklerini gösterirler. Bu göçebeler arasında İsrailliler'in ataları, Yakub'un liderliğindeki patriyarkal klanlar da vardı. Bunlar Mısır'a Yusuf'a katılmaya gelmişler ve kendilerine şimdi Doğu Delta Bölgesi'yle ilişkilendirilen Goshen ülkesine firavun emriyle yerleşip firavunun hayvanlarını gütmeye verilmişti.

Mısırlıların bir zayıflık döneminde özgün yerleşimcilerin soyundan gelenler Delta Bölgesi'nde kendi hükimiyetlerini elde edip başkentlerini Avaris'te kurdular. Bunlar tarihte Hiksoslar adıyla anılırlar ki, bu kelimenin anlamı "yabancı dağlık ülkenin reisleri" demektir ve bu da güney Kenan'ın iyi bir tanımıdır. İÖ 16. yüzyıl ortalarında yeniden başa gelen yerli bir hanedan bunların liderlerini Mısır'dan kovmuştur. Sami köylülerin çoğu ülkede kalmışlar ve deltanın tarımcı nüfusunun bir parçası olmuşlardır. Tevrat'ta "Yusuf'u bilmeyen yeni bir kral" (Çıkış 1:8) tarafından "esir edilen"ler bu insanlardır. Burada herhalde İÖ 1307'de iktidara gelen ve üsleri yapıtlarına bakılırsa Doğu Delta Bölgesi'yle ailevi bağları olan 19. hanedan firavunlarına yapılan bir atıftır. Bunların başkenti Avaris'ten pek uzak olmayan Pi-Ramessu idi (Tevrat'ta Raamses, günümüzde Qantir).

Bu firavunlar aralarında Pi-Atum (Tevrat'ta Pit-hom, günümüzde Tell el-Rataba) da olan başka kentler de kurdular ve Sina ile diğer yerlerden bedevilerin girişini önlemek için bir sınır kaleleri zinciri ve ikmal depoları inşa ettiler. Firavunlar bu işlerde bölge halkını Ortaçağ Avrupası'ndakine benzeyen bir angarya çalışma sisteminde kullandılar. Mısır köylü-

leri arasında diğer göçmenlerin yanı sıra Hiksoslar'ın soyundan gelenler de vardı ve hiç kuşkusuz bu insanların hepsi bu zorunlu çalışmadan kaçmak istiyorlardı. Böylece İsrailliler'in karışık bir halk grubuyla birlikte Mısır'ı terk ettikleri söylenir (Ve İsraillioğulları, çocuklardan başka altı yüz bin kadar yaya erkekler olarak Ramses'ten Sukkot'a göç ettiler. Ve koyunlar, sığırlar, pek çok hayvanlarla karışık çok halk da onlarla beraber çıktı. [...]) Ve İsraillioğullarının Mısır'da oturdukları müddet dört yüz otuz yıl idi. Ve vaki oldu ki, dört yüz otuz yılın sonunda Rabbin bütün orduları Mısır diyarından aynı günde çıktılar. Onları Mısır diyarından çıkardığı için Rabbe çok ehemmiyetle tutulacak bir gecedir. Çıkış 12:38-41). Bu nedenle pek çok uzman Çıkış'ın en iyi İÖ 13. yüzyılda II. Ramses'in uzun hükümdarlığı dönemine (İÖ yaklaşık 1290-1224) uyduguna inanırlar.

Hicret Yolu

Musa'nın İsrailliler'i Mısır'dan hangi yoldan çıkardığı gerçekten tam bir muammadır. İbranice "Yam Suf"un İngilizce'ye neden "Saz" (Reed) Denizi yerine Kızıl (Red) Deniz olarak çevrildiği bile bilinmemektedir. Ve bu denizin nerede olduğu da bilinmemektedir. İsrail yerleşim alanlarının yerleri konusunda bir fikirbirliği de yoktur, ancak bu şaşırtıcı değildir: Sina'nın bedevi kabileleri İhrani yer adlarını devam ettirmeyeceklerdi. Hicret'in ve çöllerde dolaşılacak yolların ve Sina Dağı'nın yerinin de izini sürmek mümkün değildir. İsrailliler'in Kenan'a doğru yollarına devam etmeden yaklaşık kırk yıl konakladıkları Kadeş-Bamea, Kuzeydoğu Sina'daki Ayn Kudeyrat vahası olabilir ama bölgede o dönemden kalan herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır.

Kayıp Sodom ve

Zaman: İÖ yaklaşık 3150-1550

Mekân: Ürdün

Gomorra

4

Ve Rab Sodom üzerine ve Gomorra üzerine göklerden kükürt ve ateş yağdırdı; ve o şehirleri ve bütün havzayı ve şehirlerde oturanların hepsini ve toprağın nebatını altüst etti.

TEKVIN 19: 24-25

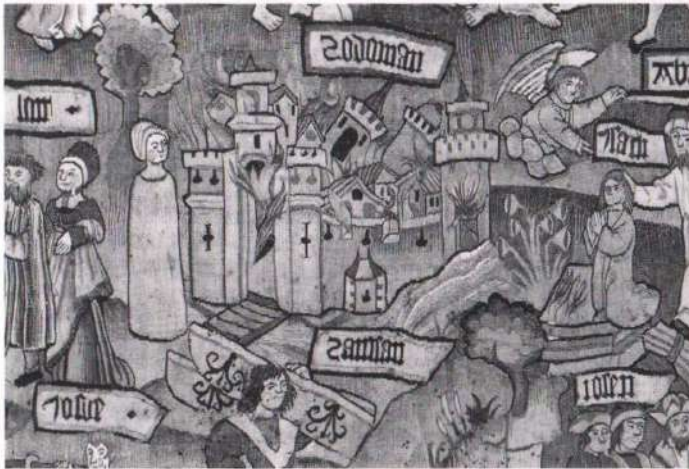
SODOM VE GOMORRA kentlerinin yıkılması *Kitabı Mukaddes*'in Eski Ahit kitabında anlatılan en ilginç hikâyelerden biridir ve aynı hikâye *Kur'an*'da da yinelenmiştir. Başlıca karakterler en büyük patriyark olan İbrahim ile yeğeni Lût'tur. Kentler bugün dehşetli geçerli olan toprak hakları, eşcinsellik, ardıllık ve aile içi zina gibi ciddi ahlaki ikilemlerin yükü altındaydılar. Olay *Kitabı Mukaddes* ahlak kuralları için bir benzetme olarak görülmüşse de, bu kentlerin ve hikâyede anlatılan olayların varlıkları konusunda herhangi bir kanıt var mıdır?

Kitabı Mukaddes'in Hikâyesi

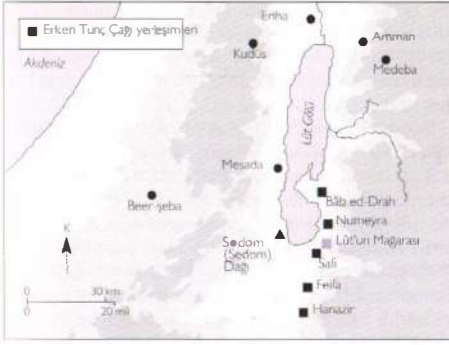
Hikâyede İbrahim ile Lût, Kenan topraklarında ço-

banlar olarak sürülerini otlatırlar. Hayvanlar çoğalınca ülke ikisine de yetmez. Bunun üzerine İbrahim ayrılımlarına karar verir ve gideceği yeri ilk seçme hakkını Lût'a verir. Lût, Şeria Vadisi'nin bol sulu ovasını seçer ve "havzanın beş zengin kentinden" biri olan Sodom yakınlarına yerleşir. Diğer kentler Adma, Tsehoim ve Tsoar'dır. Ancak Sodom erkekleri günahkâr eşcinsellerdir ve Tanrı eğer pişmanlık getirmediği takdirde hepsini yok edeceği uyarısında bulunmuştur. İbrahim, Tanrı ile suçluların yanı sıra dürüst insanları da yok etmenin ahlaklılığını tartışır; sonunda Sodom'daki tek dürüst insanın Lût olduğu anlaşılır.

Lût'u Sodom'u bekleyen felaket konusunda uyar-mak üzere iki melek gönderilir. Sodomlular Lût'un

Solda Sodom ve Gomorra'nın yıkılması: 16. yüzyıl başlarında bir Alman Kitabı Mukaddes gubleninden ayrıntı.

Lüt Gölü'nün Erken Tunç Çağı yerleşimlerini (bir olasılıkla "ova şehirleri"ni) gösteren harita.

ünisals ziyaretçilerini duyunca evine gidip görmek isterler. Kötü Sodomlular'ın melekleri taciz edeceklerinden korkan Lüt kalabalığa onlar yerine iki bakire kızını sunar. Melekler kapı önündeki Sodomlular'ı kör edip Lüt'a ailesini alıp kaçmasını söylerler. Tanrı Sodom ve Gomorra kentlerine kükürt ve ateş yağdırırken Lüt karısı ve iki kızıyla Tsoar kentine kaçmaya başlar. Ancak yolda Lüt'un karısı Tanrı'nın arkasına bakmama emrine uymayınca bir tuz "direğine" dönüşür. Lüt, Tsoar'da kalmaya korkarak kızlarıyla bir mağaraya sığınır. Kızlar uzun bir tecrit döneminden sonra kendilerine bir çocuk verip soylarının devamını sağlayacak bir erkek bulamayacaklarından korkarlar. Bu nedenle babalarını sarhoş edip ne yaptığını fark edemeyeceği bir sırada ifgal etmeye karar verirler. Bu zina birleşmesinden iki erkek evlat doğar: Moablılar ve Ammonoğulları kabilelerinin ataları olan Moab ve Ben-ammi.

Bu hikâyenin herhangi bir noktasının doğruluğu hakkında elimizde hangi kanıtlar vardır? Lüt Gölü bölgesinde Sodom ve Gomorra hikâyesini doğrulayacak bazı doğal ve jeolojik olgulara rastlanılmıştır. Ayrıca, son zamanlardaki arkeolojik keşifler de kutsal kitabın hikâyelerine belirli bir inanılırlık kazandırmaktadır.

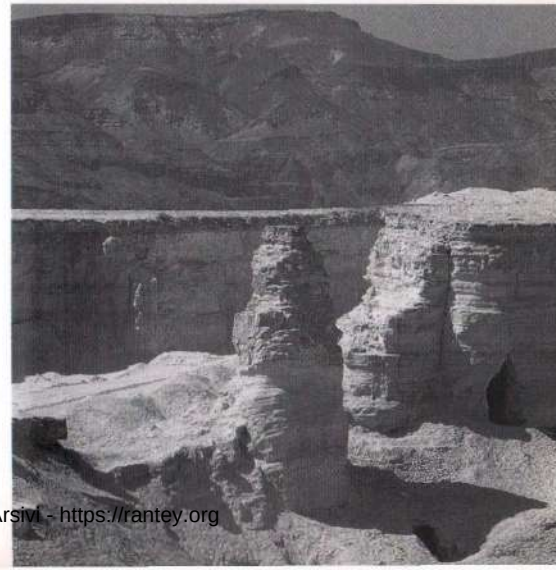
Olguların Doğal Olarak Meydana Gelmesi

İki büyük kara kütesinin birbirlerinden ayrılması sonucunda Lüt Gölü'nde sık sık depremler olur. Tarihi kayıtlardan başka yerlerde kentlerin geçmişte depremlerle yok olduklarını biliriz ve eğer bunlar fay hatları üzerindeyse depremler de daha şiddetli olur. Aynı jeolojik süreç yeryüzünün en alçak su kütesini

da yaratmıştır. Deniz yüzeyinin yaklaşık 400 metre altında derin bir vadide yer alan Lüt Gölü tuz oranı çok yüksek bir sudur, tuz yoğunluğu dibe doğru giderek artar ve kıyılarında sık sık tuz oluşumlarına rastlanır. Bu tuz sütunları kimi zaman bir tesadüf sonucu insan biçiminde olabilir ve Lüt Gölü'ne düşen her şey kısa zamanda tuzla kaplanır ve gölde bakteriler dışında bitki ve hayvan varlığının yaşamasına engel olur. Bu nedenle Lüt'un karısının tuz sütununa dönüşmesi hikâyesinin böyle bir olağandışı ama doğal süreçten kaynaklandığını düşünmek güç değildir.

Lüt Gölü'nün diğer bir garip özelliği de zift bakımından zengin olmasıdır ve bu da zaman zaman iri topaklar ya da petrol birikintileri olarak yüzeye çıkar. Sodom ve Gomorra krallarının Suriye krallarıyla bir savaş sırasında kaçarlarken "zift kuyularına" düşmeleri olayı da akla bu durumu getirir (Ve Sıddim Vadisi zift kuyuları ile dolu idi ve Sodom ve Gomorra kralları kaçtılar ve orada düştüler ve geri kalanlar dağa kaçtılar; Tekvin 14:10). Dahası, Lüt Gölü kıyılarının yumuşak kireçli topraklarında yumruk büyüklüğünde kükürt topraklarına rastlanır. Eski Ahit'in Sodom ve Gomorra hikâyesini yazanlar, "kükürt taşı" adını verdikleri bu alev alan toprakları mutlaka biliyor olmalıydılar. O nedenle göklerden yağın ateş yağmurunun kentleri yakıp yıktığı hikâyesi bu garip nesnelerden kaynaklanmış olabilir.

Lüt Gölü çevresindeki yumuşak kireç tabakasının doğal erozyonu Lüt'un karısının sonunu hatırlatan sütunlar oluşturur.

Sodom ve Gomorra'yı Ararken

Kitabı Mukaddes bilgileri ve arkeologlar yüz yıldan uzun bir süredir Sodom ve Gomorra kentlerinin bulunduğu yerleri saptamaya çalışmaktadırlar. İlk önceleri bunların Lût Gölü'nün kuzeyinde mi yoksa güneyinde mi olduğu tartışılmıştı. De Saulcy, 1851'de Lût Gölü'nün kuzeybatısında yaptığı bir araştırmada Eriha ve Kumran'ın kayıp kentler olduğunu ileri sürdü. 1920'lerde Peder Alexis Mallon'un kuzeydoğu kıyısındaki Telcylat Ghassul'da yaptığı kazılar büyük bir Kalkolitik Dönem (İÖ yaklaşık 3600) yerleşim birimini ortaya çıkardı ki, bu daha inanılır bir alternatif olarak görüldü. Bu önerinin ak-sayan yanı, çoğu bilimadamlarının Sodom ve Gomorra hikâyesinin yeraldığına inandıkları Tunç Çağ'ında (İÖ 3150-1550) bu alanda bir yerleşim izine rastlanılmamış olmasıydı.

1896'da bugünkü Şeria'da Medeba'da 6 ile 7. yüzyıldan kalma bir mozaik harita bulundu. Bu haritada Lût'un kaçıdığı ilk kent olan Tsoar, Lût Gölü'nün güneydoğu ucundaydı. Klasik tarihçiler Diodorus, Strabon, Josephus ve Tacitus ve daha sonra ortaçağ Arap coğrafyacıları Yakut, Mesudi, Mukaddesi ve Ibn Abbas bu bölgeyi tarif etmişlerdi. William F. Albright, Rahip Melvin C. Kyle, Peder Alexis Mallon ve diğerleri 1924'te bölgeyi araştırarak Tsoar'ın yerini doğrulamaya çalıştılar. Tsoar'ın Moab ülkesi olarak saptanması kendilerini, *Kitabı Mukaddes*'te Arnon olarak belirlenen Mucip Nehri'nin güneyini araştırmaya yöneltti. Lisan yarımadasını

ve yakınlardaki vadileri araştırdıktan sonra çağdaş Safi kasabasının eski Tsoar olduğunda karar kıldılar. Sir John Maundevill de 1322 ile 1356 arasında Safi'yi ziyaret ettiğinde bu kuramı çok daha önce ileri sürmüştü.

Sodom ve Gomorra'nın araştırılmasına 1930'larda Lût Gölü'nün güneyindeki sığ havzayı araştıran Le P.F.M. Abel, F. Frank ve Nelson Glueck katıldılar. Bu tuz kaplı alan Eski Abit'in "tuz denizinin yanındaki Siddim vadisi" tanımına uymaktadır (Bunların hepsi Siddim vadisinde [bir tuz denizidir] birleştiler, Tekvin 14:3). Konstantinos Politis tarafından yapılan son araştırmada Safi'nin gerçekten Tsoar olduğu anlaşıldı ve tam da Medeba haritasının gösterdiği yerde çıkmıştı.

"Havza şehirleri"nin (Ve Lût, Havza şehirlerinde oturdu ve Sodom'a doğru çadır kurardı; Tekvin 13: 12) Lût Gölü'nün suları altında kaybolmuş olduğu önerisi ilk kez 4. yüzyıl hacılarından Egeria tarafından ileri sürülmüştür. Çok daha sonra 19. yüzyıl sonlarında William Lynch'in, Albright'ın ve Kyle'in denizin kuzey ucunda olduğunu bildirdikleri birkaç küçük ada, günümüzde su altında kalmıştır. Lût Gölü günümüzde, ABİ'nin uzay kuruluşu olan NASA tarafından, uydu fotoğrafları ve suyun altında da deniz tabanı incelemeleriyle araştırılmaktadır. Araştırmalar sonucunda ulaşılan genel yargıya göre, Sodom ve Gomorra'nın, kıyıdan çok, Lût Gölü'nün altında bulunabileceği kuramı kesinlikle inanılır gibi görünmektedir.

Solda Şeria'da Medeba'da bulunan 6-7. yüzyıl mozaik haritasında Lût'un Tsoar kenti dışında sığındığı yer gösteriliyor.

Sağda Bab ed-Drah kazısında Erken Tunç Çağı'na (İÖ yaklaşık 3000) ait yanmış bir yerleşim alanı.

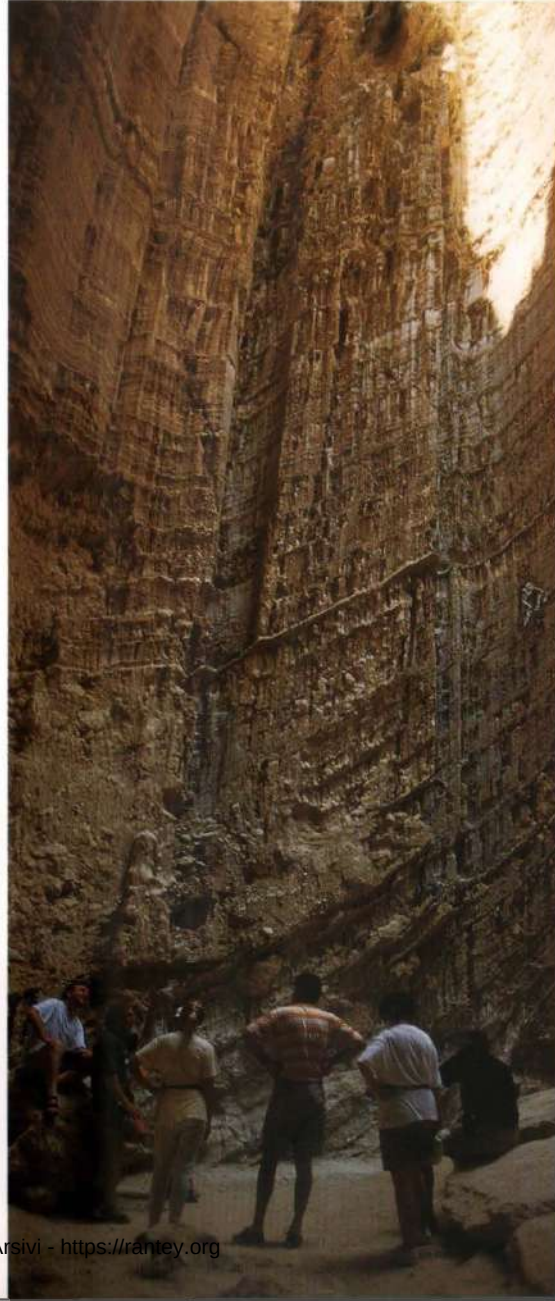
Karşıyafoda Tuzdan oluşmuş Sodom Dağı'nın (Cebel Usdam) içi. Su, tuzu eriterek bu yüksek mağaraları oluşturuyor.

Son Arkeolojik Kanıtlar

Paul Lapp, Walter Rast, Thomas Shaub ve Burton MacDonald tarafından yakın zamanlarda eski kıyı boylarında ve Lût Gölü'nün güney havzasının jeolojik fay hatlarında araştırmalar ve kazılar yapılmıştır. Araştırmacılar 1970'li ve 80'li yıllarda oralarda bir zamanlar büyük yerleşim alanları olduğunu keşfetmişlerdir. Bab ed-Drah gibi bazıları Erken Tunç Çağında (İÖ yaklaşık 3000 yılları) yanarak yok olmuşlardır. Bunlar efsanevi "havza şehirleri" olabilirler mi? 1976'da bu kentlerin Suriye'deki Ebla'da bulunan Erken Tunç Çağı tabletlerinde yer aldıkları saptanmıştır. Bu keşif, kentlerin tarihi varlıklarını doğrulamakta mıdır?

Konstantinos Politis 1990'larda Safi yakınlarında Deyr'Ayn' Abata'yı kazmış ve ilk Bizans Hristiyanları'nın Lût'un, Sodom ve Gomorra'nın yıkılmasından sonra Kitabı Mukaddes'te anlatılanlara göre, sığındığı mağara olduğuna inanılan mağaranın üzerinde inşa edilmiş bir kilise kalıntısı bulmuştur. Erken ve Orta Tunç çağları kalıntılarının bulunması da mağaranın Tekvin hikâyesinin geçtiği söylenen dönemde iskân edildiğini göstermektedir. Bu arada yakın çevrelerdeki kazılarda da benzer Orta Tunç Çağı eserlerine rastlanılmıştır.

Eski Ahit aslında bir ahlaki rehberlik kitabı olarak görülüyorsa da, çağdaş arkeolojik ve jeolojik keşiflerin Sodom ve Gomorra hikâyesinin yer alması olağanüstü fiziki ve tarihi mekânları doğruluyor olması gayet ilginçtir.

Atlantis: Gerçek ya da Kurmaca

Zaman: Bilinmiyor (İÖ yaklaşık 9600?/1520? / efsane)
Yer: Akdeniz?/Atlas Okyanusu?

5

Dünya kentinden ve hemşehrilerinden söz ettiğinde aklıma tekrarlamakta olduğum bir hikâye gelmişti ve senin, nasıl bir esrarengiz rastlantıyla Solon'un anlattıklarıyla harfiyen uyuştüğünü görmekte şaşırıldığımı söylemiştim.

PLATON, KRİTİAS, İÖ 4. YÜZYIL

İNSANLIĞIN ÇOK ESKİ çağlarının derinliklerindeki ve eski dünyanın tümüne hâkim olan büyük ve güçlü bir milletin akıl almayan bir felaket sonucunda neredeyse bir gece içinde sona ermiş olması insanları iki bin yıldır meşgul etmektedir. Burada büyük Atlantis ada milletinden söz ettiğimiz kuşkusuzdur.

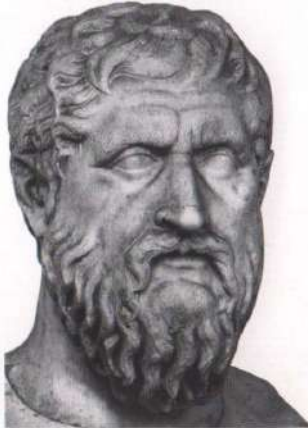
Atlantis: Efsanenin İçeriği

Atlantis'in doruk noktasına 11 bin yıl önce eriştiği söylenirse de, literatürde ortaya çıkışı ancak 2350 yıl önce, İÖ 359 ve 347 yılları arasındadır. Ülkenin adı Yunan filozofu Platon'un Sokrates ile öğrencileri arasındaki hayali konuşmalarının iki diyalogunda (*Timaio* ve *Kritias*) ortaya çıkar. *Timaio* diyalogunun başında Sokrates bir gün önceki "mükemmel"

toplum konuşmasına değinir. Platon burada uzun yıllar önce yazdığı en ünlü diyalogu olan *Devlet*'e atıfta bulunmaktadır. Platon, Sokrates'e *Devlet*'te sunulan mükemmel hükümetin unsurlarını saydırır: Zanaatkarlar ve çiftçiler askeriye ayrılacaktır, askerler merhametli olacak, atletizm ve müzik eğitimi alacak, komün halinde yaşayacak ve altına, gümüşe ya da herhangi bir özel mülke sahip olmayacaklardır.

Sokrates varsayımsal tartışmalardan bıkip öğrencilerine uygulamalı felsefe denilebilecek bir ödev verir. *Devlet*'te vazedilen kavramlara göre yaşayan bir toplumu haklı bir savaşa sokarak mükemmelleştirmelerini söyler.

Hocasının önerisini yerine getiren Kritias şöyle der: "O halde, Sokrates, garip ama gerçekten doğru olan şu hikâyeyi dinle." Kritias bu hikâyeyi dedesinden (onun da adı Kritias'tır) dinlediğini söyler. Dedesi de babası Dropides'ten, o da Yunan bilgesi Solon'dan dinlemiştir. Solon ise İÖ 600 yılından hemen sonra bulunduğu Mısır'da Mısır rahiplerinden duymuştur. Böylece Platon'un kendi anlatımına göre *Kritias*'ta iki yüz yıl önce ortaya atılmış bir hikâyeyi dolaylı olarak duymaktayız.

Atlantis hikâyesinin özgün kaynağı olan Platon'un (İÖ 427-347) 1. yüzyılda yapılmış mermer büstü. Platon, *Timaio* ve *Kritias* diyaloglarında Atlantis'i ortaya atmış ve toplumunu ayrıntılarıyla ele almıştır.

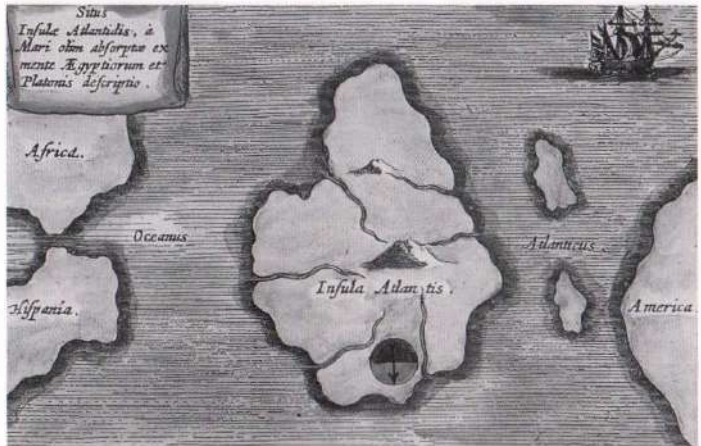
Mükemmel Devlet, Atina'dır, Atlantis Değil

Mısırlı rahipler Solon'a "bütün kentlerin en iyi yönetileni" olan eski Atina hakkında bir hikâye anlatmışlardı. Platon'un mükemmel devlet modeli işte zamanından 9300 yıl öncesinin bu eski Atina'sıdır. Rahipler Solon'a, eski Atinalılar'ın en büyük kahramanlık eylemini anlatırlar: Atinalılar "Avrupa'nın ve Asya'nın tümüne bir sefer açan büyük bir devleti" savaşta yenmişlerdir. Bu yayılcı millet "Herakles Sütunları'nın ötesinden, Atlas Okyanusu'ndan gelmiştir. Ve bu büyük devletin adı Atlantis'ti.

Atina ile Isparta
arasındaki Peloponnesos
Savaşı'nda (İÖ 431-404)
öldürülen iki savaşçı:
Khaliedemos ve Lykeas.
Platon zamanında yapılan bu
savaşta her iki kentin çeşitli
çepheleleri -örneğin
Isparta'nın politik yapısı-
Platon tarafından Atlantis ile
Atina arasındaki çatışmayı
formüle etmek için
kullanılmış olabilir.

Athanasius Kircher'in
Atlantis haritası (1678)
Platon'un da belirttiği gibi ül-
keyi Herakles Sütunları'nın
ötesine, Atlas Okyanusu'nun
ortalarına yerleştirir. Ku-
zeyin aşağısı tarafı olduğuna
dikkat!

Atlantis, ta Mısır'a kadar kuzey Afrika'nın tü-
münde egemendi. Ancak Kritias'ın söylediğine göre
o savaşta Atinalılar tarafından yenilen Atlantis, tan-
rılar tarafından depremler ve sellerle ortadan kaldı-
rılmıştı.

Kritias, Atlantis hikâyesini anlattıktan sonra Sok-
rates'e şöyle der: "Dün kentinden ve hemşehrile-
rinden söz ettiğinde aklıma tekrarlamakta olduğum
bir hikâye gelmişti ve senin, nasıl bir esrarengiz rast-
lantıyla Solon'un anlattıklarıyla harfiyen uyuştuğu-
nu görmekle şaşırdığımı söylemiştim."

Atlantis İçin Tarihi Bir Kaynak mı?

Platon, Atlantis ya da eski Atina tarifini gerçek tari-
he mi dayandırmıştır, yoksa bütün olayı uydurmuş
mudur? Platon'un zamanındaki Yunanlılar'ın pers-
pektifinden bile eski sayılacak önemli bir Akdeniz
uygarlığı vardı ve bu da, en azından kısmen büyük
doğal felaketlerle imha olmuştu: Minoslular'ın Gi-
rit'i. Bazı çağdaş bilimadamları Atlantis'in yeri ve
boyutları Kritias'ta yanlış ifade edilmiş ya da abartıl-
mış olsa da, (belki de yanlış çeviri nedeniyle) Pla-
ton'un hikâyesinin Yunanistan'ın doğusunda ve Ege
Denizi'nde Girit'in kuzeyindeki Thera adasının ya-
nardağ patlamasına dayandığı fikrindedirler. İÖ 17.
ya da 16. yüzyıldaki Thera patlamasından kalan vol-
kanik püskürtüler (tarih tartışmalıdır, bkz. sayfa
271-74), 1838'de patladığında on binlerce insanın
ölümüne neden olan Krakatoa'nınkinin iki katıdır.
Thera'daki daha büyük patlama çok etkili olmuş ol-
malıdır ve bu nedenle de tesirin dolaylı olduğu Mısır

Solda: Girit'te Knossos'ta Taht Odası. Tahtın iki yanında bitkiler ve yarı aslan yarı kartal yaratıklar resmedilmiş. Minos Girit'i önemli bir erken dönem Akdeniz uygarlığıdır ve Platon'un zamanında artık çok eskilerde kalmıştı. Platon, Atlantis tanrısını bu topluma mı dayandırmıştır? Ne yazık ki, bütün gerçekler bu kurama uyum göstermiyor.

Altta: Minoslular'ın Knossos Sarayı ya da Tapınağı, İÖ 2. binyıl ortalarından kalmıştır. Burası çok odalı ve gayet zarif duvar resimleriyle büyük bir yapıdır.

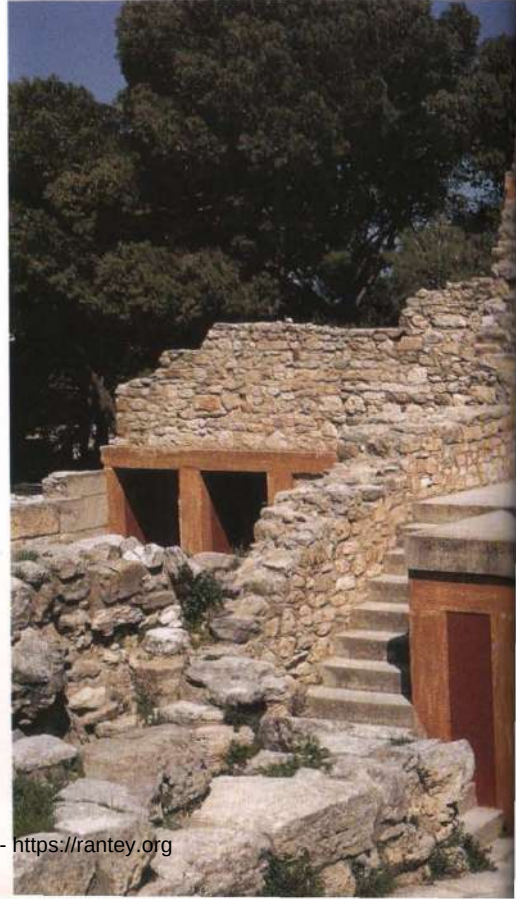
gihi ülkelerin tarihi kayıtlarında yer alması mümkündür.

Bazıları için Minoslular'ın Girit'i Atlantis'tir ve Platon, *Kritias*'ta ülkenin Thera patlamasıyla yokolmasını çarpıtmıştır. Ancak bu iddiayı sürdürebilmek için Girit'in yerinin neden yanlış olduğu, boyutlarının neden farklı olduğu, neden yanlış zamanda gelişmiş olduğu, Atina ile hiç savaşmadığını ve bir felaketle yok edilmemiş olduğunu açıklamak gerekecektir. Arkeoloji, Minos kıyı topluluklarının Thera'daki patlamanın yarattığı tsunami dalgalarıyla ağır hasara uğradığı halde Minos uygarlığının daha iki yüzyıl yaşadığını ve hattageliştğini kanıtlamıştır.

Başka bilimadamları Thera'daki ünlü Minos kolonisinin Atlantis için model olduğunu iddia etmişlerdir. Minoslular'ın buradaki yerleşim merkezi yarıdağın patlamasıyla yok olmuştu, ancak Platon'un da eski bir uygarlığın bir ileri karakolunun yok edilmesinden söz etmediği de kesindir. Yine de, Thera, Platon'un Atlantis modeli olamayacak kadar yanlış yerde, yanlış boyutta ve yanlış çağdadır.

Atlantis: Çağdaş Fantezi

Atlantis konusunda herhangi bir tartışma bu kayıp kıta hakkında 19. ve 20. yüzyıllarda ileri sürülen gerçekten garip iddialardan söz edilmeden tamamlanmış olamaz. Minnesota Eyaleti kongre üyesi, iki kez başkanlık adayı ve amatör birtarihçi olan Ignatius Donnelly 1881'de, *Atlantis: The Antediluvian World* adlı kitabını yayımlayarak efsaneyi herkesten çok canlandıran kişidir. Donnelly'ye göre Platon'un Atlantis'i Mısır, Mezopotamya, Indus Vadisi ve Avrupa'nın olduğu kadar Güney ve Kuzey Amerika uygarlıklarının kaynağı ve büyük kültürel başarıların

Sağda Girit'in doğusunda Zakros'taki Minos sarayından kristal bir vazo. Minoslular'ın sanat ve mimarideki gayet açık teknik gelişmişlikleri, bu eski uygarlık ile Platon'un diyaloglarında anlatılan aşırı gelişmiş Atlantis toplumu arasında ortak noktalar aranılmasına yöneltmiştir.

kökenidir. Donnelly'nin tezi çağdaş arkeoloji ya da jeoloji araştırmaları altındaki dayanak noktalarından yoksundur. Bu kültürlerin evrimlerini, değil Atlantis'e, başka herhangi bir tek ana kaynağa borçlu olduklarını gösteren herhangi bir kanıt yoktur.

Ancak, diğer 19. ve 20. yüzyıl düşünürleriyle karşılaştırıldığında Donnelly, bir entelektüel itidal örneğidir. Helena Blavatsky'nin liderliğini yaptığı Teosofistler, Atlantisiler'in uçakla uçtuklarını ve uzaydan gelen yabancılardan aldıkları ekinleri biçtiklerini iddia ediyorlardı. Daha yakın zamanlarda, geç 20. yüzyılda yaşayan psişikler, kayıp kıtadan ruhlarla bağlantı kurduklarını iddia etmişler ve modern dünya insanlarına Atlantisiler'den çeşitli öğütler aktırmışlardı. Kuşkusuz bu iddiaları destekleyen hiçbir kanıt yoktur.

Üstte Ignatius Donnelly'nin "Dolphin Boğazı"nı gösteren Atlas Okyanusu haritası. Donnelly burasının kayıp kıta Atlantis'in denize batmış kalıntısı olduğuna inanıyordu. Sağda İspanya'da bulunmuş ve İÖ 450 yıllarına ait olan "Elche Leydisi". Bazı aşırı kuramcılar bunun bir Atlantis rahibi olduğunu iddia ederler.

Platon'un Görüşü

Platon'un, diyaloglarını kurmak için iyi bildiği tarihi kayıtları kullandığı kuşkusuzdur. Belki de onun zamanından bin yıl önce güçlü bir devleti yok eden doğal bir afetin gelenekleri vardı ve Platon mesajını iletmek için bu hikâyeleri kullanmıştı. Ancak, *Kritias*'ın kısmi bir mecazi yorumunu destekleyenler hile Platon'un tarih yazma niyetinde olmadığını, hikâyenin bazı unsurlarını vermeye çalıştığı derste

mecaz olarak kullanmak istediğini kabul ederler. Örneğin, *Atlantis Destroyed* adlı kitabında Rodney Castleden, Platon'un Atlantis'inin Minos Girit'i ile Thera'nın iyi bir eşleştirilmesi olduğunu ve hikâyenin o bölümünün Atina'yı İsparta ile karşı karşıya getiren daha yakın tarihteki Peloponnesos Savaşı'nın anlatımı olduğunu iddia eder. Bu savaşta İsparta muzafer çıkmıştı ve İsparta'nın politik yapısı Platon'un eski Atina tanımına girmiş görünmektedir.

Son olarak, *Kritias*'ta Atlantis'te belirli eski toplumların ayrıntılarının paralelleri aramak Platon'un vurgulamak istediği bir şey değildir. Onun *Kritias*'ın ağızından söylediği şeyler tarihi anlatmak amacını değil, ne de olsa tarihçi olmayıp bir filozof olan yazar için daha önemli bir işlev yüklenir. Platon, görüşünü belirtmek için Atlantis'i neredeyse yenilmesi imkânsız bir düşman olarak göstermektedir. Platon'un Atlantis'i ayrıntılı olarak tanımlaması okura onun maddi zenginliğini, teknolojik gelişmişliğini ve askeri gücünü anlatmaktadır. *Kritias* daha küçük, maddi açıdan yoksul, teknolojik olarak o kadar gelişmemiş ve askeri açıdan zayıf Atinalılar'ın Atlantisliler'i yenileceği ana mesajını iletir: Tarihte önemli olan yalnızca servet ya da güç değildir. Daha da önemli olan insanların kendi kendilerini yönetme biçimleridir. Platon için mükemmel bir devletin ve toplumun entelektüel başarısı, maddi refah ya da güçten önemlidir. Bu noktayı vurgulamak için esaslı bir hikâye anlatması da Platon'un bir öğretmenin olarak üstünlüğünü gösterir.

Edebiyat ve Atlantis

Atlantis efsanesi, Ortaçağ'da Yunanlılar'dan Arap coğrafyacılar, onlardan da Avrupalı yazarlara geçmiştir. Montaigne, Buffon ve Voltaire gibi yazarlar bile bu efsaneye inanmışlardır.

Atlantis efsanesinin etkisiyle çok sayıda edebi yapıtlar da yazılmıştır. Francis Bacon'un fizik bilimlerinin ideal devletini betimleyen *Nova Atlantis* (Yeni Atlantis), İsveçli Rudbeck'in *Atlant eller Mahneim* (Atlantis ya da Mahneim), Kristof Kolomb'u, yitik eski kıtaları aramaya çıkan hiri olarak tasarlayan Katalan yazar Jacinto Verdaguer'in *L'Atlantida* adlı şiiri, Gerhardt Hauptmann'ın aynı efsaneye simgeleştirerek, bir kadın oyuncuya aşık olan bir bilim adamının psikolojisine uyguladığı romanı *Atlantis* ve P. Benoit'un *Atlantide* adlı kitapları bunlardan bazılarıdır.

Ayrıca jeoloji biliminde Atlantis adı resmi olarak, Atlas Okyanusu'nun yerinde bulunduğu varsayılan karalara verilen bir addir.

Troya Savaşı

Zaman: İÖ 13. yüzyıl?

Mekân: Çanakkale'nin güneyi

Zeus bize üntü sonsuza kadar sürecekse de gelmesi çok uzun süren ve yerine getirilmesi çok uzun sürecek olan bu alameti gönderdi. Yılan sekiz yavruyu ve onları yumurtlayan serçeyi yedi ki bu dokuz eder ve biz de Troya'da dokuz yıl savaşağız ama onuncu yılda kenti alacağız.

HOMEROS, İÖ YAKLAŞIK 750

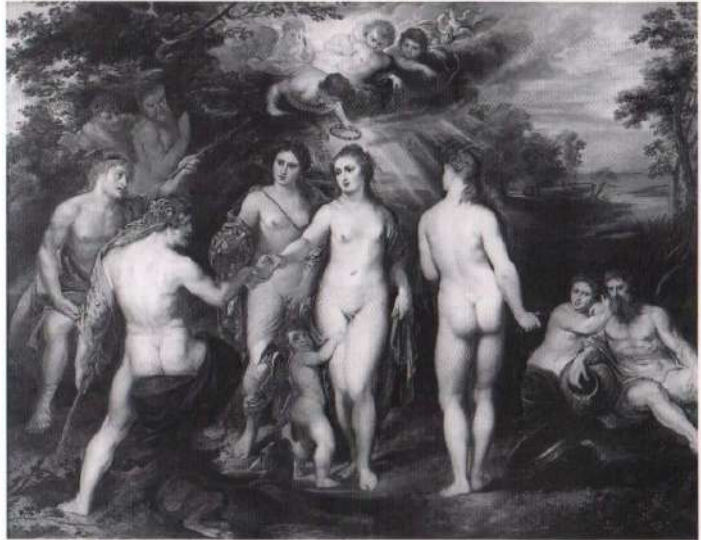
TROYA SAVAŞI EFSANESİ üç güzel kadın arasındaki rekabet hikâyesiyle başlar: Zeus'un karısı Hera ve kızları Aphrodite ve Athena. Aralarındaki kıskançlık ölümlü Kral Peleus ile yeni karısı deniz perisi Thetis'in düğünlerinde başlamıştı. Uyumsuzluk tanrıçası Eris kutlamaya altın bir elma getirmiş ve bunun oradaki "en güzel kadına" bir armağan olduğunu söylemişti.

Hera, Aphrodite ve Athena elmanın ve ünvanın kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Eris hiç de masumane olmayan bir öneride bulundu: Ailesindeki kadınlardan hangisinin elmayı hak ettiğine Zeus

karar verecekti. Zeus akıllılık edip bu görevi Troya kralı Priamos'ın oğlu Paris'e aktardı.

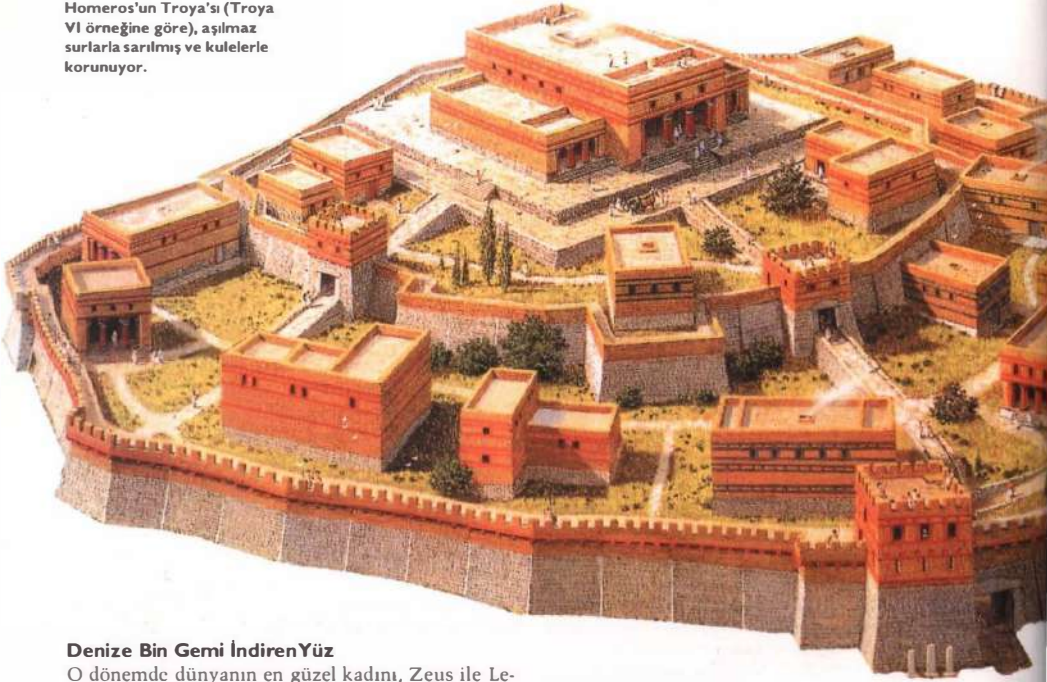
Hera kendisini seçtiği takdirde Paris'e akıllara hayallere sığmayacak derecede büyük bir güç vermeyi vaat etti. Athena savaş alanında inanılmaz başarılı olacak tarihi bir zafer vereceğini söyledi. Aphrodite ise, yeryüzünün en güzel kadının aşkını vaat etti. Paris, siyasal gücü ve askeri zaferi bir yana itip altın elmayı, kendisine o en güzel kadını vaat eden Aphrodite'ye verdi.

Bu karar yüzyıllar ötesine, "Paris'in Kararı" olarak ölümsüzleşerek gelmiştir.

Flaman ressam Peter Paul Rubens'in bu 17. yüzyıl tablosunda Priamos'un oğlu Paris, altın elmayı Peleus'un düğünündeki güzelliği yarışmasında Aphrodite'ye veriyor.

Homeros'un Troya'sı (Troya VI örneğine göre), aşılmaz surlarla sarılmış ve kulelerle korunuyor.

Denize Bin Gemi İndirenYüz

O dönemde dünyanın en güzel kadını, Zeus ile Le-da'nın kızları Helena'ydı. Ancak ne yazık ki, Helena, Sparta kralı Menelaos ile evliydi. Daha da kötüsü, bu evliliğin Helena'nın diğer talipleri arasında büyük kavgalara neden olacağından korkan ölümlü üvey babası Tyndareos, bütün öteki Yunanlı hükümdar ve savaşçılardan Helena'nın Menelaos ile evliliğini koruyacakları sözünü almıştı.

Troya'ya dönen Paris, kendisinin Sparta'ya Troya elçisi olarak atanmasını sağladı. Sparta'ya vardığında Aphrodite gücünü kullanarak Helena'yı Paris'e aşık etti. İki sevgili Menelaos'un servetinin büyük bir kısmıyla Troya'ya kaçtılar. Böylece Sparta kralının karısını ve servetini geri almak üzere Troya'ya karşı "bin gemi" gönderen Yunanlılar'ın açtığı on yıl sürecek olan savaş başlamış oldu.

Troya Savaşı: Efsane mi, Tarih mi, Her İkisi mi?

Homeros'un *Ilyada*'sında yer alan Troya Savaşı hikâyesi İÖ 750 yılından kalmıştır. Ardından gelen Yunan tarihçileri, özellikle Herodotos ve Thucydides, Homeros'un hikâyesini kabul etmişler ve Troya'nın *Ilyada*'da anlatıldığı gibi Hellespont (şimdi Çanak-

kale Boğazı) yakınlarında bir kent olduğuna ve Mykenai (Argos) kralı Agamemnon liderliğinde birleşen Yunanlılar'la yapılan Troya Savaşı'nın gerçek olduğuna inanmışlardır.

Çağdaş yazarlar ve bilginler daha kuşkulu davranmaktadırlar. Ne de olsa, Homeros'un hikâyesini ya da Troya'nın varlığını doğrulayacak tarihi kayıtlar yoktur. Ancak *Ilyada*'daki birleşik bir Yunan gücünün -belki de köle ve doğal kaynak elde etmek üzere- Batı Asya'ya uzun bir sefer düzenlemesi olması (Herodotos'a göre İÖ 1250 sularında) mümkündür.

Ilyada'nın Tunç Çağı Bağlamı

İÖ 13. yüzyıl Akdeniz'i Homeros'un zamanından çok uzaksa da, *Ilyada*'da artık doğru olduğunu bildiğimiz belirli pek çok tanım vardır. Örneğin *Ilyada*'nın ikinci kitabında Troya'ya karşı silahlı birlik gönderen 164 şehir listesi ve kısmen de tanımları yer almaktadır. Homeros'un saydığı yerlerin çoğu kendi zamanında biliniyordu. Ancak Michael Wood'un *In Search of Trojan War* adlı eserinde belirttiği

gibi listede Homeros zamanında çoktan terk edilmiş ve Yunan coğrafyacılarının bilmedikleri pek çok yer de vardı. Çağdaş arkeolojik ve tarihi araştırmalar artık bunların gerçek mekânlar olduklarını ve Homeros'un onların konumlarını doğru olarak bildirdiğini göstermiştir.

Üstte Hisarlık höyüğü kesitinde birbiri üstüne binmiş katmanlar görülüyor.

Üstte Homeros'un Troya'sının Türkiye'de Hisarlık'taki höyükte olduğu fikrinin savunucusu Heinrich Schliemann.

Troya'da ana giriş kapısı ve kule. Homeros, Troya'yı "zarif kuleleri" olan bir şehir olarak anlatmıştı. Bu tanım Hisarlık'taki surlara uygundur.

çok ara dönemi ortaya çıkarmıştır. Schliemann ya da diğerleri burasının Homeros'un Troya'sı olduğunu kanıtlayan herhangi bir şey bulmamışlarsa da, Hisarlık'taki arkeolojik kanıtlar, özellikle de Troya VI ve VII(a) katmanları Homeros'un zaman ve mekân tanımlarının ayrıntılarından bazılarına uyum göstermektedir.

Homeros'un *Ilyada*'da Troya'yı "zarif kuleleri" ve "büyük kapıları" olan bir şehir olarak tanımlaması epey büyük ve etkileyici olan Troya VI'ya uymaktadır. Homeros, Troya'nın surlarının görkemli bir savunma yapısı olduğunu ama batı kanadının o kadar

güçlü olmadığını söylemektedir. Troya VI'nın çevresindeki surlar dört metre eninde ve kimi yerlerde dokuz metre yüksekliğindedir ama batı yanındaki inşaat çok daha zayıftır. Homeros şehrin ana girişinde büyük bir kuleden söz etmiştir. Arkeologlar Troya VI'nın ana girişinde gösterişli bir kapı bulunduğunu saptamışlardır.

Hisarlık/Troya sakinlerinin Miken dünyasıyla ilişkide olduğu anlaşılmıştır: Kazıda Yunanistan'dan Tunç Çağı eserleri, özellikle Miken çömlekleri bulunmuştur. Schliemann'ın çıkardığı gösterişli nesneler güçlü bir kraliyet ailesinin bulunduğunu göstermiştir. "Priamos'ın Hazinesi" içinde, altın yüzükler, bilezikler ve biri "Helena'nın Mücevherleri" olarak anılan iki soluk kesici altın taç vardır.

Schliemann'ın karısı Sophie'nin mücevherleri takınımış olarak çekilmiş fotoğrafı Schliemann'ın büyük egosunun ve ün düşkünlüğünün simgesi olmuştur. Daha sonraları bu hazinenin aslında Troya II'den (Dokuz kentlik dizinin ikincisi) kaldığı anlaşılmış-

Solda Schliemann'ın karısı Sophie, "Priamos'un Hazinesi"nden takıları takınmış. Buna benzer fotoğraflar Schliemann'ın keşiflerine karşı büyük ilgi uyandırmış ama onun aşırılıklarını ve egosunu da gözler önüne sermişti. *Sağda* Priamos'un hazinesinden altın salıçalık. Hazine, İkinci Dünya Savaşı sonunda Berlin'den kaybolmuş ve sonra Moskova'da bulunmuştur.

tir. Sonuçta, bu eserler Troya Savaşı'ndan bin yıl öncesine aittir. Hazine, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda esrarengiz bir biçimde ortadan kaybolmuş ama sonra 1990'larda Moskova'da ortaya çıkmıştır.

Son olarak, Troya VI ve Troya VII dönemlerinin sonunda yangın ve yıkılmış taş izleriyle büyük bir olayın izleri vardır. Ancak Troya VI askeri bir güç tarafından değil de, deprem sonucu yıkılmış görünmektedir. Truva VII'nin bir savaşta yıkılmış olması olasılığı daha güçlü olduğundan Homeros'un Troya'sına en yakın olan da budur.

Troya Atı

Homeros, Troya at terbiyeciliğinden sık sık söz eder. At kemikleri ve atlara ilişkin malzeme buluntuları kesin olmamakla birlikte yine Homeros'un Troya'sına uymaktadır. Troya Atı'nı çok kimse bilir. Yunanlılar tahtadan dev bir at yapmışlar ve bunu Athena'ya bir armağan olarak Troya kapılarında bırakmışlardır. Yunan ordusu daha sonra Helena'nın kayıbını kabul etmiş olarak geri çekilmiştir. Troyalılar zaferi kazandıklarına inanarak dev atı kentlerinin içine almışlardır.

Gece karanlığında atın içinde gizlenmiş olan bir Yunan askeri birliği çıkıp şehrin kapılarını dışarıda gizlenmiş olan askerlere açmışlardır. Böyle bir saldırıya hazırlıklı olmayan Troya erkekleri öldürülmüş, kadınlar yakalanıp köle ve odalık olarak satılmak üzere Yunanistan'a götürülmüştü. Helena da Yunanlılar tarafından yakalanıp kocasına iade edilmişti.

Homeros'un anlattığı bu Troya Atı'nın tarihi bir geçerliliği olabilir. Yakındoğu'da İÖ 13. yüzyıldan kalma yazılı metinlerde ve resimlerde bir kentin savunmasını yıkmak için at biçimli koçbaşları kullanıldığı belirtilmiştir. Tarihçi Michael Wood, *Ilyada*'daki Troya Atı'nın da böyle bir "kuşatma makinesi"nin biçim değiştirmiş bir hatırlanması olabileceğini ileri sürmüştür.

Troya: Gerçek mi, Efsane mi?

Troya Savaşı'nın efsane mi, tarih mi, yoksa her ikisi de mi olduğu kesin olarak saptanamaz. *Ilyada*'da Tunç Çağı coğrafyasının, politikasının ve maddi kültürünün hazı doğru tanımları bulunmaktadır ve hikâyenin tümünde bir gerçeklik de bulunmaktadır. Ancak Troya Savaşı efsanesinin ayrıntılarının doğrulanıp doğrulanamayacağı konusunda Amerikan klasikçisi Jeremy B. Rutter'in sözleri akıldan çıkarılmamalıdır: "Troya Savaşı'nın tarihselliğine inanmak ya da inanmamak, sonunda insanın benimsediği görüşe göre bir inanç eylemidir."

Troya Savaşı'nın sanata yansımalarına bakacak olursak iki önemli yapıt öne çıkar. Biri, Hector Berlioz'un, librettosunu Vergilius'un *Aeneis*'inden esinlenerek kendisinin yazdığı ve 1855-58 yılları arasında bestelediği (ilk bölümü olan Troyalılar Kartaca'da, ilk kez 1863'te Paris'te sahnelenmişti) lirik tragedya *Troyalılar*, öbürü ise ünlü antik çağ oyun yazarı Euripides'in alevler içindeki Troya'dan bir dizi acıklı tablo sergileyen *Troyalılar*'dır.

İÖ 7. yüzyıl sonlarından kalma Mikonos'ta Troya Atı kabartmalı bir amfora.

Theseus ve Minotauros

Zaman: Efsanevi/Tunç Çağı

Mekân: Ege Denizi'nde Girit

Böylece Minos, utancını gizlemek için canavarı bir hapisanede saklamaya karar verdi ve büyük yetenek sahibi ünlü mimar Daedalos'un çizimiyle bir yer yaptı. Bu hapisane gözleri aldatan labirent geçitleriyle...

OVIDIUS, 1. YÜZYIL

THESEUS VE MINOTAUROS hikâyesinin (ki, bazı bölümleri İÖ 6. yüzyıl sonralarına kadar izlenebilir) İÖ 2. yüzyıl kaynağı Atinalı Apollodoros'a göre Theseus, Atina'nın eski bir kralıydı. Babası ölümlü kral Aigeus ise de, "biyolojik babası"nın Tanrı Poseidon olduğu iddia edilmiştir. Theseus'un hikâyesinin ana konusu bir gencin çeşitli güçlüklerle başederek ergenliğe erişmesidir. Yunan mitolojisinde çok rastlanıldığı üzere erkekliğe giden yol gür, ironi ve hüznle kaplıdır. Ancak bu hikâyenin başka bir tarihsel gerçeği var mıdır?

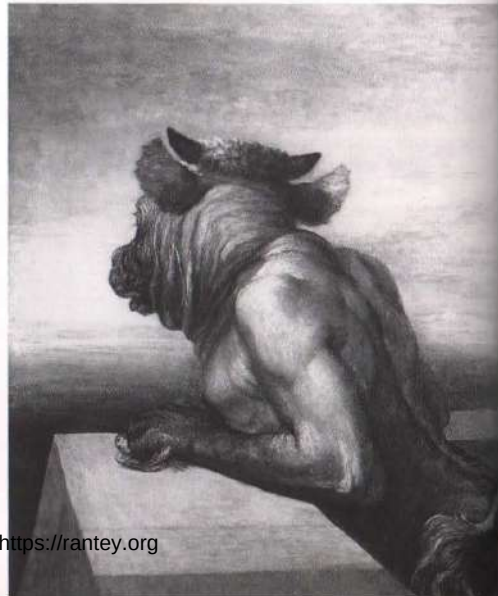
Theseus'un Troizen köyünde doğumundan sonra Aigeus, yeğenleri Pallasoğulları'nın intikamından korktuğu için çocuğunu Atina'ya götürmemiştir. Troizen'den ayrılırken, büyük bir kayanın altına kılıcını ve sandaletlerini gizlemiş ve karısı Aithra'ya çocuğu bu nesneleri kayanın altından tek başına çıkartacak kadar büyüyene ve güçlenene kadar köyde tutmasını söylemişti. Ancak bu işi başardıktan sonra Theseus'un Atina'ya babasının yanına gitmeye izni olacaktı.

Theseus on altı yaşına geldiğinde güçlü kuvvetli bir delikanlı oldu. Annesi Aithra da onu kayanın yanına götürdü. Delikanlı kayayı kolayca kaldırıp babasının eşyalarını aldı. Bu görevi başardıktan sonra aldığı talimat uyarınca Atina'ya gitmeye karar verdi. Aithra onun deniz yoluyla gitmesini istiyorsa da, Theseus haydutlar, yolkesenler ve vahşi hayvanlarla dolu tehlikeli kara yolunu seçti. Beklenildiği gibi yol boyunca pek çok tehlikeyle karşılaştı ve hepsinin üstesinden geldi. Büyük gücünü ve kurnazlığını kullanan Theseus, başka kahramanlıkların yanı sıra Periphatos'ı öldürüp onun gürzünü elinden aldı, eşkıya Skiron'u yenerek denize attı, kötü yürekli Prokrustes'i öldürdü, "Crommion'un vahşi dişi domuzu"nu imha etti.

Atina'nın Kan Bedeli: Minotauros'u Beslemek

Theseus, Atina'ya geldiğinde ülkesine çöken büyük bir felaketle karşılaştı. Uzun yıllar önce -Apollodoros, Troya Savaşı'ndan üç kuşak önce der- Girit Kralı Minos'un oğlu Androgeas, Atina'ya karşı bir savaşta öldürülmüştü. Kral Minos öfkesi ve yası için kan parası istedi ve Atinalılar da Girit'le daha büyük bir çatışmaya girmek için bunu kabul ettiler. Her yıl (efsanein bazı anlatımlarında dokuz yılda bir kere) Atinalı yedi genç erkek ve yedi genç kız Girit'e götürülecekler ve burada yarı insan yarı boğa Minotauros'u beslemeye gönderilecekler.

Genelde kalpsiz bir canavar olarak resmedilmesine rağmen G. F. Watts'ın Minotauros'u burada hüzünlü görünmektedir.

Solda Theseus, Minotaurus'a bu göz kamaştırıcı labirentin ortasında öldürücü darbeyi vurmaya hazırlanıyor. Salzburg yakınlarında bir Roma villasından mozaik, 400 yılları civarı.

tauros'a yem olmak üzere verilecekler ve o da onları Lahyrenthos (labirent) hapisanesinde öldürecekti.

Minotaurus'un kökeni Kral Minos'un tanrıları kandırma hoş çabasına kadar izlenebilir. Minos, tanrılara kurban edeceği kusursuz bir boğa için dua etmiş, Poseidon da buna razı gelmişti. Boğa o kadar muhteşem bir hayvandı ki, Minos onu kendine saklayıp daha az kusursuz bir hayvan kurban etmeye karar verdi. Poseidon, Minos'un yaptığı işi anlayarak ona bir ceza verdi. Öfkeli Tanrı'nın Minos'un karısı Pasiphae'ye yaptığı büyü nedeniyle kadın tanrısal boğaya âşık oldu. Boğayla birleşmesi sonrası hamile kalıp Minotaurus'u doğurdu. Minos ünlü mimar Daidalos'a Minotaurus'un hapsedileceği karmaşık bir Labyrenthos inşa ettirdi ve böylece Girit halkı bu yarı insan yarı boğa yaratığın tahribatından korunmuş oldu.

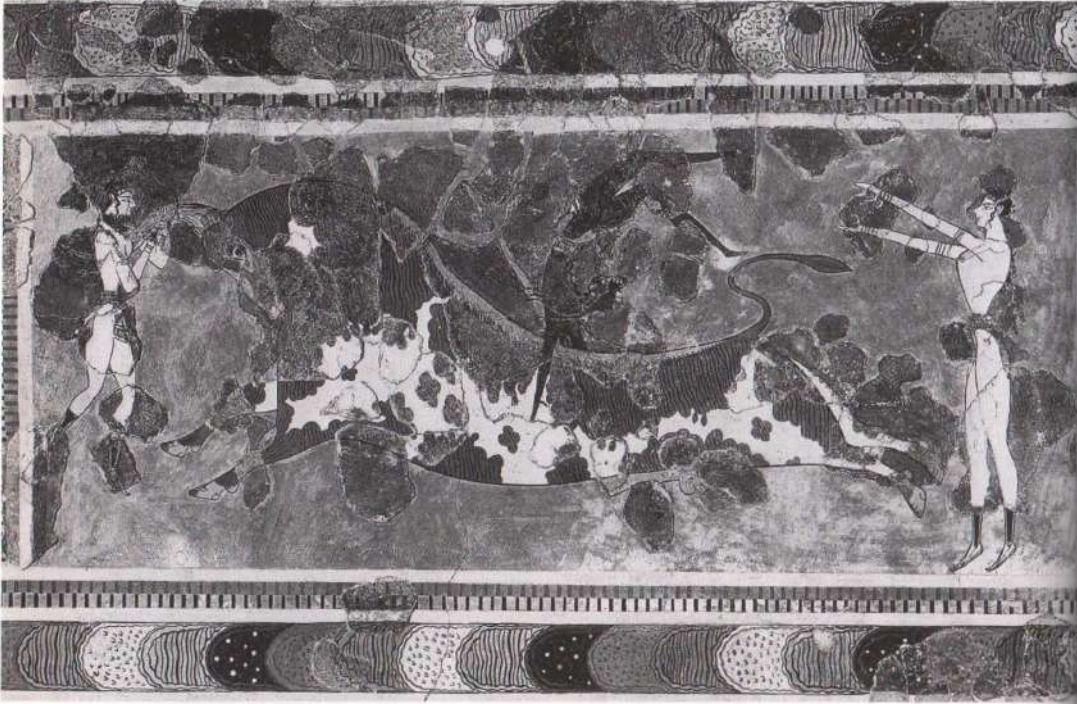
Theseus Atina'ya vardığında, son kurban grubu kendilerini Girit'e ve ölümlerine götürecektir olan kara yelkenli gemiye binmek üzereydi. Theseus, Minotaurus'u yenip bu korkunç kurban işine son vereceğine inanarak seçilmişlerden birinin yerine geçmek istedi. Kral Aigeus oğlunu vazgeçirmeye çalıştı ama sonunda bir şartla isteğini kabul etti: Theseus, Minotaurus'u öldürüp Labyrenthos'tan kurtulabilirse Girit

Sağda Theseus, Minotaurus'u öldürdükten sonra cansız gövdesi üzerinde dinleniyor. Antonio Canova'nın heykeli, 1781-83.

gemiyle muzaffer olarak Atina'ya dönerken babasının başardığını anlaması için kara yelkenler yerine beyaz yelkenler takacaktı.

Theseus ile diğerleri Girit'e varınca Labyrenthos'a götürüldüler. Kral Minos ile Pasiphae'nin kızı kurnaz Ariadne, Theseus'u görür görmez ona âşık oldu ve Labyrenthos'ta kaybolmasını önlemek için basit bir strateji geliştirdi. Theseus uyumakta olan Mino-

tauros'a erişinceye kadar kızın verdiği ipek iplik yumağını boşalttı. Minotauros uyandı ve çok şiddetli bir mücadeleden sonra Theseus canavarı öldürdü. Sonra ipi izleyerek kapıya ulaştı ve Atina'ya döndü. Ancak ne yazık ki yelkenleri değiştirmeyi unutmuştu. Aigeus kara yelkenleri görünce, oğlunun öldüğünü düşündü ve acısından yüksek bir yardan denize atlayarak hayatına son verdi.

Theseus ve Minotauros: Gerçek Payı Var mı?

Girit'teki bu efsane konusunda herhangi bir arkeolojik kanıt var mıdır? Yarı insan yarı boğa yaratığı bir kenara bırakırsak Apollodoros'un Girit'te Kral Minos'tan söz etmesinin ilginç olduğunu görürüz. Girit'te Knossos'ta 1900 yılında Sir Arthur Evans'ın başlattığı arkeolojik kazılar daha önce bilinmeyen bir uygarlığın varlığını ortaya çıkarmıştır. Evans buna Kral Minos'un adıyla Minos uygarlığı adını vermiş ve doruk noktasına İÖ 1650 ile 1420 arasında eriştiğini saptamıştır. Eski Giritliler'in boğaların

önemli rol oynadığı bir dinleri vardı. Knossos'ta çok büyük bir Minos sarayındaki bir freskte bir dini tören olabilecek bir sahnede cambazlar bir boğanın üzerinde takla atmaktadırlar. Sarayın duvarları ki-reçtaşından stilize edilmiş büyük boğa boynuzlarıyla süslüdür. Sarayda bulunmuş tören kapları boğa başı biçiminde yapılmıştır.

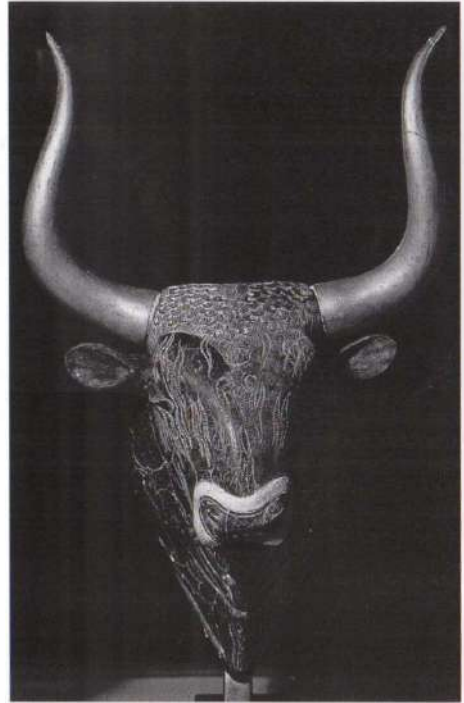
Knossos Sarayı'nın planı da 20 bin metrekareye yayılmış yüzlerce, belki de bin odalı bir labirent görünümündedir. Bu gerçek bir labirent olup insanlar tapınak ile Minotauros'un Labyrinthos'u arasındaki ilişkiyi çok eskiden beri kurmuşlardı. İÖ 500 yılında, tapınak çoktan terk edilmiş olduğu sırada Giritliler, bir yüzünde Minotauros bir yüzünde bir labirent olan paralar basmışlardı.

Bu nedenle Theseus ve Minotauros efsanesinin, efsane dübünüyle bakılan gerçek bir tarih olayını taşıdığı düşünülebilir. Hikaye Yunanlılar'ın Minos uygarlığına tabi olduğu bir dönemi yansıtır olabilir ve Minotauros'un Labyrinthos'u da, Knossos'taki

Solda Knossos Sarayı'ndaki bu duvar resminde bir törende genç cambazlar ve saldıran boğa. Bu tür uygulamalar Atina gençlerinin Minotauros'a kurban edilmeleri hikâyesinin temeli olabilir mi? *Üstte* İÖ yaklaşık 500-413 yıllarına ait Knossos'tan gümüş bir sikkede koşan Minatauros, efsane ile süregelen ilişkiyi gösteriyor.

Sağda Knossos'tan boğa başlı törensel sıvı kabı. Minoslular'ın sanatındaki sık boğa simgelerine rastlanılması bunların büyük dini önemlerine işaret etmektedir. Yunanlılar'ın yarı insan yarı boğa Minotauros efsanesinin kaynağı bu olabilir. *Altta* Knossos Sarayının planı: Merkezdeki büyük bir avlu çevresinde koridorlardan ve odalardan oluşan bir labirent.

kazılar sonrası ortaya çıkan Tunç Çağı saray-tapınağının karmaşık oda düzeninin mitolojik yorumu olabilir.

Araştırmacılar Rodney Castleden ve J. Lesley Fitton, Theseus'un Minotauros'u öldürüp Yunanlılar'ın Minoslular'a ödedikleri korkunç kan parasına son vermelerinin Yunan uygarlığının yükselerek Minoslular'ın Tunç Çağı boyunduruğundan kurtulmalarının efsanevi bir mecazı olduğunu iddia etmektedirler.

Girit dönüşü Theseus'un kral oluşu, tanrıça Athena şerefine Panathencia, Poseidon şerefine de Isthos şenliklerini düzenlemesi, halkın çıkarlarını gözetken, zenginlerle soyluların ayrıcalıklarını kısıtlayan toplumsal yasalar çıkarması, bir yanda çeşitli yiğitliklerini sürdürmesi, hatta arkadaşı Lapith kralı Peirithos'la birlikte Argonautlar'ın seferlerine katılması, Kalydon avına gitmesi, Oidipus'u Attika'ya kabul edip rahatça ölmesini sağlaması başka efsanevi özelliklerindendir.

İason ve Argonotlar

Zaman: İÖ 8. yüzyıl?/efsane

Mekân: Karadeniz Bölgesi

8

Phoibos, senin gibi yaparak altın postu elde etmek için Pontus'un ağzı ile kara kayalar arasından Argo'yu geçiren o eski zaman insanların muhteşem başarılarını hatırlatacağım.

RODOSLU APOLONİOS, İÖ 3. YÜZYIL

KONUSU GENÇ BİR kahramanın bir yolculuğa çıkıp uzak bir yerden dönerek yetişkinliğe geçişi olan İason ile Argonotlar efsanesinin Yunanistan'da eskilere dayanan kökleri vardır. En azından lirik şair Pindaros'un hikâyesinin bir versiyonunu İÖ 5. yüzyılda yaratmasına kadar uzanırsa da, en çok bilinen versiyonu İÖ 3. yüzyılda Rodoslu Apoloni-os'un *Argonautika*'sıdır.

İason'un Mirası

Efsane, Tesalya'da Iolkos kralı Aison'un iktidar yükünden bıkip devlet dizginlerini, oğlu İason'un erişkinliğine kadar kardeşi Pelias'a bırakmasıyla başlar. Pelias tek sandaletli bir adama karşı uyarılmıştır ve

Alta Kırmızı figürlü vazo, İÖ yaklaşık 470-460; İason altın postu alırken Athena ona bakıyor. Sağda Argo'nun kış direği; direk başının insan başı olması geminin konuşabildiğini gösteriyor.

İason yetişkin bir insan olup tahtta hak iddia etmeye geldiğinde birini yolculuk sırasında kaybettiği için saraya tek sandaletle gelir. İason'dan korkan ve tahttan da inmek istemeyen Pelias onu Iolkos'tan belki de ebediyen uzaklaştırmak için bir hileye başvurur. İason'a iktidarı almadan önce uzaklardaki Kolkhis'ten ailesine ait olan efsanevi altın postu geri getirmesi gerektiğini söyler. İason bu yolculuğa çıkmayı kabul eder. Argo adını verdiği sağlam bir gemi yaptırır, aralarında Theseus, Herakles ve Orpheus gibi kahramanların ve yarı tanrıların bulunduğu bir mürettebat toplar.

Bilinmeyen sulara tehlikeli bir yolculuktan sonra İason ile Argonotlar'ı Kolkhis'e varırlar. Burada Kral Aietes, İason'un bir dizi sınavdan geçtiği takdirde altın postu alabileceğini söyler. İason sınavları geçer, altın postu alır ve yine aynı derecede tehlikeli bir yolculuktan sonra kendi krallığına döner.

İason'un Yolculuğu Efsanesinin Değerlendirilmesi

Altın postu koyunlar, tanrılar ve yarı tanrılar dolu bu hikâyesinin düşsel unsurlarını kimse gerçek olarak kabul edemez. Ancak pek çok araştırmacı, hikâyesinin Akdeniz'den Karadeniz'e geçen eski Yunan denizcilerinin ilk deniz seferlerinde elde edilen coğrafi bilgileri içerdiğini de belirtir.

Uzak ülkelerce yapılan seyahat geleneklerine tarihi bir temel göstermeye yönelik diğer çabalar gibi -Çinliler'in Fu-sang hikâyesi, ya da Aziz Brendan'ın Azizlere Vaat Edilen Ülkeye Gidişi gibi- İason'un seyahatinin tarihe uygun olduğu iddiası maddi kanıtlara dayandırılmamıştır. Bu tür kanıtlar yolculuğu yapanların gittikleri yerlerde bıraktıkları arkeolojik kalıntıları (*Argonautika*'da İason ile adamları yol boyunca arkeologlar tarafından bulunabilecek bir dizi tapınak inşa etmişlerdir) ya da gittikleri yerin yerli-

leriyle ticaret yaparken bıraktıkları nesneler ya da ziyaret ettikleri yerden aldıkları ve sonra yurtlarındaki arkeolojik kazılarda bulunan egzotik nesnelerden oluşabilir.

Oysa Iason ve Argonotlar hikâyesinin tarihi temelinin açıklanması coğrafyaya dayandırılmaktadır. Daha basit bir biçimde ifade etmek gerekirse, Iason'un hikâyesinin okurları hikâyede gerçek mekânları bulmak için sözü edilen mekânların ayrıntılarını aramışlardır.

Iason Karadeniz'e Gitti mi?

Yunan efsanelerini araştıranlardan çoğu bu yaklaşıma kullanarak Kolhis krallığının Apollonios'un tarif ettiği gibi Euxine Gölü'nün (Yunanlılar'ın Karadeniz'e verdikleri ad) doğusunda günümüz Gürcistan Cumhuriyeti'nde olduğuna inanırlar. Tarihi ve arkeolojik kanıtlar Yunanlılar'ın antik çağlarda Karadeniz kıyılarını keşfedip koloniler kurduklarını gösterir: Bölgedeki Yunan kolonileri İÖ yedinci yüzyıla kadar uzanır ve ilk keşifler İÖ sekizinci yüzyılda başlamış olabilir. Eski Yunanlılar açısından Kolhis'in yeri Apollonios'un çok doğru olarak tanımladığı gibi "yeryüzünün ve denizin en uzak sınırında"ydı.

Apollonios'a göre Iason, Yunan kıyı kenti Iolkos'tan yola çıkmış, Çanakkale Boğazı'na girmiş,

Not: Tim Severin'in Iason ile Argonotlar'ın yolunu izleyerek yaptığı yolculuktaki Argo gemisinin kopyası. Sağda Kül-Oba'dan Athena başlı altın pandantif, İÖ yaklaşık 400-350. Karadeniz'de Yunan altın işçiliğinden bir örnek. Yunanlılar'ın bölgenin altın madenleri konusundaki bilgileri Altın Post hikâyesine katkıda bulunmuş olabilir.

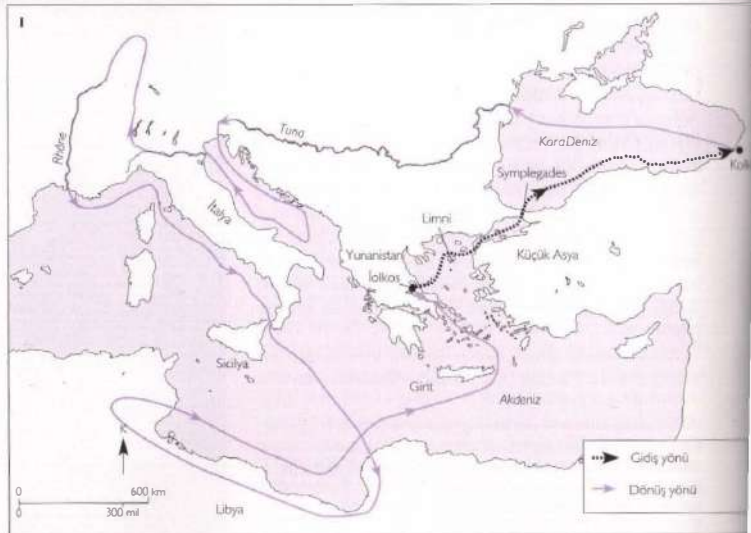
Üstte Argo Symplegades'ten
-Çarpışan Kayalar- geçerken.
B. Picart, 1730-31.

Sağda İason ile Argonotlar'ın
inanırlılık sırasına göre
muhtemel yolları.

1. Rodoslu Apollonius'a göre
Karadeniz'in doğu ucundaki
Kolkhis'e gidiş yolu doğrudan
doğruya ama dönüşü dolaylı.
2. Bu daha hayali yolda
dönüş yolculuğunda Argo
Kuzey Avrupa, İskandinavya
ve Fransa ile İspanya'nın
çevresinden dolaşıyor.
3. Henriette Mertz,
efsane'nin çeşitli
versiyonlarındaki nirengi
noktalarını yorumlamasına
dayanarak Argonotlar'ın
Atlas Okyanusu'nu geçerek
Güney Amerika'ya
ulaştıklarını iddia ediyor.

Boğaziçi'nin girişini koruyan "Çarpışan Kayalar" (Symplegades) arasındaki tehlikeli geçitten (önce bir güvercin uçmuş, kapanan kayalar güvercinin kuyruğunu kısıtınca kayaların açılmasını bekleyip ileri atılarak) çıkmış, sonra kuzey Türkiye kıyıları boyunca doğuya giderek Kolkhis'e varmıştır. İason ve yanındaki kahramanlar burada gemiden inerler, ve kral Aietes'in huzuruna çıkarlar. Postu vermek için burnundan ateş püskürten iki boğayı boyunduruğa vurma şartı ve ona yardıma koşan kralın kızı Medea aynı bir konudur.

İason'un hikâyesinin çeşitli versiyonlarında farklılıklar varsa da, Apollonios'un *Argonautika*'sında Argonotlar geldikleri yoldan dönmeyip kuzeye çıkmışlar, Apollonios'un İstrus adını verdiği, Yunanlılar'ın bildiği, Tuna dediğimiz ırmağa varmışlardır. Bu yoruma İason ile Argonotlar, Apollonios'un Adriyatik Denizi'ne döküldüğünü sandığı Tuna boyunca yollarına devam etmişlerdir. Argonotlar bundan sonra Argo'yu Apollonios'un Rhodanus dediği (ki, Fransa'daki Rhône olduğu anlaşılmaktadır) ırmağa sokmuşlardır. İason yine Apollonios'un Akdeniz'e döküldüğünü tahmin ettiği Rhodanus'u izlemiş, sonra da İtalya'nın batı kıyısından aşağı inerek Thrinakia (Sicilya) ile İtalya arasındaki boğazdan geçmiş, Kuzey Afrika'da yoluna bir süre karadan devam ettikten sonra kuzeye yönelip Girit'in doğusundan geçerek Iolkos'a varmıştır.

İason Kuzey Avrupa'ya mı Gitti?

Dönüş yolculuğunun bir başka senaryosunda Istrus, Tuna değil, Rusya'daki Don Irmağı'dır ve Argo buradan Volga'ya geçmiş, Volga üzerinden Barents Denizi'ne çıkmış, batıya doğru Avrupa kıyılarını izleyerek Cebelitarık Boğazı'na gelmiş, oradan doğuya dönüp Akdeniz'den geçerek folkos'a dönmüştür. Argo'yu bu yolda karadan millerce yürütmek aşılmaz bir sorun gibi görünse de, burada kahramanlardan ve yarı tanrılardan söz ettiğimiz unutulmamalıdır. Apollonius'un daha mantıklı yolunda bile Argonotlar teknelerini Akdeniz'i bulana kadar Libya çölleğinde taşımışlardır.

İason Amerika mı Gitti?

Henriette Mertz, *The Wine Dark Sea* (1964) adlı çalışmasında çok daha akıllıca bir yol önermektedir. Mertz'e göre Kolkhis, Karadeniz'de bir krallık değil, Güney Amerika'da Boliviya'da Titikaka Gölü'nün hemen güneyinde bir prensliktir. Apollonius'un Çarpışan Kayalar tanımı Mertz'e göre doğal bir gelgit olgusunu anlatmaktadır ki, bu Karadeniz'de mümkün olmayıp Küba ile Haiti arasındaki boğazı göstermektedir. Mertz, Argonotlar'ın daha sonra Kuzey Amerika kıyılarına paralel olarak kuzeye yöneleceklerini ve oradan da Yunanistan'a döndüklerini iddia etmektedir.

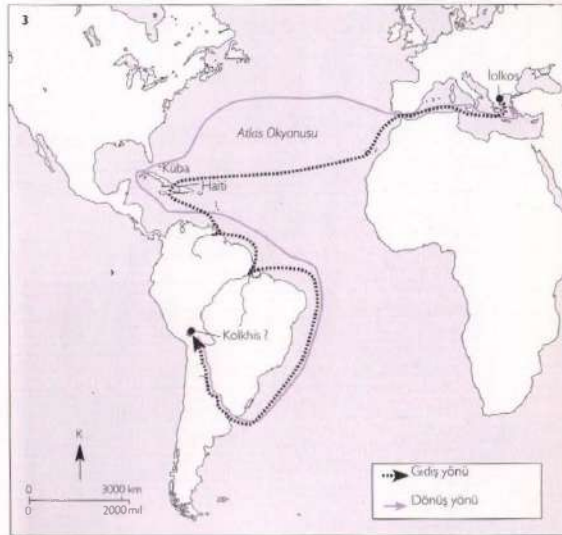
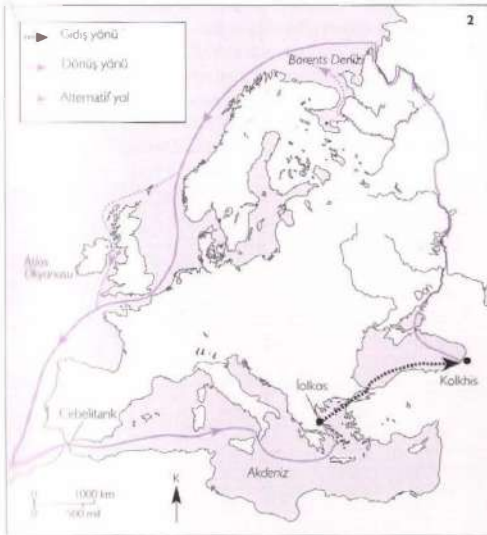
İason Efsanesi: Karar

Bu spekülasyonları destekleyecek arkeolojik kanıt yoktur. Ne Brezilya'da, hatta ne de Kuzey Avrupa'da eski Yunan eserlerinin bulunduğu arkeolojik alanlar olmadığı gibi, Yunanistan'da da Kuzey Avrupa ya da Yeni Dünya'nın bilinen nesnelere rastlanılmamıştır.

Bir roman yazarının tezgâlında dokunan bütün eserler gibi burada da gerçek iplikleri varsa da, İason'un hikâyesi bir tarih olarak amaçlanmamıştır. Bu bir kahramanın yolculuğu ve bir gencin erişkinliğe varışının hikâyesidir, bir anı kitabı değildir. Ancak Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonilerinin arkeolojik kanıtları İason'un hikâyesinin Yunanlılar'ın kendi bildikleri dünyanın ucundaki coğrafya bilgilerine dayandığı varsayımını desteklemektedir.

Gemi ve Mürettebat

Argo ve Argonotlar Efsanevi gemi Argo (hızlı) elli beş kürekli bir gemiymiş ve onu yapan ustanın adı da Arestor'un oğlu olduğu söylenen Argos imiş. Sefere katılan Argonotlar, Troya Savaşı'ndan önceki kuşaktan kişilerdir. Efsane yazarlarının listeleri birbirini tutmamakla birlikte, İason, usta Argos, dümenci Tiphys, şair Orpheus, İdmon, Amphiaros ve Mapros adlı kâhinler, Borlas'ın oğulları ve Herakles en bilinenleridir.

İsrail'in Kayıp On Kabilesi

Zaman: İÖ 8. yüzyıl ve sonrası

Mekân: İsrail

"Bundan dolayı" Rab diyor, "işte artık: İsrailoğullarını Mısır diyarından çıkarmış olan Rabbin varlığı hakkı için değil, ancak, İsrailoğullarını şimal diyarından, kendilerini sürmüş olduğu bütün memleketlerden çıkarmış olan Rabbin varlığı hakkı için, diyecekleri günler geliyor. Ve atalarına vermiş olduğum topraklarına onları tekrar getireceğim."

YEREMYA 16: 14-15

İÖ 721'DE ASUR kralı Büyük Şarrukin, ordusuyla güneye yürüyüp Suriye'den geçti ve İsrail Krallığı'na saldırdı. Başkent Samiriye'yi yerle bir etti, millerlin liderlerini aileleriyle birlikte çiftçiler, zanaatkarlar ve tüccarlar olarak yeni bir hayata başlama-

ları için Suriye'nin kuzeyine sürgüne gönderdi. İsrail milleti o zaman Reuben, Gad, Aşer, Efraim, Manasşeh, Dan, Naftali, Issahar, Simeon ve Zebulon kabilelerinden oluşuyordu ve sürgünler bu nüfusun yalnızca bir azınlığını oluşturmakla birlikte popüler folklorla İsrail'in Kayıp On Kabilesi olarak geçtiler.

Bu "Kayıp On Kabile"ye ne olmuştur? Tarihi gerçekler az, dünyanın pek çok yerinde spekülasyon, gelenek ve folklor ise pek fazladır. Tevrat'ta verilen bilgi pek kısıtlıdır. II. Krallar 17:2-6'da bunlardan bir kısmının Kuzey Suriye'de Gozan (Tel Halaf) yakınlarında Habur Vadisi'nde Halah adında bilinmeyen bir başka kente yerleştirildikleri yazır. Sürgünden geri kalanı Asur'un doğusundaki Med Ülkesi'ne gönderilmişti. Büyük bir olasılıkla hepsi birkaç kuşak içinde yerli halk arasında erimişlerdir.

Ancak bir istisna vardır. Sürgün zamanında kullanılan dile yakın bir tür neo-Aramice konuşan Irak Kürdistanı Yahudileri 20. yüzyılın ilk yarısında modern İsrail devletine göçmüşlerdir. Diğer Kürt Yahudiler de İran ve Türkiye'den gelmişler ve şu anda İsrail'de yüz bin kişilik bir grup oluşturmaktadırlar. Bunların dilleri, geldikleri bölge -kuzey Irak, Suriye ve Türkiye'nin doğusu- ve gelenekleri bunlardan bazıları'nın Asur sürgünlerinin halefleri olduklarını inandırıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.

Ancak On Kayıp Kabile'nin çevresinde oluşturulan romantik hikâyelerin çokluğu karşısında bu gerçek, büyük ölçüde dikkatlerden uzak kalmıştır. Sofu Yahudiler, kabilelerin efsanevi Sambatyon Ir-

Solda 1557 tarihli bir Kitabı Mukaddes'ten: İsrail kabileleri çölde tapınağın çevresine kamp kurmuşlar. Sağda Sinahheriba sarayındaki bir rölyeften. İÖ yaklaşık 700 yılında bir aile, İÖ 701 yılında Asurlular tarafından ele geçirilen Yahuda'da Laiş'ten sürgüne götürülüyor. 20 yıl önce İsrail krallığından sürgüne giden bir aile de herhalde bundan farklı olmayacaktı.

mağrı'nın ötesinde hâlâ var olduklarına ve Tanrı'nın bunları kutsal kitaptaki kehanete uygun olarak (örneğin, Ya Rab, kendi kavminin, İsrail'in bakiyesini kurtar. İşte ben onları şimal diyarından getireceğim ve onları dünyanın uçlarından ve onlarla beraber kürü ve topalı, gebe kadını ve doğuran kadını birlikte toplayacağım, büyük cemaat olarak buraya dönecekler. Ağlayışla gelecekler, yalvardıkça onlara yol göstereceğim, onları, sulu vadiler yanında sürçmeyecekleri doğru yolda yürüteceğim", Yeremya 31: 7-8) Mesih Çağı'nda anayurtlarına geri döndüreceklerine inanmaktadırlar. Ortaçağ'dan en azından 19. yüzyıla kadar kâh Doğu'da kâh Afrika'da olduğu söylenen ve kayıp kabilelerin bin yılın krallığını sabırla bekledikleri bu efsanevi Yahudi ülkesi Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından aranmıştır. Bu konuda çok geniş bir literatür vardır. Daha pek çok topluluk arasında Mormonlar, Japonlar, Pakistan'ın Pathanları, Nepalililer, Amerika kızılderilileri ve hatta İngilizler ve Amerikalılar tarafından ya da onların adlarına iddialarda bulunulmuştur.

Iddiaların Ardındaki Gerçek mi?

Bazı durumlarda bu iddialar içinde bir gerçek payı da bulunmaktadır. İsrail'in Asurlular tarafından yok edilmesinden sonraki yüzyılda pek çok göçmen hâlâ özerk Yahuda krallığına ve özellikle de başkenti Kudüs'e gitmişlerdi. Ancak Asur'un, Babil'in ve Mısır'ın -zamanın büyük devletleri- bağımsız varlıklarına yönelttiği ciddi tehdidi gören insanlar hem İsrail'den hem de Yahuda'dan göç etmeye başlamışlardı. Yahuda'nın Hezekiya iktidarında (İÖ 727-698) yaşamış olan İşıya'nın bir kehanetinde Tanrı diasporayı Asur, Patros, Nubye, Elam, Şinar ve Hamat topraklarından kurtaracaktır. ("Ve o gün vaki olacak

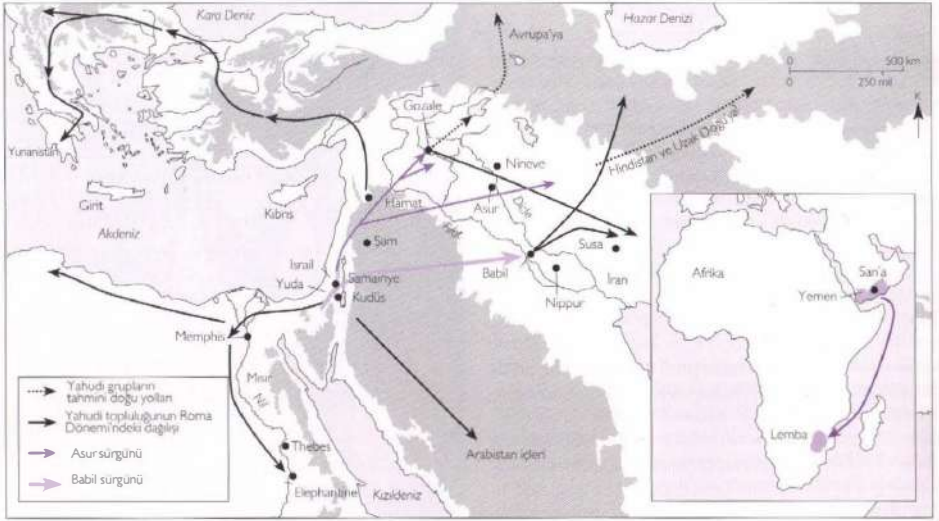

Üstte Birmania'da Yahudi Cemaati: Lian Tual, Beth Şalom cemaati sekreteri, Tiddim, 1987.

ki, Asur'dan ve Mısır'dan ve Patros'tan ve Kuş'tan ve Elam'dan ve Şivar'dan ve Hamat'tan ve denizin adlarından artakalacak kavminin bakiyesini kurtarmak için Rab yine ikinci kere elini uzatacak", İşıya 11: 11-12) Belgesel kanıt bulunan ilk deniz aşırı Yahudi kolonisi Mısır'da, şimdi Elephantine denilen Yeh' dedir. Assuan'da Nil Nehri'nin Birinci Şelale'si yakınlarındaki bu adada İÖ 5. yüzyıl sonlarında kısa bir süre için bir Yahudi tapınağı vardı. Oradaki Yahudiler'in çoğunun Mısır kralının paralı askerleri oldukları tahmin edilmektedir.

Son Babil kralı Nabonidus'un iktidarında (İÖ 555-539) Yahudi gruplarının bu kralla birlikte uzun bir Arabistan yolculuğuna çıkmış olmaları mümkündür. Herhalde Babil İmparatorluğu'nun Medler'in ve Persler'in elinde İÖ 539 yılında sona ereceğini tahmin ederek bunlar orada kalmaya karar vermişlerdir. Yine *Kitabı Mukaddes*'ten muzaffer Pers kralı Büyük Kuros'un İÖ 538'de yayımladığı bir dizi فرمانla sürgündeki toplumların anayurtlarına dönmelerine izin verdiği bilinmektedir. Ancak sürgündeki bütün Yahudiler Yahuda'ya dönmek istememiştir (Ezra 1:4, 6). Büyük bir çoğunluk yerleşmişler

hatta Pers ve Med gibi ülkelerde koloniler kurmuşlardı.

Böylece İÖ 6. ve 5. yüzyıllarda anayurtları dışında Yahudi yerleşimci grupları vardı. Yeni Ahit kitabında Aziz Pavlus'un seyahatlerine üstünkörü bir bakış bile Helenistik ve Roma çağlarında bu diasporanın artarak Akdeniz çevresine yayıldığı görülecektir.

Doğu ve Batı

Şu halde bu Yahudiler'in batıya olduğu kadar doğuya gitmeleri de şaşırtıcı olmazdı. Nispeten yakın zamanlara kadar Arabistan'da ve Çin'de Yahudi toplulukları olduğu bilinmektedir. Hindistan'da hâlâ bazı gruplar vardır. Yahudi kökenli olduklarını iddia edenlerden Pathanlar Pakistan, Hindistan, Afganistan ve İran'da yaşayan dindar Müslümanlar'dır. Ancak Müslüman olmalarına rağmen kendilerini Ben-i İsrail (İsrailoğulları) diye adlandırırlar ve Şabat gibi Yahudi âdetlerini korumuşlardır. Birmanya'da Mizo kabilesi ve Ben-i Menaşe (Menaşeoğulları) Y'wa

adında bir tanrıya taparlar ki, bu ad da İsrail tanrısının (Yahve) adını andırmaktadır. Kuzeybatı Çin'de kendilerinin İbrahim'in soyundan olduklarına inanan Chiang-in'in'ler vardır. Bunların özel rahip sınıfı, kurban keser ve ritüel saflığa çok önem verir.

Burada tek tek anılmayacak kadar çok grup vardır ve bu iddialarda herhangi bir imkânsızlık yoktur. Yahudiler gerçekten çok geniş bir alana yayılmışlar ve pek çok ıssız yere yerleşmişlerdir. Bunların soylarından gelenler yüzyıllar boyunca daha geniş toplum içine karışıp Yahudilik'in esas grubuyla ilişkilerini kaybetmişlerse de, yine de kökenleri konusunda pek bulanık da olsa bir bilince sahip kalmışlardır.

Afrika'daki Kayıp Kabileler

Afrika'da da Yahudi kökenli olduklarını iddia eden gruplar vardır. Bunlardan en çok tanınanları bugün çoğunlukla İsrail'de bulunan Habsç Yahudileri'dir. Ancak şu anda Güney Afrika'da dağılmış olan ve "Afrika'nın Kara Yahudileri" iddialarında haklı ola-

Dünyanın pek çok yerinde İsraililer'in soyundan geldiklerini iddia eden gruplar vardır. "İsraililer'in Japonya'ya yürüyüşleri, kısmen eski resimlerden derlenmiş", 1877.

bilecek bir grup daha vardır. Bunlar, sözlü tarihleri yakın zamanlarda Londra Üniversitesi'nden Tudor Parfitt tarafından belgelenmiş olan Lemba halkıdır. Bunlar atalarının yerini bile hilmedikleri kuzeyde San'a diye bir yerden geldiklerini her zaman iddia etmişlerdir. Kanıtlanınamışsa da, Habeşistan Yahudileri ile bağları olduğuna da inanırlar. Lembalar Yahudi kaşrut yasalarına (neyin yenilip neyin yenilemeyeceği) riayet ederler ve Güney Afrika'ya sünnet âdetini onlar getirmiş olabilir.

Lembalar'dan kendi tarihleri konusunda pek az şey elde edebildiğini gören Dr. Parfitt bunların kökenlerini bulmak için Güney Afrika'dan yola çıkmış, Zimbabve'yi geçmiş ve sonunda Arabistan'ın güneybatı köşesindeki Yemen'e varmıştır. Burada bulunduğu eski San'a kentinin Lemba geleneklerinin işaret ettiği yer olduğuna inanmaktadır. Diğer pek çok ayrıntı da Lembalar'ın kökenleri konusundaki inançlarını doğrulamaktadır. Arabistan'ın bu bölgesiyle Lemba klanlarında ortak olan aile adları da vardır.

Genlerdeki Kanıtlar

Lembalar'ın, kökenleri konusundaki inançlarını büyük ölçüde destekleyen bir kanıt daha vardır: Bu kanıt, genetik araştırmalardaki en son gelişmelere dayanmaktadır. ABD, İngiltere ve İsrail'de yetişkin Yahudi erkekleri üzerinde yakın zamanlarda genetik bir araştırma yapılmıştır. Buna göre *cohanim*'lerin (Musa'nın Yüksek Rahiplik görevini üstlenen kardeşi

Harun'un soyundan geldiğini iddia eden dinadamları klanı) yüzde yetmişinin Y kromozomlarında ortak bir DNA işareti bulunmuştur. Bu, *cohanim* olmayan yetişkin Yahudi erkeklerinde bulunandan önemli derecede yüksek bir yüzdendir. Yahudi olmayan erkek gruplarında buna rastlama oranı daha da düşüktür. Bu da *cohanim*'in yaklaşık 3000 yıl önce ortak bir ataları olduğu iddialarını desteklemektedir.

Lemba kabilesi erkeklerinde yapılan testlerde bu DNA işaretinin genelde Yahudi erkeklerinde rastlanan oranda olduğu görülmüştür. Dahası, Lemba klanının üst sınıfı olan Bhubalar'da bu kromozom işareti çok daha yüksektir ve bu oran yüzde 53,8'e kadar çıkmaktadır ki, bu da Yahudi *cohanim*'lerde rastlanan orana çok yakındır. Bu genetik işaret oranına Yahudi olmayan başka bir grupta rastlanılmamıştır.

Bu Lembalar'ın Yahudiliğini kesin olarak kanıtlamazsa da, Yahudi soyundan gelmiş olma iddialarını büyük ölçüde desteklemektedir. Bu projeyi Yahudi soyundan geldiklerini iddia eden diğer birleşik gruplar arasında sürdürmek yararlı olacaktır. Bu grupların İsrail'in söze "On Kayıp Kabilesi"nden gelmeleri imkânsız olmamakla birlikte pek muhtemel değilse de, genetik testler hiç olmazsa içlerindeki erkekler arasında kromozomları bir Yahudi, belki de bir din adamı soyuna işaret edecek insanlar olup olmadığını ortaya çıkaracaktır. Kayıp Kabileler sorununun çözemeyebiliriz ama iki bin yıldır kayıp Yahudiler'in bazılarının ailelerini belki de bulabiliriz.

Üstte, karşı sayfada İsrail'den (İÖ 721) ve Yahuda'dan (İÖ 701 ve 587) sürülenlerin yolları ve diğer göçler. Bu zorunlu ya da gönüllü göçler İsrail'in Kayıp Kabileleri konusundaki pek çok söylemin fonunu oluşturur.

Sağda Güney Afrika'da Vendaland'da bir Lemba töreni. Lembalar, Mwali adını verdikleri Tek tanrıya inancı Güney Afrika'ya getirdiklerine inanırlar. Bölgeye sünnet uygulamasını da onlar getirmiştir. Büyük Zimbabve ile ilişkileri konusunda gayet güçlü anıları da vardır.

Kutsal Ahit Sandığı'nın Peşinde

Zaman: İÖ 13. yüzyıl?

Mekân: İsrail

10

Ve vaki olurdu ki, sandık göç ettiği zaman Musa derdi: Kalk, ya Rab ve düşmanların dağılsınlar ve senden nefret edenler senin önünden kaçınsınlar. Ve konduğu zaman derdi: Ya Rab, İsrailin on binlerce binlerine dön.

SAVILAR 10: 35-36

ESKİ İSRİL TARİHÇELERİNDE Kutsal Ahit Sandığı, pek çok rolü üstlenmiş muamma bir olgudur. İsrailoğulları Mısır'dan çıktıktan hemen sonra çölde yapılan Kutsal Ahit Sandığı, Tanrı'nın Sina Dağı'nda Musa'ya verdiği Ahit Levhaları'nın ta-

şındığı kutuydu. Levhalar ve onların içinde bulunduğu sandık böylece Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ahidin tanıklığıydı. Tanrı'nın kesin buyruğu üzerine (Çıkış 25: 10) sandık akasya ağacından yapılmıştı, uzunluğu iki buçuk, eni bir buçuk ve yüksek-

Solda Kutsal Ahit Sandığı, geleneksel olarak savaşlarda taşınırdı. Jean Fouquet'in (1425-80) bu tablosunda sandık, Eriha çevresinde dolaştırılarak İsrailîliler'in kenti ele geçirmelerine yardımcı oluyor.

Sağda Sandığın tekerlekli bir araba üzerindeki klasik görünümü: Celile'de Kafarnaum'daki sinagogda 4. yüzyıldan kalma bir rölyef. Sandık burada kaplama kapılı, kenarları sütunlu bir Bizans tapınağı olarak betimlenmiş.

liği de bir buçuk arşındı, içi ve dışı saf altınla kaplıydı ve üzerinde altın pervaz vardı. Altın kapağının üstünde kanatlarıyla sandığı koruyan iki çocuk melek vardı. Sandığın kenarındaki halkalara, akasya ağacından, altın kaplama sırtıklar takılır ve sandık bu sırtıklarla taşınırdı. Kollar sandığın halkalarında takılı kalır, ondan ayrılmaz ve Tanrı'nın verdiği şehadet sandığın içinde saklanırdı. Sandık gidilen her yere taşınacak ve kamp kurulduğu zaman tam orta yerde bulunan, halis altın iplikle dokunmuş ve "Kefaret Örtüsü" de denilen bir örtünün altında korunacaktı.

Çıkış 25: 22'de Tanrı Musa'ya şöyle der: "Ve seninle orada buluşacağım ve seninle Kefaret Örtüsü üzerinden, Kutsal Ahit Sandığı üstündeki melekler arasından söyleyeceğim." Bu nedenle sandık kimi zaman Tanrı'nın ayak taburesi ve kimi zaman da Merhamet İskemlesi olarak görülür. İsrailliler'in Kenan ülkesine götüren ve oraya vardıktan sonra Eriha'nın düşüşünde aracı olan sandıktı. Sandık kendi başına da savaşılabildi ve bir keresinde Ebenezer Savaşı'nda Filistinliler tarafından ele geçirildiğinde sahte bir putu parçalamıştı. Hatta kendisine izin verilmeden dokunan bir İsrailliyi'nü bile öldürmüştü. Kutsal Ahit Sandığı daha sonra Kral Davud tarafından Kudüs'e getirildi ve daha sonra Süleyman tarafından yeni tapınağının en kutsal yerine yerleştirildi.

Suriye'de Dura-Europos'ta 3. yüzyıldan kalma sinagogdan bir freskte Filistinliler sandığı gönderiyorlar.

rildi. Sandık milletin en değerli ve önemli malı ve atalarının Tanrı ile girdiği özel ahit ilişkisinin güçlü bir hatırlatıcısıydı.

Sandığın Akıbeti

Ancak bu, Kutsal Ahit Sandığı'nı saran mistikliğin

Roma'da Titus Kemer'i'nden röliye. Muzaffer Roma askerleri 70 yılında Kudüs'ü yağmaladıktan sonra tapınak eşyalarını götürüyorlar. Son zamanlardaki bir kurama göre sandık, Romalılar tapınağı yakmadan önce Lût Gölü kıyısındaki Kumran'a kaçırılmıştır.

yalnızca başlangıcıdır. Zaman boyunca farklı kültürel geçmiştten insanların hayallerine hâkim olan Sandık efsanesi âdeta canlı bir durum almıştır.

Çok kimse sandığın Babilliler'in Kudüs'ü İÖ 587/6'da ele geçirip yıktıkları zaman yok edildiğine inanır. Ancak daha sonraki yıllarda Hahamlar, sandığın kaderi hakkında farklı görüşleri benimsemişlerdir. Peygamber Yeremya'nın sandığı Neho Dağı'na sakladığına, Kral Yeşua'nın (İÖ 639-609) Tapınak Dağı'nın bir mağarasına gizlediğine, Kral Ye-hoaş'ın Babil'e sürgüne giderken yanında götürdüğüne inanılır. En garip inanç da sandığın sunak ateşi için odunların depolandığı odun sundurması-nın altına saklanmış olduğudur.

İÖ 9.-8. yüzyıldan kalma küçük bir fildişi panoda bir sfenks. Belki de sandığı koruyan melekler buna benziyorlardı.

Diğer başka garip inanışlar da vardır. Diğer pek çok şeyin yanı sıra sandığın Tapınak Dağı'na döneceği ve Mesih Çağı'nı kabul için yapılacak yeni bir tapınağın en kutsal yerine yerleştirileceğine inanılmaktadır. Eski Arap vakanüvisleri sandığın Arabistan'da güvenli bir yere götürüldüğünü yazarlar. Tapınak Şövalyeleri, Haçlı Seferi sırasında Kudüs'ü ele geçirdiklerinde sandığı aramışlar ama bulamamışlardır. Yine sandığın Vatikan mahzenlerinde saklandığı iddia edilmiştir. Bazıları onun Mısır Firavunu Şişak (Şoşenk olarak da bilinir, İÖ 945-924) Kenan ülkesine girdiğinde götürüldüğünü düşünürler. Yakin zamanlarda ileri sürülen bir kurama göre Romalılar 70 yılında ikinci tapınağı yaktıklarında sandık yeraltı tünellerinden otuz kilometre ötedeki Kumran civarına taşınmıştır ve hâlâ orada gömüldür.

Bir başka efsaneye göre sandık, tapınağı yerleştirdikten hemen sonra çalınmış ve Kral Süleyman ile Seba Kraliçesi'nin oğlu Menekle tarafından Habeşistan'a götürülmüştür. Habeşistan'daki Falaşalar, sandığa Habeşistan'a götürülürken eşlik eden Yahudiler'in soyundan geldiklerini iddia etmektedirler. Habeş hükümdarının geleneksel unvanlarından biri de "Yahuda Aslanı"ydı ve eski Habeş kraliyet ailesi Davud ile Süleyman'ın soyundan geldiklerini iddia ederlerdi. Habeş Kilisesi yüzyıllardır sandığın kendi aralarında saklı olduğunu söylemiştir.

Kutsal Ahit Sandığı efsanelerinin esrarı ne olursa olsun, özgün sandığın Musa'nın zamanından günümüze kadar 3000 yıldır kalmış olması mümkün değildir. Büyük bir olasılıkla sandık, Babilliler İÖ 587 yılında Kudüs'ü ele geçirip Süleyman tapınağını yerle bir ettikleri zaman imha edilmiştir.

Beytlehem Yıldızı

Zaman: İÖ 8-4

Mekân: İsrail

İsa, kral Hirodes'in günlerinde Yahudiye Beytlehem'inde doğduğu zaman, işte, Şark'tan Yerusâlim'e müneccimler gelip dediler: "Yahudiler'in kralı doğan zat nerededir, çünkü onun yıldızını Şark'ta gördük ve ona secde kılmaya geldik. Ve işte Şark'ta gördükleri yıldız, önlerincegidiyordu, ta çocuğun bulunduğu yere kadar gelerek üzerinde durdu. Onlar da yıldızı gördükleri zaman taşkın sevinçle sevindiler.

MATTA 2: 1-2, 9-10

ESKİ ÇAĞLARIN GİZLERİ içinde Hristiyan inancına göre İsa'nın Nasıra'da Mesih olarak doğduğunu bildiren Beytlehem Yıldızı kadar tartışılmalı çok azdır. Matta İncili'nde yıldızın tanımı pek kısadır. "Doğu'daki bir yıldızın müneccimlere Yahudiye'deki Mesih'i bulmaları için yol gösterdiği söylenir. Onları Mesih'in kehanetlerdeki doğum yeri olan Beytlehem'e Yahuda kralı Hirodes gönderdiği için müneccimlerin yıldızı Beytlehem Yıldızı olarak bilinmiştir.

Bazı araştırmacılar "yıldız" falan olmadığına ve hikâyenin İsa'nın ilahi doğumunun mesajını iletmek amacıyla taşıyan bir efsane olduğuna inanırlar. Ancak hikâyenin tarihi bir temeli olduğuna inananların sayısı da fazladır. O yıldızı bulma araştırmaları ortaya pek çok kuramın çıkmasına neden olmuştur.

İsa'nın doğum tarihi bilinmediği için Müneccimler Yahudiye'ye çekenin ne olduğunu saptamak güçtür. Kitabı Mukaddes araştırmacıları, 25 Aralık'ın İsa'nın doğduğu gün olmayıp, Hristiyanlar'ın 354 yılı civarında benimsedikleri Romalılar'ın Fethedi-

lemez Güneş Bayramı günü olduğuna inanırlar. Dahası, Dionysius Exiguus (yaklaşık 533 yılı), takvim yıllarını numaraladığında İsa'nın doğum yılını yanlış hesaplamıştır. Araştırmacıların çoğu Hirodes'in İÖ 4 yılında öldüğü ve İsa'nın da "Hirodes zamanında" doğduğu için İsa'nın doğumunu İÖ 8 ila 4 yılları arasında bir zaman çerçevesine oturturlar.

Bu zaman çerçevesi içinde esrarengiz yıldızı arayan araştırmacılar pek çok göksel nesne önermişlerdir. Eski çağlarda "uzun saçlı yıldızlar" denilen kuyruklu yıldızlar, yıldızın "önden gittiği" ve bebek İsa'nın "üzerinde durduğu" söylendiği için mümkün olabilecek nesnelerdir. Bir kuyruklu yıldız yıldızlar arasında yavaş hareket ettiği için bu durum yıldızın hareketini açıklayabilir. Ancak bir kuyruklu yıldızın görünmesi, bir kralın doğumunun değil, ölümünün işareti sayılırdı. Ayrıca Matta'da Hirodes ile Kudüs halkının yıldızı görmedikleri söylenir ki, bu da yıldızın fazla görünmediğini gösterir.

"Yeni bir yıldız" herkes tarafından görüleceği için aynı şey bir nova için de geçerlidir. İÖ 5. yüzyılda Çin'de bir nova kaydı vardır ama Batılı astrolojik kayıtlarda bir kralın doğumunu bildiren yeni bir yıldız görüldüğü belirtilmemiştir.

Altın Müneccimlerin bebek İsa'ya armağanlar vermesi. Bu Roma katakomb tabletinde "Severa tanrı ile git" yazmaktadır.

Solda Beytlehem Yıldızı Doğulu üç bilge adama ya da müneccime yol gösteriyor: İtalya'da Ravenna'da S. Apollinare Nuovo kilisesinde 6. yüzyıldan kalma mozaik.

Sağda Floransalı ressam Giotto di Bondone "Müneccimlerin Tapınması'nı (Capulla degli Scrovegni, Padua) yaparken eski çağlardaki kuyruklu yıldızın mesajının farkında değildi. Bu fresk üzerinde çalışırken 1304'ün parlak kuyruklu yıldızından esinlenmiş olmalı.

Solda Eski çağlarda kuyruklu yıldızlar bir kralın doğumunun değil, ölümünün habercisiydiler. İmparator Augustus Sezar, İÖ 44 yılında görülen meşum kuyruklu yıldızın öldürülmüş Jül Sezar'ın ruhu olduğunu iddia etmişti. Roma dinarı üzerinde kuyruklu yıldız ile Jül Sezar.

Bir Roma Sikkesindeki İpucu

Yıldızın astrolojik anlamı konusundaki yeni bir görüş de İsa'nın doğum yıllarında Antakya'da çıkarılan bir Roma sikkenden kaynaklanmıştır. Tunç sikkede astrolojik burç olan Koç (Aries), bir yıldızın altında görülmektedir. Claudius Ptolemaios'un *Tetrabiblos'u*, "astrolojinin kutsal kitabı", bize Aries'in Yahudiye, Samariya, Idumca, Coele Suriyesi ve Filistin'de insani faaliyetleri kontrol ettiğini anlatır. Bu sayılan yerlerin hepsi Kral Hirodes'in ülkesindedir. Sikke, Yahudiye'nin, başkenti Antakya olan Roma Suriyesi'ne 6. yılda katılmasının anısına çıka-

Şu andaki kuramların çoğu gezegenlerin hareketlerine ilişkindir, ancak İsa'nın doğduğu zaman gezegenler sayısız kere dünyanın yakınından geçmiştir. Gezegenlerin gözle görünür gruplaşması ille de bir kralın doğduğunun alametleri değildi. Roma imparatorları gibi kişilerin doğumlarındaki astrolojik durumlar, çağdaş standartlara göre pek etkileyici sayılmazdı. Yıldızın belirsiz bir astrolojik kavram olması Hirodes ile Kudüs halkının ona dikkat etmemiş olmasıyla da vurgulanmaktadır. Yahudiler müneccim astrolojisini uygulamazlardı.

Solda 6. yıldan kalma bir Roma sikkesinde Koç (Aries), başını çevirmiş bir yıldız bakıyor. Üzerinde "Antakya Metropolis halkı" yazılı.

rılmış olabilir. Koç'un üzerindeki yıldız Yahudiye'nin Roma Antakya'sı hâkimiyeti altındaki yeni kaderini simgeler. Ancak sikkenin önemi astrologların Yahudiye'de bir kral doğumu için Koç burcunu gözlemlediklerini göstermektedir.

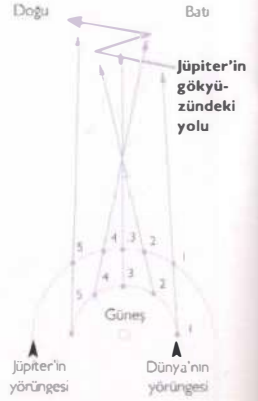
Astrolojik kaynaklar bize astrologların yalnızca Yahudiler'in yeni kralını gözlemekle kalmayıp hangi yıldızın kralın doğumunu ilan ettiğini de açıklamaktadırlar. Bu yıldız "Zeus yıldızı", yani Jüpiter gezegeniydi. Jüpiter'in krallık vermesi için en uygun

zaman gezegenin sabah yıldızı olarak doğma zamanıydı ki, "doğu'da, astrolojik bakımdan bu anlama geliyordu. Ayın Jüpiter'e yakın geçmesi gibi haşka krallık belirtirleri de varsa da, bunların hiçbiri "doğu'da olmak kadar önemli değildi.

İsa'nın muhtemel doğum zamanı çerçevesini incelemek ortaya olağanüstü bir gün çıkarmaktadır. Jüpiter İÖ 6. yılın 17 Nisan'ında Koç burcunun doğusundan çıkmıştır. Ay da Koç burcundaydı ve Jüpiter'e doğru ilerliyordu. (Çağdaş hesaplamalarda Ay'ın Jü-

Sağda İÖ 17 Nisan 6 günü gezegenler Koç burcunda Yahudiye'de Mesih'in doğumu hakkında güçlü bir alamet gösterdiler (çizgili kutu). Burclar yıldızlarla belli belirsiz rastlaşan hayali alanlardı.

Sağda İsa'nın doğumunu bildiren en olası yıldız Jüpiter'dir. Gezegen İÖ 6 yılında yıldızlar arasındaki hareketini birkaç gün boyunca tersine sürdürmüştür.

piter'in önünden geçtiği ortaya çıkmıştır.) Ayrıca Güneş de Koç burcundaydı ki, bu da bir kralın doğumu için çok güçlü bir astrolojik durumdu. Satürn'ün de orada olması Yahudiye'de büyük bir kralın doğacak olması için inanılmaz bir alamet oluşturmaktaydı. Romalı Hristiyan astrolog Firmicus Maternus (Yaklaşık 334 yılı) Koç burcundaki bu koşulların "kutsal ve ölümsüz" bir kişinin doğumunu belirlediğini söylemiştir ki, bu da münecimlerin Yahudiye'ye gitmelerine yol açmıştır.

Jüpiter, münecimlerin dikkatini çeken bir şey daha yaptı. Gezegen Koç burcundan çıktı ama yıldızlar arasındaki hareketini tersine çevirdi (Matta'ya göre, "...ve işte, Şark'ta gördükleri yıldız önlerinden gidi-

yordu.") Jüpiter, Koç burcuna döndü ve İÖ 6. yıl sonlarında birkaç gün sabit kaldı ("Ta çocuğun bulunduğu yere kadar gelerek üzerinde durdu"). Jüpiter'in Koç burcunda sabit kalması da Yahudiye'de büyük olayların olacağının alametiydi ve münecimler Beytlehem'de yeni kralı bulacaklarına inanarak sevinmişlerdi.

Kitabı Mukaddes dışında münecimlerin ya da bir başkasının İsa'nın doğum gününü doğrulaması konusunda bir kanıt yoktur. Ancak ilk Hristiyanlar İsa'nın Mesih kehanetini doğrulayarak bir kral yıldızı altında doğduğuna inanıyorlardı. Her ne olursa olsun, insanlar onun doğudaki bu yıldız altında doğup doğmadığı hakkında kendi sonuçlarını çıkaracaklardır.

Sağda Beytlehem'de Milad Kilisesi, İsa'nın doğum yeri olarak kabul edilir.

Kral Arthur ve Kutsal Kâse

Zaman: 400–600 yılları
Mekân: Britanya

12

Eğer tam olarak ne olduğunu görebilsek kendimizi, Odisseia ya da Eski Ahit kadar iyi bir temele dayanan, esin kaynağından ve insanlığın mirasından kopması imkânsız bir konuyla karşı karşıya bulurduk. Bunların hepsi gerçektir, gerçek olmalıdır ve ayrıca gerçek olması daha çok ve daha iyidir.

WINSTON CHURCHILL, 1956

KRAL ARTHUR EFSANELERİ “gerçek” midir? Ve bunlar tarihi gerçekleri yansıtmakta mıdır? Çağdaş Arthur meraklılarının çoğu, Churchill’in bu saptırıcı özdeyişi karşısında pek rahat değillerdir. Bu insanlar elimizdeki tarihi ve arkeolojik kanıtlarla Arthur’un varlığını kanıtlamamız “gerektiğine” inanmaktadırlar. Ancak bu, sorunu daraltmak olur. Arthur esrarının “gerçeği” yalnızca tarih ve arkeolojide değil, aynı zamanda mitolojide, folklorda, edebi eleştiride ve diğer disiplinlerdedir. Camelot’yu araştırırken bir değil pek çok Arthur ile karşılaşmaya hazır olmalıdır.

Tarihi bir Arthur bir olasılık ise de, sağlam kanıt eksikliği vardır. Arthur’un eylemlerinin ilk yazılı kayıtları *Annales Cambriae* (Galler Tarihi Olayları) ve ünlü *Historia Brittonum* (Britanyalılar’ın Tarihi)- 8. ve 9. yüzyıllarda Arthur’un ölümü için verilen tarihten *Amrales Cambriae*’de 537) 300 yıl sonra yazılmıştır. Arthur’dan söz edilen Gal şiiri *Y Gododdin* daha eski olabilir (şiir sözlü olarak 600 yıllarında söylenmeye başlamıştır) ancak yazılı olarak 13. yüzyılda görülür. Arthur’un varlığı konusunda bir ilk kaynak yoktur. Altıncı yüzyıl başlarında yazan Britanyalı Gildas, Arthur’dan söz etmez. İki yüzyıl sonra Gildas ve diğer birincil kaynaklara dayanarak ünlü tarihini yazan Bede de, Arthur’dan söz etmemektedir. Çağından kalma belge olmayınca tarihçiler de Arthur’un varlığını güçlü bir biçimde savunamamışlardır.

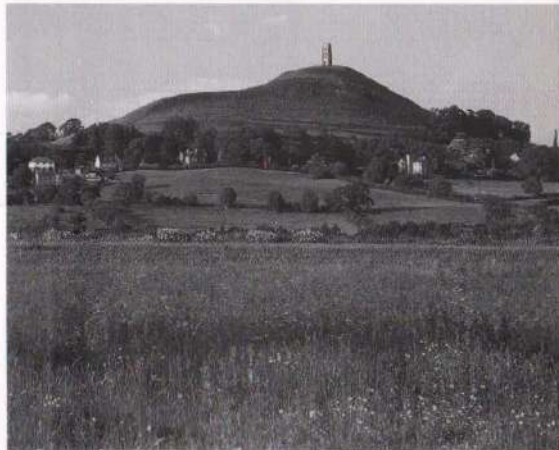
Arthur ve Arkeoloji

Glaston manastırında keşişler 1191’de eski mezarlıklarını kazınca ilginç bir mezarla karşılaştılar. İçi oyuk bir kütük tabutta iriyarı bir erkekle sarı saçları hâlâ duran bir kadının kemikleri vardı. Mezarın yınındaki devrilmiş bir kurşun haçın üzerinde La-

tince bir yazı okunuyordu: *Hic iacet sepultus inclitus rex Arturius in insula Avalonia* (Burada Avalon Adası’nda ünlü Kral Arthur yatıyor).

Bu kazı konusu tartışmalı olmasaydı, Arthur ve Avalon konularının fazla bir esrarı olmayacaktı. Ancak Glastonbury keşişleri ne aradıklarını biliyorlardı -bir ozan, hamileri Kral II. Henry’yi sözde “uyarmıştı”- ve Arthur’un kemiklerinin bulunması, manastırı yeniden inşa edecek geliri sağlayacak hacıların akmasını sağlayacaktı. Arthur’u Avrupa’da meşhur eden kitap -Monmouth’lu Geoffrey’in *History of the Kings of Britain*’i (1136’da yazılmıştı)- o sırada çağdaş bilimadamları tarafından eleştirilmek-

Glastonbury Tor bir zamanlar bataklıkla çevriliydi ve Ortaçağ’da Avalon Adası olarak bilinirdi.

teydi. Ayrıca günümüz bilimadamları da haçtaki (ki kemiklerle birlikte o da kayıptır) harflerin Arthur'un sözde yaşadığı çağdan çok sonrasına ait olduğunu ve keşişlerin sahtekârlık yaptığına kanaat getirmişlerdir.

Sahtekâr olsun ya da olmasınlar, Glastonbury keşişleri Arthur'un var olup olmadığı konusunda maddi delil arayan ilk kişilerdi. Camelot araştırması ilk eski çağ araştırmacılarını büyülemiş, bunlar Güney Cadbury gibi yerlerle Arthur'u ilişkilendirmişlerdi. Ancak 20. yüzyılda modern arkeolojinin gelişmesiyle "Arthur Çağı" hakkında [5 ve 7. yüzyıl-

lar] yeni ve ikna edici kanıtlar ortaya çıkmaya başladı. İlk keşif Cornwall'da Tintagel'de, Geoffrey'in *History*'sinde Arthur'un doğum yeri olarak gösterilen bölgede yapıldı. Ralagh Radford'un kazıları daha sonraki Norman şatosunun altında taşın yapılmış birkaç küçük bina ile binlerce çömlek parçasını ortaya çıkardı. Yapılarda dikkati çekecek bir şey yoksa da, çanak çömlek parçaları 5. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz'den ve Kuzey Afrika'dan getir-

Sağda Cornwall'da "Tintagel Adası" olarak bilinen kayalık burnun havadan görünüşü. Altta Tintagel'de C bölgesinde kazı yapan Glasgow Üniversitesi ekibi.

tilen zarif sofa takımlarıyla amforalara (şarap ve yağ kapları olmalıydı) aitti.

Radford, Tintagel'i, Britanya'nın Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olması sona erdikten yüzyıl sonra, keşişleri Akdeniz dünyasıyla ticaret yapan bir Kelt manastırı olarak yorumladı. Daha yakın zamanlarda bilimadamları Tintagel'i vergi alan ve çevresindekilerle armağanlar dağıtan güçlü bir reisün üssü olarak görmektedirler. Bu reis Arthur muydu? Tintagel'de yapılan son kazılarda daha pek çok küçük bina çıkmış ve bir kanalizasyon hendegini örten arduvaz levha üzerindeki Latince ARTOGNOV kelimesine rastlanılmıştır. Bunun Galli karşılığı *Arthnou* demektir. Bu, Arthur'un varlığına işaret etmezse de, altıncı yüzyılda Tintagel'de Latince okuryazarlığının ve düzenli bir mühendisliğin varolduğunun kanıtıdır.

Üstte Tintagel'de 1998'de yapılan kazılarda Artognov adının yazılı olduğu taş levha. Altta Winchester Yuvarlak Masası: 13. ya da 14. yüzyılda yapılmış olan bu büyük meşe ağacından masa, VIII. Henry'nin hükümdarlığı zamanında yapılmıştır (Arthur burada, bir Tudor Kralı'na benzemektedir).

Dikkatleri çeken diğer bir kazı da Leslie Alcock'un 1960'lı yılların sonunda Güney Caclbury'deki çalışmasıdır. Yüzyıllardır "Camelot" olarak bilinen bir yerde Alcock, bir tepeye inşa edilmiş Demir Devri'nden kalma bir kale kazısında burasının Neolitik Dönem'den Geç Sakson dönemine kadar iskân edilmiş olduğunu saptamıştır. "Arthur" döneminde (5. ve 6. yüzyıllar) kale tahkim edilmiş, çevredeki düzlükte yeni binalar ve bu arada büyük bir "şölen" salonu yapılmıştır. Burada Tintagel'de bulunanların eşi çanak çömlek parçalarının bulunması Güney Caclbury'nin de 5. ve 6. yüzyıllarda lüks mallar ticaretinde faal olduğunu göstermiştir. Ayrıca, yeni surları inşa etmek ve korumak için gereken insan gücü önemli bir yerel kralın varlığına da işaret etmektedir.

Kutsal Kâse

Myrddin (Merlin) ve Tristan ile Isolde efsaneleri gibi Kutsal Kâse de Arthur efsanelerine daha sonraları eklenen bağımsız bir efsane olabilir. Kâse, 1190 yıllarında Chrétien de Troyes tarafından yazılan Fransız şiiri *Perceval*'de ilk ortaya çıktığında sakat Balıkcı Kral'ın şatosunda, içinde ayın ekmekleri sunulan süslü bir tabaktır (Eski Fransızca'da *graal*). Şiir yarım kaldığı için daha sonraki yazarlara kâseyi çok çeşitli biçimlerde sunma özgürlüğü tanımıştır. Bunlardan bazıları Hristiyanlık öncesi, Kelt'lerin tılsımlı kazanlar masallarını yansıtır.

Ancak bu masalların en popülerleri, kâseyi Son Yemek'in kupasıyla, *san graal* ya da "kutsal kâse"yle ilişkilendirendir. Ortaçağ söylencelerini göre bu kutsal emanet, Arimethalı Yusuf'un eline geç-

8. yüzyıl yapımı olan süslü Ardagh Kupası pek çok çağdaş yazarın Kutsal Kâse imajıdır.

miş, onun ailesi de bunu Glastonbury'de adanın ilk Hristiyan cemaatinin kurulması sırasında Britanya'ya getirmiştir.

Hiç kuşkusuz Glastonbury keşişleri bu efsanenin oluşmasında üzerlerine düşen rolü oynamışlardır. Yine de arkeologlar Glastonbury'de bu ilk Hristiyan cemaata binaların kesin olarak doğru olup olmadığını merak etmişlerdir. Raleigh Radford 1950'li yılların sonunda manastırın bazı bölümlerinde kazılar yapmıştır. Sakson binalarının altında çok eski zamanlardan kalma bazı yapılar bulmuş ve bunları kurucuların kilisesi olarak tanımlamıştır.

Ayrıca, eski mezarlıklarda Glastonbury keşişlerinin gerçekten dedikleri yerlerde kazılar yapıp eski zamanlardan kalma mezarlar bulduklarını saptamıştır. On yıl sonra Philip Rahtz, yakınlardaki Glastonbury Tor'da yaptığı kazılarda ahşap bina kalıntıları, maden işçiliği molozları ve bu iskânı Arthur dönemine kadar geri götürmesini sağlayan çömlek parçaları bulmuştur.

Bir Zamanların ve Geleceğin Kralı

Bu arkeolojik faaliyetlere rağmen tarihi bir Arthur'la özdeşleştirilecek herhangi bir şey bulunmuş değildir. Bu arada, İngiltere ve Amerika'da bir Arthur kitapları sanayii başını alıp yürümüştür. Bu detektif hikâyelerini andıran eserlerde çeşitli Arthur adayları vardır: 2. yüzyıl Romalı generali Lucius Artorius Castus, Bröton savaşbeyi Riothamus, Gwynedd adında pek bilinmeyen bir Galler kralı ve İskoç kralı Áedán mac Gabráin'in oğlu Artuir. Bu arada yerel turizm şirketleri, Arthur'un Cornwall mı, Galli mi, yoksa İskoç mu ilan edileceğini merakla beklemektedirler!

Arthur'un bir parçasını elde etme çabası yeni bir şey değildir. Ünlü İngiliz kralı Aslan Yürekli Richard, bizzat katıldığı Haçlı Seferi sırasında bir yoldaşına, Excalibur olduğu söylenen bir kılıç vermiştir, VIII. Henry, İmparator V. Şarl'a Winchester Sarayı'nda asılı olan "gerçek" Yuvarlak Masa' tablosunu (ancak tabloda Henry'nin kendisinin tıpatıp benzeri vardır) göstermiştir. Hem İngiliz hem de Galli prensler, kendi siyasal hedeflerini desteklemek için Merlin'in Arthur hakkındaki kehanetlerini kullanmışlardır ve Spenser ve Alfred Tennyson gibi çok sonraki şairler hüküm sürmekte olan kralların zaferlerini büyütmek için Arthur hakkında yeni hikâyeler yazmışlardır. Ortaçağ efsanelerinin çoğunda Arthur'un sonu bir gizlilik perdesiyle örtülü olduğu için, kendisi, her kuşakta yeniden ortaya atılıp tartışılacak, kusursuz bir "geçmişin ve geleceğin" kralıdır.

Torino Kefeni

Zaman: 33 yılı? / 1260–1390?

Mekân: Torino, İtalya

Tanrı rahibin hizmetkârına keten bezi verince o da İames'e gitti ve ona göründü.

APOKRİFA

BASİT BİR BİÇİMDE söylemek gerekirse Torino Kefeni, 430 santimetre uzunluğunda ve 110 santimetre eninde büyük bir keten kumaş parçasıdır ve üzerinde -önünde ve arkasında- çarpmışa gerilerek öldüğü anlaşılan bir insanın görüntüsü vardır. Yalnızca bu bile ilgi uyandırmaya yeterliyken, bunun İsa'nın kefeni olduğu iddiası (kilise yetkilileri bu iddiada bulunmamışlardır) bir tartışma konusu olmuştur. Bu iddia nedeniyle ayrıntılı bilimsel incelemeler yapılmış, uluslararası konferanslar toplanmıştır. 1978'de İtalya'daki Torino'da sergilenen kefen, üç milyon kişi tarafından ziyaret edilmiştir. Gelecek sergilerde bu sayının çok daha yüksek olacağı kuşkusuzdur.

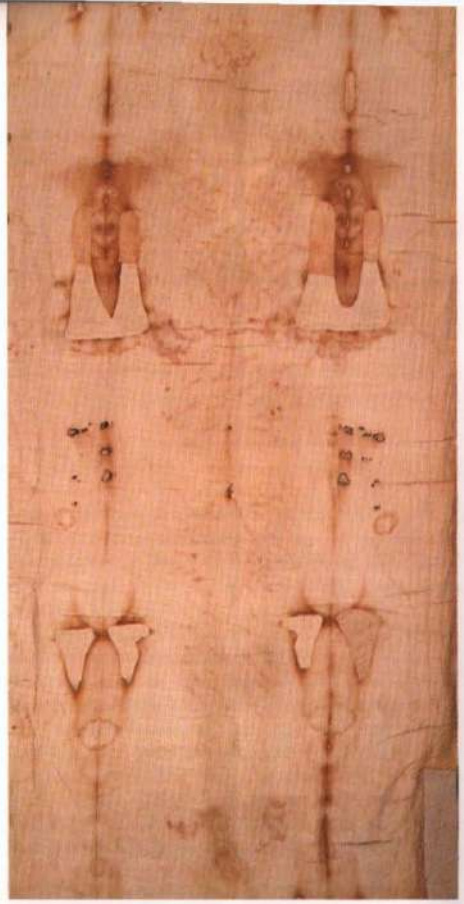
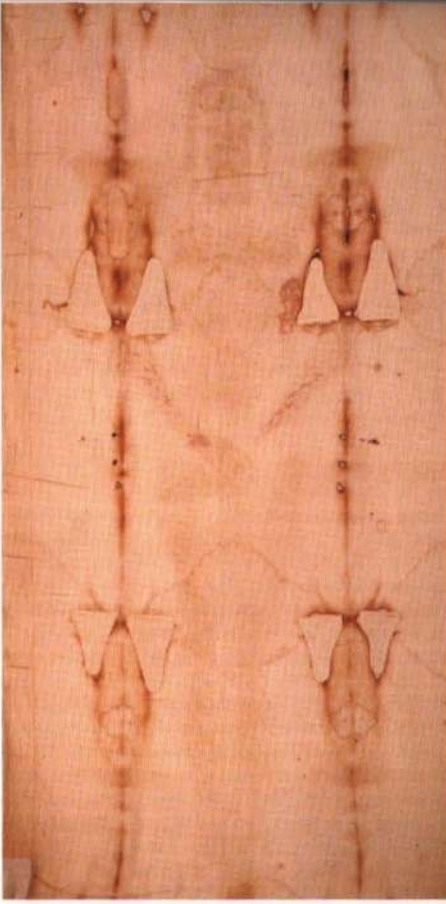
Bazıları kefen tarihinin 1357'de, Charney'li II. Geoffrey'in Fransa'da Lirey'de sergilemesiyle başla-

dığını düşünmektedir. Ancak İsa'nın görüntülerinden daha önce de söz edildiği bilinmektedir. Örneğin, 4. yüzyılda bir kaynak Thaddaeus ya da Ad-dai'nin Edessa'da (Urfa), "seçme boyalarla" İsa'nın bir resmini yaptığını nakletmektedir. 6. yüzyılda bir başka kaynak, İsa'nın yüzünü bir havluya sildiğinde üstünde görüntüsünü bıraktığını bildirmiştir. İsa bu havluyu, Edessa Kralı Abgar'ın bir elçisine vermiştir. Edessa'da İsa'nın resmi olduğu hikâyeleri, Bizans ordusunun görüntüyü Konstantinopolis'e (İstanbul) götürdüğü 944 yılına kadar devam etmiştir. Resim burada 1204'e kadar kalmış, o yıl Dördüncü Haçlı Seferi şövalyeleri kenti yağmalamışlar ve bu arada resmi de almışlardır. Kefenin 14. yüzyıl Fransa'sında sergilenebilmesinin açıklaması bu olabilir.

Üstte Konstantinopolis'te (İstanbul) 692 ile 695 yılları arasında kesilmiş bir II. Jüstinyen sikkesi. İsa'nın görüntüsünü taşıyan bu ilk sikkelerde, kefendeki görüntüyle yakın bir benzerlik vardır. Sağda Sina Dağı'ndaki Azize Katherine Manastırı'nda 6. yüzyıldan kalma bir ikona. Sağ uzakta Kefenin 1898'de çekilmiş ilk fotoğrafının negatifi.

Kefen ve Tarihleme Çabaları

Ortaçağlarda İsa'nın pek çok "kefeni" sergilendiği için Torino Kefeni'nin ilginçliği nereden kaynaklanmaktadır?

Kefen üzerindeki görüntü, beyaz bir zemin üzerinde gayet soluk, sarımsak bir benzerliktir. Ancak bunun çarımha gerilmiş bir insanın negatif görüntüsü olduğu anlaşılmaktadır ve garip olan yanı, üç boyutlu hilgi de içermesidir. Görüntüde şaşırtıcı derecede ayrıntı vardır: Örneğin, insan anatomisi, bilek ve ayaklardaki çivi yaralarından akan kanla, kırbaçlamanın yaralarıyla, kafatasındaki kanla ve saç ve sakal ayrıntılarıyla büyük bir doğrulukla betimlenmiştir. Gözlemciler ayrıca büyük bir olasılıkla kırılmış buruna ve gözlerdeki sikkelere de işaret etmektedirler. Kan lekelerine DNA testi yapılmış ve insan kanı, erkek ve AB tipi kan olduğu anlaşılmıştır.

Toprak, toz ve polen zerrelere gibi mikroskopik bulgular da vardır. Polenler incelenmiş ve uzmanlar yalnızca Kudüs ve Eriha çevresinde yetişen 19 ayrı bitki türü tespit ettiklerini iddia etmişlerdir.

1988'de Zürih, Oxford ve Tucson'da laboratuvarlarda Accelerated Mass Spectrometry tekniği kullanılarak radyokarbon (C-14) tarih saptama testleri yapılmıştır. Bu laboratuvar çalışmaları için kefinden kesilmiş, 1 santimetreye 5,7 santimetrelilik bir kumaş parçası üç laboratuvara paylaştırılmıştır. Laboratuvar sonuçları, kefenin 1260 ila 1390 yılları arasında kaldığını göstermiştir. Bu sonuçlar, kumaşın yaşı sorununu çözmüş müdür?

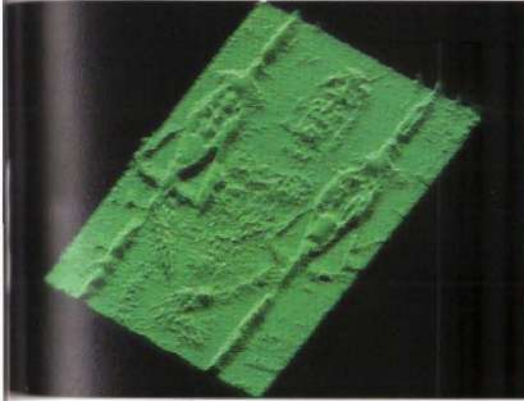
Özellikle başta hasın olmak üzere pek çok kişi ve çok sayıda bilimadamı için 1988 sonuçları kesindir. Ancak diğerleri, örneğin kefenin ilk sergilendiğinden bu yana en çok insan eli değen kısımdan alındığına işaret etmişlerdir. Ayrıca, kefen 1532'de Torino'da

Karşı sayfada Torino Kefeni'nin önü ve arkası. İki dikey çizgi yanık izleridir ve üçgen parçalar 1532 yangınında oluşmuştur.

Sağda Kefen kumaşının dokumasının büyütülmüşü. Lekeler, kan izleri ve serum lekeleri olarak belirlenmiştir.

Altta Bir görüntü analizöründen kefenin üç boyutlu bilgisi. Cepheden tam görünüşü.

bir yangında kavrulmuştu. Yanmanın yeni maddeler getirdiği kuramı, bilinen örneklerin test edilmesiyle de doğrulanmıştır.

Yine bazıları eski keten elyafında bakterilerin ve mantarların yetiştiğini ve bunların kefen için kullanılan tarih belirleme süreciyle ortadan kaldırılmayacağına dikkat çekmişlerdir. Son olarak da, radyokarbon tarihi 13. ya da 14. yüzyıl olduğuna göre görüntü (eğer sahte ise) ortaçağa ait olmalıdır ama hiç de öyle değildir.

Kefenin Açıklanması

Şu halde Torino Kefeni nasıl açıklanmıştır? Bu bir sahtekârlık mıdır, bir tesadüf ya da mucize midir? Zaman içinde bu açıklamaların hepsi ileri sürülmüştür. Örneğin, kefen üzerinde fırça izleri yoksa da, resim boyaları sürerek yapılmış olabilir. Bazıları görüntünün sıcak bir heykele yaslanan kumaşın

kavrulması olduğunu iddia etmişlerdir. Yine bazıları çürümekte olan insan vücudundan çıkan gazların yarattığı bir tür "huğugraf" olduğunu savunmuşlardır. Bazıları bunun bir cesedin doğal izi olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır (Volkringer etkisi ya da keten elyafın suyunun çekilmesi).

Bir kısım araştırmacılar da radyasyon kuramlarına baş vurmuşlardır: Vücudun doğal elektromanyetik alanının kumaşla etkileşimi. Bazıları İsa'nın dirildiğindeki doğaüstü elektromanyetik radyasyon patlamasını savunmuştur. İsa'nın dirilmesine ilişkin ruhsal enerjilerin, kefendeki izleri bıraktığını söyleyenler bile vardır.

Şu halde bu esrarengiz keten kefeni nasıl açıklayacağız? Bu gerçekten bir mucizenin kanıtı mıdır? İddia ve deney için hâlâ imkân vardır. En inandırıcı kuramlardan bazıları, kefenin üzerindeki izin, henüz tam olarak anlamadığımız karmaşık ve hassas doğal süreçlerin sonucu oluştuğudur. Kudüs'te eski bir mezarda bir anatomi mankeniyle yapılan deneylerde, hararetle (ölüm sonrası ateş) birleşerek tepkimeye giren insan terinin ortaya bir asit çıkardığını ve bunun, mezarın kireçli ve çok rutubetli ortamında ham keten üzerinde bir tür görüntü oluşturabileceğini göstermiştir.

Gerçekte her ne olmuşa olsun, Torino Kefeni, gerçek bir bilimsel anormalliktir ve yıllardır yapılan bütün çözümlemelere ve sınıflandırma çabalarımıza inatla direnmektedir.

1999'da sarısabır ve mürrüsaflı sürülmüş bir kumaş kullanılarak elde edilen görüntü.

Maya Efsanesi: Dünya'nın Sonu 2012'de mi?

Zaman: 250-909

Mekân: Orta Amerika

Ve yine bir aşağılanma, yıkım ve yok olma geliyor... Gökyüzünden reçine yağmuru yağdı. Yüz Oyan adında biri geldi: Onların gözlerini çıkardı. Kan Akıtcı geldi: Kafalarını kopardı.

POPOL VUH, 16. YÜZYIL

2012 ARALIK AYINDA dünyada yaşayan insanlar korkunç bir felaketle yeryüzünden silinecekler. Son yangınlara, sel ve şeytanların istilasına bakarak bunun beklenmedik ve korkunç bir biçimde geleceği söylenebilir. En azından eski Maya takviminin "nihai geri sayımı"na girenken bunları beklememiz gerektiği söylenmektedir. Belki bir iki gün farkla o kader ayının 23. günü, Uzun Sayı döngüsünün 13 Bak'tun'unun sonuncu günü olacak ve böylece 10 3114 yılında böyle bir olayla başlayan 1.872.000 günlük yolculuğunu tamamlayacaktır. Bu gayet ayrıntılı sistem hakkında ne biliyoruz ve Mayalar 2012'de ne olacağını düşünmüşlerdi?

Orta Amerika'nın eski uygarlıklarından en gelişmiş ve okuryazarı olan Mayalar, döngüsel bir evrene inanırlardı. Onlara göre evren birbirini izleyen yaratılışlar ve yokoluşlar yaşamıştı. Bu fikirlerin en iyi kaynağı, Guatemala yaylalarının

Bu boyalı vazoda Alt Dünya'nın puro için tanrısı Tanrı L'nin, 10 3114 yılındaki son yaratılışta önemli bir törene başkanlık etmesi gösterilmektedir. Siyah zeminin, ışığın gelişinden önceki ilk dünyayı simgelediği sanılmaktadır.

Quiche Mayaları tarafından herhalde 16. yüzyılda (belki de hiyeroglifle yazılmış özgününe dayanarak) yazdıkları Popol Vuh ya da "Danışma Kitabı"dır. Kitap göğün ve yeryüzünün ayrılıp ilk ışığın dünyaya düşmesiyle başlar. Yaratıcı Tanrılar ondan sonra dünyayı insanla doldurmaya çalışırlar. İlk çabaları yeryüzünün hayvanlarını oluşturur, ancak bunlar konuşamadıkları ve yaratıcılarını övemedikleri için başarısızlık olarak ormana sürülürler. İkinci denemede kilden insanlar yaparlar ama anlamsızca saçmalamaya ve bedenleri dökülmeye başlayınca onları parçalarlar. Üçüncü yaratılışında insanlar tahtadan yapılır ama bu kere de ruhları yoktur ve yaratıcılarını unuturlar. Tanrılar onları imha etmek için yalnızca tufan, ateş ve şeytan göndermekle kalmayıp kap kacaklarını bile onlara karşı ayaklandırırlar ve yüzlerini taşlarla parçalarlar. Sonunda tanrılar hayatın ana maddesi olarak mısır mayasını denerler ve şimdiki insan yaratılmış olur.

Popol Vuh efsanesinde, Maya uygarlığının doruk noktası olan klasik dönem (250-909) sanatından daha pek çok şey vardır, ancak burada çok daha eski çağların fikirlerinin de bulunduğu açıkça görülmektedir. Klasik Mayalar, döngüsel bir evrene inanıyorlardıysa, o halde hem yaratılışın hem de kıyametin zamanlaması Uzun Sayı takvimlerinde şifreli olarak yer alması bulunmalıdır. Bu sistemin ne zaman ya da nerede icat edildiği bilinmemektedir. Ancak şu anda elimizde olan en eski tarih 10 32'dir. Uzun Sayı tarihleri beş rakamlı olarak yazılır ve genelde bizim onlu sistemimiz yerine 20'li bir temel kullanır. En yüksek değer normalde Bak'tun'du -144.000 günlük bir birim- ama hiç pek az ifade edilen ve 13 kat sayısıyla gösterilen 19 daha yüksek sistem olduğunu biliyoruz. Böylece Uzun Sayı'nın tümü akıl almaz bir boyuta ulaşıyor ve trilyonlarca yılı kapsıyordu

Quirigua kentindeki Dikilitaş C adı verilen anıtta, İÖ 3114 yılındaki yaratılış olayları en iyi şekilde tanımlanmıştır. Bir yanında 13 Bak'tun'un tamamlanması anlatılmaktadır (ayrıntı). Üç nokta ve iki çizgiden oluşan 13 sayısında (farklı renkte) her nokta biri ve çizgi de beşi simgelemektedir.

(evrenimizin varoluşundan çok daha uzun bir süre).

Arkeolojideki gelişmeler sonrasında, Maya yazısını çözmekte gerçekleştirilen ilerlemeler, son 13 Bak'tun olan İÖ 3114 yılının olayları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Burada üzerinde durulan şey yoketme değil, yaratmadır: Tanrılar'ın "düzenlenme"si, merkezi bir "ocak" oluşturulması ve "taşların ekilmesi" vardır. Bu gerçek bir sıfır yılı olmadıktan, kitabelerde İÖ 3114 yılından çok önceki efsanevi olaylardan da söz edilmektedir. Aynı biçimde Mayalar'ın gelecek için hesapladıkları tarihlerde 4772 yılında bir kraliyet yıldönümü kutlanacaktır. Böylece 2012'nin "zamanın sonu"nu temsil ettiğini söylemenin bir anlamı olamaz.

Yalnızca Tortuguero'

Bir hiyeroglif kitabı olan Dresden Codex'inden bu sahnede, yeryüzünün tufanla yok edilmesi görülmektedir. Bir gökyüzü kaymanı ve yaşlı bir tanrıça, Tanrı L'nin üzerine su döküyor.

da bulunan bir yazıtta, 13 Bak'tun'un 2012'de sona ereceği kehanetinde bulunulmaktadır. Ne yazık ki, taş hasarlıdır ve kısmen okunabilmektedir. Tanınmış bir Maya Tanrısı olan *b'olon okte'*den söz ederken "yem" (inen) ekini kullanmaktadır. Bu, Postklasik Dönem'de (909-1697) Maya sanatında çok popüler olan Dalan tanrı imajını hatırlatmaktadır.

Tahmin edeceğimiz, hatta bildiğiniz gibi Uzun Sayı, geniş vizyonunun ancak bir kısmını görecektir. Meksika'da Tonina'da son tarih 909'da kazınmıştı, çünkü bir önceki yüzyılda bölgeyi kasıp kavuran toplumsal, ekolojik ve demografik kriz, klasik uygarlığı sona erdirmişti (bkz. sayfa 282-5). Ancak 16. yüzyıl olaylarıyla kıyaslanınca bu felaket hafif kalmaktadır. Bu tarihten sonraki Avrupalıların istilası, bütün Amerika yerlileri için olduğu gibi, sayısız Maya için de bir ölüm fermanıydı. Hastalıklarla kırılmış, işkence ve ölüm tehdidiyle yeni bir dine, Hristiyanlık'a girmeye zorlanmış ve geleceksel öğretinin hemen hemen tamamen silinmesiyle bu felaket, eski kehanetlere değer bir felaketti.

Aztlán ve Aztek Göçü

Efsanesi

Zaman: İÖ 13–15. yüzyıllar
Mekân: Meksika Vadisi

15

Ülkenin sakinleri olan diğerleri gibi bu insanlar da, Aztlán adlı ve yaşadıkları yerdeki Yedi Mağaralar'dan ayrıldılar. Aztlán, "Beyazlık" ya da "Balıkçıların Ülkesi" demektir.

FRAY DIEGO DURAN, 16. YÜZYIL

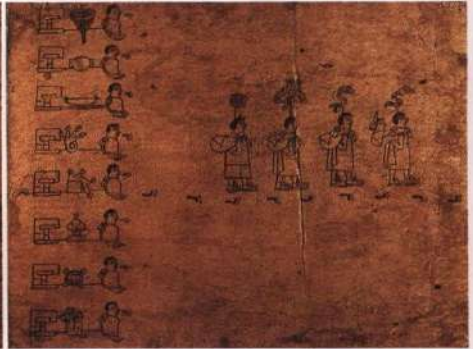
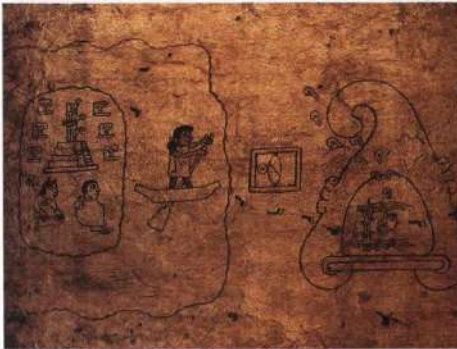
AZTEKLER VE MÜTTEFLİKLERİ 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında orta ve güney Meksika'da bir imparatorluk kurdular. İmparatorluk, Hernán Cortés'in İspanyol Seferi sonunda, ancak yüz yıl yaşadıktan sonra yıkıldı. Günümüz Meksika ulusal efsançlerinde, Aztekler, kahraman yerli geçmiş ve yabancı istilasının trajedisini temsil edecek biçimde popüler hayal gücünde idealleştirilmiştir. Aztek başkenti Tenochtitlan'ın İspanyol sömürgesi Mexico City'ye dönüştürülmesi ve çağdaş milletin başkenti olmaya devam etmesi Aztekler'i İspanyol öncesi kolektif 3000 yıllık kültürel mirasın en önemli temsilcileri olarak diğer kıvırdırılilerin üzerine çıkarmaktadır.

Efsanenin Kökeni

Aztekler nereden gelmişlerdir? Aztek kaynaklarına dayanılarak hazırlanan ilk sömürge tarihçeleri, resimli belgeler ve arkeolojik kazılar Aztekler'i tarihsel bir kesinlikle ancak 13. yüzyılda Meksika Vadi-

si'ne kadar izleyebilmiştir. Kökenlerinin coğrafi bölgesi hâlâ çözümlenmemiş bir muammadır. Aztekler'in, 13. yüzyılda kuzey çöllerinden Meksika Merkez Yaylaları'na göçen göçebe avcı ve kısmen çiftçi kabilelerden biri oldukları anlaşılmaktadır. Efsanelerde çıkış yerleri olarak kuzeyde Aztlán'dan, "Balıkçıl kuşlarının yeri"nden söz edilmektedir. Aztlán bir göldeki bir ada tepe olarak tanımlanmaktadır. Aztekler yaratılış zamanında orada topraktan ve mağaralardan çıkmışlardır. Bir gün gelmiş oradan ayrılmaya karar vermişler, kanolarına binip karaya çıkmışlar ve uzun göçlerine başlamışlardır. Çok geçmeden Meksika "ay insanları" diye bir grup kendilerine katılmıştı (ondan sonra Meksika-Aztekleri adını almışlardır). Başlarında reisleri Huitzilopochtli ("Soldaki Sinekkuşu") vardı. Bu daha sonra, rahipler tarafından taşınan kutsal bir simge olarak görülmek-

Codex Boturini'den bu sayfalarda, Aztekler'in bir gölün ortasında bir ada olan Aztlán'dan göçmeleri resmedilmiştir.

tedir. Göç devam ederken rahipler Huitzilopochtli'nin kabilenin ne yöne gideceği hakkındaki kehanetlerini sözlü olarak ifade etmekteydiler.

Huitzilopochtli'nin mucizevi doğumu, göçten önce gerçekleşmişti. Efsaneye göre yaşlı rahibe Coatlicue, Coatepetl ("Yılan Dağı") tepesinde bir tapınağı süpürürken gökten bir tüy topu düşmüş ve kendisini Huitzilopochtli'ye hamile bırakmıştı. Coatlicue'nin oğulları Centzonhuitznaua ("dört yüz" yani çok) ve büyük kızı Coyolxauhqui annelerinin hamileliğini öğrenince kızmışlar ve onu öldürmeye karar vermişlerdi.

Silahlı düşman dağa tırmanmaya başlamıştı. Huitzilopochtli birden yüreklerle korku salan, doğaüstü güçlü bir savaşçı olarak doğmuştu. Bir "Ateş yılı" atarak Coyolxauhqui'yi delmiş ve başını kesmiş, gövdesini dağdan aşağı atıp parçalamıştı. Sonra Centzonhuitznaua'yı kovalamış, hiç acımadan hepsini öldürmüştü.

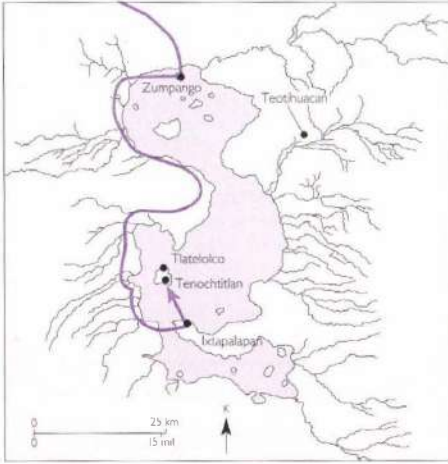
Kabile göçe devam ederken bazı yerlerde yıllarca kaldığı oluyordu. Yine konakladıkları bir yerde muhalif bir grup kabileden koptu. Kabile, 10. yüzyıl Tolteca-Chichimecaları'nın daha önceki göç hikâyesinde de yer alan Culhuacan-Chicomoztoc Dağı'nda da durakladı. Aztekler Meksika Vadisi'ne gelince, Chapultepec pınarları yakınlarına yerleşmek istediler. Burada bir savaş daha yapıldı ve Huitzilopochtli düşman reisini öldürüp kalbini göl kıyısındaki ba-

taklığa attırdı. Ama bataklığa atılan kalp, göçebe kabilenin daha sonra büyük piramitlerini yapıp başkentleri Tenochtitlan'ı kuracakları yere düştü. Burası efsanelerde, beyaz ardıçlarla ve söğütlerle kaplı bir alan olarak tarif edilir. Anlatılanlara göre, bir dereye beyaz yılanlar, kurbagalar ve balıklar yüzüyordu. Bir başka hikâyede suları kara ve sarı renklerde olan iki dereden söz edilir. Aslında bu görüntüler *Historia Tolteca-Chichimeca*'da yer aldığından, daha eski kaynaklardan alınmadır.

Aztekler sonunda bir kaya üzerindeki kaktüsün üstüne konmuş bir kartal gördüler. Bu, Huitzilopochtli'nin, kabilenin yerleşeceği kehanetinde bulunduğu ve uzun zamandır aradıkları noktaydı. Bu olay, Aztek takvimine göre "2 ev" yılında gerçekleşmişti ki, bu da Hristiyan takviminde 1325'e tekabül ediyordu.

Solda Yenilgiye uğramış Coyolxauhqui: Büyük Tenochtitlan Tapınağı'nda bulunan bir heykel. Alttta Aztekler'i Tenochtitlan başkentlerini kurmaya götüren alamet: Bir kaya üzerindeki kaktüse tünemiş bir kartal (Codex Mendoza'dan).

Azteklar'ın Tenochtitlan başkentlerini kurmak için çıktıkları efsanevi göç yolu.

Gerçeği Gerçek Olmayandan Ayırmak

Bu efsanevi olaylardan ne anlam çıkarabiliriz? Aslında Aztekler'in Meksika Vadisi'ndeki ilk yılları çok farklı bir tablo çizmektedir. Aristokrat bir hükümdar ailesi olmayan barbarlar olarak aşağılanan ve diğer eski kentli topluluklar tarafından yenilgiye uğratılan kabile, sızlıklar arasına kaçmak zorunda kalmıştı. Ancak dirençli ve girişimci insanlardı. 1428 yılı geldiğinde kentli hayat biçimini benimsemişler ve Tetzcoco ile Tlacopanlar'la ittifak kurmuşlardı. Güçler dengesini ustaca dengeleyerek yaptıkları fetihlerle Tenochtitlan'ı Meksika'nın en korunan ve en zengin kentine dönüştürmeyi başardılar. Hükümdar Itzcoatl çok geçmeden yeni bir tarihi kimlik belirleme ihtiyacını gördü. Toplanan meclis karanlıkta kalırsın geçmişlerini, varolan kabile göç hikâyelerini, katlanılan aşağılanmaları ve saygın atalarının eksikliğini gözden geçirdi. Bütün bunlar yeni imparatorluk statüsü için kabul edilemez şeylerdi. Eski belgeler yakıldı. Çok tanınmış efsanevi olayları içeren yeni ve "resmi" bir tarih hazırlandı, Huitzilopochtli tanrılaştırılmış Aztek koruyuculuğuna yükseltildi.

Bu "resmi" metinleri inceleyen araştırmacılar Aztlan'daki başlangıcın Guatemala, Meksika'nın içleri kuzeybatıdaki Michoacan ve kuzeyde New Mexico'ya yayılmış göç hikâyeleriyle uyumlu olduğuna dikkat etmişlerdir. Olay uzak bir ülkede ya da ku-

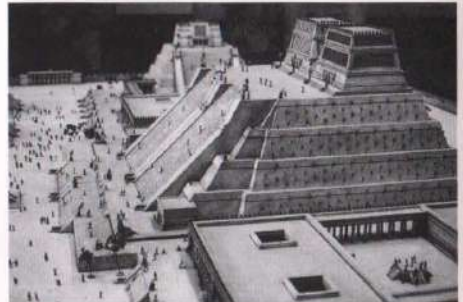
zeyde bir gölde yeni bir çağ ile başlar. İnsanlar genellikle toprağın altından ya da sudan çıkarlar. Bir anlaşmazlık ya da savaş sonunda bir Tanrı ya da Tanrıça'nın önderliğinde göçe çıkılır. Göçen gruba başkaları katılır ve doğaüstü bir lider ya da ulak göç yolunu gösterir.

Böylece resmi Aztek göç hikâyesi de varolan örnekleri yansıtmaktaydı ve Aztlan da belirli bir coğrafi mekândan çok Aztekler'in yarattığı bir efsane mekânıydı. Bu neden Aztlan'ı hulma çağdaş çabaları hep başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Huitzilopochtli'nin "babasız" doğumu ve düşmanlarını öldürmesi, Aztekler'in "yasal" bir aristokrat soyun eksikliğini kapamak için konulan bir efsane olarak görülmektedir. Huitzilopochtli'nin zaferini kutlamak için Büyük Tenochtitlan Piramiti, efsanevi Coatepetl Dağı'nın simgesi olarak inşa edilmiştir. En tepede Mezoamerikan tarımsal Yağmur Tanrısı Taloc'un tapınağının yanında Huitzilopochtli'nin tapınağı vardı, aşağıda da Coyolxauhqui'nin parçalanmış cesedinin heykeli duruyordu. Aztekler böylece cesaret, gurur ve yıkıma odaklanan savaşçı kültürleri için bir esin kaynağı yaratmışlardı.

Ancak eski Meksika'da en azından İÖ 1. binyılda orta yayla havzalarının kentli insanlarıyla kuzeyin kurak bölgelerinin kavimlri arasında ilişkiler olduğu gerçeği vardır. Aztekler'in bu geniş bölgeden oldukları düşünülebilir ve Aztekler kent hayat biçimine ne kadar alışmış olsalar da, geçmişlerini tümüyle unutacak insanlar değillerdi.

Bu nedenle Aztlan'ın araştırılması, bir zamanlar Birleşik Devletler'in güneybatı çölleri ile Meksika yaylaları arasında yaşayan pek çok toplum arasındaki kültür tipinin araştırması ve bu insanların eski ve çağdaş Meksika tarihine nasıl biçim verdikleri sorununun araştırılması olarak görülebilir.

Çifte tapınaklarıyla Büyük Tenochtitlan Piramidi.

Düş-Zamanı

Zaman: Ebedi

Mekân: Avustralya

Anıları

16

Avustralya Aborijin sanatı bütün dünyaya sunulmuş dünyanın son büyük sanat geleneğidir.

WALLY CARAUNA, 1993

AVRUPALILAR 1788'DE BRİTANYA Birinci Filosu'nun Botany Körfezi'ne çıkmasıyla Avustralya'yı ele geçirdiklerinde, ülkeyi kendi Avrupalı değerlerine göre biçimlendirmişlerdir. Avrupalılar kıtanın haritasını çıkarmışlar, devasa araziye tarlalara ve çiftliklere bölmüşler, sanki boş bir toprakmış gibi doğal yerlerine İngilizce adlar vermişlerdir. Aynı kültürel gelenekten arkeologlar ise, Aborijinler'in Avustralya'ya yerleşme tarihlerini tespit için ciddi bir kaygı içinde olmuşlardır. En son tahminleri 60.000 yıl ya da daha öncesidir (bkz. Sayfa 101-4).

Avustralya Aborijinleri'nin bazı konularda kendi görüşleri vardır. Yeryüzünün yaratılıp düzenlendiği, dere ve tepelerin yapıldığı, insanların kendi ülkelerine yerleştirildikleri Düş-Zamanı'ndan bu yana, burada olduklarını bilip söylemektedirler. Bu Aborijin kavramını ifade için kullandığımız "Düş-Zamanı", onların orijinal dillerinde kullandıkları sözcüğe göre, hiç de uygun bir çeviri değildir. "Düş", farklı ve doğru olan gerçekliğe uyanacağımız maddi olmayan bir dünyayı ima etmesiyle, elbette yanlış bir sözcüktür. "Zaman" da, geçmişte olan ve şimdiki zamandan ayrı olan belirli bir dönemi akla getirdiği için, tamamen yanlış bir sözcüktür. Düş görmenin ayrılmaz bir parçası, burada olmanın "her zamanlığı", nesnelerin oldukları ve olmaları gerektiği gibi olmasıdır. Zaman, yani ölçülmüş kronolojik zaman, zaman içinde değişiklik -arkeolojinin ve batı ampirik biliminin bu merkezi dayanakları- Aborijinler'in kastettiği zaman kavramının içine girmez.

Düş-Zamanı Sanatı

Eski Avustralya Aborijinleri, eski kaya resimleri ve kaya oymalarıyla resimli bir kayıt bırakmışlardır. Resimlerdeki hayvanların ve kuşların çoğu bugün topraklarda bulunmaktadır: Brolga ve krokodil, miğ-

ferli kakadu, Düş-Zamanı hikâyelerinde önemli olan yaratıklardır. Sık rastlanan bir motif, kimi zaman bir çalı hindisi izi kadar küçük, kimi zaman bir emu ya da daha da büyük olan kuş izleridir. Bu so-nuncular büyütülmüş emu izleri midir? Kimbilir belki de daha hüyük bir kuşun izidir. Afarı büyük ve insan ayağı biçiminde izleri de vardır.

Düş-Yeri, her zaman değilse de, genellikle resimde görülen bu doğal kireçtaşı kayası gibi manzaranın belirgin bir noktasıdır.

Üstte Avustralya'da kaya resmi, yaşayan bir gelenektir. Kakadu Milli Parkı'ndaki bu büyük fresk 1960'larda eski resimlerin üstüne yapılmıştır. Alttta Avustralya kayalarındaki insan ayak izleri, zamanın eskiliğini taşımaktadır. Bazılarının üzerinden daha sonra beyaz boyayla geçilmiştir. Orta Avustralya'da yakın zamanların "nokta resimleri"nin temeli, eski kaya resimleridir.

Kuzey Avustralya'da Kakadu Milli Parkı ile çevresindeki bölgedeki kaya resimleri, en azından 4 bin yıllık, büyük bir olasılıkla çok daha eskidir. Daha eski resimlerde, 20. yüzyılda yalnızca Tasmanya'da kalan keseli, etobur Tasmanya kaplanlarının pek çok resmi vardır. Avustralya kıtasında bir zamanlar varolan kaplan, insanların Güneydoğu Asya'dan köpek getirmesinden bu yana kaybolmuştur. Bu köpekler vahşi dingolar olmuş ve daha orta boylu bir yırtıcı hayvan olarak kaplan soyunu tüketmiştir. Dingo'nun Avustralya'ya geldiği dönemde Tasmanya, Buzul Çağı sonrasında deniz düzeyinin yükselmesiyle anakaradan ayrılmış olduğundan, hayvan Tasmanya'da yaşamaya devam edebilmiştir.

Eski Geçmişin Kayıtları

Dingoların Kuzey Avustralya'ya 4 bin yıl önce geldiklerini tahmin ediyoruz, bu yüzden Tasmanya kaplanlarının resimleri, soyu tükenmiş bir türün resimleridir ama yalnızca o süreç içinde tükenmiş olan bir soyun. Ancak Kakadu Milli Parkı'nın bile dışındaki ıssız "taş ülkesi"nin tepelerindeki bir resim, çok daha eski bir şeye işaret etmektedir. İyi tasvir edilmiş ve iyi korunmuş olan bu resimde, Tasmanya kaplanı ya da bir kanguru ya da çağdaş bir keseli türü olmadı-

ğı kesin bir yetişkin ve bir yavru yaratık vardır. Bunun küçük ön ayakları (ve keseliler gibi) eli andıran patileri vardır. Ortasında sanki gövdesinin altından sarkan iri ve sivri memeleri vardır. (Oysa keselilerin memeleri, yavrularının büyüdüğü kesenin içindedir.) Küçük ya da yavru olanda da buna benzer bir şey görünmektedir. Yoksa bu yaratık bir megafauna mıdır? Kimileri bunun yalnızca *Palorchestes* adı verilen ve yalnızca bulunabilmiş fosil kemiklerinden tanınan bir yaratık olduğu görüşündedirler.

Ne yazık ki, bugüne kadar bu resimlerden yalnızca bir tanesini biliyoruz. Ancak yüksek kayalık bölgede daha başkaları bulunabilir. Buralarda resimlerle dolu sayısız kaya mağarası bulunmaktadır ancak bunlar fazla ziyaret edilmemiş ve kaya sanatı bakımından tam olarak araştırılmamıştır.

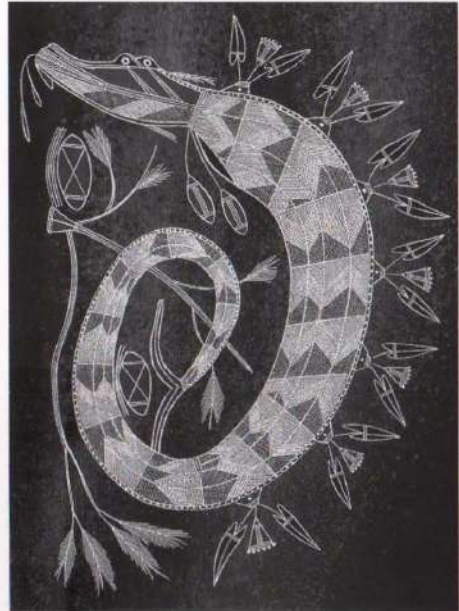
Düş-Zamanı hikâyelerinin başlıca figürlerinden biri, ülke içinde dolaşırken yeryüzüne biçim veren ve dramatik izini kayalar ve dereler ve göller oluşturarak bırakan Gökkuşağı Yılanı'dır. Gökkuşağı Yılanı, çağdaş Avustralya pitonlarından bile daha büyük yılanların anısını mı taşımaktadır? Aborijinler'in sel ve kaharan sular hikâyeleri, Buzul Çağı'nın sonunda yükselen deniz düzeyinin insanları daha eski bir kıyı şeridinden içerilere ittiği zamanların anılarını mı korumaktadır?

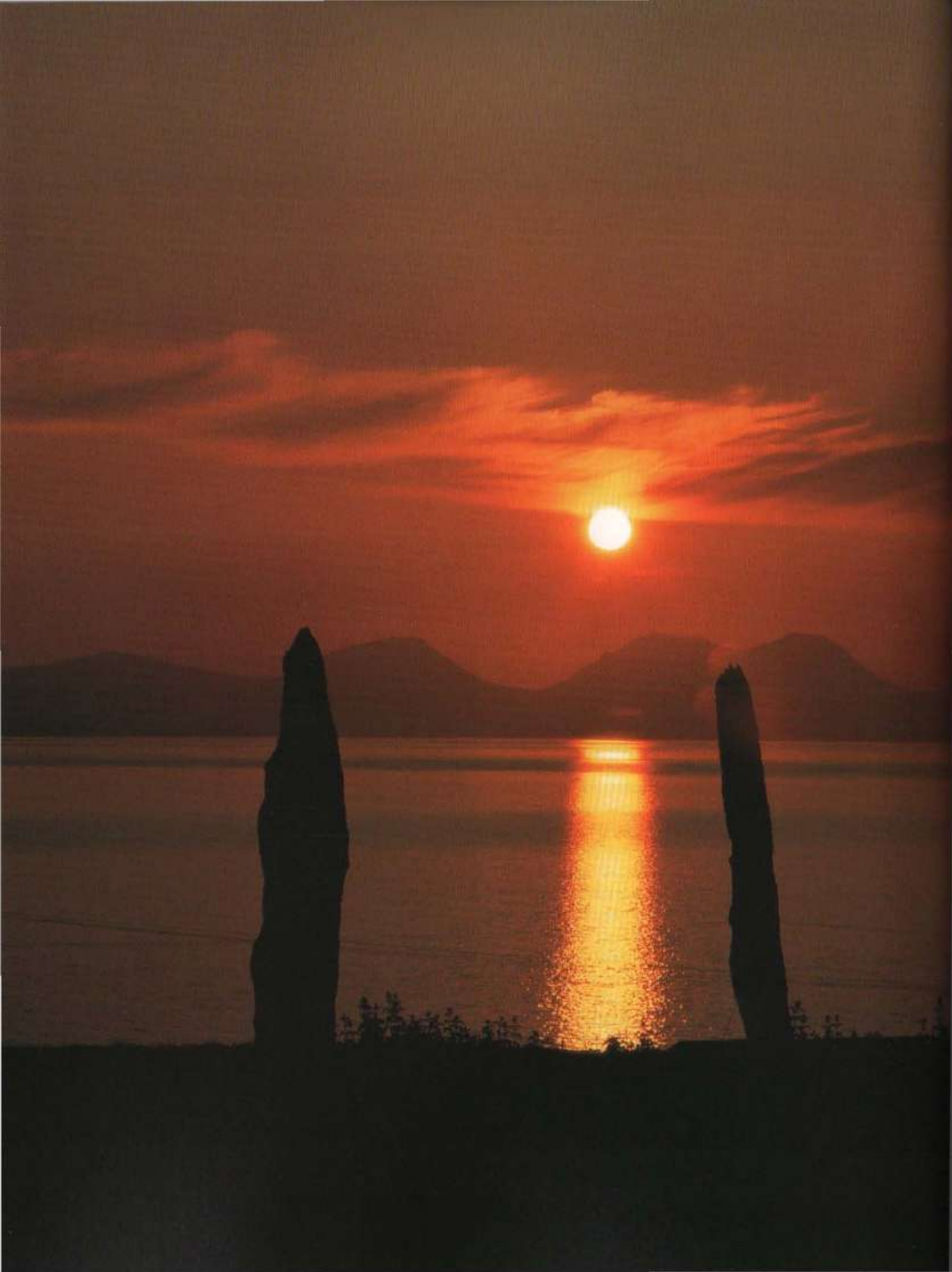
Bu konuda, denizin yükselişinin zamanının tespit edildiği Kakadu Milli Parkı'nda, yükselmenin son aşamalarından kalma bir kaya resminde, ilginç bir ipucu verilmektedir: Denizin o yükselmesi anında, "kıyı insanları"nın daha önce içerilere yerleşmiş olan "taş insanları" ile yeni ilişkilere girdiklerini ve savaştıklarını gösteren resimlerin sayısında da kesinlikle bir artış vardır. Eh, işte bu da yorumlanması gereken bir başka ipucudur.

Üstte, solda Orta Avustralya'dan bir churinga. Düş-Zamanı'nın atalarının bu kutsal nesnelere dönüştükleri düşünülmektedir.

Üstte: Başını yukarı ve sağa çevirmiş, yavrusu sağında duran bu garip yaratık soyu çoktan tükenmiş megafauna olabilir.

Altta Ngalyod (Gökkuşağı Yılanı), Bruce Nabegeyo (1995). Gökkuşağı Yılanı, Düş-Zamanı hikâyelerinin başlıca unsurudur. Bu modern resimde Gökkuşağı'nın başı, yaratıkların en güçlüsü olan tuzlu su timsahının başı olarak resmedilmiştir.

Taş Devrinin Sırları

ALTAMIRA'NIN POLİKROM BİZONU, Lascaux'nun dev boğaları, Chauvet Mağarası'nın suaygırları: Geç Buzul Çağı'nın Taş Devri insanların yüz yıl önce Cro-Magnon sanatı keşifleriyle başlayıp devam edegelen bir büyüğü vardır. O günlerin klişeleşmiş insanlarından bu yana çok uzun bir yol aştık: Sopalarla silahlanmış, postlara bürünmüş insanlar hançer dişli kaplanları avlıyorlar, vahşi Neanderthaller karla kaplı Buzul Çağı ısızlıklarında dolaşıyorlardı. Arkeoloji, genetik bilim ve geniş bir bilimsel yöntem yelpazesi sayesinde pek çok Taş Devri toplumu artık en ince ayrıntılarına kadar biliyoruz: Hayat biçimlerini, teknolojilerini, gayet karmaşık mevsimlik hareketlerini, hatta ritüellerinden bazılarını. Ancak ne kadar çok şey öğrenirsek tartışma konuları da o kadar çoğalmaktadır.

Homo sapiens sapiens'in, yani bizim, kökenlerimiz konusunda büyük bir tartışma vardır. Genetikçiler bizlerin tropik Afrika'da ortaya çıktığımızı ve oradan Buzul Çağı sonlarında Eski Dünya'ya ve Amerikalılar'a yayıldığımızı söylediklerinde haklı mıdır? Yoksa çağdaş insan, bazı bilimadamlarının şiddetle inandıkları gibi pek çok farklı bölgede mi evrim geçirmiştir?

Kökenlerimiz ne olursa olsun bizler, çoğunlukla mantıklı düşünme ve konuşma yeteneğine sahip ilk insansılar olduğumuza inanırız. 30 bin küsur yıl önce sanatçı geleneklerin birden ortaya çıkışını ve kutup ortamına yeni gelişmiş adaptasyonlara işaret ederiz. Neanderthaller ve diğer eski çağ insanları genelde ilkel, az gelişmiş insanlar olarak gösterilir ama onların da dayanıklı, zeki ve belki de bir tür konuş-

Ballochroy megalitleri, arka planda görülen Kintyre'nin "meme uçlu tepecikleri" manzarasının önünde. Bu megalitler buraya neden dikildi?

ma yeteneğine sahip olduklarını gösteren kanıtlar gün geçtikçe artmaktadır. Onların bölgelerine çağdaş insanlar yerleştğinde onlara ne olduğunu da kesin olarak bilememekteyiz. Son zamanların arkeolojik araştırmaları onların hızla tükendiklerini düşünmemize izin vermemektedir.

Çağdaş insanlar dünyaya yayıldıkça çok büyük engellerle ve çevre koşullarıyla karşılaşmışlardır. Yakın zamanlardaki keşifler Taş Devri gruplarının Güneydoğu Asya'dan açık denizi geçip Yeni Gine, Avustralya ve Solomon Adaları'na ne zaman yerleştikleri konusunda ilginç soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Amerika'ya olduğu gibi ilk yerleşimler, insanların ilk kez bakir ve hiç iskân edilmemiş topraklara girdikleri tarih çok tartışmalıdır. Bu özellikle bazıları tarafından Kafkas ırkından olduğu iddia edilen Kennewick İnsanı'nın keşfinden sonra Kuzey Amerika'da, ilk Amerikalılar'ın kimlikleri ve Amerika Yerlileri'nin gömme âdetlerinin araştırılmasının etigi üzerinde büyük çekişmelere neden olmuştur. Çağdaş sorunlardan biri de doğal çevre üzerindeki insan etkisidir. İnsanların yayıldıkları her kıtada, büyük av hayvanlarının soyları tükenmiştir. Bundan insanlar mı sorumluydu yoksa başka nedenler mi vardı?

12 bin yıl kadar önce şiddetli bir kıtlık döneminde Güneybatı Asya'da ilk çiftçi toplulukları ortaya çıktı. Taş Devri'nin en büyük gizemlerinden biri de budur: İnsanlar neden avcılıktan aniden çiftçiliğe geçmişlerdir? Bu tartışmanın içerdiği pek çok faktör arasında ani iklim değişikliği, nüfus artışı, yerleşik hayat ve teknoloji vardır. Ancak bir konuda herkes fikirbirliği içindedir: Çiftçiliğin gelişmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi insan varlığının kurallarını tümden değiştirmiş ve çevre ile ilişkilerimizi

büyük ölçüde etkilemiştir. Ekme ve toplama, hayatın ve ölümün sonu gelmez döngüsü, insanlar ile ata toprakları arasında yeni ve yakın bir ilişkiyi pekiştirmiştir.

Taş Devri'nin en şaşırtıcı gizemlerinden biri, atalarla ve ana tanrıçalarla ilişkilidir. Batı Avrupa megalitleri içinde kesin işlevleri hâlâ tartışmalı olan taş daireler ve toplu gömme alanları vardır. Bunların gündönümlerini ve diğer döngüsel olguları belirlemek için astronomik gözlem yerleri olarak kullanılmış olabilecekları düşünülmektedir. Yüzyıllar içinde pek çok değişim gösteren, gayet karmaşık bir anıt olan Britanya'nın güneyindeki Stonehenge, tarih öncesi bir katedrale benzetilmiştir. Yapım biçimi ve böylece akılları durduran bir yapıyı ortaya çıkarmak için gereken emekgücü konusunda hâlâ devam eden tartışmalar vardır.

Avrupalılar'ın çoğu ve batı ve güney Asyalılar'ın büyük bir bölümü, Neolitik ya da Erken Tunç çağlarında Avrasya'ya yayılmaya başlamış olan bir tek dil ailesine ait olan sözlü dillere sahiptirler. Bu dil, ilk nerede çıkmıştır? Hint-Avrupalılar'ın yurdu sorunu, dilin arkeolojik kayıtlarla nasıl izlenebildiğini gösterir. Arkeoloji genellikle kişilerle değil, böyle anonim gruplarla ilgilenir. Bir arkeolog, İtalyan Alp-leri'nde 5 bin yıl kadar önce donmuş ve cesedi günümüze kadar giyimli halde bozulmadan kalmış Buz Adam Ötzi gibi birini pek seyrek olarak bulur. Çağdaş tıp bize Buz Adam'ın sağlığı konusunda, kendisinin bildiğinden çok şey söyleyebilir, ancak ceset nihai gizemi asla aydınlatamaz: Adamın, Alp-ler'in o yüksek noktasında ne işi vardı? Bunun ve geçmişin diğer sırlarının çözümleri bizleri arkeolojik kanıtlardan çözümlenmesi her zaman güç olan elle tutulamayınların dünyasına götürür.

Vahşi bir at, Fransa'daki Lascaux Mağarası'nda çiziliyor. Bu tür resimler in önemi çok kez araştırılmış ama hep farklı teorilere yol açmıştır.

İnsanın Kökenleri

Zaman: 5-0.1 milyon yıl önce

Mekân: Afrika

Bulmacası

17

Bizler diğer türlerin çok yakın akrabalarıyız. Ama yine de onlardan ışık yılları kadar uzağız.

RICHARD DAWKINS, 1992

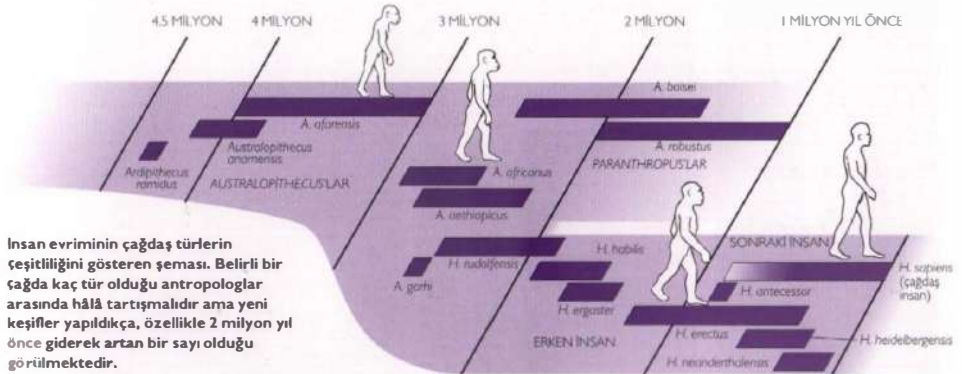
ETIYOPYA'NIN VE KENYA'NIN kurak topraklarında, bilinen en eski atalarımız olan *australopithecus*'ların fosilleri bulunmaktadır. Eski çağların tortuları arasından 4,5 milyon yıl öncesine ait dişler, kafatası parçaları ve zaman zaman da bacak ve kol kemikleri çıkmaktadır. Titizlikle kazılıp birleştirildiklerinde bunlardan, yaklaşık bir metre boyunda, şempanze boyutunda 450 santimetre küp beyinleriyle maymunu andıran atalarımızın görüntüsü çıkmaktadır. Bunlar kısmen iki ayak üstünde yürürlerdi, hüyük ölçüde vejetaryenlerdi ve kuru tohumlar ile kökleri ezmek için çok iri azı dişleri vardı. Modern insanın atası değillerse de, akrabası oldukları genellikle kabul edilir ve *australopithecus* sözcüğü, zaman zaman ilk insangiller için kullanılır.

Etiyopya'da Omo Havzası'nda yalnızca 130 binyıl

öncesine ait bir kafatası fosili bulunmuştur. Beyni 1400 santimetre küp kadardır ve bu da günümüz insanının boyutları içinde kalmaktadır. Bu örnek ilk

Etiyopya'da Omo Kibish'de bulunmuş kafatasının tamamlanmış hali. 130 binyıl öncesine ait bu kafatası şu anda *Homo sapiens*'in en yaşlı fosilidir.

İnsan evriminin çağdaş türlerin çeşitliliğini gösteren şeması. Belirli bir çağda kaç tür olduğu antropologlar arasında hâlâ tartışmalıdır ama yeni keşifler yapıldıkça, özellikle 2 milyon yıl önce giderek artan bir sayı olduğu görülmektedir.

çağdaş insan, *Homo sapiens*, olarak kabul edilmektedir ve bu gün kullandığımız sembolik ifadeler ve bir derece konuşma yeteneğine sahip olduğuna inanılmaktadır. Yine onunla ilgili birkaç kemikten, bu insanın dik yürüdüğü anlaşılmıştır. 4,5 milyon yıl öncesinin o maymunsu atalarımızdan bugünkü homyunuza, anatomimize, zekâ ve kültürümüze nasıl eriştiğimiz insan kökeninin bilmecesidir.

Bu bilmecenin cevabı bir hakıma inanılmayacak kadar kadar basittir: Biyolojik evrim. Doğal ayıklamanın yöneltici gücü altında evrim geçiren bütün diğer türler gibi bizim türümüz de aynı evrimden geçmiştir. Alet yapmada daha usta olmak, yiyecek bulma ya da iki ayak üstünde yürüme sorunlarını çözmek gibi o tesadüfi genetik değişimler nüfus içinde sabitleşmiş ve anatomimizi, davranışlarımızı ve zekâmızı bugünkü düzeyine getirmiştir. Ancak, biyolojik evrim insanın kökenleri bilmecesine bir cevap sağlamışsa da -Charles Darwin'in özgün olarak açıkladığı gibi- bu, çoğumuzun arzuladığı bir cevap değildir. Biz bu bilmecenin daha ayrıntılı bir çözümünü isteriz, anatomide, davranışta ve zekâdaki bu belirli değişikliklerin ne zaman ve neden gerçekleştiğinin çözümünü bekleriz.

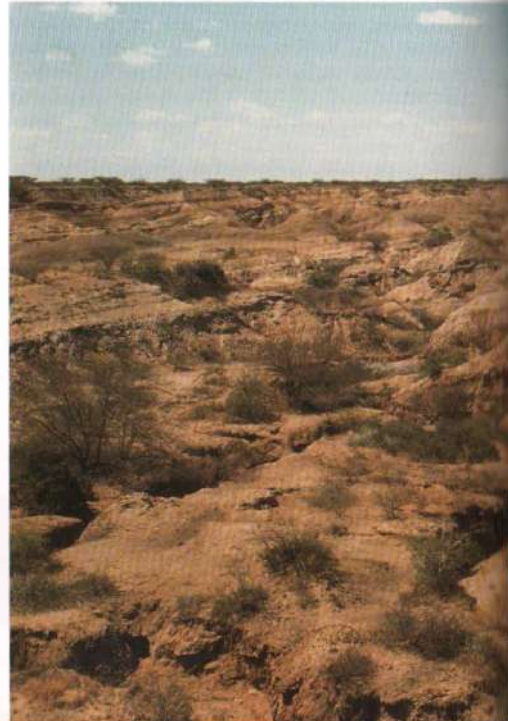
Solta Etiyopya'daki Hadar'da bulunmuş, 3,5 milyon yıl öncesine ait *Australopithecus afarensis*'in (Lucy) fosilleşmiş kalıntıları. İskeletin yüzde elli günümüze kadar kalmış ve bu türün iki ayak üzerinde yürüdüğü, ancak ağaçlara tırmanmak için anatomik uyarlama yapıları koruduğu anlaşılmıştır.

Sağda Güneybatı Etiyopya'daki Omo Nehri havzasında Pliyosen ve Pleyistosen dönemi tortulları vardır. Burada bulunan fosiller arasında insanın üç milyon yıl önceki ataları bulunmuştur. En sağda 1,6 milyon öncesinden kaldığı belirlenen WT-1500 ya da Nariokotome Çocuğu, evrimsel geçmişimizden kalmış en mükemmel iskelettir. *Homo ergaster* türü olarak çağdaş duruş ile iki ayaklılığın geliştiğini göstermiştir. Ancak 100 cc'lik beyin, çağdaş insanınkinden hâlâ küçüktür.

Çokdisiplinli Bir Yaklaşım

Bu tür bir çözümün bulunması çok daha güçtür ve eldeki pek az fosil parçalarının çok farklı bilimadamları tarafından incelenmesini gerektirir. Aslında fosiller pek çok kanıt kaynağından yalnızca biridir. Anatomi geçmişteki davranış konusunda bazı ipuçları sağlarsa da, diğer kanıtlar taş aletlerden, yiyecek kalıntılarından, ocaklardan ve atalarımızın bıraktıkları diğer maddi kalıntılardan gelir ve bunlar da arkeologların çalışma alanına girer.

Yine atalarımızın hangi ortamda yaşadıklarını bilmemiz gerekir ki, bu da jeologların ve çevre bilimcilerin çalışmalarını gerektirir. Kalıntılardan, olabilecek en çok bilgiyi çıkarmak ve tarih belirlemek için, çok çeşitli bilimsel teknikler gerekir ve bu nedenle fizikçiler ve kimyacılar insanın kökenlerinin incelenmesinde çok önemli rol oynarlar. Ayrıca yalnızca geçmişten gelen kanıtların incelenmesi de yeterli değildir. İnsan evriminin ilk aşamasının nerede ve ne zaman gerçekleştiğini -soyumuzun şempanzeye giden yoldan ayrılmasını- saptamak için de bugün yaşayan insanların genetik çeşitliliklerini anlamak önemlidir.

Merdiven Değil, Çalılık

Son birkaç on yılda fosillerin ve arkeolojik kanıtların keşifleri bir hakıma insanın kökenleri bulmacasının çözümünü güçleştirmiş ama aynı zamanda çok da ilginçleştirmiştir. İnsan evriminin bir merdiven gibi olduğu, bir türün evrim geçirerek bir diğere yükseldiği ve sonunda giderek bize benzediği düşünülürdü. Ancak yeni keşifler bunun böyle olmadığını göstermiştir: İnsanın evrimi daha çok, pek çok değişik dalı olan bir çalı gibidir, bunlardan her biri atalarımızı ve akrabalarımızı hafif farklı bir yöne götürmüşlerdir. Bunlardan biri dışındaki hepsi evrim çıkmazları olmuştur. Sonuçta hangi türün atasının kim olduğunu teşhis etmek ve elimizdeki fosil örneklerinin kaç türü temsil ettiğini söylemek güçleşmiştir.

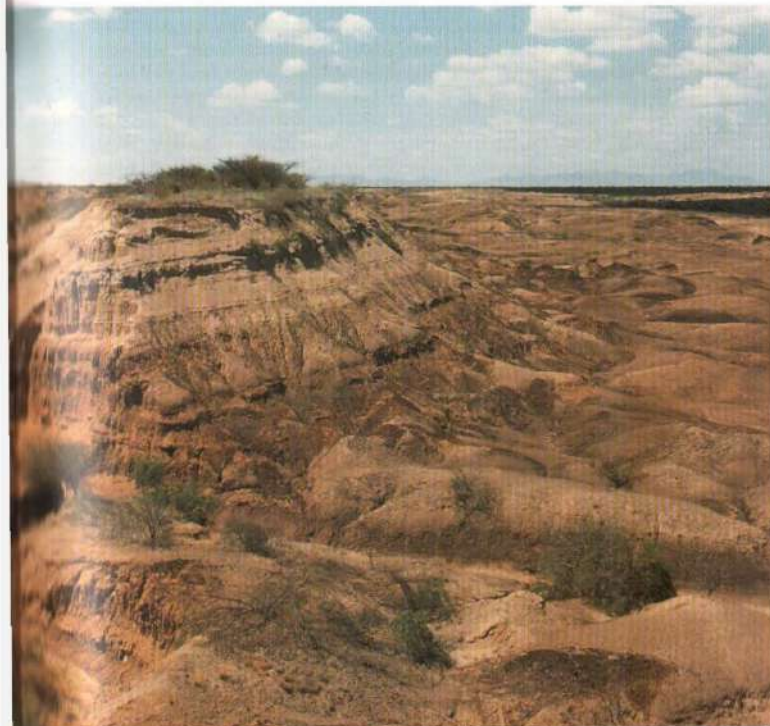
Çağdaş insanların sahip oldukları davranış ve anatomik özellikler paketleri unsurlarının da ille birlikte olmaları gerekmediğini anlamışızdır. Bunlardan çoğu şimdi soyları tükenmiş olan haşka türler tarafından paylaşılmış olabilir. Örneğin iki hacak üzerinde yürümek *australopithecus*'ların pek çok türü tarafından benimsenmişti. Bunların şimdiye

kadar yalnızca *Homo*'ların özelliği olduğu sanılan taş aletler yapmış olmaları da mümkündür. İnsan evriminin daha sonraki aşamalarında Neanderthal'ın bizim kadar beyinleri vardı, hunlar da büyük hayvanlar avlarlardı ve herhalde karmaşık bir de dilleri vardı ama onlar da yine evrimsel çıkmazdaydılar. (bkz. Sayfa 92-5).

Homo ergaster

Böylece fosil keşifleri bize evrim merdiveni gibi basitçi fikirlerden kurtulmamızı ve insanın atalarının ve akrabalarının davranış ekolojisine ve gerçekleşen değişim için ayıklamacı baskılara daha fazla dikkat etmemizi sağlamıştır. Bu haskılar çoğunlukla son birkaç milyon yılın dramatik çevre değişikliklerinden kaynaklanmıştır. Örneğin iki hacak üzerinde yürümeye dönüşü, et yemenin artışı, 900 santimetre küp kadar beyinleri ve taş yontmadaki teknik becerinin artmasını düşünün. Bunların hepsi *Homo ergaster* olarak bilinen bir türde 1,8 milyon yıl önce mevcuttu.

Tam olarak iki ayak üzerinde yürümenin 2 milyon yıl kadar önce haşladığı ve Ekvator Afrikası'nda

Australopithecus'ların bu 3,5 milyon yıllık ayak izleri Mary Leakey tarafından Tanzanya'daki Laetoli'de bulunmuştur. Ayak izleri ilk iki ayaklılık konusunda çok önemli kanıtlar sağlamıştır.

yağmurdaki şiddetli düşüş nedeniyle bozkır ortamına geçmeyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Atalarımız dik durarak gövdelerinin aldığı güneş radyasyonunu azaltmışlar, beden ısılarını düşürmüşler ve başka hayvanlar gölgede dinlendiği zamanlar avlanmaya devam edebilmişlerdir. Daha açık çevrelerde yaşamak da atalarımıza etoburlardan korunmak için daha büyük toplumsal gruplar halinde yaşama baskısını getirmiş olacaktır.

Çok sayıda toplumsal ilişkiyle baş edebilmek entelektüel bakımdan güç olan işlerin başında geldiğinden, bu durumun beyinleri büyütme baskısı yaptığı sanılmaktadır. Bu ise yalnızca içinde et yemeği de olan yüksek kaliteli bir diyetle mümkün olabilirdi: Bu diyetle bağışsak boyu kısalacak ve daha büyük bir beyni besleyecek metabolik enerji açığa çıkabilecekti. Diğer yandan et yemek, hayvan leşlerini açmak için keskin taş aletlerin kullanılmasıyla ve bunların aranıp bulunmalarıyla mümkün olmuştu ve bu da aslanlar ve çakallar gölgede dinlenirken avlanma yeteneğini gerektirirdi.

Beyin genişledikçe daha etkili taş aletler yapma, avlanma seferleri planlama ve daha büyük gruplar halinde yaşamak için entelektüel güç sağlanmış oldu. İşte *Homo ergaster*'in ortaya çıkmasında mutlak surette önemli olan, bu farklı gelişmeler arasındaki ilişkiydi. Ve *Homo ergaster*, insan evriminde yalnızca bizim değil, herhalde Neanderthaller'in de atalarının merkezi türü olmuştur.

Çağdaş İnsanın Yükselişi

İki milyon yıl önceki bu evrim gelişmeleri örneği, insanın kökeni bilmecesinin yalnızca bütün doğru parçaları bulmak ve bunları doğru sırasına göre dizmek değil, hunların birbirleriyle ilişkilerini de anlamak olduğunu göstermektedir. Aynı şey bilmecenin sonu, yani anatomik açıdan çağdaş insanların ortaya çıkışları için de geçerlidir. Burada elimizdeki parçalar, Omo kafatası gibi fosil örnekleri ve bütün insanların genetik olarak birbirlerine benzemesi ve başka insan türü olmaması gibi olgulardır. Bu sonuncu gerçek, 28 bin yıl öncesine kadar insan evriminin tümüyle bir farklılık göstermektedir, çünkü o zamana kadar yeryüzünde aynı anda çok çeşitli insan türleri bulunmaktaydı.

Bilmecenin bu kısmının çözülmesi, özellikle çağdaş insanın Afrika'da nasıl gelişip yayıldığı soruları çok çekişmelidir. 20. yüzyılın büyük bir bölümünde pek çok antropolog, Afrika'dan dağılmanın 2 milyon yıl önce başladığına inanıyordu. Ondan sonra eski dünyada ortaya çıkan farklı ata türlerinden -Avrupa'da Neanderthaller'den ve Asya'da *Homo erectus*'tan bir tek *Homo sapiens* türü çıkmıştı. Buna "Bölgesel Süreklilik" modeli adı veriliyordu. Ancak bu kuramın günümüzde pek az taraftarı kalmıştır. Bugün pek çok antropolog, genetikçi ve arkeolog, çağdaş insanların, 130 bin yıl önce Doğu Afrika'da evrim geçirip, özellikle çok sert çevre koşullarının anatomik değişiklikler için ayıklayıcı baskı sağlaması üzerine ortaya çıktığını kabul etmektedirler. O dönemde insan nüfusunun 10 bine kadar düştüğü sanılmaktadır. Böylece soyumuz tükenebilir ve dünya Avrupa'nın Neanderthaller'i ile Asya'nın *Homo erectus*'una kalabilirdi. Ama hayatta kalmayı başardık ve 100 ile 50 bin yıl önce Afrika'dan bir dizi göç sonunda bütün dünyaya yayıldık ve sonra da bütün diğer insan türlerini yok olmaya ittik. Bunu nasıl yapabildiğimiz Taş Devri'nin bir başka gizemidir.

Genel Olarak İnsangiller

Primates takımının *Anthropoiden* alttakımından günümüzde yalnızca tek bir insan türüyle yani *Homo sapiens*'le temsil edilen familyaya insangiller diyoruz. Genel olarak bakacak olursak, bu familyanın fosilleri bulunabilen örnekleri arasında, *Homo erectus*, *Homo habilis* ve evrim tarihinin daha eski dönemlerinde, günümüzden yaklaşık 3,5 milyon yıl önce insansı maymunlarla insanlar arasında bir geçiş aşaması oluşturan *Australopithecus* cinsinin çeşitli türleri, insangillerin en iyi bilinen örnekleri olarak sayılabilir.

Dil Nasıl Gelişti?

Zaman: 0,5-1 milyon yıl önce

Mekân: Afrika

18

Dil kültürel bir yapı değildir... o beyinlerimizin biyolojik yapısının belirli bir parçasıdır.

STEPHEN PINKER, 1994

BİRBİRİMİZLE KONUŞMAK, BİZİM yapabileceğimiz en basit ve en karmaşık şeylerden biridir. Konuşmak bir zahmet gerektirmez, üstelik keyifverir. İnsan olmanın ve toplumun katılımcı bir üyesi olmanın bir parçasıdır. Biz bir tür olarak derin duygularımızı, bilgi ve anlayışta ilerlememizi ve çoğunlukla da, günlük yaşantımızın önemsiz süreçlerini iletmek için dili kullanırız. İletişim kurduğumuzda evrimin en şaşırtıcı ürünlerinden birini -dili- kullanmaktayız. Çıkardığımız seslerin pek çoğu genelde benzersizdir. Her biri sahip olduğumuzun farkına bile varmadığımız gayet karmaşık gramer kurallarına uygundur ve toplumun sıradan bir üyesinin emrindeki 60 bin kelimelik bir dağarcıktan seçilip alınır. Dilsiz bir hayatı hayal bile güçtür ve insanlar konuşamadıkları zaman sözlü kelime kadar karmaşık işaret dilleri kullanırlar.

Evrimle ilgilenen biri için konuşulan belirli bir dil, dili konuşma yeteneği kadar ilginç değildir. Çin'de doğmuş bir çocuğu alıp İngiltere'ye yerleştirirseniz akıcı bir İngilizce konuşan biri olarak yetişecektir. Evde Çince, okulda İngilizce konuşuluyorsa, çocuk iki dilli olacaktır. Bunun nedeni bütün dillerin temelinde benzerlikleri olmasıdır. Bebekler, hayatlarının ilk yıllarında karşılaştıkları dilleri öğrenmek için programlanmış beyinlerle doğarlar. Çocuk ikinci yılında günde en az on sözcük öğreniyor ve bunları, karmaşıklığı ve içeriğiyle anababasını çoğunlukla şaşırtacak cümleler içinde birleştiriyordur.

Hayvansal iletişimin başka hiçbir sisteminin, insan dili ile uzaktan yakından bir benzerliği yoktur. Kuş cıvıltısı, maymun bağırması ve karınca pheromone'ları çok gelişmiştir ama hiçbirinin gelecekteki ya da geçmişteki olaylara, o anın dışında olup bitenlere ya da belki yalnızca hayalde olanlara gönderme yapma olasılığı yoktur. Yaşayan en yakın akrabaları-

mız olan şempanzeler hile ses ve jestlerle iletişim kurarlar ve laboratuvaradaki sembollerini kullanmayı öğrenebilirler. Bilimadamları yıllardır şempanzelerde insansı bir dil parıltısı görmek için uğraşmışlardır ve bunlardan çoğu da, böyle bir şeyin olmadığı sonucuna varmıştır. Şempanzelerin birkaç yüz "sözcük" ten fazlasını öğrenemedikleri ve kendi çıkardıkları seslerin "gramer" karmaşıklığının sözcüklerin çok basit bir sıralanmasından ileri gidemediği anlaşılmıştır.

Beş milyon yıl önce Doğu Afrika ormanlarında yaşayan insan atalarımızın da şempanzeler kadar "dil" yetenekleri olduğu tahmin edilmektedir ki, bu da konuşma dilleri olmaması demektir. Birbirleriyle sesle ve işaretlerle iletişim kuruyor olmalıydı. Buradan insan diline geçiş, herhalde çok ağır olmuş ve

Sue Savage-Rumbaugh ve sözlü İngilizce'yi epey anlayan Panbanisha adlı bir bonobo.

Daha önceki insan akrabalarına kıyasla küçülmüş ağız dişleriyle *Homo ergaster*'in alt çenesi. Dişlerdeki bu değişiklik diyetle ilişkiliydi ve bunun bir yan ürünü de çeşitli sesler çıkarabilmek olmuştur.

bir tek "dil-benzeri" geçiş adımımdan çok, 130 bin yıl önce türümüz *Homo sapiens*'in ortaya çıkışıyla tam karmaşık modern bir dille sonuçlanan küçük adımlarla gerçekleşmiştir.

Dilin Ön Koşulları

Dilin evrimi, sesleri anlamak ve çıkarmak için gerekli sinir sürecini üstlenebilecek kadar büyük bir beyne sahip olmaya bağlıydı. Ancak ne kadar büyük bir heyin gerektiği pek kesin değildir. Örneğin, şempanzelerin ve *australopithecus*'ların 450 cc'lik beyni yetersiz görünmektedir, ancak 1,5 milyon yıl önce-sinin *Homo ergaster*'i (bkz. sayfa 88) 900 cc'lik beyniyle yeterli heyin gücüne sahip görünmektedir. Sinir bağlantıları o sırada henüz gelişmemiş olabilirse de. *Homo ergaster*, dilin evrimi için iki diğer ön koşula daha sahipti: İki ayak üzerinde duruyordu ve et yiyordu.

İki ayak üzerinde yürümek ve koşmak, bu tür hareketleri idare etmek için yüksek derecede denetimli bir soluma sistemi gerektiriyordu. Bu, konuşulan dilin özelliği olan, çok sayıda farklı ses üretmek için de gerekti. Ataları gibi çok miktarda tohum, sap ve kök yemek yerinc et yiyen *Homo ergaster*'in dişleri de küçüktü. Bu da dile, dudaklara ve yanaklara daha çok esneklik verdiği için çok geniş bir ses yelpazesi imkânı sağlamaktaydı.

Homo ergaster'in büyük beyni, iki ayaklılığı ve küçük dişleri, dil ile ilgisiz nedenlerle evrim geçirmiş olmalıdır. Ancak bütün bunlar olana kadar dil evrimi gerçekleşemezdi: Bunlar evrimin gerekli ön koşullarıydı. Sesli ve jestli iletişim bir kere yerleştikten sonra, giderek sıklıkta ve karmaşıklıkla artarak daha geniş bir sözlük ve daha gelişmiş bir gramer oluşmuş olmalıdır. Avların yerini ya da alet yapımını daha etkili olarak iletebilen bireylerin ve diğerlerinin seslerini daha iyi anlayanların avantajlı oldukları tahmin edilebilir. Ancak ilk dil, duygu iletmekte ve özellikle toplumsal ilişkiler kurmakta da kullanılmış olmalıdır.

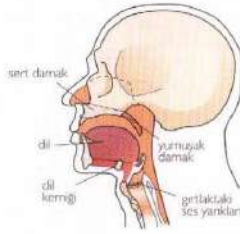
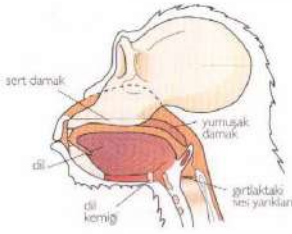
Günümüz antropologlarının bazıları, konuşmanın kökeninin dedikodu olduğuna inanır: Dil, giderek genişleyen grupların kopmalarını önleyen "tutkal" olmuştur. Bazıları dilin, bireyin zekâsıyla gösteriş yapma yolu olduğunu düşünmektedirler: Tıpkı tavuskuşlarının dişilerine parlak tüylerini göstermeleri gibi, eski erkek ve kadınlar da karşı cinsle gösteriş yapmak için giderek artan ve bir dereceye kadar gereksiz sözcükler kullanmayı benimsemiş olabilirler. Dilin ana işlevlerinden biri, başkalarının zihinlerini insanın kendisi gibi düşünmeye yöneltmek olduğundan hitabet yetenekleri önemli olmalıdır.

Dilin Evrimi

Dil için bu ayıklayıcı baskıların insan evriminin hangi aşamasında en önemli olduğu konusu da belirsizdir. İnsan anatomisinin sözlü dil yeteneğini yansıtan temel unsurları ne yazık ki yumuşak dokular ya da beyindeki sinir devreleri olup, bunlar arkeolojik bir iz bırakmazlar. Bu nedenle insan sesini şempanzeninkinden ayırt etmek için gırtlığın ne zaman boyuna indiği ya da insanın hızlı konuşma seslerini ne zaman algılayıp bunları işitebilir farklı sözcükler halinde ayırabildiği bilinmemektedir.

İnsan beyninin 600 ile 200 bin yıl arasında büyümesi ve 1200-1500 cc boyutlarına erişmesi, beyinde konuşma için yeni devreler yaratmış olabilir. Ancak dilin evrimi diğer idrak yeteneklerinden ayrı olarak gelişmiş olamaz, bilinç ve yaratıcı zekâ gibi şeyler, birbirini üstüne eklenmiş olmalıdır. Ne de olsa insan, aklındaki ne olduğunu bilmediği takdirde düşüncüklerini söylemesinin bir anlamı olmayacaktır.

90 bin yıl öncesinin kemik zıpkınları ve Güney Afrika mağaralarının 120 bin yıl önceki aşı boyaları kanıtlarının ışığında, ilk *Homo sapiens*'in konuşma dili olduğu kuşkusuzdur: İnsanların neyi neden yaptıkları hakkında konuşmadan, vücutlarını boyamaları ve karmaşık aletler yapmaları düşünülemez. An-

İnsanın ses kutusu ya da gırtlak, insanlarda şempanzelere oranla boyun anatomisinin daha alt kısmındadır. Bu durum şempanzenin çıkarabileceği sesleri kısıtlar. Gırtlığın aşağı kayması dilin gelişmesinde önemli bir gelişme olmuştur.

Altta İsrail'in Kebara Mağarası'ndaki bir mezarlıkta, 1963'te iyi korunmuş bir Neanderthal iskeleti bulunmuştu. (ortada), Bu, boğazımızda bulunan ve ses sistemimize ilişkin yumuşak dokuların bağlı olduğu ilk dil kemiğidir.

cak diğer insan soyları da bazı konuşma yetenekleri geliştirmiş olmalılardır. Neandertaller'in anatomik kanıtları onların, gelişmiş dil kullanıcıları olduğunu akla getirmektedir. İsrail'de Kebara Mağarası'nda bulunmuş (yaklaşık 63 bin yıl öncesine ait) bir dil kemiği, bizimkinden pek büyük bir farkı olmayan bir ses sistemini göstermektedir. Ancak Neandertaller'in çağdaş insanlar kadar geniş bir sözlük ve karmaşık bir gramer geliştirip geliştirmedikleri tartışmalıdır.

Böylece dilin evrimi uzun ve yavaş bir süreç olmuştur. Nihai kökleri bugün maymunlar tarafından kullanılan iletişim sistemlerinde yatmaktadır. Yerleşmek için ön koşullara, birbirleriyle ilişkisi olmayan talihi oluşumlara ve sonra da üremede avantajlı olmak için hem ses çıkaran hem de anlayan bireyler için ayıklamacı baskıların olmasına gerek vardı. Bu baskılar herhalde büyük toplumsal gruplar içinde yaşamayla, yiyecek bulma ve elde etme sorunlarıyla ve alet yapımı hakkında iletişim kurmayla ilişkiliydi. İyi bir tahminle en az 250 bin yıl öncesinin büyük beyinli insanların, gelişmiş avcı-toplayıcı olmasının yanı sıra ateşli birer dedikoducu olduğu da söylenebilir.

Efsaneler...

Eskiden, dilin tanrısal bir kökeni olduğuna inanılır ve dilin "Allah"ın insana verdiği nimetlerden biri olduğu varsayıldı. Tevrat'ta Âdem, Allah'ın yardımıyla yaratıkları adlandırmıştı. Hindulara göre dili Tanrı Indra, İskandinav mitolojisine göre ise rünik alfabeyi bulan Tanrı Odin yaratmıştır. Tevrat'ta, başlangıçta bütün dünyanın "dilinin bir, sözünün bir" olduğu belirtilir. Ama insanlar gökyüzüne ulaşacak bir kule (Babil Kulesi) yapmaya kalkışınca Tanrı onların dillerini böler ve böylece ortaya, birbirlerini anlamalarını önleyen çok sayıda dil çıkar. Arap inançlarında da, yazıyı ve dili Âdem'e veren Tanrı'dır.

Neanderthaller'e Ne Oldu?

Zaman: 250 bin–28 bin yıl önce

Mekân: Avrupa ve Batı Asya

...bunlar ne Homo erectus'un "yeni ve gelişmiş" biçimleriydi ne de Homo sapiens'in kaba prototipleri. Bunlar kendileriydi: Neanderthaller'di yani aile tarihimizi en çok zenginleştiren özel, başarılı ve şaşırtıcı insan gruplarından biri.

ERICK TRINKHAUS VE PAT SHIPMAN, 1992

NEANDERTHALLER'İN BAŞINA GELEN, yüzünde yaşayan sayısız türün çoğunun başına gelenlerden farkıdır: Soyları tükenmiştir. Bunda olağandışı bir durum yoktur ve insan evrimi hakkında daha çok bilgi elde ettiğimizde, Neanderthaller'in aynı kadere uğramış çok çeşitli insan tiplerinin ve insanın atalarının yalnızca en sonuncuları olduğunu öğrenmekteyiz. Ancak Neanderthaller hakkında şaşırtıcı ve olağandışı olan şey çok yakınlarda, yalnızca 30 bin yıl önce soylarının tükenmesi ve böylece de gezegenimizde soyumuzun tek canlısı olarak bizim türümüzü, yani *Homo sapiens*'i bırakmış olmasıdır. En yakın akrabalarımız şempanze ve goriller de içinde olmak üzere, bütün diğer hayvan tiplerinin en az iki türünün yaşadığı düşünülürse, bu gerçekten olağandışıdır. Ayrıca, her şey Neanderthaller'in lehlerinceydi: Çağdaş insanlar kadar büyük beyinleri, Buzul Çağı ortamında yaşama-ya çok uygun fizyolojileri vardı, gayet karmaşık taş

aletler yapıyorlardı ve büyük hayvanları avlayabiliyorlardı. Ancak Avrupa'da ve Batı Asya'da 200 bin yıldan fazla yaşadktan sonra nüfusları giderek azaldı ve sonunda soyları tükendi. Onların başına ne geldiği, arkeologlar ve antropologlar için hâlâ önemli bir soru olma niteliğini korumaktadır.

Klasik Neandertaller

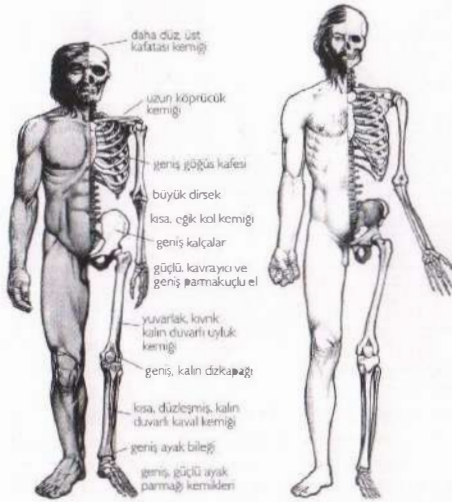
Homo neanderthalensis, 1 milyon yıl önce Avrupa'ya yerleşmiş olan *Homo heidelbergensis* soyundan türemiştir. Hangi fosil örneklerinin hangi türe ait olduğu antropologlar arasında tartışmalıysa da, klasik Neanderthal niteliklerinin 150 bin yıl önce geliştiği bellidir. Bunlar arasında epey iri ve uzun burunlu, kalın kaş çıkıntılı bir yüz ve çağdaş insanın yüksek ve yuvarlak kafatasıyla kıyaslandığında düz ve eğik bir kafatası vardır. Gövdeleri iri ve güçlü, göğüsleri geniş olup adaleli kol ve bacakları vardı. Kemiklerinin kalın ve ağır olması büyük fiziki faaliyet gerektiren yorucu bir hayatları olduğunu göstermektedir. Yaşadıkları mağaralarda bulunan kalıntılardan bunların büyük hayvanları avladıkları, taş uçlu mızraklarıyla at, geyik ve bizon öldürdüklerini biliyoruz. Genelde gayet sert buzul ortamlarında, açık tundra benzeri alanlarda avlanırlardı. Hayatta kalmak toplumsal işbirliğine ve vahşi güçlerini mümkün olduğunca paylaşmaya bağlıydı. Yaşadıkları süre içinde çok önemli çevre değişiklikleri meydana gelmişti.

125 bin yıl kadar önce Avrupa'da ormanlar iyice genişleyince Neanderthaller, yiyecek ve barınak, giysi ve alet yapmak için yeni kaynaklar oluşturan yeni tür bitkilere ve hayvanlara uyum sağlamışlardı. Bütün olarak ele alındığında yüksek derecede başarılı ve gelişmesini bilen bir türdüler, insanların bildiği en güç çevre koşullarında yaşıyorlar, değişime uyum sağlıyorlardı ve daha da gelişerek çağdaş dünyaya

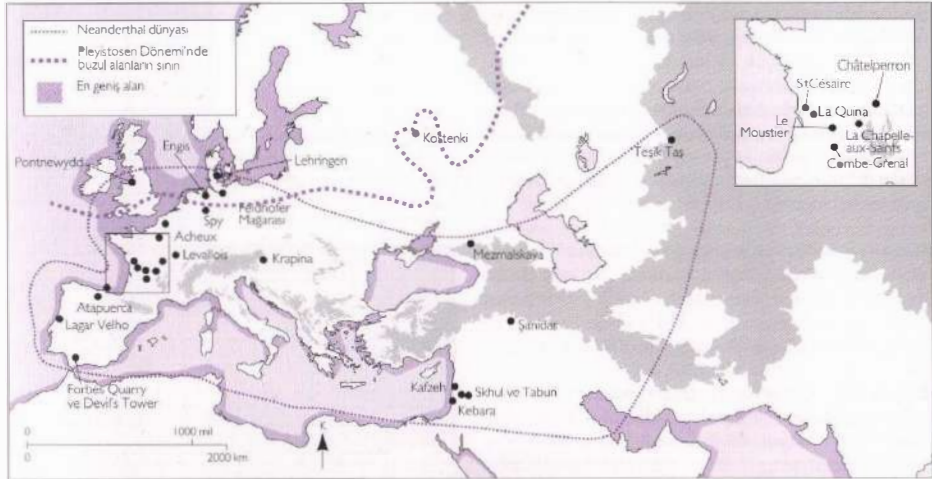

İlk tanımlanan Neanderthal kafatasının çizimi. Kafatası 1856'da Almanya'da Neander Vadisi'nde bulunduğundan Neanderthal adı verilmiştir.

Sağda *Homo sapiens* ile Neanderthaller arasındaki anatomik ve fizyolojik farklılıklar, farklı hayat biçimlerini ve evrimsel ortamlarını yansıtmaktadır. Neanderthaller genelde daha tıknaz ve güçlü olup fizikleri yüksek enlemlerde yaşamaya elverişlidir. Çağdaş insan daha zarif olup ekvator kökenini yansıtmaktadır. Ancak her iki türde de farklılıklar vardır. Yaşasaydılar, pek çok Neanderthal günümüzde garip kaçmayacaktı.

Altta Neanderthal dünyasının boyutları. Varlıklarının büyük bir bölümünde kuzeybatı Avrupa buzullarla kaplıydı.

geçmeye hazır görünüyorlardı. Peki, bu evrim sırasında ne gibi bir aksilik olmuştu?

Evrim açısından hiçbir aksilik olmamıştır. Olan şey, Neanderthaller'in avlandıkları alana yeni bir türün girmesi ve bunun yiyecek, mağara ve taş kaynakları konusunda onlardan üstün olmalarıdır. Ekolojinin bir kuralına göre iki farklı tür aynı "niş'i" paylaşamaz. Ve Batı Asya'da 100 bin yıl, Avrupa'da

40 bin yıl önce olmaya başlayan şey de buydu. Yeni tür bizlerdik, yani *Homo sapiens*.

İlk Neanderthal kalıntıları 1856 yılında Düsseldorf yakınlarındaki Neander Vadisi'ndeki bir mağarada bulundu. On dört parçadan oluşan bu kalıntılar Johann Carl Fuhlrott adlı bir öğretmen tarafından ortaya çıkarıldı ve Alman antropolog Hermann Schaffhausen tarafından tanımlandı.

Solida Fransa'daki son Neanderthaller (33 bin - 30 bin yıl önce) hayvan kemik ve dişlerinin süs takıları yapmaya başlamışlardır. Arcy sur Cure'den bir gerdanlık.

Neanderthaller'in ayrıntılı bir ölü gömme uygulamalarının olduğu anlaşılmaktadır. Ölüler tek tek ya da grup halinde gömülmüştür. Gerek ölülerin belli bir biçimde yerleştirilmiş olması gerek yanlarına konan çeşitli eşya, Neanderthaller'in ölümden sonrasına ilişkin düşünceleri olduğunu göstermektedir.

Bazı yerlerde efsik ve sistemli bir biçimde kırılmış insan kemiklerinin bulunması ise yamyamlık uygulamasını akla getirmektedir. Yaşadıkları yerlerdeki yanık topraklar, yanmış çalı çırpı, odun kömürü ve kül izleri, hatta ısı etkisiyle parçalanmış taşlar, ateşin Neanderthaller tarafından sürekli olarak kullanıldığını belirtir.

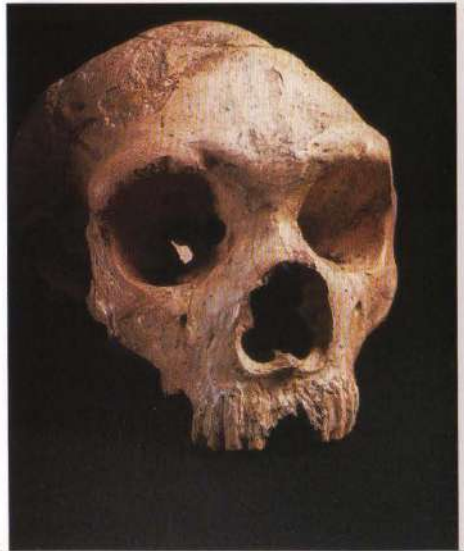
Neanderthaller'e Karşı Çağdaş İnsanlar

Yaklaşık 130 bin yıl önce Afrika'da gelişen *Homo sapiens* grupları çok geçmeden Asya'ya ve Avrupa'ya dağılmaya başladılar. Böyle bir yolculuğa neden gerek gördükleri bilinmemektedir. 60 bin yıl kadar önce artık Güneydoğu Asya'ya uzanmışlar ve Avustralya'ya geçmişlerdi. Diğer gruplar 100 bin yıl önce İsrail'e yerleşmişler ve ölümlerini Kafkaz ve Skhul mağaralarına gömüyorlardı. Orada Neanderthaller'le karşılaşmış olabilirler de, olmayabilirler de. Neanderthaller 125 bin ve 63 bin yıl önce o bölgede yaşıyor idiyse de, çağdaş insanlar geldiklerinde hâlâ orada mı oldukları, yoksa hep birden Avrupa'ya mı göçtükleri arkeologlarca bilinmemektedir.

Ancak çağdaş insanların 40 bin yıl önce Avrupa'ya girip sonra hızla batıya doğru yayılmalarıyla iki türün birbirlerinin varlıklarından haberdar olduklarından kuşku yoktur. Bazı Neanderthaller'in 33 bin yıl kadar önce Güneybatı Fransa'da kemik ve boy-

nuzlardan takı yapmaya başlamaları dışında bunların birbirleriyle doğrudan temas ettiklerinin arkeolojik belirtileri yoktur. Bu onlar için yeni bir faaliyetti ama çağdaş insan kültürünün yerleşmiş bir parçasıydı. Neanderthaller'in çağdaş insanları taklit ederek kendi tekniklerini kullanmaya ve kendi malzeme-rini seçmeye başladıkları anlaşılmaktadır.

Bundan kısa bir süre sonra İber yarımadası dışında Neanderthaller'in Avrupa'daki bütün izleri kaybolmaktadır. Aralarında bir savaş, cinayet ya da Avrupalıların Amerika'nın ve Avustralya'nın aborijinleriyle karşılaştıklarında meydana gelen soykırım gibi bir şeyin izine rastlanılmamıştır. Ancak arkeolojik kayıtlardan çağdaş insanın Neanderthaller'inkine kıyasla benzer bir hayat biçimleri olduğunu anlıyoruz. Onlar da büyük hayvanları avlıyorlar, hammadde olarak taşı kullanıyorlar, barınmak için mağaralarda yaşıyorlardı. Bir türün ötekisine yerini vermesi gerekiyordu. Bu türün Neanderthaller olması belki de şaşırtıcıdır. Ne de olsa onlar binlerce yıldır Avrupa'daydılar ve gelmekte olan çağdaş insanların aksine sert ve soğuk çevreye uygun fizyonomileri vardı. Çağdaş insanların boyları ile kol ve bacakları Kutup benzeri çevreye değil ekvator bölgelerine daha uygundu. Ancak çağdaş in-

Solda Lagar Velho Çocuğu, 24 bin yıl öncesinden kalmadır -son bilinen Neanderthal'den 4 bin yıl sonra- ancak Homo sapiens ile Neanderthal izleri taşıdığına inanılmaktadır. Kısa ve kalın bacaklar Neanderthal geçmişine işaret etmektedir. İki insan türü arasında birleşmenin kanıtı olabilir. Bazıları ise Lagar Velho Çocuğu'nun irice bir Homo sapiens çocuğu olduğunu iddia ederler.

Sağda İlk Neanderthal fosilleri bulunduğundan bu yana akademisyenler ve ressamlar onların neye benzediklerini canlandırmaya çalışmışlardır. Saç stili ve giysiler gibi pek çok şey ancak hayalgücüne dayanır. (Bir TV belgeselinden alınan bu görüntü bazıları için çok kaba olabilir.)

Altta, karşı sayfada "Cebelitarık Adamı", ilk bulunan Neanderthaller'den biridir. Güney İberya, çağdaş insan Avrupa'ya yayıldıktan sonra Neanderthaller'in son sığınağı olduğundan artık onun son Neanderthaller'den biri olduğunu biliyoruz.

laşılmaktadır. Bu herhalde çağdaş insanların zihinlerindeki daha büyük yaratıcılığı yansıtmaktadır: Onlar av bulmada ve bitki toplamada daha ustaydılar, daha geniş kaynakları işleyecek aletler icat etmişlerdi ve çevreden, Neanderthaller'in yapabileceğinden daha yoğun bir düzeyde yararlanabiliyorlardı. Böylece çağdaş insan nüfusu arttıkça Neanderthaller insanların henüz erişemedikleri kuytu köşeler bulmak zorunda kalarak azalmışlardır.

Son Aşama

Iber yarımadası Avrupa'nın kuytu köşesi sayılmaz, ancak Neanderthaller varlıklarının son birkaç bin yılında buraya sığınmışlardır. Çağdaş insanın küresel seferini geçici olarak yarıda kesmesi ve İspanya ile Portekiz'e yalnızca 28 bin yıl önce girmesi gariptir. Bazı antropologlar, Portekiz'de Lagar Velho'da bulunan 24 bin yıllık bir iskeletin kol ve bacak oranlarının Neanderthaller'e, kafatasının ise sapien'lere benzemesi nedeniyle çağdaş insanlarla Neanderthaller'in ilişki kurduklarını iddia ederler. Ancak gide-rek artan kanıtlar hunun irice bir genç oğlana ait olduğunu ve onun da tümüyle çağdaş bir insan olduğunu akla getirmektedir. Ancak aralarında hir ilişki olasılığı her zaman vardır ve bu da bazılarımızda hugin bile belirli Neanderthal genleri bulunması olasılığını akla getirmektedir.

Son Neanderthaller daha güncye, en çok da Cebelitarık'ta bulunmuştur. Bunlar burada yalnızca hayvan avlamakla kalmamış, yemek için deniz kabukluları da toplamışlardır. Bulunan arkeolojik izler, çevredeki çağdaş insanların üstünlüğü nedeniyle sayılarını artırmamaya küçük bir gruba ait olabilir. Ve grubun son üyesi de ölünce türün de sonu gelmiş, gezegenimizin tarihinde soyları tükenmiş milyonlara bir tanesi daha eklenmiştir.

sanların en az bir büyük üstünlükleri olmalıydı, bu da onların kültürleri olmuş olabilir ki, o da farklı bir zekânın ya da zihnin sonucudur.

Neanderthaller ile çağdaş insanların arasındaki en bariz fark ikincilerin sanatla uğraşmaları, heykelticiler oyup mağara duvarlarına resimler yapmalarıdır. Sanat, insanların sert çevrelere adapte olmalarında yardım ettiği için, bu onlara bir avantaj vermiş olabilir. Örneğin sanat, hayvan davranışları gibi konularda bir bilgi deposu olarak -kabile ansiklopedisi- kullanılabilir ve sanata ilişkin törenlerde insanlar bir araya gelip Neanderthal toplumlarında hiç olmadığı biçimde birbirleriyle bilgi alışverişinde bulunabilirler. Ancak resimlerin çoğunun, Neanderthaller Avrupa salnesinden çekildikten sonra yapıldığı an-

Paleolitik Mağara Resimlerinin Sırrı

Zaman: 20 bin–10 binyıl önce

Mekân: Batı Avrupa

*Ey sen, sessiz şekil, sen de şaşırtma bizi
Sonsuzluk gibi.*

JOHN KEATS, 1819

JEAN-MARIE CHAUVET ile iki arkadaşı 1994 yılının Aralık ayında Fransa'nın Ardèche Bölgesi'nde mağaralarda araştırma yapıyorlardı. İnsanın ilk resimlerini bulmayı umuyorlardı ama o ana kadar fazla bir başarı elde edememişlerdi. Hepsi de Üst Paleolitik Dönem'in (40 bin - 10 bin yıl önce) görkemli yeraltı resimlerini ve Lascaux, Niaux ve diğer ünlü yerlerin resimlerini biliyorlardı. Ancak Ardèche Irmağı'nın üzerindeki tepenin derinliklerinde bulacakları şeye hiç de hazırlıklı değillerdi.

Bir yamacı turmanınca küçük bir kaya çıkıntısına rastladılar. Arka tarafında bir moloz yığını vardı. Taşları dikkatle yoklayarak bir hava akımı aradılar.

Evet, bir hava akımı hissedebiliyorlardı. Heyecanla düşmüş taş ve toprağı kaldırıncı tepenin derinliklerine inen dar bir tünel gördüler. Uzun uğraşlardan sonra geniş ve parlak bir yeraltı odasına indiler. Gözlerine ilk çarpan şey duvardaki kırmızı bir insan eli izi oldu: Biri çok ama çok uzun zaman önce o mağarada bulunmuştu.

Biraz ilerleyince at, aslan, bizon, suaygırı ve artık soyu tükenmiş olan tüylü mamut resimleriyle karşılaştılar. Bunlardan bir kısmı boyanmış, bir kısmı mağaranın çamur duvarlarına kazınmıştı. Karanlığı delen lambalarının ışığında mağara ayılarının iskeletleri, ateş yakılan ocaklar, meşalelerini duvarlara

dayamış insanların bıraktıkları izler görüldü. Araştırmacılar kendilerini kayıp ve belki de kutsal bir dünyaya tecavüz eden insanlar gibi hissediyorlardı.

Cevaplanmayan Sorular

Şimdiki adıyla Chauvet Mağarası'nın bulunması 20. yüzyılın en büyük arkeolojik keşiflerinden biriydi. Ancak pek çok arkeolojik keşif gibi bu da yanıtlaya hileceğinden çok soru yaratmıştı.

Solda Mamut fildişinden yapılmış bu insan başı, bir başparmak boyundadır. Arkeolojik tekniklerin bugünkü kadar ciddi olmadığı 20. yüzyıl başlarında Brassempouy'da (Landes, Fransa) bir kazıda çıkmıştır. Sonuç olarak kesin yeri bilinmediği için günümüzde gerçekliği tartışmalıdır.

Solda Peche-Merle'deki (Lot, Fransa) bu doğal kaya formasyonu bir at başını akla getirmiş görünmektedir. Her iki at da bir insan elinin çevresine üflenmiş boyalarla oluşturulmuş insan ellerinin negatifleriyle çevrilidir. Sağdaki atta yapılan radyokarbon testi 24.600 yıllık olduğunu ortaya koymuştur.

Sağda Chauvet Mağarası'nda (Ardèche, Fransa) Aslan panosu. Mağara 1994'te keşfedilmiştir. Buradaki resimlerin 30 bin yıldan eski olduğu tespit edilmiştir. Mağara duvarının yumuşak yüzeyi resimlerin yapılabilmesi için düzeltilmiş ve yine kazıyarak bazı boyanmış ayrıntıların belirginleşmesi sağlanmıştır. Bu pano mağaranın derinliklerindedir.

Çıplak ayak izleri çamurda hâlâ belli olan bu insanlar bu karanlık yere ne zaman girmişlerdi? Resim yapmak için neden bu kadar derini seçmişlerdi? Bu esrarengiz yeraltı faaliyeti bugün "sanat" adını verdiğimiz şeyin kökeni miydi? Bu mağara resimleri ile Üst Paleolitik alanlardaki kazılarda çıkarılan küçük heykelticikler ve kemik, boynuz ve fildişi parçaları üzerine kazınmış figürlerle nasıl bir ilişki içindeydi? Bu sorular daha önce de sorulmuştu ama şimdi yeni bir aciliyet kazanmış oluyordular.

Chauvet resimlerinin yaşını saptamak nispeten kolaydı. Siyah boyadan alınan karbon örnekleri radyokarbon tarihlleme yöntemiyle analiz edildi. Chauvet resimleri 720 yıl yanılma payı ile 32.410 yıl öncesine aitti. Çok gelişmiş resimler olmalarına rağmen bunlar bugüne kadar bulunmuş en eski resimlerdir. Batı Avrupa'da Neanderthaller'in ardılları olan tam çağdaş insanın ilk görünmesine yakın yapılmışlardı. Bu nedenle yeni -ve şimdiye kadar yanıtlanmamış- bir soru daha çıkmıştı: "Sanat" uzun bir gelişme dönemi olmadan tam olarak biçimlenmiş ve gelişmiş olarak mı başlamıştı? Ve resimler neden derin mağaralarda yapılıyordu?

Mağara resimlerinin en güzel örneklerine daha çok Avrupa'da, özellikle de Kuzey İspanya ile Güney Fransa'nın dağlık kesimlerinde rastlanmakla birlikte, Türkiye sınırları içindeki en güzel mağara resmi, Antalya yakınlarındaki Katran Dağı'nda bulunan

Öküzini Mağarası'nın girişindeki kazıma hoğa resmidir.

Büyük "Neden?" Sorusu

Yüz yıl önce araştırmacılar o zaman bilinen birkaç Üst Paleolitik Dönem resminin "yalnızca" sanat sanat içindir ilkesine göre yapıldığını ve resim yapmanın kaya duvarlara rastgele çiziktirmeler yapmaktan doğan bir zaman geçirme aracı olduğunu iddia etmişlerdi. Ancak insanların kırsalda gördükleri hayvanları çizmek için öyle büyük güçlüklerle emekleyerek, sürünerek ve tırmanarak mağaralarına girdiklerini düşünmek güçtü. Sonra "sanat sanat içindir" kavramının "basit" olup olmadığı da haklı olarak sorgulanmıştı. Gerçekten de pek çok sanat tarihçisi, "sanat sanat içindir" diye bir şey olduğuna inanmıyordu. Sanat her zaman toplumsal bir çerçeve içindeydi ve bir amaca yönelikti.

Bu tehlikeli yeryüzü seferleri için bir açıklama gelmekte gecikmedi. Fransız araştırmacısı Salomon Reinach, bunun nedeninin "iyilikçi tılsım" olduğunu iddia etti. Ona göre insanlar avladıkları hayvanlar üzerinde üstünlük sağlamak için resim yapıyorlardı. Böyle bir faaliyetin esrara bürünmesi ve insanların yaşadıkları yerden uzakta yapılması mantıklıydı. Daha sonra aslan resimleri bulunduğu zamanda zamanın önde gelen Fransız tarihçilerinden Abbé Henri Breuil, insanların bunları yırtıcı hayvanın gücünü kendilerine almak için yaptıklarını söyledi.

Araştırmacılar daha sonra, bu iyilikçi tılsım açıklamasının çok basit olduğunu hissetmeye başladılar. Bu tür açıklamalar, resimlerin çeşitliliğini açıklamıyordu ve çok farklı toplum türlerinde yaşayan insanlar arasındaki zayıf benzetmelere dayanıyordu. Ayrıca gün ışığına çıkmakta olan unsurları da açıklamamaktaydı. Örneğin, resimleri yapanların resmin çizgilerini tamamlamak için kayanın biçimini kullandıkları gerçeğinin bir açıklaması yoktu.

Abbé Henri Breuil'in eski bir öğrencisi olan André Leroi-Courhan, 1960'lı yıllarda ortaya yepyeni bir açıklama attı. Bu antropolog Claude Lévi-Strauss tarafından geliştirilen felsefi tutum olan yapısalcılığa dayanıyordu. Yapısalcılık, insan beyninin yapısı nedeniyle bütün insanların ikili zıtlıklarla düşündüklerini iddia eder. Böylece düşüncemizin temelinde kültür:doğa, sıcak:soğuk, aydınlık:karanlık, kutsal:kutsal olmayan, çiğ:pişmiş, vahşi:evcil, biz:onlar ve erkek:dişi gibi zıtlıklar vardır.

Leroi-Courhan bunlardan sonuncusu üzerinde durdu. Görüşlerini sade bir biçimde açıklamaya çalıştı.

Üstte, solda Rouffignac'taki (Dordogne, Fransa) bu at başı, mağara duvarından çıkan bir çıkmak taşı üzerine resmedilmiştir. Hayvanın gövdesinin geri kalanı duvarın içinde gizli ya da ardında imiş görüntüsü verilmiştir.

Sağda Rouffignac'ın resimlenmiş tavanından bir bölüm. Ortada Buzul Çağı'nda batı Avrupa'da yaşayan büyük bir mamut. Ayrıca büyük ve kıvrık boynuzlu bir tür dağ keçisi olan ibex. En sağda Gabillou Mağarası'nda (Dordogne, Fransa) bir "büyücü". Çizilen figürün boynuzları ve kuyruğu vardır ve dans eder gibidir. Ağzından çıkan çizginin, iki dört köşe biçimde birleşmesi Lascaux'da bulunanların eşidir.

şırsak Leroi-Gourhan, Üst Paleolitik Dönem'in, bütün 20 bin yılı boyunca mağaraların erkek:dişi ilkesine göre düzenlenmiş organize sığınaklar olduğunu inanıyordu. At gibi bazı hayvanlar "erkeklik", bizon ve Avrupa bizonu gibiler "dişilik" simgesi idi. "Dişi" türler mağaraların orta kısımlarında yer alırken "erkek" türler her yana dağılmışlardı. Aslan, ayı ve diğer tehlikeli hayvanlar ise mağaraların derinliklerinde bulunuyorlardı.

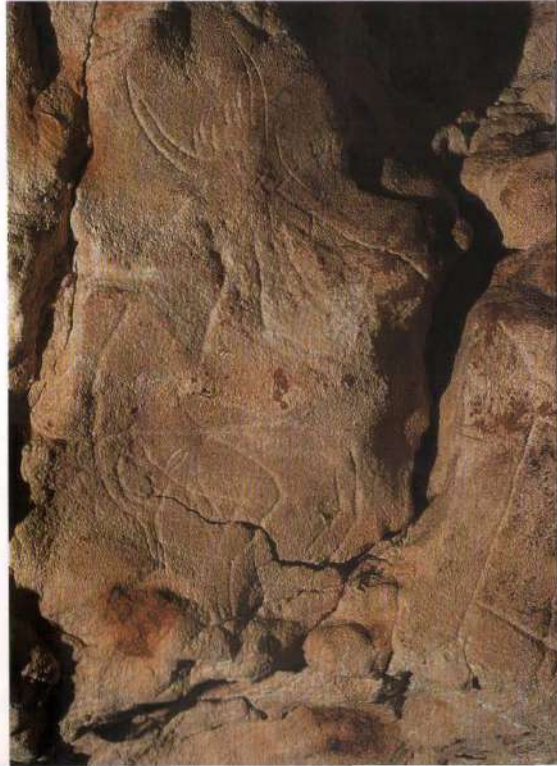
Araştırmacılar şimdiki kanıtların Leroi-Gourhan'ın bu iddiasını desteklemediğini iddia etmektedir: Resimler mağaralarda rastgele yerlere çizilmişlerdir. Sonuçta, Leroi-Gourhan da bu esrarı çözemiştir.

Ruhlar Dünyası

Günümüzde, yine insan beyninin "devrelerine" dayanan ve sorunlu ikili zıtlıkları için içine sokmayan bir açıklama daha vardır. Bu, dünyada avcılık ve toplayıcılık yapan toplumların çoğunda, farklı türlerine rağmen, şamanizm adı verilebilecek bir

inanç sistemi bulunduğu gözlemine dayanır. Şamanist bir toplum katmanlı bir kozmosa inanır: İnsanların yaşadıkları katman, altında ve üstündeki ruhların yaşadıkları dünyalar. Şamanların görevi ruhlarla konuşabilmek, hastaları iyileştirmek, hayvanların hareketlerini kontrol edebilmek ve havayı değiştirmek için bu katmanlara geçmektir. Bu geçişi sağlamak için değişik bir bilinçlilik durumuna geçerler. Bu durumlar hafif uzaklaşmalardan, derin translara ve rüyalara kadar değişir. Bu farklı durumda kimi zaman kendilerine güç veren ve ruhsal dünyada rehberlik yapan bir hayvan-yardımcıyla ilişki kurarlar.

Şamanist açıklamaya göre, Üst Paleolitik Dönem'de mağaralar herhalde alt dünyaya giden yollar olarak görülüyordu. Bunlara fiziksel olarak girmek, değişik bir ruhsal duruma psikolojik girişten farksız görünmüş olabilir. O önceki dünyada şamanlar hayvan-yardımcı ruhlar arayacaklardı. Meşalelerinin titrek ışığında görerek ve dokunarak, onlar için kendileriyle ürkütücü ruh dünyası arasındaki "zar" olan duvarları yoklamışlardı. Bir ruh-hayvan buldukları

na inandıklarında hayvanı zardan bu yana geçmesi için ikna etmişler, sonra da resim yapımcılar olarak hünerlerini kullanıp aslında bir görüntü olan şeyi kaya üzerinde "sabitleştirmiş"lerdir. Resim ile kaya arasındaki bu yakın ilişki, mağara duvarlarına çizilen pek çok resmin neden kaya yüzeyinin bir parçası olduğunu ya da neden kayadan çıkarmış gibi göründüğünü açıklar.

Diğer yandan bazı resimler o kadar büyük ve karmaşıktır ki, bunlar herhalde tek tek kişilerden çok gruplar tarafından yapılmış olabilir. O dönemde yaşayan insanlar bu gösterişli resimler karşısında, kendilerini mağaraların derinliklerinde bekleyen ve henüz ulaşamadıkları şeylere hazırlamış olabilirler.

Şamanizm, dinamik bir inanç ve ideoloji sistemiymiş ve üstelik insanlar tarafından farklı toplumsal koşullar altında değiştirilebilirdi. Alt dünyaya girildiğine inanç gibi şeyler, herhalde Üst Paleolitik

Üstte Lascaux'da (Dordogne, Fransa) gayet süslü Axial Galerisi. Tavana resmedilen atlar, Avrupa bizonları ve çeşitli işaretleri seyirciyi sarar gibidir.

Dönem'de aynı kalmıştır, ancak binyıl devam ettikçe diğer unsurlar hiç kuşkusuz değişime uğramıştır.

Chauvet Mağarası'nın ve diğer yeraltı "galerileri"nin ortaya attığı büyük soruların bazıları şamanist açıklamayla cevaplanmaktadır. Ama diğerleri, cevapsız kalmaya hâlâ devam etmektedir. Örneğin, bizon resminin anlamı atinkinden nasıl farklıdır? Bir kemik parçasına yapılan at resmi ile yeraltındaki mağaraya çizilen at resmi farklı şeyler midir? Bunları bilemiyoruz. Keats'in, Yunan Vazosu şiirinde olduğu gibi sessiz görüntüler "bizi sonsuzluk gibi şaşırtmakta"dır. Yine de Chauvet'de ve diğer resimli mağaralarda elimizi uzatıp ilk "gerçek insan"ın kayıp dünyasına -hemen hemen- dokunabiliriz.

İlk Avustralyalılar

Kimlerdi?

Zaman: 40.000, 60.000 yıl önce?

Mekân: Avustralya

21

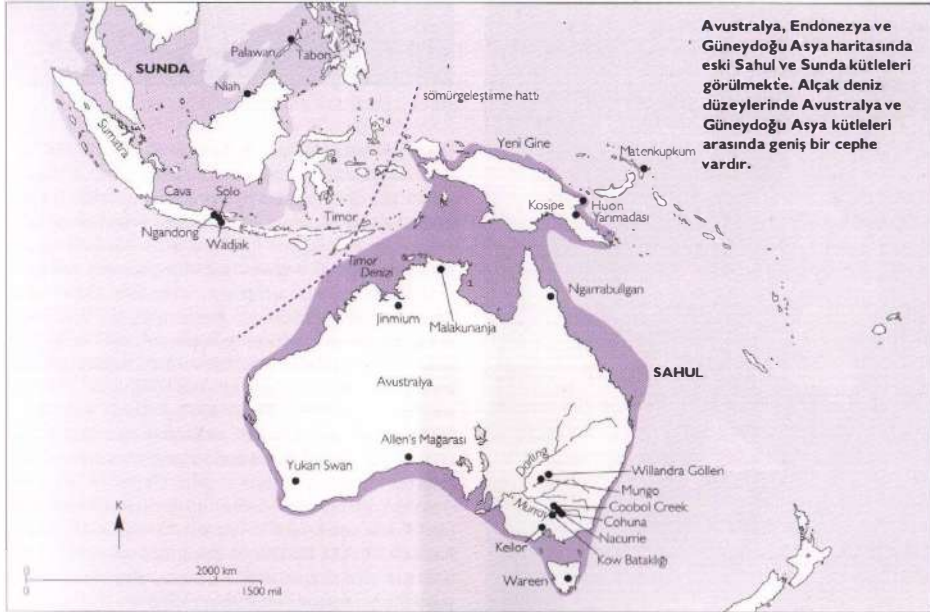
*Uzun zaman önce...
Kaptan Cook'tan önce,
Macassanlar'ı görüyoruz
Gelmişler Barra ile (kuzeybatı rüzgârı)
Gelmişler Bulunu ile (güneydoğu rüzgârı)*

JAMES BARRIPANG, 1994

AVUSTRALYA'NIN YERLİ HALKININ ataları, bazı geleneksel inanışlarına göre hem doğanın hem de insanların oluşturulduğu Düş-Zamanı'nda (bkz. Sayfa 79-81) yaratılmışlardır. Bu nedenle onlar için kökenleri bir muamma değildir. Oldum olası hep oradadırlar. Kökenlerinin zamanı da önemli değildir. Çünkü Düş-Zamanı geçmiş, günü ve geleceği, kronolojiyi önemsiz bir kavram yapacak biçimde birleştirir.

Ancak bilimadamları için ilk Avustralyalılar'ın gelişlerinin yeri ve zamanlaması 200 yıldır çözülme-yi bekleyen bir esrardır. İlk Avustralyalılar kimler-di? Nereden gelmişlerdi? Buraya nasıl varmışlardı? Ne zaman gelmişlerdi? İnsan evriminin küresel tarihindeki yerleri neydi?

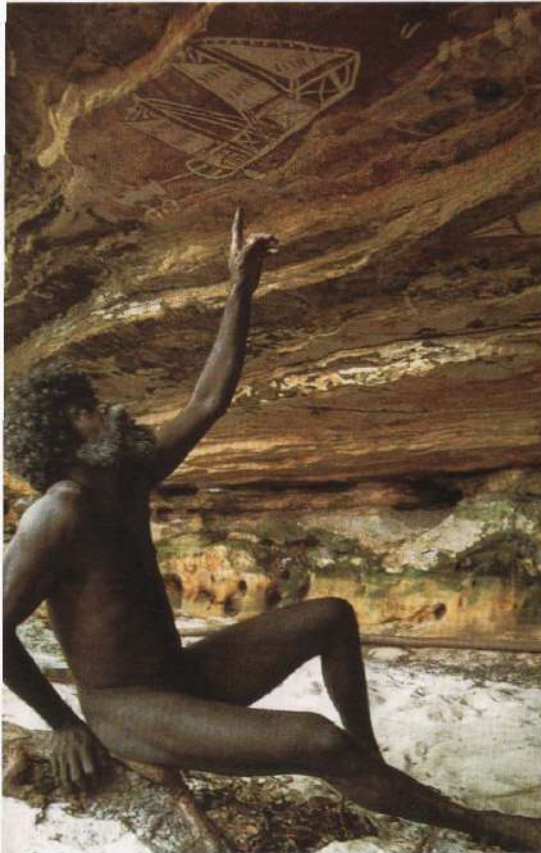
Bu sorular her yeni model yeni kuramlarla, kanıtlarla ve tarihlendirme teknikleriyle karşılaştıkça çözümlenmeden kalmaktadır.

İlk Avustralyalılar Nereden Geldiler?

Avustralya, Güneydoğu Asya kütlesinden, bugün Endonezya ve Malezya olarak bilinen yerlerden iskân edilmiştir. 19. yüzyılda Eugene Dubois tarafından Cava'da bulunan *Homo erectus* fosillerinin ilk Avustralyalılar'ın ataları olabileceklere iddia edilir. Araştırmalar *Homo erectus*'ün Cava'da 1,74 milyon yıl önce bulunduğunu saptamıştır. Güneydoğu Asya'daki 100.000 yıldan eski iskeletler pek azdır. Cava'dan Wadjak, Sarawak'tan Niah ve Palawan'dan Tabon hep 10.000 yaşındadırlar.

Aborijin tarihi, bir yalıtım tarihi değildir. James Barripang, bir Endonezya *prau*'su (tekne) resmi gösteriyor.

Küresel buzullaşma ve erimeyle bin yıl içinde deniz düzeyleri değıştikçe, Avustralya, kimi zaman Tasmanya ve Yeni Gine'yle birleşerek Sahul olarak bilinen kara parçasını oluşturmuştur. Ancak denizin en çok çekildiği düzeylerde bile Sahul, Güneydoğu Asya'dan ayrıdır. Şu halde Avustralya'ya ancak kayıkla ve kanıyla gidilebilirdi ve anatomik olarak modern olan, düşünce ve yetenek olarak bizlere benzer insanların, yapraklardan örme yelkenli bambu sallar inşa etmiş olmalarını hayal etmek pek güç değildir. Bölgenin ritizgârları ve akıntıları yolculuğun sonunda karaya ulaşılmasını âdeta garanti eder ve ufkun hemen ötesinde karanın olduğu göçmen kuşların uçuş yollarından ve kurak mevsim yangınlarının dumanlarından da anlaşılır.

Avustralya'ya ilk gidenler herhalde deniz kıyısındaki balıkçı köyleri gruplarıydı ve bunlar sonunda Timor Denizi'nin güney kıyılarına yerleşmiş olmalılardır. Kıyı şeridinin çok uzun olması düzinelere grubun birbirlerinin alanlarına tecavüz etmeden aynı anda yerleşmiş olmalarını mümkün kılmış olacaktı. Eğer bu doğruysa, o zaman ilk Avustralyalılar'ın sayıları binleri bulmuş olmalıdır. Ayrıca Avustralyalılar geldiklerinde yerliler denizci değils de, 10.000 yıl önceki deniz düzeyindeki son yükselmeye tamamen yalıtılmış olduklarını düşünmek yanlışdır. Son birkaç yüzyıldır Macassanlar'ın balıkçılık seferleri gayet iyi belgelenmiştir ve evcil bir köpek türü olan dingonun 4000 yıl önce gelmiş olması da sürekli bir trafik olduğunun diğer bir kanıtıdır.

İnsan, Avustralya'ya İlk Kez Ne Zaman Geldi?

Arkeologlar 20. yüzyılın ortasına kadar Avustralya'ya ilk göçün son buzullaşma sırasında (25.000 ile 13.000 yıl önce), deniz düzeyinin en son alçak olduğu sırada gerçekleştiğine inanıyorlardı. Ancak 1970'lerin başlarında ilk Avustralyalılar'ın bundan çok önce geldikleri artık anlaşılmıştır. Yeni keşfedilen tarih belirleme yöntemleriyle, Avustralya'nın iskânının araştırılması da birlikte gelişmiştir. 1961'de radyokarbon testleriyle 9000 yıl öncesi ölçülürken, 1981'de bu tarih 38.000 yıl geriye götürülebilmektedir. Malakunanja, Jinmium ve Mugo gibi yerlerde belirlenen tarihler şimdi bir kısım arkeologların ilk iskânı 60.000 yıl, hatta daha da geriye götürmelerine yol açmıştır.

Ancak tarihleme yöntemleri ve sonuçların yorumu konularında hâlâ önemli tartışmalar vardır. Bazıları 40.000-45.000 yıl önce inandırıcı bir iskân belirtisi olmadığını iddia ederken, diğerleri 60.000 yılın muhafazakâr bir tahmin olduğunu söylemekte-

Üstte, solda Güneydoğu Asya'nın *Homo erectus*'u, ilk Avustralyalılar'la benzerlikler gösteriyor. Altta, solda Wadjak iskeleti, iki büyük kara kütlesi sınırında ve bölgedeki tarımın kökenlerinin yakınında bulunmuştur. Bu insan, kuzeydeki Asyalılar'la güneydeki Aborijinler arasında bir halkadır.

Sağda Güneydoğu Avustralya'da belki de 60.000 yıl önce Mungo Gölü kıyısında gömülmüş olan Mungo 3'ün Avustralya ailesi içinden olan ve Afrika soyundan ayrı olan bir mitokondriyal DNA taşıdığı (kadın soyundan devralınmaktadır) saptanmıştır.

dirler. Kazı stratejileri, örnekleme yöntemleri ve tarih saptama teknikleri soruşturuldukça tartışmalar da şiddetlenmektedir. Bir başka sorun da son 10.000 yılda deniz düzeyinin yükselmesiyle eski çağ kalıntılarının büyük bir kısmının kıyı boyunca 100 metre su altında kalmış olmasıdır.

Ancak insanların 40.000 yıl önce bütün kıtaya yayıldıklarını bilmekteyiz. Şimdi Tasmanya'da Warren'de, Nullarbor ovasında Allen's Mağarası'nda, güneybatı Batı Avustralya'da Upper Swan'da, Murray ve Darling nehirleri yakınında Willandra Gölü'nde, Yeni Gine'de Huon yarımadasında ve New Ireland'da Matenkupkum'da 35.000 yıldan eski tarihler vardır. Aborijinler çölün ortasını en az 22.000 yıl önce yurtları yapmışlardır.

Bu ilk Avustralyalılar değişen iklimlerle ve farklı ortamlarla karşılaşmış olmalıdırlar. Deniz düzeyinin alçak ve Tasmanya ile Yeni Gine'nin Avustralya'ya bağlı olduğu dönemlerde, güneydeki sıradagların ve Tasmanya'nın yüksek doruklarının üzerinde küçük buzullar vardı. Baharlarda eriyen buzla-

rın taşıdığı nehirler şimdikilerin dokuz katı fazla suya sahiptiler. Willandra Creek'in de aralarında olduğu bu eski nehirler çok daha kuru, soğuk ve rüzgârlı bir arazide akmaktaydılar. Mungo 3 adıyla bilinen insan böyle bir zamanda gömülmüştü. O günden sonra pek çoğunda görüldüğü gibi yüzü Mungo Gölü'ne, ayakları doğuya bakıyordu. Yakın zamanda bunun 60.000 yıl öncesine ait olduğu belirlenmiştir ve gömülme tarihi üzerinde hâlâ tartışmalar sürüyorsa da, kendisi bilinen en eski Avustralyalı'dır.

İlk Avustralyalılar Kimlerdi?

Çağdaş yerli Avustralyalılar, tıpkı Avrupalılar ya da herhangi bir kıta grubu gibi bölgeden bölgeye fiziki değişiklikler gösterir. Bu farklılık için iki temel açıklama vardır. Göç modelleri çoklu köken ve farklı ata gruplarının varlığını gözönüne alırken, evrimsel modeller ise biyolojik çeşitliliği farklı ortamlardaki ayıklama süreçlerinde ve sosyal ve coğrafi sınırları aşan evlilik kalıplarında araştırılır. Bu durumda, görülen biyolojik çeşitlilik insanların yeni

Nacurrie'den bir kafatası: Yüksek ve geniş alınları ve iri yapılarıyla Murray Nehri'nin Kow Batakli- Coobol bölgesinin insanları, en iriyarı ve güçlü Avustralyalılar'dı.

ülkenin çevre farklılıklarına uymalarından mı, yoksa farklı iskân gruplarının gelişleri ve aralarındaki evlenmelerden mi kaynaklanmıştı?

20. yüzyılın büyük bir bölümünde fiziki farklılığı açıklamak için göç modelleri kullanılmıştı. 1941'de, radyokarbonla tarih saptama icat edilmeden önce, Joseph Birdsell gözlemlenen farklılıkların farklı grupların üç göç dalgasından doğduğunu ileri sürmüştü. Alan Thorne 1970'lerin başında ikili bir göç modeli ileri sürmüştür. Onun Kow Batakli'ndeki keşifleri, güneydoğu Avustralya'da Murray Nehri kıyılarında iri yarı, güçlü kuvvetli insanların yaşadığını kanıtlarını ortaya koymuştu. Kow Batakli'ğ'nden daha eski olan Mungo Gölü'ndeki kalıntılar daha narin yapıydı. Thorne, kalıntılar arasındaki bu farklılığı onları kuzeydeki eski fosillerle ilişkilendirerek açıkladı. Daha iri ve daha güçlü grubun ataları Cava'daki *Homo erectus*'tan, daha narin olanlar ise daha yukarıdaki Çin' den gelmişlerdi.

İlk iskânın tarihleri geriledikçe yerli halk arasındaki fiziki çeşitlilikler için evrimsel açıklamalar da önem kazanmıştır. On binlerce yıl çöl ortamında yaşayan insanlar, daha uzun kol ve bacaklarla daha ince bir görünüm kazanırlar. Willandra Gölleri'nin halkı buzul çağında çöllerde yaşıyorlardı. Yine bunun gibi Murray Nehri gibi kaynak bakımından zengin bölgelerde yaşamış olanların iri yapıları da yöreye uyum sağlamalarıyla açıklanabilir.

Avustralya'da, 10.000 yıldan eski 90 kadar iskelet bulunmuştur. Bunların çoğu parça parçadır. Genellikle Willandra Gölleri'nden, Coobol Creek'ten ve Kow Batakli'ğ'nden gelmektedirler. Son ikisi Murray Nehri'nin kıyısında aralarında 50 kilometre olan iki farklı yerde bulunmuştur ve ikisi de, tarihte Barapara kabilesi bölgesi olarak bilinen alan içindedir.

Araştırmalar günümüzden 10.000 yıl öncesinde yaşamış olan bu insanların daha iri ve kalın yapılı olduklarını ortaya koymuştur. Bunlardan en iyi bilinenleri -Cohuna, Nacurrie, Kow Batakli'ğ ve Coobol Creek- Murray Nehri'nin herkese açık olmayan bir bölgesinden gelmiştir. Bunlar herhangi bir insan grubunun rastlanmış en iri dişlerine, geriye yatık bir alna ve gelişmiş kaş çıkıntılarına sahiptirler. Keilor ve Willandra Gölleri iskeletlerinin çoğu ise daha az kaba yapılı olup, çağdaş Aborijin insanına fiziki olarak daha da yakındır.

İlk Avustralyalılar'ın Ataları Kimlerdi?

Anatomik bakımdan çağdaş insanların ve bunların dünyaya yayılmalarının kökenlerini arama araştırmaları iki model halinde kutuplaşmıştır: Bölgesel Devamlılık Modeli ve Afrika'dan Çıkış Modeli. Bölgesel Devamlılık modelinde, *Homo erectus* Afrika'dan Avrasya'ya yayılmış ve 1,74 milyon yıl önce Cava'ya varmıştır. Eski Dünya'da *Homo erectus*'tan evrim toplulukların evlilik yoluyla birleşmesiyle olmuştur. Çağdaş *Homo sapiens* 130.000 yıl önce ortaya çıkmıştır. Bu modele göre Solo'da ve Ngandong'da bulunan *Homo erectus* fosilleri Avustralya Aborijinlerinin atalarıdır. Pek çok araştırmacı 10.000 yıl öncesinin Avustralyalılar'yla Cava fosilleri arasında kesintisiz devam eden bir soyun benzerliklerini bulmuşlardır.

Afrika'dan Çıkış modelinde ise, çağdaş insanlar 130.000 yıl önce Afrika'da gelişmiş, jeolojik bir dönemde Asya'ya geçmişler ve belki de Hindistan ve Güneydoğu Asya kıyılarını denizden geçerek 60.000 yıl önce Avustralya'ya yerleşmişlerdir. Bu çağdaş *homo sapiens*'ler, yol boyunca bütün yerleşik *Homo erectus* nüfusu öldürmüşler ve bir buçuk milyon yıl sürece yakınında yaşadıkları halde, onların atmadığı adımları atarak Avustralya'ya geçmişlerdir. Bu, "yıldırım saldırısı" modelidir.

Böylece, Afrika'dan Çıkış modeline göre Cava'daki *Homo erectus* fosilleri -Solo ve Ngandong- Avustralya aile ağacındandır ve ilk Avustralyalılar 130.000 yıl önce Afrika'da ortaya çıkan atalardan türemişlerdir. Bölgesel Devamlılık Modeli, *Homo erectus*'u ilk Avustralyalılar'ın atası olarak kabul etmeye devam etmektedir. O zaman belki de en şaşırtıcı soru, *Homo erectus*'un neden Avustralya'ya o gayet kısa son geçişi yapmadığıdır. Yoksa bunu yapmışlar mıdır? Bölgesel Devamlılık modeli bizim Avustralya'da 100.000 yıldan eski insanların kalıntılarına göreceğimiz olasılığı açık bırakmıştır. Bu pek mümkün değilse de, imkânsız da değildir.

İlk Amerikalılar ve

Zaman: 15.000 ile 9.300 yıl önce
Mekân: Kuzey ve Güney Amerika

Kennewick İnsanı

Ortaya çıkacak olan tablonun, bize insanın yeryüzündeki serüveninin en heyecan verici, en esinlendirici ve şaşırtıcı bir olayını göstereceğine inanıyorum.

TOM DILLEHAY, 2000

OKYANUS DENİZİ AMİRALİ Kristof Kolomb, 1493'te İspanya sarayına bir grup Amerikan yerlisini getirdiği anda entelektüel tartışma da başlamış oldu. Bu garip insanlar kimlerdi? Anayurtlarına nasıl gitmişlerdi? Asya'dan Amerika'ya karadan mı yoksa denizden mi gitmişlerdi? Yoksa "bilinmeyen bir kaptan" Kolomb'dan çok önce Akdeniz'i ve arkasından Atlas Okyanusu'nu aşmış mıydı? Kızılderililer, kayıp kıta Atlantis'ten ya da İsrailoğulları'nın Kayıp On Kabilesi'nden hayatta kalanlar mıydı? Beş yüzyıldır bilimadamları da, efsane yaratıcıları da insan geçmişi hakkındaki bütün tartışmaların bu en kalıcısı üzerinde hiç durmaksızın fikir yürütüyorlar.

1590 yılında Cizvit misyoneri José de Acosta, Amerika kıtasına ilk gelen Amerikalılar'ın Asya'dan "kısa deniz yoluyla" geldiklerini tahmin etmiştir ki, bu da Bering Boğazı'nın 1743'te Avrupalılar tarafından keşfinden iki yüzyıl önceydi. Buzul Çağı'nda Atlas Okyanusu'ndan yapılan seyahatler ya da Avustralya'dan Güney Amerika'ya uzun kano seferleri gibi çılgınca iddialar dışında, artık pek az bilimadamları Amerika yerlilerinin Asya'dan geldikleri iddiasına karşı çıkmaktadır: Bilimsel tartışmalar artık ilk yerleşimin nasıl ve ne zaman yer aldığı konusunu ele almaktadırlar.

Folsom, Clovis ve Clovis-Öncesi

1920'lere kadar pek çok uzman, ilk Amerikalılar'ın son 4000 yıl içinde kıtaya geldiklerini tahmin ediyordu. Ancak New Mexico'daki Folsom'da soyu tükenmiş bir bizonun kemikleriyle ilişkili sivri taş uçların bulunması, insanların Yeni Dünya'da en az 10.000 yıldır yerleşik olarak bulunduklarını kesin bir biçimde ortaya koydu. 1949'da Willard Libby tarafından radyon karbonla tarih belirleme yöntemi-

nin bulunmasıyla, Folsom ile hatta daha eski Clovis Paleo-Kızılderili kültürlerinin kronolojisini daha sağlam bir zemine oturtmak mümkün olmuştur. Günümüzde onlarca radyokarbon tarih testi, Kuzey Amerika'nın Clovis işgalini 13.500 ile 13.350 yıl öncesine götürmüştür ki, bu da Taş Devri insanların Buzul Çağı'nın sonundan birkaç yüzyıl sonra Yeni Dünya'ya yerleşmiş oldukları demektir. Hatta bu tarih belki daha eskiye de götürülebilir. Ama buradaki en büyük soru, bunun daha ne kadar erken götürülebileceğidir.

Amerika'ya yalnızca çağdaş insanın, yani *Homo sapiens sapiens*'in yerleştiği konusunda herkes fikir-

Pennsylvania'da, Meadowcroft Rockshelter'deki kazılarda belki 15.000 yıl önce iskân edilmiş bir mağara.

Solda New Mexico'da Folsom'da bulunan soyu tükenmiş bir bizon kaburga kemiği ve bir taş Folsom ucu. 1920'lerde insan yapımı bu aletlerle soyu tükenmiş hayvan kemiklerinin bir arada bulunması, insanların Kuzey Amerika'ya Buzul Çağı'nın sonundan birkaç yüz yıl önce yerleştiklerini kanıtlamıştır.

Sağda Clovis uçları, ilk Amerikalılar'ın taş işçiliğinde ustalıklarının en güzel örneklerindendir. Clovis insanları, Kuzey Amerika'ya en az 13.000 yıl önce yerleşmişlerdir. Onların Paleo-Kızılderili kültürünün ilk örnekleri olduğu tahmin edilmektedir.

birliği içindedir. Yüz yılı aşan sıkı bir çalışma Neanderthaller gibi eski insanların izlerinin olmadığını ortaya koymuştur. Ancak bu gerçeğin dışında pek az konuda anlaşma vardır. Bilim adamları farklı düşünen iki gruba ayrılmıştır. Azınlık grup, insanların 40.000 yıl kadar önce Asya'dan Alaska'ya geçtiğine inanmakta ve bu tür eski yerleşim için Kuzeydoğu Brezilya'da gayet tartışmalı kazıları göstermektedirler. Bu kuşku lu yer -Boqueirao da Pedra Furada- dışında 40.000 yıllık yerleşim konusunda herhangi bir arkeolojik kanıt yoktur. Araştırmacılardan çoğu, daha sonrakı bir tarihi, 13.500 yıl öncesini kabul ederler. Bunlara göre yerleşim geç Buzul Çağı'nda, deniz düzeyinin bugünkünden 90 metre aşağıda olduğu ve Sibiry'a ile Alaska'nın, şimdi batmış olan Beringia kıtasıyla birbirlerine hâlâ bağlı olduğu bir zamanda gerçekleşmiştir.

Amerika'da Clovis-öncesi yerleşimi belgeleyen pek az arkeolojik alan vardır. Bunlardan en iyi bilineni Şili'nin güneyinde Monte Verde'dedir. Burada bulunan bazı ahşap kulübeler ve basit taş aletler 14.000 ile 13.600 yıl öncesinden kalmadığı ki, bu da Clovis'ten biraz daha eskidir. Aralarında güney Virginia'da Cactus Hill'in de bulunduğu bazı daha az tanınmış alanlar kronolojiyi biraz daha geriye götürülebilir de, iyi belgelenmiş geçmiş, burada sona ermektedir. İlk yerleşimin çok daha önce gerçekleş-

miş olmaması için bir neden yoktur, ancak bu yerleşimcilerin sayısı çok az olduğu için arkalarında bıraktıkları arkeolojik "imzalar" da artık bulunamayacak kadar belirsiz olacaktır.

Hangi Yol?

İnsanların Yeni Dünya'ya hangi yoldan geldikleri de

Sağda Güney Şili'de Monte Verde'de bulunan ahşap yapıların temelleri. Buradaki birbirine bitişik yapılmış küçük kulübeler ve bulunan taş ve tahta el aletleri Kuzey ve Güney Amerika'dakilerin en eskilerindendir.

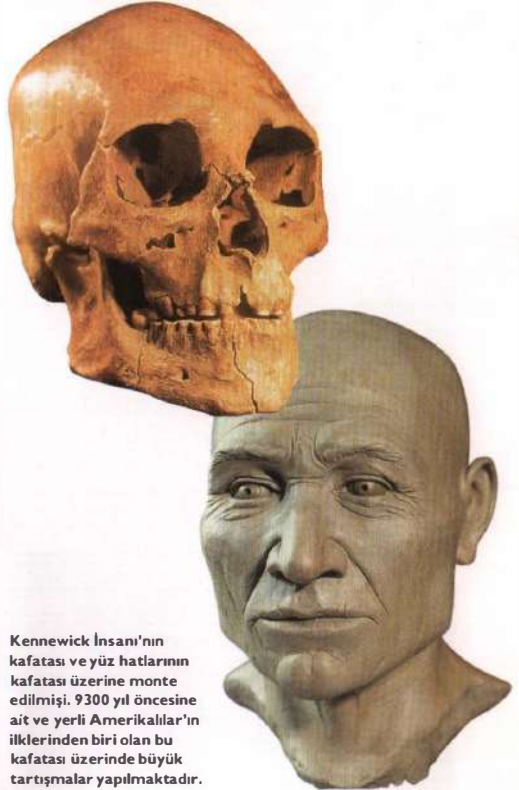
tartışmalıdır. Yakın zamanlara kadar ilk yerleşimcilerin Alaska'ya Bering Kara Köprüsü'nün rüzgârlı ve çok soğuk step tundralarından geçerek girdiklerine inanılmaktaydı. Bunlar Alaska'dan, geç Buzul Çağ'ında ve hemen sonrasında Kanada ile Birleşik Devletleri örtén büyük iki buz tabakası arasındaki dar ve buzsuz koridordan geçerek Kuzey Amerika'ya yerleşmişlerdir. Paleo-Kızılderili yerleşim alanlarının çoğu Kuzey Amerika ovalarında bulunduğundan ilk yerleşimcilerin büyük hayvan avcıları olduğu ve bizon, mamut ve mastodon avlamaktan hoşlandıkları tahmin edilmektedir.

Yeni gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Paleo-Kızılderililer'in çeşitli yiyeceklerle beslenen çok değişik avcı-toplayıcı olduklarını gösterdiği için son zamanlarda bu senaryo eleştirilere uğramıştır. Aynı zamanda yeni jeolojik araştırmalar da Alaska'dan ovalara açılan buzsuz koridorun bitki örtüsüyle kaplı olmadığını ve bu nedenle insanların ya da hayvanların yaşamalarının imkânsız olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle ilk yerleşimciler eğer kıyı yolunu seçmeselerdi güneye inemeyeceklerdi. Bu senaryoya göre ilk yerleşimciler Sibiry'a'dan Bering kıyılarını izleyerek gelmişler, oradan Alaska kıta sahanlığı boyunca doğuya ve güneye ilerlemişlerdir. Ne yazık ki böyle bir yolu belgeleyecek olan arkeolojik alanlar metrelerce suyun altında kalmıştır. Ama en azından kuramsal olarak, deri botları olan Buzul Çağı insanların, balıklan ve deniz memelileri avlayarak deniz düzeyi bugünkünden çok daha alçakken güneye gitmelerini için hiçbir neden yok-

tur. Yollar üzerindeki anlaşmazlık, çözümlenememiş olarak günümüzde devam etmektedir.

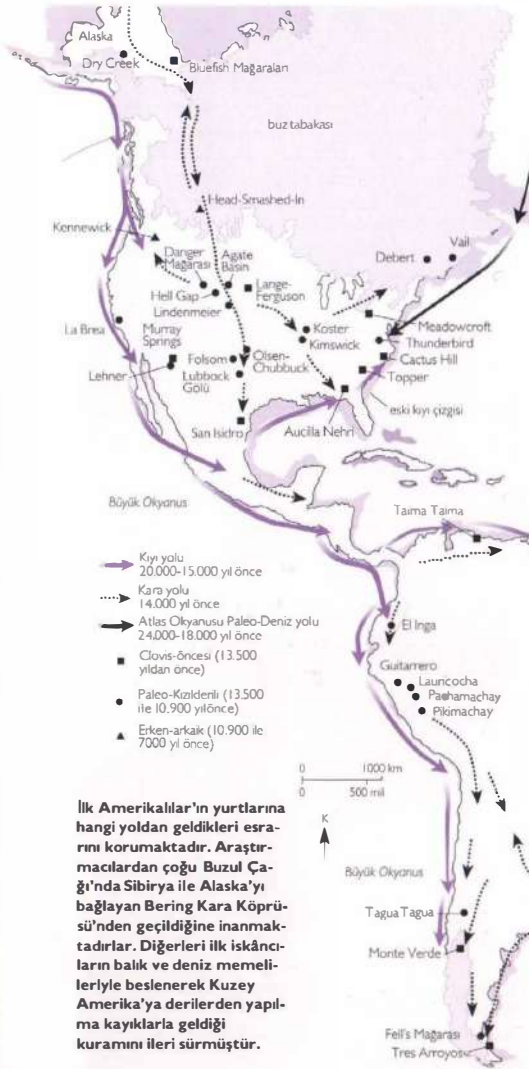
Kennewick İnsanı

İlk Amerikalılar, bilimadamları arasında çok heyecan uyandıran muamelelerden biridir. Washington'daki Benton County'de 1996'da Kennewick İnsanı'nın bulunmasıyla bu heyecan daha da artmıştır. Bir ırmağın kıyısından bir insan kafatası ile bazı kol ve bacak kemikleri çıkarılmıştır. Bu kemiklerin, ölüm zamanında 40-45 yaşında, yaklaşık 1,73 boyunda, aşınmış dişli, beyaz ırktan bir erkeğe ait olduğu tespit edilmiştir. Arkeolog James Chatters ilk başta çağdaş bir Avrupalı'yla karşı karşıya olduğunu sanmış, ancak yakın inceleme sonunda sağ kalçada iyileşmiş bir yara içinde bir tür ok başı bulmuştur.

Kennewick İnsanı'nın kafatası ve yüz hatlarının kafatası üzerine monte edilmiş. 9300 yıl öncesine ait ve yerli Amerikalılar'ın ilklerinden biri olan bu kafatası üzerinde büyük tartışmalar yapılmaktadır.

Bunun üzerine yapılan radyokarbon testlerinde iskeletin 9330 ile 9380 yıl öncesinden kaldığı anlaşılmıştır. Bu kemikler, böylece Kuzey ve Güney Amerika'da bulunan en eski insan kalıntısını göstermektedir. Yapılan bilgisayarlı tomografi sonunda esra-

rangiz nesnenin yaprak biçimli bir taş ucu olduğu anlaşılmıştır. ABD'nin Toprak İşleri Yönetimi, hemen bütün araştırmaları durdurmuş ve kemikleri federal yasalar uyarınca beş kabileye vereceğini ilan etmiştir. Bunun üzerine bir grup arkeolog Toprak İşleri Yönetimi'ni mahkemeye vermiş ve bu da bilimadamlarını devletle ve Amerikan yerlileriyle karşı karşıya getirmiştir. Dava bu kitabın yazılması sırasında henüz bir çözüme kavuşmuş değildi.

Kennewick İnsanı'nın iskeleti, bilimsel bakış açısından erken tarihi ve olağanüstü anatomik çizgileriyle büyük ilgi çekmektedir. İlk incelemeden çıkan sonuca göre, kafatası, yakın zamanların Amerika yerlilerinden çok, çağdaş Batı Avrupalılar'ın kafatası yapısına benzemektedir. Yakınlarda yayınlanan bilimsel bir raporda James Chatters, Kennewick İnsanı'nın kemiklerinin, çağdaş Amerikan yerlilerinkinden, özellikle de Kuzey Amerika'nın kuzeybatısında yaşayan yerlilerinkinden önemli farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir. Ancak Kennewick İnsanı, bilinen aynı yaşlardaki altı diğer Paleo-Kızılderili erkeklerle aynı ortak hatları taşımaktadır. Bunların hepsinin kafatasları uzun, yüzleri geniş, burunları dar ile orta arasıdır. Uzak kuzey insanlarının karakteristiği olan daha uzun düz yüzler ve daha kısa kol ve bacakları değil de, tropik kökenin izlerini gösterirler. Kennewick İnsanı daha uzundur, yüzü daha çıkıktır ama genel olarak yüz hatları sıradışı değildir. Ölüm yaşı bile 32 ile 45 yaşlarında ölen Paleo-Kızılderili erkekler için gayet normaldir.

Kennewick İnsanı'nın iskeleti, Kuzey Amerika'nın ilk insan yerleşmesinin sandığımızdan daha karmaşık olduğunu, küçük Taş Devri gruplarının Kuzey ve Güney Amerika'ya Buzul Çağı sonlarında ya da hemen sonra uzun bir zaman dilimi içinde küçük gruplar halinde girdiklerini göstermektedir. İlk Amerikalılar'ın kim oldukları ve nereden geldikleri muamması, nüfusun çok az ve kamp yerlerinin geçici olması nedeniyle, geçmişin en büyük bilmecelerinden biridir. Burada asıl heyecan veren, erken Avrupalı iskanını ya da Kuzey Atlas Okyanusu üzerinden Buzul Çağı sırasında yapılan göçler değil, arkeolojik, biyolojik ve dil ipuçlarının oluşturduğu bu en dağınık problemi çözebilmenin meydan okuyuşudur.

Büyük Av Hayvanları Neden Yok Oldu?

Zaman: Buzul Çağı'nın sonu

Mekân: Amerika, Avrasya, Avustralya

... avcılar ülkenin zenginliğinin çoğunu silip süpüren kanlı bir dalga gibi Amerikalılar boyunca aktılar.

PAUL MARTIN, 1999

GÜNÜMÜZ İNSANLARI OLARAK bizler, son Buzul Çağı'nın sonundaki, daha yalnızca 13.000 yıl önceki atalarımızın dünyasına kıyasla korkunç derecede yoksullaşmış bir dünyada yaşamaktayız. Afrika, Avrupa, Asya ya da Amerika'da yaşayan o avcı-toplayıcı insanlar çok büyük boyutlu vahşi hayvanları -megafauna- görebiliyorlardı. Bugün bu tür hayvanlar yalnızca Afrika'da kalmıştır: Fil, zürafa, suaygırı ve gergedan.

Buzul Çağı avcıları Avrupa'da, Kuzey Asya'da ve Kuzey Amerika'da mamutları görmüşler ve belki de onları başarıyla avlamışlardı. Avrupa hayvanları arasında dev geyikler, tüylü gergedanlar ve mağara ayıları vardı. Amerika kıtasında ise doğal ayıklamanın

Altı: Güney-Orta Fransa'da Pech-Merle mağarasındaki hayvan resimleri arasında en çok, Paleolitik Dönem'in tüylü mamutlarına rastlanır.

ancak milyonlarca yılda ürettiği ve evrim zamanı açısından bir gün denilebilecek bir süre içinde tümüyle ortadan silinen pek çok hayvan türü yaşamaktaydı. Örneğin Kuzey Amerika'da yalnızca iki tip mamut değil, bir dizi dev tembel hayvan vardı: Boyları altı metreye ve ağırlıkları üç tona ulaşan bu hayvanlar ağır hareket ederlerdi ve otoburdular. Bunlar, hayat alanlarını kastoridlerle (ayrı boyundaki dev kunduzlar), gliptodonlarla (dev zırlı armadillolar), kameloplarla ("Dünün develeri" olarak anılan hayvanlar) ve yirmi santim dişleri olan smilodon gibi hayvanlarla paylaşırlardı. O çağlarda, Avustralya'da da gergedana benzeyen keseli hayvanlar ve dev kedilerle birlikte çok sayıda kanguru çeşidi ve vombatlar yaşardı.

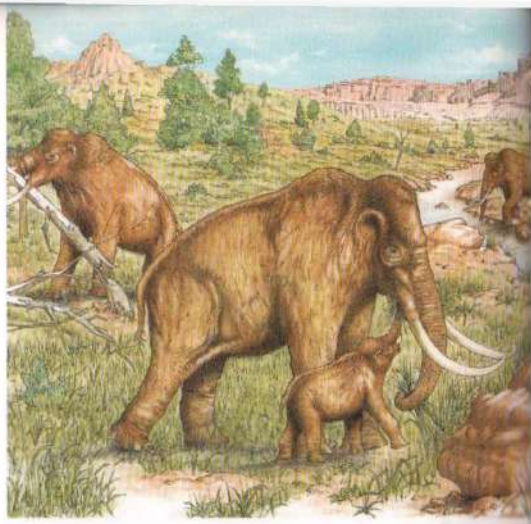
Bu büyük hayvanların son Buzul Çağı'nın sonundan bütün kıtalardan ani yokolmaları, geçmişi araştıranların karşılaştıkları en büyük muammalardan biridir. Bu türden soy tükenmelerinden büyük ölçüde bir tek Afrika kıtası kurtulmuştur ve bunun nelen böyle olduğu, sorunu daha da karmaşık bir hale getirmektedir. Belli başlı iki kuram vardır: Ya hayvanlar Buzul Çağı'nın sonundaki büyük iklim değişiklikleri nedeniyle yeryüzünden silinmişlerdir ya da her kıtada bulunan bir öldürücü ve yırtıcı yaratık, yani *Homo sapiens*, bütün bunların sonlarını getirmiştir.

Mamutların Yeryüzünden Silinişi

Tartışma daha çok bu soyu tükenen hayvanlardan biri olan mamutlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Aslında iki mamut soyu tükenmiştir: Kuzey Avrasya ile Kuzey Amerika'da yaşayan tüylü mamut (*Mammuthus primigenius*) ve yalnızca Kuzey Amerika'dan Meksika'ya kadar olan bölgede yaşayan Columbia mamutu (*Mammuthus Columbi*). Diğer megafauna türleri gibi mamutlar da 13.000 ile 11.500 yıl önce tükenmiştir, yalnızca tüylü mamutlar Kuzey Buz Denizi Okyanusu'nda Wrangel Adası'nda 6000 yıl daha yaşamıştır. Buradaki mamutların neden hayatta kaldıkları, mamutların tükenmesinin esrarını daha da artırmaktadır. Bu hayvanlar, iri bir mamutun 3 ile 3,6 metre yüksekliğine karşılık yalnızca 1,8 metre boylarıyla varlıklarını cüce olarak sürdürmüşlerdir.

İklim Varsayımı

Wrangel Adası'ndaki mamutlar, adanın bitki örtüsü, çok çeşitli otlar ve bitkilerle Buzul Çağı'nda olduğu gibi kaldığından yaşamalarını sürdürmüş olabilirler. "Mamut bozkırı" olarak bilinen bu bitki örtüsü, bir zamanlar Kuzey Avrasya'yı ve Kuzey Amerika'yı

15.000 yıl önce Güneybatı Birleşik Devletler'deki Colorado Platosu'nda yaşayan Columbia mamutları.

kaplamışsa da, 20.000 yıl önce iklimin giderek ısınması ve daha nemli olması nedeniyle yerini yeni bir bitki örtüsüne bırakmıştır. Kuzey bölgelerinin çoğunda, bozkırın yerine çok ağır yetişen ve besin değeri çok az olan tundra geçmiştir. Bu da yalnızca, yosun yiyen ren geyikleri gibi çok özel besinleri olan hayvanlar için uygundu. Daha güneyde mamutların besin kaynağı olan zengin ot, çalılık ve bitki karışımı yerini sık ormanlara, çayırılıklara ve yarı-çöllere bırakmıştı. Artan sıcaklık ve nem nedeniyle bitki örtüsündeki bu değişiklikler, mamutların hayat ortamlarında kayıplara neden olmuş, sonuçta besin kaynaklarının azalması nedeniyle sayıları azalmış ve daha sonra da tümüyle tükenmişlerdir.

Bu iklim/bitki örtüsü değişimi varsayımı, mamutların tükenmesi konusunda pek inandırıcı gibi gelse de bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunlardan en önemlisi mamutların daha önce de, 20.000 ile 11.600 yıl önce oluşmuş olan benzer iklim değişikliklerinden çoğuna dayanmış olmalarıdır. Son Buzul Çağı, son bir milyon yıl içinde meydana gelenlerden yalnızca biriydi. Bu çağlar arasında günümüz iklimi ne çok benzeyen sıcak ve nemli iklimler olmuştur. Ancak mamutlar bunların hepsine dayanmışlar, büyük bir olasılıkla mamut bozkırına benzer yerlere sığınmışlar, sonra iklim ve bitki örtüsü kendi koşullarına uyum sağladığında tekrar ortaya çıkmışlardır. Son Buzul Çağı'nın sonunda da aynı şeyi yapmamış olmaları için bir neden yoktur.

İklimsel soy tükenmesi kuramının bir sorunu da, mamutların, soy tükenen tek tür olmamasıdır. Başka farklı ortamlarda yaşayan ve beslendikleri

yiyeceklerde bir artış bile görülen pek çok tür de onlarla birlikte tükenmiştir.

Mamutlar, zooloji sınıflamasına göre, *Elephantidae* familyasından, soyu tükenmiş olan *Mammuthus* cinsini oluşturan, file benzer iri memeli hayvan-

lara verilen ortak addır. Fosillerine, Avustralya ve Güney Amerika dışındaki bütün kıtaların, Pleistosen Bölüm (yaklaşık 2,5 milyon-10 bin yıl önce) çökeltilerinde rahatlıkla rastlanır.

İnsanların Aşırı Avlanması

Bu sorunlar bazı bilimadamlarının mamutların ve diğer büyük hayvanların, insanlar tarafından avlanarak soylarının tükendiği fikrini benimsemelerine yol açmıştır. Bu kuramı 30 yıl önce Arizona Üniversitesi'nden Paul Martin ileri atmıştır ve bazı bilimadamları için hâlâ inandırıcı olmaya devam etmektedir. Martin, daha çok Kuzey Amerika'yla ilgileniyordu ve insanların bu kıtaya gelmeleri ile büyük hayvanların tükenmeleri arasındaki rastlantıyı vurguluyordu. Ona göre yeni gelenler, şimdi Bering Boğazı çevresinde sular altında kalmış olan kara parçası Beringia'dan Alaska'ya girdikten sonra, giderek kıtanın güneyine yayılırken, yoğun avlanmalarla büyük hayvanların da soylarını tüketmişlerdir.

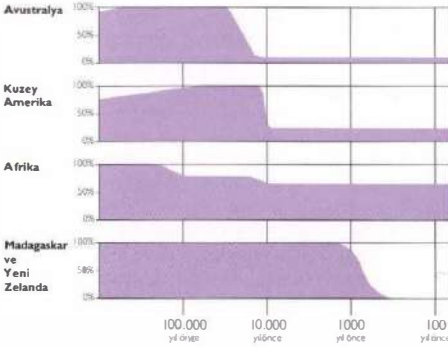
Bu insanlar, ilk tanımlandıkları yerin adıyla Clovis kültürü olarak anılırlar ve öldürücü av teknolojisinin bir parçası olan sivri taş mızrak uçlarına sahiptiler. Bu kültür, Kuzey Amerika kıtasının tü-

Üstte Dima adı verilen bu 40.000 yıllık yavru mamut kalıntısı 1977'de Sibirya'da bulunmuştur.

1932'de Colorado'da Dent'te yapılan kazıda, Kuzey Amerika'da mamut kalıntılarıyla sivri mızrak uçları ilişkilendirilmiştir.

Hayatta kalan büyük hayvan türlerinin yüzdesi.

münde bulunur ve 13.500 ile 13.350 yıl önce gelişmiştir. "Dünün deveesi", yer ayıları ve mamutlar, daha önce böyle bir yırtıcı yaratıkla karşılaşmamışlardır: Bunlar hem öldürücü silahlara sahiptiler hem başa çıkamayacakları kadar büyük gruplar halinde avlanıyorlar hem de tuzak ve pusu kuruyorlardı. Afrika'da büyük memeliler yırtıcı hayvanlar olarak insanlarla birlikte evrim geçirmişlerdi ve insanların avlanmalarına korunma olarak belirli toplumsal modeller geliştirmiş olabilerlerdi ama Kuzey Amerika'da böyle bir şey söz konusu değildi. Bu durum Afrika'da pek az hayvanın soyunun tükenmiş olmasını açıklayabilirdi.

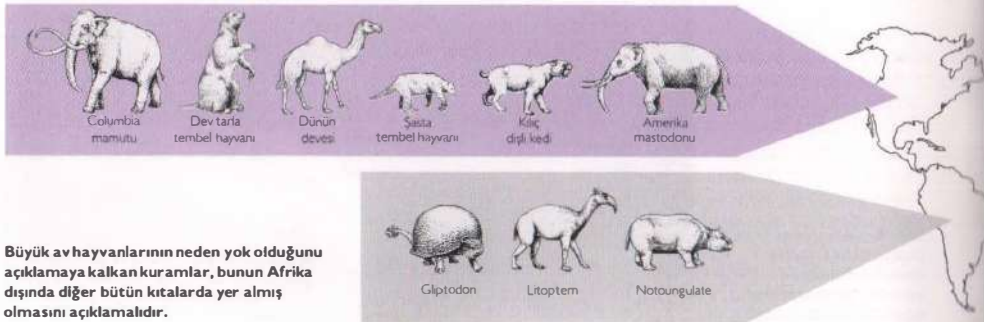
Mamutların Clovis insanları tarafından avlandığını gösteren arkeolojik kanıtlar da vardır. Pek çok arkeolojik kazı yerinde mamut kemikleri yanında mızrak uçlarına da rastlanılmıştır. Mamutlarla avcı insanlar arasındaki ilişki ilk olarak 1932'de Colora-

do'daki Dent kazılarında keşfedilmişti. Örneğin, Arizona'da, San Pedro Vadisi'nde Lehner Ranch'de 13 mamutun kalıntıları yanında ateş izlerine ve mızrak uçlarına rastlanılmıştı. Bunun bir aile sürüsü olduğu ve bir su başında tümüyle öldürüldüğü anlaşılmaktadır.

Ancak aşırı öldürme kuramı da bazı ciddi sorunlarla karşılaşmaktadır. Mamutların öldürülme alanlarını bulmamıza rağmen, diğer büyük hayvanların, birkaç istisna dışında avlandıklarını gösteren izlere rastlanılmamıştır. Örneğin mağaralarda bulunan dışkılarından bir zamanlar sayılarının çok olduğu anlaşılan ve yavaş hareket etmeleriyle kolay av olabilecek olan yer ayıları. Clovis insanları hakkındaki bilgimiz arttıkça, bunların daha küçük hayvanları avladıklarını ve bitki topladıklarını anlamaktayız.

Clovis insanların Kuzey ve Güney Amerika'da yaşayan ilk insanlar olmadıkları da artık ortaya çıkmaktadır. Güney Şili'de Monte Verde'de bulunan, 14.000 yıl öncesinden kalan bir yerleşim yeri hayvanların türlerinin yokolmasından kolay av olabileceği Kuzey ve Güney Amerika'da insanlar olduğunu gösterir. Yeni avcı olarak insanın geliştiği hakkında benzer bir iddianın ileri sürülebileceği Avustralya'da da, soyu tükenmiş hayvan kemikleri ile insan faaliyetleri arasında bir ilişki bulunamamıştır.

İklim değişikliği mi, insanların avlaması mı? Büyük av hayvanlarının yok olmalarının nedeninin bunlardan hangisi olduğu konusunda bilimadamları bölünmüş durumdadırlar. Bazıları çok farklı bir açıklama ortaya atmışlardır: Dünyaya insanlar tarafından yayılan ama yalnızca büyük hayvanları etkileyen öldürücü bir hastalık. Ancak bir tek açıklama olmayabilir: Bazı türler yoğun avlanarak, diğerleri ise yaşama ortamlarını kaybedip yeni iklimle başa

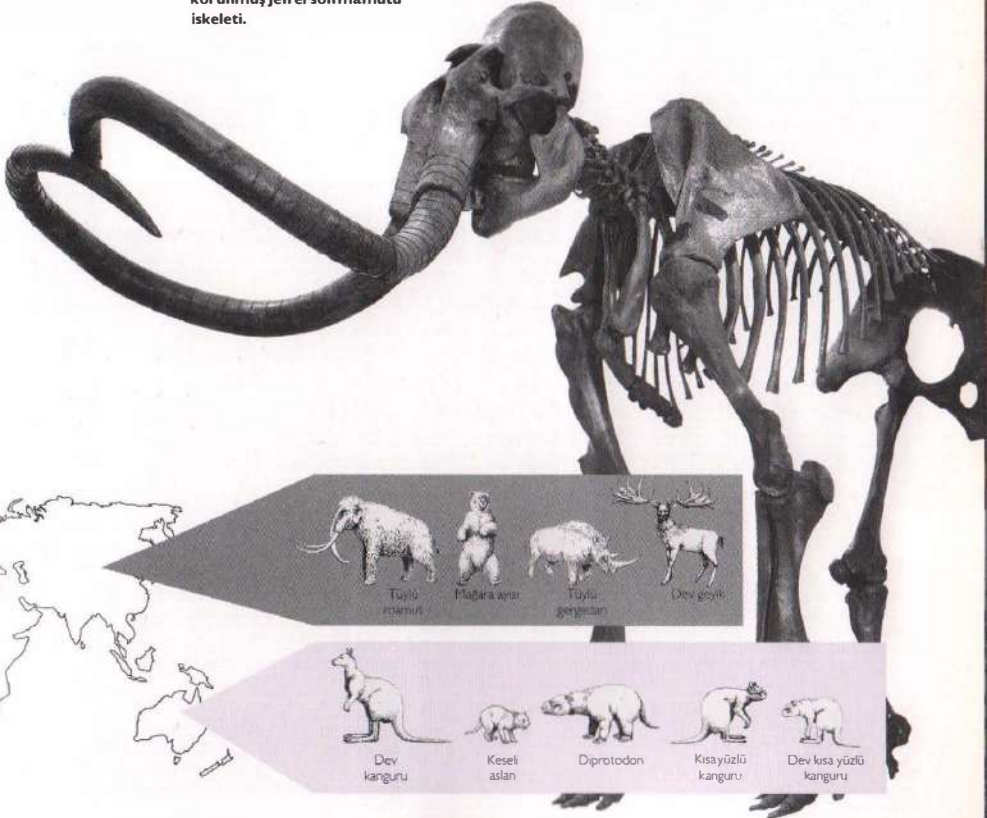

çıkamarak tükenmiş olabilirler. Herhangi bir bölgede türlerin tümünün dinamik ekolojik topluluklar olduklarını unutmamalıyız. Bir tür ortadan kalkınca, avlananlarla avlar arasındaki denge değişecekti ve bu da nüfus patlamalarına ve çatışmalara yol açacaktı. Gerçekten de mamutlar kilit türler olarak tanımlanmışlardır. Ancak ne iklim değişikliği ne de aşırı avlanma kendi başlarına yeterli neden olmayacağından hayvan toplulukları üzerinde böylesine büyük etkiyi bunların toplamının yapmış olması gerekir.

Buzul çağı sona erdiğinde mamutlar Amerika'nın güneybatısında, özellikle Clovis dönemindeki ku-

raklık sırasında ve ondan hemen sonraki, küresel ısınmadan önceki Genç Dryas (12600-11500 yıl önce) dönemindeki çok soğuk ve çok kuru dönemde ağır bir etki altında kalmış olmalıydır. Bu dönemlerde nisbeten zayıf hayvanlar (günümüz Afrika fillerinin kuraklık zamanlarında yaptıkları gibi) su kaynakları başında toplanmışlar ve Clovis avcıları için kolay yem olmuşlardır. Birkaç hayvanın öldürülmesi bile, daha uygun iklim koşulları döndüğünde eski sayılarına kavuşacak olan türlerle soyları tükenmeye mahkûm olanlar arasındaki ayrımı belirleyecektir.

Altta Bugün Amerikan Doğa Tarihi müzesinde bulunan iyi korunmuş Jefferson mamutu iskeleti.

Çiftçilik Nasıl

Zaman: 12.000–4.500 yıl önce

Mekân: Yakın Doğu, Meksika, Çin, Andlar,
Doğu Birleşik Amerika, Sahra-altı Afrika

Başladı?

24

Bu bir Neolitik Devrimdi.

V. GORDON CHILDE, 1936

GEÇMİŞİNİN BÜYÜK BİR kısmında insanlar yiyeceklerini avlanarak ve toplayarak sağlamışlardır. Atalarımız evcilleştirilmiş hayvan ve bitkileriyle yerleşik toplumlar halinde yaşamadan çok önce bir tür olarak evrim geçirmiştik. Çiftçilik çok yeni bir olaydır ve arkeologlar insanın yaşam biçiminde neden böyle radikal bir değişikliğin gerçekleştiğini anlamaktan hâlâ çok uzaktalar.

Çiftçilik ilk kez 12.000 yıl önce verimli Ortadoğu

topraklarında başlamış ve bu tarihten hemen sonra dünyanın altı başka bölgesinde de birbirlerinden bağımsız olarak keşfedilmiştir: 9000 yıl önce Orta Meksika'da, ondan biraz sonra Güney ve Kuzey Çin'de, sonra 7000 yıl önce Orta Andlarda ve son olarak da, 4500 yıl kadar önce Birleşik Devletler'in doğusunda ve Sahra-altı Afrika'da.

Bu ayrı gelişmelerin hepsindeki ortak nokta, çiftçiliğin son Buzul Çağı'ndan sonra başlaması ve her-

halde küresel ısınma ve insan nüfusundaki önemli artışla ilişkili çevresel değişikliklere yakından bağlı olmasıdır. Ancak her bölgede keşfedilen çiftçilik türü farklıydı ve büyük ölçüde yerel bitkiler ve hayvanlar tarafından belirlenmişti: Ortadoğu'da arpa, buğday, koyun ve keçi, Meksika'da mısır, Çin'de pi-

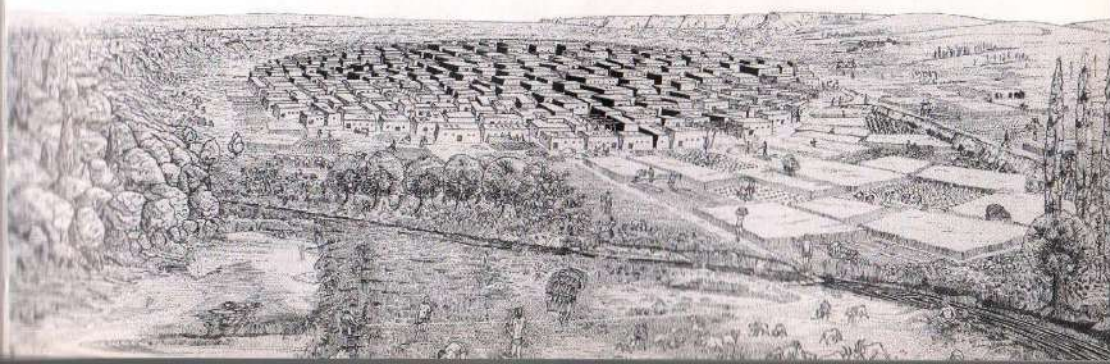
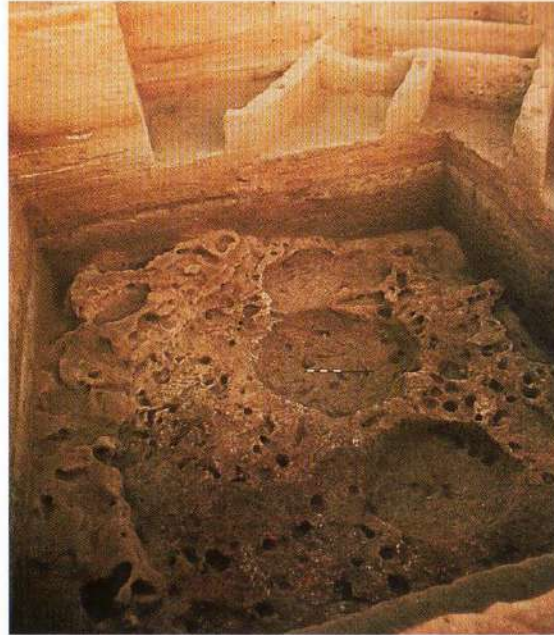
Solda Eriha'da bir yerleşim höyüğü'nün tabanında insanların küçük yuvarlak barınaklarda yaşadıkları ilk çiftçi köylerinin kalıntıları. İnsanlar bu büyük kuleyi de yapmışlardı. *Üstte* Eriha'dan Neolitik çağa ait kil baş.

Alta ve sağda Suriye'de Ebu Hureyra'da avcı-toplayıcı yerleşim birimi, aşağıda çizimi yapılan kerpiç tuğla evli çiftçi kasabasının altında bulunmuştur. Burası tahıl ve hayvanlarıyla karma bir çiftçi ekonomisine sahipti.

rinç, Sahra-altı Afrika'sında darı ve büyükbaş hayvan. Ayrıca her bölgede insanları, atalarının avcılık-toplayıcılık hayat biçimlerinden vazgeçirtecek kendi belirli olayları yer almış görünmektedir.

Ortadoğu: Bir Olgu Araştırması

Ortadoğu'da çiftçiliğin kökenlerinin araştırılmasının çok uzun bir tarihçesi vardır. Bu konuda ilk öncü araştırmalar 1940'larda Robert Braidwood tarafından Kuzeydoğu Irak'ta Chemchamal Vadisi'nde yapılmış, sonra 1950'lerde Kathleen Kenyon'un Ürdün

Vadisi'nde Eriha'daki kazıları bunu izlemiştir. Bu ilk çalışmalar Ortadoğu'da henüz çömlekçiliğin olmadığı ilk Neolitik çiftçi toplulukları üzerinde yoğunlaşmıştır. Daha yakın zamanlarda Ofer Bar-Yosef gibi arkeologlar çiftçiliğin neden başladığını anlamak için daha gerilere gitmemiz gerektiğini göstermiş, arkeolog-botanist Gordon Hillman da Ortadoğu'da hâlâ varolan vahşi bitkileri inceleyerek ve kazılardan çıkan bitki kalıntıları üzerinde mikroskopik çalışmalar yaparak daha geniş alanlar açmıştır.

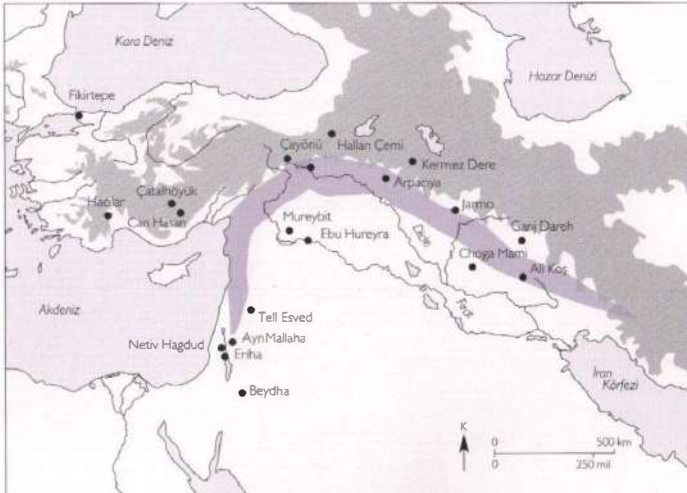
Artık yalnızca 11.600 yıl önceki küresel ısınmayla yetinmeyip Buzul Çağı'nın son binyılındaki iklim değişikliklerine de dikkat etmemiz gerektiği anlaşılmıştır. 14.500 yıl kadar önce Ortadoğu'nun kıyıları ve nehir vadileri, sık meşe ormanlarıyla kaplıydı ve geri kalan bölgeler yenilebilir çeşitli bitkileriyle zengin bir bozkırdı. Bu bitkiler arasında ehlileştirilmiş buğday ve arpanın vahşi ataları vardı ve Israil'de Ayn Mallaha ve Suriye'de Ebu Hureyra gibi kalıcı yerleşim yerleri kuran Natufian kültürüne ait avcı-toplayıcılar tarafından büyük miktarlarda toplanıyorlardı. Bu, atalarımız için daha önce örneği olmayan bir adımdı ve avlanmak için çok büyük ceylan sürülerinin varlığı bu yerleşmeyi kısmen mümkün kılıyordu.

Bu topluluklar 2000 yıl kadar geliştiler, çiftçilerle ilişkilendirilen taş mimarisi, sanat ve bitki öğütme teknolojisi gibi kültürel unsurları geliştirdiler. Sonra yaklaşık 12.600 yıl önce iklim kötüleşmeye başladı.

Avcı-toplayıcılar, sıcak hava ve bol yağmur yerine, bin yıl süreyle buzul çağı koşulları ve onun getirdiği kuraklık ve toplanacak bitkilerde ve avlanacak hayvanlarda bir kıtlık dönemi yaşadılar. Bu kısa iklim dönemi avcı-toplayıcı nüfusun daha önce görülmemiş derecede arttığı bir zamana rastladığı için büyük felaketlere neden oldu.

Sürekli yerleşik bir hayat biçimi daha fazla sürdürülemeyeceği için, yeniden göçebe hayat biçimleri benimsendi ve insanlar herhangi bir yerde birkaç aydan fazla kalmadılar. Ama daha önceki hayatlarıyla bazı bağları korumuşlardı. Terk edilmiş köyler, mezarlıklar olarak kullanılmaya başlandı. Grupların, belirli zamanlarda buralarda ölülerini hep birden gömmek için toplandıkları anlaşılmaktadır. Buralara, yiyecek ararken ölenlerin gömüldükleri geçici mezarlardan çıkarılan kemikler ya da yalnızca kafatasları getirilmekteydi. Bu nedenle 14.500 ile 12.500 yıl önceki yerleşik hayat biçimlerinin yerleştirdiği kültürel tavırların, insanlarda Genç Dryas döneminde de devam ettiği ve hunların dahasonra çiftçilik köyleri kurulması için önemli bir adım olması mümkündür.

Genç Drays döneminin kuraklık koşullarında, yeterli besin maddesi elde etmek için insanlar bitkileri ekerek ve sulayarak yetiştirmeye başlamış olmalıdır. Aslında bu tür uygulamalara yıllar önce, yerleşik olarak yaşadıkları zaman başlamışlardı. Yabani bitkilerin yetiştirilmesi daha fazla ürün vermiş ve insanlara hareketlerini planlama olanağı sağlamış-

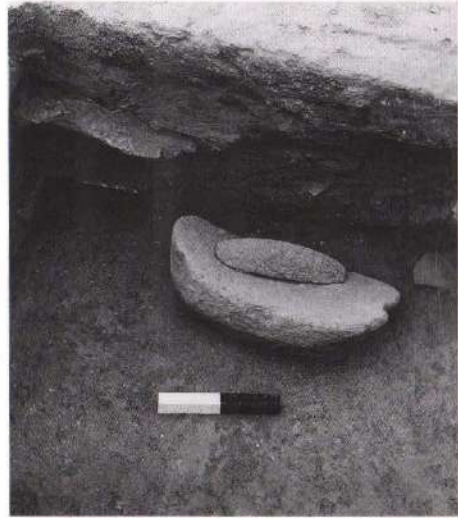
Verimli hilal. Büyük nehirlerin oluşturduğu bu yay, ilk çiftçi yerleşim birimlerinin ve ilk uygarlıkların ortaya çıktığı sahnedir. Önemli unsurlarından biri, avcı-toplayıcıların binlerce yıldır kullandıkları ehlileştirilmiş türlerin yabani atalarının varolmasıydı.

tır. Kendileri her ne kadar bilmiyorlarsa da bu, ehlileştirilmiş bitkilerin evrimine götüren önemli bir adımdı.

Ehlileştirilmiş tahılın başlıca unsuru, tanenin kendi kendini tohumlamak için otomatik olarak dağılmak yerine olgunlaştıktan sonra sapta kalmasıdır. Bu da çiftçinin tahılı kullanmak için toplaması ve yeterli bir miktarını da yeniden ekmek için saklaması demektir. Aynı biçimde ehlileştirilmiş fasulyeler kabukları içinde kalmış ve bitki ehlileştirilmesi uzmanı Daniel Zohary'nin deyişiyle burada "ekin toplayıcı"yı beklemiştir. Yabani buğday ve arpa sapsarı arasında tohumlarını bu şekilde saklayan birkaç biçim değiştirmiş bitki de olacaktı. Genç Dryas döneminin bitki ekicileri başakları kesip tohumları başka bir yerde ekmek için toplarken, bu biçim değiştirmiş bitkiler de işlenen arazide varlıklarını arttırmışlardır.

Çiftçilik-öncesi bitki yetiştiricileri, çok geçmeden yabancı bitkilerin Şeria Vadisi'nin alüvyonlu topraklarında, özellikle doğal pınarların çevresinde çok daha iyi yetiştiklerini keşfetmiş olmalıydılar. 11.600 yıl önce ani küresel ısınma ile gelen yağmurlar artınca, insanlar yerleşik hayat biçimine yine bu vadide dönmüşlerdir. Başta Eriha'da olmak üzere, kerpiç evler yapmışlardır. Burada herhalde savaşan çok su taşkınlarından korunmak için bir duvar ve büyük bir taş kule inşa etmişlerdi. Birkaç kilometre kuzeyde Netiv Hagdud köyü kurulmuştu. Burada darı ekimi yapıldığını gösteren izler vardır. Hem burada hem de Eriha'da Genç Dryas döneminin göçebe avcı-toplayıcılarının gömme ritüellerine, özellikle insan kafataslarının topraktan çıkarılıp yeniden gömülmesine, devam edilmiştir. Bunların kullandıkları aletlerin çoğunun aynı olması, avlanmanın ve bitki toplamanın devam etmekte olduğunu göstermektedir. Verimli hilalin her yerinde benzer gelişmeler olmuştur. İlk Neolitik köylerin en gelişmişleri Türkiye'nin güneyinde ve Irak'ın kuzeydoğusunda inşa edilmişti. Fransız arkeolog Jacques Cauvin bunun, çiftçiliğin gelişmesi için gerekli toprağa karşı yeni tavirlara ilişkin olduğunu inanmaktadır.

Bu köyler bir kere kurulduktan sonra çiftçiliğe giden yolda dönüş olamazdı. Köylerin birbirlerine obasından (volkanik cam) ve deniz kabuğu gibi maddelerin ticaret ağlarıyla bağlandıklarını biliyoruz. Bu yollardan artık, ehlileştirilmiş bitkilerin tohumlarının da taşındığı düşünülebilir. Böylece bu köylerde çok geçmeden tahıl dışında, hızla gelişmekte olan nüfusu beslemek için fasulye ve mercimek de ekilmeye başlanmıştı. 1000 yıl içinde ilk keçiler ve ar-

Ebu Hureyra'da bir değirmen taşı. Çiftçiliğin başlaması, yanında, çok çalışmayı da getirmiştir.

dından büyükbaş hayvanlar da evcilleştirilmişti. Köyler, iki katlı taş evleri, sokakları ve depolarıyla kasabalara dönüştü. Bu da, ilk olarak 14.500 yıl önce ilk yerleşik avcı-toplayıcılarla kökleri olan, sonra Genç Dryas döneminin iklim şoklarıyla gelen ve böylece ilk uygarlıkların başlaması için sahneyi hazırlayan çiftçiliğin başlangıcının son aşaması olmuştur.

Tarım Hakkında Başka Araştırmalar

Tarımın nasıl başladığı, filozofları Eski Çağlar'dan bu yana epeyce ilgilendiren bir konu olmuştur. Eski Yunanlılar, tarımın icadını, Tanrıça Demeter'in Triptolemeus'a ihsanı sayarlardı. Kuşkusuz kutsal kitaplara göre Âdem de çiftçilerin piri idi. Ama İÖ I. yüzyıla gelindiğinde Varro, tarımın tamamen insanın bir icadı olduğunu çoktan anlamıştı. 19. yüzyılın ortalarında, İngiliz antropolog Morgan, Friedrich Engels'in ardından tarımı, toplumsal aşama olarak, vahşilikten barbarlığa geçişin kesin ölçütü saymıştı. Daha sonra Gordon Childe, Pleyistosen sonrası çıkan iklim değişikliklerinin, canlı organizmaları vahalara sığınmaya zorladığını savunmuştur. Childe'a göre bitkilerin, hayvanların ve insanların böylece bir araya toplanması, insanın, diğer ikisini evcilleştirmesine neden olmuştur.

Kaya Resimleri Sanatının Esrarı

Zaman: Geç Buzul Çağından sonra
Mekân: Dünya

Heykel ve resim hemen hemen aynı anda çıkmışlardır ve bunların en iyi örnekleri öylesine bir mükemmeliyete erişmiştir ki, bunları keşfedenler, bu ürünlerden, bazı bakımlardan Yunanlılar'ın eserlerinden bile daha üstün olarak söz etmişlerdir.

W. J. SOLLAS, 1911

ARKEOLOJİK MALZEMEMİZİN ÇOĞUNLUĞUNU, parıltılı altınlar değil eskidikleri, kırıldıkları ya da işe yaramadıkları zaman atılan ya da kaybolan döküntüler oluşturur. Araştırmacılar sözünü ettikleri kapların bir tekinin bile örneğini görmeden, kırık çanak çömlek parçaları hakkında kitaplar yazarlar ve sonra bunları üretenlerin hayatlarını canlandırmaya çalışırlar. Buna kıyasla kaya resimleri gerçek bir belgedir: Geçmişten gelen bu resimler bize eski insanların kendi dünyalarını nasıl algıladıklarını gösterir. "Algılamak", "görmek"ten daha doğru bir terimdir, çünkü algılamak, insan gözünün gördüğünü, neyi fark edip neyi etmediğini biçimlendirir.

En ünlü resimler Fransız ve İspanyol mağaralarındaki (bkz. Sayfa 96-100) Buzul Çağı'ndan kalma olanlarsa da, kaya resimlerinin çoğunluğu daha sonraki tarihlerden kalmış olup dünyanın pek çok yerine dağılmıştır ve bunlar mağaraların derinliklerinden çok, açık ya da kısmen korunaklı yüzeylerdedir. Kaya olan her yerde kaya resmi olabilir. Dünyanın en büyük kaya resmi bölgeleri -İskandinavya, Birleşik Devletler'in uzak batısı, Avustralya'nın içleri, Orta Sahra'nın sıradağları- doğal olarak açık kayalıkları çok olan yerlerdir. Kaya resimlerinin dağılımı da değişikdir ve gayet güçlü eski modelleri akla getirmektedir: Alpler'deki kaya resimleri iki Kuzey İtalya vadisinde -Valcamonica ve Valtellina-

Soluk Avustralya'nın kumtaşı kayaları, kaya resimlerinin en büyük hazinelerinden birine sahiptir. Kırmızı aşı boyasıyla yapılmış bu eski çağ kangurusu Kuzey Avustralya'da, Kakadu Milli Parkı'ndadır.

Sağda Güney Afrika kaya resimleri ünlü bir renk ve çizgi zarafetine sahiptir. Önde boğa antilopları, arkada pelerinli iri insan figürleri ve yukarıda çubuk adamlar. Güney Afrika, Drakensberg Dağları, Game Pass sığınağı.

Sağda Kaya resimlerinde, boyayla yapılan çizimler dışında, kaya yüzeyinin kazınması tekniğiyle yapılmış resimler de vardır. Kuzey Norveç'teki Alta'da bir ayı resmi.

bir iki milyon resim, Fransa'da yalnızca Bego Dağı'nda 30.000 kadar resim varken, dağlar zincirinin geri kalanındaki resim sayısı birkaç bini geçmez.

Avcı İnsanların Kaya Resimleri

Peki bunlarda resmedilen dünya nedir? Resimlerdeki hayvanlar çok farklıdır: Avustralya'da kangurular ve karıncayiyenler, Güney Afrika'da boğa antilopu ve keseli antilop, Norveç'te ayı ve ren geyiği. Ancak, avcı insanların kaya resimlerinde güçlü bir tutarlılık vardır. Hayvanlar hemen hemen her zaman çoğunkıdır, resimlerde belirli bir seçim vardır: Resmedilen hayvanlar eski çevrelerde en çok bulunanlar ya da çağın arkeolojik alanlarında kemiklerini

bulduklarımız değildir. Bu nedenle bu hayvanların seçiminde bazı önemli anlamlar olmalıdır. Bunlara kıyasla bitki resimleri azdır (ayrıca bitkilerin hayvanlar kadar belirli biçimleri olmadığı için seçilmeleri güçtür), oysa avcı-toplayıcı insanların beslenmek için hayvanlardan çok bitkilere güvendiklerini bilmekteyiz. Şu halde o kadar hayatlarının bağlı olduğu bitkiler yerine, bunca hayvanın resmedilmesinin nedeni ne olabilir?

Günümüzde yaşayan avcı-toplayıcı insanlar ile tarihi zamanlara kadar erişenlerden bildiklerimiz bize bazı ipuçları vermektedir. Pek çok avcı-toplayıcı, bazı hayvanları özel olarak kabul eder: Avrasya'nın kuzey bölgelerinde ayılar, Güney Afrika'da Drakens-

Solda California'daki Ölüm Vadisi yakınlarında Coso Sıradağları'nda bazalt kayalara çizilmiş büyük boynuzlu koyunlar.

berg'de San halkı arasında boğa antilopları, California'nın güneybatısındaki kurak çölde büyük boynuzlu koyunlar. İşte bu hayvanlar, kaya resimlerinin konusudur. Bazı hayvanlar düşsel deneyimlere dayanmaktadır ve kimi zaman bunların anlamını biliriz: California'daki büyük boynuzlu koyunlar yağmur yağdırmayla ilişkilidir ve Kuzey Amerika'nın en kuru yeri olan Ölüm Vadisi'ne yakın dağlarda yaşarlar.

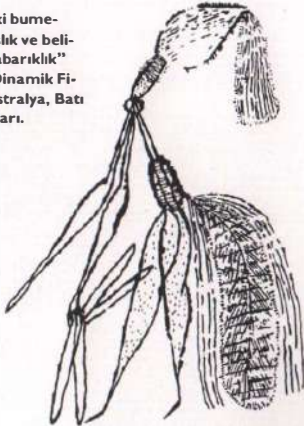
Çağdaş avcı-toplayıcı toplumlarda transa ve "şaman"ların ya da "bilge adam"ların özel bilgi ve

becerilerine dayanan düşsel algılama çok yaygın olduğu için, bunun geçmişin avcı-toplayıcı toplumlarında da böyle olmuş olacağını beklemek mantıklıdır. Bir tek hayvan türünün ısrarla vurgulanması ya da trans duygularının hafiflik, uçma, ölümü andıran bir başkalık-görsel benzetmelerle ifade edilmesi böyle inançlara işaret edebilir.

Belki de Kuzey Avustralya'nın arkaik "Dinamik Figürleri" böyle yorumlanmalıdır. Buzul Çağı Avrupa'sının Paleolitik döneminde ve Güneydoğu Amerika ile Maya topraklarında, kaya resimlerinin mağaralara yapılması da bu açıdan anlamlı olabilir: Bu karanlık ve çoğunlukla erişilemez yeraltı mekânları sık sık başka bir dünyaya giriş yerleri olarak görülür.

Bugün Batı'da çoğumuzun epey daraltılmış bir ruhsal dünyası vardır. Aramızda yaşayan ruhlara ya da insana benzeyen varlıklara inanmayız. Ancak kaya resimleri konusunda ilk elden bilgi edindiğimizde, genellikle hayvan ve kuş resimlerinin yüzeyden göründükleri şeyler olmadıklarını anlarız. Bir biçim bir geyik olabilir ama o aslında sıradan fiziki bir gerçek olmaktan çok, ruhsal dünyanın bir yaratığıdır. Bundan hareket ederek tarih öncesi resimlere baktığımızda onları iki açıdan görmeliyiz. Bir düzeyde onları yüzeysel resimler olarak yorumlayabiliriz: Ayı ve balina ile kalkan balığı resimleri, bize o yaratıkların o zamanın ortamında bulunduklarını ve o insanların bunları tanıdıklarını gösterir. Ama balina biyolojik bir canlıdan daha fazla bir şey olmuş olabilir, bu durumda balina resmi daha büyük bir anlam taşıyacaktır.

Sağda Bir elinde iki bumerang, başında başlık ve belinin arkasında "kabarıklık" olan bir insan, "Dinamik Figür". Kuzey Avustralya, Batı Arnhem Toprakları.

Aynı şey "antromorfik" yani insan biçimli olarak seçebildiğimiz resimler için de geçerlidir. Bunlar insan biçiminde olsalar da, aynı zamanda ruh dünyasına ait olabilirler. Ya da tek bir kategoriye girmeyebilirler: Hristiyan ikonografisinde Meryem Ana "yalnızca" genç bir kadının resmidir ama fiziki varlığı dışında pek çok ve kutsal anlamlar taşır.

Resim, kısmen insan olan bir biçimdeyse, o zaman onun basit bir görüntüden başka bir anlamı olduğundan emin olabiliriz. Wyoming'de Bighorn Basın'deki kaya resimlerinde görülen ve suyun içinde yaşayıp ölümlüleri suya çekerek öldüren "Su Hayalet Kadını" bunlardan biridir. Ruh dünyasıyla ilgili karakteristik bir kaya resmi motifi de "Therianthrope"tur (hem hayvan hem insan özelliklerine sahip bir tek figür). Bu figür, Güney Afrika'da bir boğa antilopu başı ve ayaklarıyla bir insan, Avustralya'da uçan tilki (meyve-yarasası) başı olan bir insandır. Therianthrope'lar genellikle "basit insan" resimlerinin yanına ya da onlarla ilişkili olarak çizilmiştir. Belki

Sağda Etkileşim halinde iki "Dinamik Figür". Sağda bir insan, solda hayvan başlı bir yaratık. Avustralya, Kuzey Toprakları, Djurrar.

de bunlar hayvan ruhlarıyla uğraşan insanlardır, belki de iyi ya da kötü ya da tehlikeli ya da kutsal, insan biçimine girmiş ruhsal varlıklardır.

İlk Çiftçilerin Kaya Resimleri

Çiftçilik yapan insanların kaya resimlerine yansıyan dünyaları -ve de dünya deneyimleri- avcı-toplayıcılarınkinden farklıdır. Bu nedenle geç Buzul Çağı'nın avcı-toplayıcı kaya resimleri, Neolitik Dönem ve Bronz Çağı resimlerinden çok farklıdır ve öbürleri gibi sığınaklarda ya da mağaralarda boyanmaktan çok açık havada, düz taş yüzeylere kazınmıştır. Bu yeni hayat biçiminin yenilikleri ve el aletleri çiftçi kaya resimlerinde açıkça görülmektedir: Sabanlar ve

Üstte İnsan unsurlarını hayvan unsurlarıyla birleştiren Therianthropik figürler. Güney Afrika'da Drakensberg Dağları'ndan. Sağda İlk çiftçilerin kaya resimleri, onların dünya deneyimlerini, yeni yaşam biçimlerinin yenilik ve el aletlerini yansıtır. Burada iki at tarafından çekilen dört tekerlekli bir araba görülüyor. Kuzey İtalya'da Brescia'daki Valcamonica.

bonları çeken öküzler, madeni hançerler ve baltalar, kayıklar, kütük evler. Ancak burada da bilinçli bir seçim söz konusudur.

Alpler'de kaya resimlerinin karakteristik bir motifi de, arkeolojik kayıtlarda pek rastlanmayan türde bir baltadır. Ve bu nedenle biz, anlamını bilmesek de bunun bir nesne olarak özel olduğunu anlarız. Hançerler ve baltalar erkek insan figürleriyle ilişkilendirildiğinden, bunların anlamının erkekleri ilgilendiren bir şey olduğunu düşünürüz.

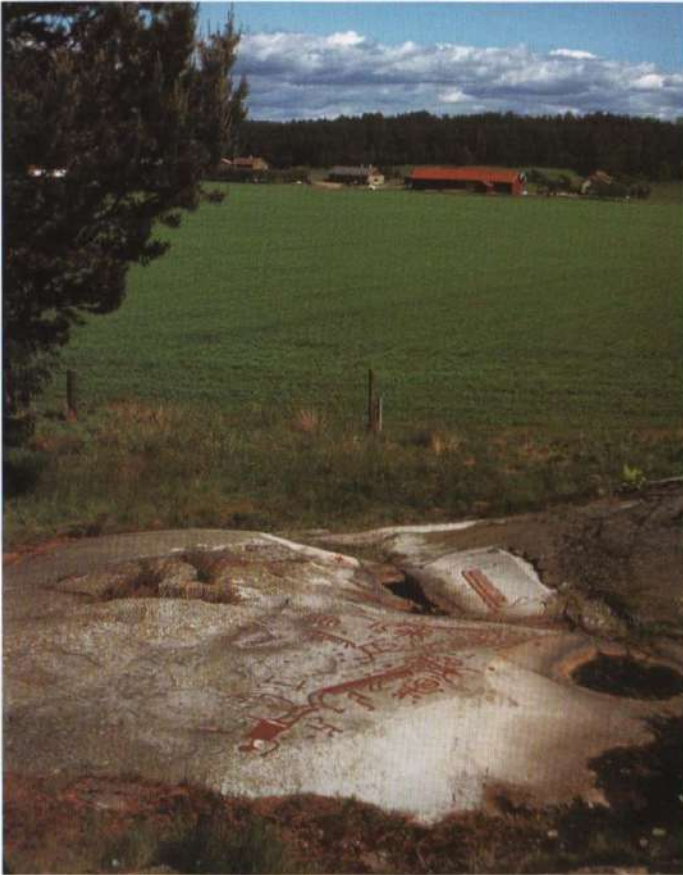
Kaya Resimlerinin Kökeni

Kaya resimlerinin bugün de süregelen esrarı köken-

leridir. Zanaat becerileri geliştikçe ilerleme gösteren çömlek ya da taş işçiliği gibi eski teknolojilerin aksine, erken kaya resimleri sanatı harikulade başarıdır. Fransa'da Cosquer'de ve Chauvet'de yeni bulunan mağara resimleri, ünlü Lascaux mağarasındaki kilerden çok daha zariftir ve tarih olarak da onlardan daha eskidir. Avrupa dışındaki kıtalarda bulunan eski resimler de, çok daha eskiden, hatta belki de daha ilk başından çok zarif bir beceriye sahip olduğunu göstermektedir.

Şu halde böylesine üstün kaliteli -hatta kusursuz- resimlerin ilk beceriksiz çabalardan geçmeden böyle birden gelişmiş bir biçimde "ortaya çıkmaları" nasıl

açıklanabilir? Ama belki de bu aslında olduğu gibi değil de, bugün bizim böyle görüşümüzden kaynaklanmaktadır: Belki de uzun bir evrim vardı ama eski resimler tahta ya da başka çabuk bozulan maddeler üzerine ya da hava koşullarına açık kayalara yapılmıştı ve günümüze kadar gelmemiştir. Ancak elimizdeki kanıtlar, yine de, resimlerdeki mükemmel figürlerin birdenbire doğduğu yönündedir.

Soldo Çiftçiler dünyasında tarihöncesi Avrupa'nın kaya resimleri, koşulların çok değişik olduğu bir dönemden kalmadır. İsveç'teki Bohuslän, Massleberg'de bulunan bu Bronz Çağı kaya rölyefinin çevresi şimdi ekili tarlalarla kaplıysa da, resimlerin kazındığı zamanda sığır koyun kumsalı olmalıydı.

Megalitlerin Anlamı

26

Zaman: İÖ yaklaşık 5000 yılından sonra
Mekân: Avrupa

Bayım, bu büyük kalıntıların haşmet ve yöntemine mi, yoksa özgün yapıları ya da kullarımlarına ait bir tek iz ve söylence olmadan burada olmalarındaki kaderlerinin garipliğine mi hayran kalayım, bilemiyorum.

RAHİP GROVER, 1847

RAHİP GROVER'İN BU düşünceleri megalitlerin yüzyıllardır insanlar için taşıdığı çekiciliği ifade etmektedir. Geçmişten kalan bu megalitler, çok etkileyici ve harikulade yerlerdir ama onlar hakkındaki bilgilerimiz açısından da bir o kadar esrar-engiz ve gariptirler. Yunanca "büyük" ve "taş" kelimelerinden üretilmiş "megalit", yalnızca "büyük taş" demektir ve megalitik bir yapı da Stonehenge gibi büyük taşlardan oluşturulan bir yapıdır. Bu nedenle megalitler herhangi bir bölgede ve herhangi bir dönemde inşaat için kullanılabilirler. Megalitlerin yakın yüzyıllara kadar kullanıldığı Hindistan'daki Khasia tepeleri ya da Etiyopya ve Madagaskar gibi hâlâ bir anlayış sahibi olunabilecek kadar yakın zamanlarda kullanıldığı yerler özellikle ilgi çekmektedir. Megalitler konusunda bilgili olan yerli Malagasy halkından bir Madagaskarlı, yakınlarda Stonehenge'yi ziyaret ettiğinde bunların amaçlarını gayet

anlaşılır bir biçimde anlatmıştır: Burada önemli olan taşların ataların yerine geçtiğidir ki, bu çağdaş anlam eski anlamının aslı ya da paraleli olabilir.

Megalitler inşaatlarda taş gibi değil de, büyük kütükler gibi kullanılır. ("Cyclopean" adı verilen dev bir duvar işçiliği türünde, büyük taşlar standart duvarcılık teknikleriyle kullanılır.) Bu tür inşaatlarda taşın yanında kütüklerin de kullanıldığını gösteren ve pek seyrek olarak günümüze kadar kalmış örneklerin dolaylı kanıtları da bulunmaktadır. Bazı İngiliz mekânlarında taş yerine kereste kullanılmıştır. Başka formlarla olan benzerlikler, kereste ve toprak ve megalitik düzenlemelerin birbiri yerine geçebildiğini, herbirinin kendi inşaat malzemesine uygun kullanıldığını göstermektedir.

Güney Brütanya'da Carnac'ta megalitler uzun sıralar halindedir.

İngiltere'de Yorkshire, Rudston'daki bir köy mezarlığındaki monolit. Bugün Hristiyanlık bağlamında kutsal bir yer olan bu mekânın, tarih öncesinde de kutsal ya da özel bir yer olduğunu düşünebiliriz.

Eski Avrupa Megalitleri

Tarih öncesi çağın en tanınmış megalitleri eski Avrupa'nın kilitleridir. Kiini çok uzun olan tek taşlar vardır: İngiltere'nin en büyüğü olan Rudston megaliti 8,8 metredir. Fransa'nın en büyüğü *Le Grand Menhir Brisé* ("Büyük kırık taş anıt") şimdi yerde dört parça halinde durmaktadır ve 280 ton ağırlığındadır. Bu taşın, eğer başarıyla dikilmiş olsa boyu 20 metreyi bulacaktı. Brötanya'nın güney kıyılarındaki Ménéce megalitleri, 1 100 metrelik bir alan boyunca uzanan 11 sıra 1099 granit megalitten oluşmuştur. Gene Fransa'da Cornec'teki paralel dizilmiş olanlar ise toplam 1935 adettir.

Taş Daireler

Dikine yerleştirilmiş taşların, oval ya da yumurta biçimli halkalar oluşturdukları taş dairelerin Britanya adalarında özel bir yeri vardır. Bunların en ünlü örneği Stonehenge'dir (bkz. Sayfa 136-140). İngiliz taş dairelerinin en büyüğü olan Avebury, 400 metre çapında bir daire oluşturan 100'den fazla taştan yapılmıştır ve bir yanından çifte taşlardan oluşan uzun bir cadde uzanır. Bunlardan ayrı iki taşın 1999'da başka bir uzun caddenin kalıntıları olduğu kanıtlanmıştır. Bu daireler dikkatle incelenince planlarında gayet hassas geometrik ölçülerin kullanıldığı görülür ve boyutları da çoğunlukla bir uzunluk biriminin katlarıdır: Bir "megalitik kulaç" ya da bir "megalitik yarda". Ancak geometrinin ya da birimin yapımcıların tarafından bilinçli yapılmış olup olmadığı hakkında bir bilgimiz yoktur. Bunu, eski çağlarda kesin ölçümler araştırmamızda biz de uydurmuş olabiliriz. Uzun ve kısa taş karışımlarıyla bazı İskoç daireleri ayın ufukta en alçak noktada olduğu dönemlerle ilişkili gibi görünmektedir. Çeşitli yerlerde yapılan ölçümlerde megalitlerin güneşin ya da göksel başka bir büyük cismin hareketleriyle ilişkili olabileceğini göstermiştir.

Megalitik Odalar

Avrupa megalitlerinin diğer bir sık rastlanan türü de daha çok bir binaya benzemektedir. Burada megalitik dikitler, çatıyı oluşturan dev taşları taşımaktadır. Bunlar hep birlikte uzun dikdörtgen bir oda ya da dar koridorlu bir oda oluşturmaktadırlar. Bu yapı genellikle bir taş ya da toprak höyüğün altındadır ve

Sağda Modern çağda megalitlerin devler tarafından yapıldığı düşünülmüştü. 17. yüzyıldan kalma bir Hollanda resminde hunebedden'in yapılışı gösteriliyor.

şimdi açıkta duranlarının çoğunun da zamanında böyle bir höyüğün altında olduğunu tahmin edemeyiz.

En ünlüleri İrlanda'nın doğusunda Newgrange ve Knowth olan bazılarının taşlarında "megalitik sanat"ın gayet süslü geometrik desenleri vardır. Newgrange öyle düzenlenmiştir ki, odası kış gündönümünde doğan güneş tarafından aydınlanmaktadır. Stonehenge ise yaz gündönümünde güneşin doğuşu ile aydınlanmak üzere düzenlenmiştir. İrlanda megalit alanlarının en büyüğü olan Knowth'da, geçitleriyle iki ayrı oda, büyük bir yuvarlak höyüğün altındadır, her geçitte ve höyüğün çevresini belirleyen

taşların üzerinde süsler vardır. Bu dev yapının çevresinde daha normal boyutlarda megalitik odalardan oluşan daha küçük uydu höyükler vardır.

Halkbilimine göre bu megalitik odalar, çoğunlukla devlerle ilişkilendirilmiştir: İrlanda'da bir "Dev Mezari" ve "Dev Yüğü" vardır. Sardunya'dakiler "tombe di giganti"dir (dev mezarı). Hollanda'dakiler için eski Hollanda sözcüğü "hunebed"dir ("Hun yatağı"). Bunlar genellikle mezar oldukları için "odalı mezarlar" olarak anılırlar. Ancak kimi zaman içlerinde kemik bulunmaz ya da höyük ile megalitik yapı, içindeki insan kalıntılarının miktarına kıyasla çok büyüktür. Ve kemiklerin de garip bir durumu

Solda Doğu İrlanda'da Boyne Vadisi'ndeki büyük megalitik yapıların önemli bir yönü de sanattır. Knowth'daki bu taşın üzerine ince desenler kazınmış.

Sağda Avrupa megalit odalarının bir tipi uzun dik dörtgen biçimini alır: "Galeri mezar". Özgün haliyle bir höyük altında olması gereken bu örnek, Fransa'da Finistère'de Mougou Vihan'dadır.

Solda Kayanın uzun ve dar parçalar halinde bölünebildiği durumlarda ayakta duran megalitler, İskoçya'da Lewis adasındaki Callanish'teki gibi uzun ve incedirler.

Sağda İngiliz taş dairelerinin en büyüğü olan Avebury'nin Ortaçağ'da pek değiştirilmiş karmaşık bir yapısı vardı. Şimdi çevrede büyük daire halinde duran taşlarla iç tarafta gruplar oluşturanlar, 20. yüzyıl arkeologları tarafından mezar çukurlarından çıkarılmıştır.

vardır. İskeletler kafatasları bir yana, uzun kemikler bir yana olmak üzere kemiklere göre ayrılmış olabilirler. Bunların yanında hayvan kemikleri de olabilir. Bu odalardan en büyüğü, Kuzeybatı Fransa'daki Bagneux'de şimdi yerel bir kahvenin bahçesindedir. 20 metre uzunluğu 7 metre eni ve 3 metre yüksekliğiyle büyük bir salon olabilecek bu yapı, benzerlerinin çoğu gibi çok uzun zaman önce keşfedildiğinden, içinde neler bulunduğunu bilemiyoruz.

Hristiyan geleneğine göre de ölümler, genellikle bir kiliseye gömülür ama kilisenin asıl amacı mezarlık olmak değildir. Kilise bir cemaatin toplanma yeridir. Megalitik "mezarlar"ın günümüze kaldığı yerlerde bunların bir köy ya da çiftlik toplumunun kendi toprağının sınırlarını işaretlemesi gibi aralıklı dikildiklerini görmekteyiz.

Gıllı Anımlar

Avrupa megalitleri çoğunlukla ilk çiftçiler çağı olan Neolitik dönemden, İÖ 5000 yıl ya da daha öncesinden kalmadır. Odaların uzun biçimleri Orta Avrupa'nın ilk kuşak çiftçilerinin kütüklerden yaptıkları uzun evleri hatırlatmaktadır. Megalitler gibi "ritüel anıtlar", biçim olarak benzersiz ve amaç bakımından muammadır: Çevresinde hendek olmayan daire biçimindeki kapalı alanların askeri ya da savunma açısından bir anlamı yoktur. Bunlara modern Batılı görüşüyle bakarsak, çiftçilerin ormanlık araziye tar-

la açmak için temizlediklerini, avcı-toplayıcıların aksine bir yere yerleştiklerini düşünebiliriz. Bu insanlar Neolitik dönem kazanlarından oluşan boş zamanlarında bir megalit yapmak için enerji ve çaba harcamış olabilirler. Ancak bazı megalitler, Neolitik çağın çok erken dönemine rastlamaktadır. Bunlar ilk güç yıllardan sonra eklenen seçilmiş lüksler olmaz. Yine bunlar, gömme gibi işlevsel bir amaçla da tam olarak açıklanamazlar.

Megalitik "mezarlar", cesetlerin kaldırıldıktan sonra unutulmadığına dair işaretler vermektedir. Burada iki aşamalı bir ritüel olduğu anlaşılmaktadır: Ceset önce, belki de Avustralya'da yakın zamanlarda olduğu gibi ahşap bir platformda açıkta bırakılır, sonra da kalan büyük kemikleri -el ve ayak parmaklarının küçük kemikleri, etlerle birlikte kaybolacaktır- megalitik odanın içine yerleştirilirdi. Kalıntıların da kullanıldığı anlaşılmaktadır. En azından eski "gömme"lerden kalan kemikler bir yana itilmiş, yerlerine yenileri konulmuştur. Artık Neolitik toplumların kendi geçmişleriyle ilgilendiklerini anlayabiliyoruz. Bu topluluklar, ölümlerin aktif bir hayatları olduğu, ataların toplumsal kimlik için önemli olduğu toplumlardır. Megalitik odalar eğer mezarlsa, bunlar bir anlamda "canlılar" için mezarlardır.

Eski mekânların en belirgin ve ilginç yerleri olan megalitlere, günümüzde büyük bir ilgi gösterilmek-

tedir. West Kennet gibi yerlerde Avebury'nin büyük çevre yolları ve caddeleri yakınındaki bir "odalı mezarda" günümüzde tütsü çubukları yakılmakta, oda-ya çağdaş insanlar tarafından ekmek ve çiçek konulmaktadır.

Bunların çağdaş anlamı şudur: Bu yerler yeryüzü-

nün doğal güçlerinin ve insan saygısının doğru olarak ifade edildiği kutsal mekânlar olarak görülmektedir. Bu yeni fikirler, arkeologlar için eski anlamları ifade etmekten uzaksa da, bu eski mekânların bir kere daha toplumsal ifade bulan aktif yerler olması çok doğru ve uygundur.

Bir Ana Tanrıça Kültü Var mıydı?

Zaman: İÖ 7000–2000
Mekân: Anadolu, Avrupa
ve Akdeniz

27

Tanrıça, doğanın ve toprağın kendisidir, mevsimlerle birlikte nabız atar gibidir, ilkbaharda hayatı ve kışın ölümü getirir.

MARİJA GIMBUTAS, 1999

CİNSİYET FARKLILIĞININ BİLİNCİNDE olduğumuz ve Hristiyan tanrısının erkek olarak temsil edilmesinin giderek daha çok sorgulandığı günümüzde, tarihöncesi bir ana tanrıça kültü hayli taraftar kazanmıştır. Özgün insan toplumunun anaerkil olduğu ve yakın zamanlarda hâkim duruma geçen ataerkilliğin daha sonraki bir aşamada geliştiği kuramları 19. yüzyıldan bu yana üretilmektedir. Bu var-

sayımın savunucuları, eski Ortadoğu ve Ege efsanelerinden destek aldıklarını iddia etmektedirler. Antropologlar, hâkim figür olan bir "Büyük Tanrıça"nın yanı başında, doğuşu ve ölümü yıllık mevsim döngülerini sembolize eden "ölen tanrı"lı bir erken dönem evrensel dinini seçmeye çalışmışlardır. Bu inancın en geniş söylemi Sir James Frazer'in 1911 ile 1915 arasında yayımlanan 12 ciltlik *The Golden Bough* [Altın

Özete Türkiye'deki Çatalhöyük'ten, İÖ 7. binyıldan kalma "ana tanrıça" heykelciği. Yakın zamanlarda yapılan araştırmalar Çatalhöyük'teki heykelciklerin daha önce düşünüldüğü gibi yerleşim yerlerindeki "tapınaklar"a değil, açık alanlara ve avlulara yerleştirildiğini göstermiştir. Bazıları ölümlle ilişkili olsa da, bu heykelciklerin tanrıcaları temsil ettiklerini gösteren herhangi bir bilgi yoktur.

Solukta Malta'da Tarxien'den İÖ 3. binyıldan kalma bu uyuyan kadın heykeli, tarih öncesi "tanrıça" dini kuramının ortaya atılmasına yardımcı olmuştur.

Dall adlı uzun soluklu ve çok satmış kitabıdır. Frazer, burada dünya çapında, efsane ile dinin gayet kapsamlı ve karşılaştırmalı bir araştırmasını yapmıştır.

Bu genel geçmiş, İngiliz arkeologu Sir Arthur Evans'ın, Girit'in Minos dininin, Knossos'ta heykellerde ve fresklerde simgeleştirilmiş bir "büyük tanrıça" kültü merkezli olduğu kuramını kolaylıkla kabul etmesini sağlamıştır. Themistocles Zammit de, Malta'da Tarxien ve Hal Saflieni tasvirlerinde bir tarih öncesi "tanrıça" dinini görmüş ve bu kavram daha sonra Kuzeybatı Avrupa'nın neolitik mezarlarındaki kabataslak ya da esrareniz resimlerine kadar yaygınlaştırmıştır.

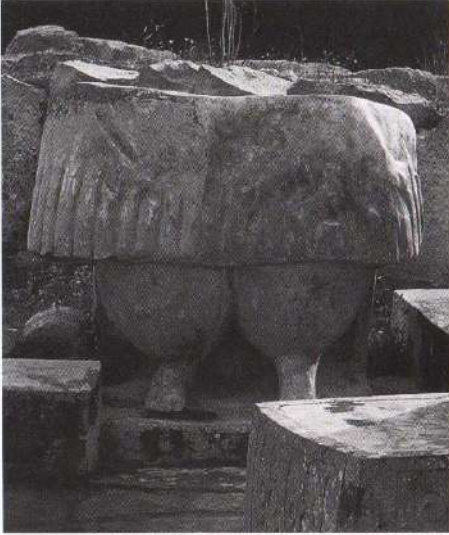
Ancak 1960'lı yıllara gelindiğinde arkeologlar bu

yorumu giderek karşı çıkmaya başlamışlardı. Arkeologlar, tarih öncesi din hakkında böyle kapsamlı genellemelerin, kadın resimlerinden daha somut şeylere dayandırılması gerektiği görüşünü ileri sürüyorlardı. Hiç kuşkusuz, mezarlara yerleştirilen heykelcikler her zaman tanrıları simgelemiyor olabilir. Zaten kadın cinsi her zaman o kadar da belirtilmiş değildi. Bu cinsiyetsiz figürlerden bazıları erkek de olabilir. Bazı durumlarda cinsiyet bile önemsiz olabilir. Malta'daki Tarxien tapınağındaki şişman "kadın", dişi olduğu kadar erkek de olabilir. Batı Avrupa'da megalitik yontmalar arasında bulunan kadın formları da, bu mezarlardan çıkarılan çok sayıda soyut tasvir gibi "ana tanrıcaları"ı teşhis etmek için yeterli sayılamazdı.

Ana tanrıça terimi de, üzerinde anlaşılmış bir kavram değildir. Yaratıcılığı, bereketi, cinsel birlikteliği, doğumu, çocuk büyütme temsili eden "ana tanrıça",

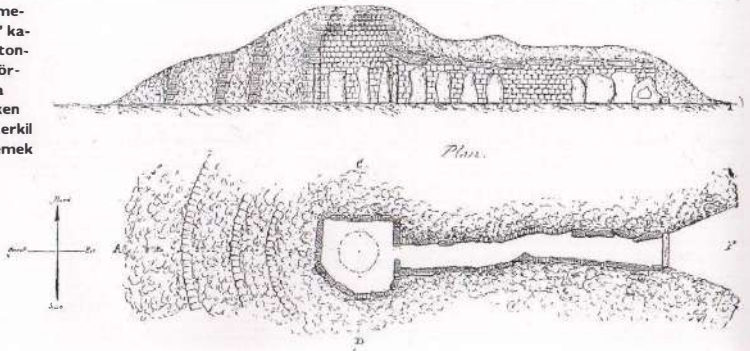
Girit'te Knossos'ta Minos Sarayı'ndan İÖ 2. binyıla ait bu fayans heykelcikte çıplak göğüslü bir kadın iki elinde iki yılan tutmaktadır. Erken Ege mitolojisinde yılanlar tanrılarla ilişkiliyse de, bu figürün bir tanrıça mı, yoksa bir ritüeli uygulamakta olan biri mi olduğu bilinmemektedir.

Malta'da, İÖ 3. binyıldan kalma tarih öncesi Tarxien tapınağında, dev bir kireçtaşı heykelin ayakları. Üst kısmı olmayan heykel şişman bir ana tanrıçayı olduğu kadar Malta toplumunun önde gelen bir erkek üyesini de temsil ediyor olabilir.

Palcolitik Çağ venüslerinden Meryem Ana'ya kadar çok farklı figürler için rahatlıkla kullanılmıştır. Üstelik "ana tanrıça", çoğu zaman "Toprak Ana"yla da karıştırılmıştır. Oysa Toprak Ana, verimliliği tek başına yaratır, ana tanrıçaların yaratıcılığı ise düzenli cinsel ilişkilere bağlıdır.

Batı Avrupa'da koridor mezarların "rahim benzeri" karakteri (Fransa'daki Brötony'da ile Longue'dan bu örnekte olduğu gibi) Marija Gimbutas tarafından erken Avrupa toplumunun anaerkil olduğu iddiasını desteklemek için kullanılmıştır.

Gimbutas Kuramları

Arkeolog Marija Gimbutas, 1974'te *The Gods and Goddesses of Old Europe*'la başlayan ve 1999'da ölümünden sonra yayımlanan *The Living Goddesses*'la biten bir dizi kitapla kuşkucu eğilime doğrudan doğruya karşı çıkmıştır. Gimbutas, Güneydoğu Avrupa'nın Neolitik heykelciklerini kullanarak tanrıçalara inanan ve anaerkil olan barışçı ilk çiftçi toplumlarının bir modelini oluşturmuştur. Bu sosyal düzen, Ortadoğu'dan (Türkiye'nin güneyindeki Çatalhöyük'te yapılan kazılarda ortaya çıkmış freskler ve heykelcikler) Batı Avrupa'ya kadar uzanıyordu. Ancak ana tanrıça kültürünün izleri, Avrupa'da heykelciklerle değil de, megalitik sanatın sarmal motifleriyle, Neolitik koridor mezarların "rahim benzeri" karakterinde ve büyük ritüel anıtların dairesel planında kendini göstermekteydi. Gimbutas bu tanrıçaya tapan anaerkil toplulukların bir süre sonra İÖ 4. ve 3. binyıllarda Avrasya steplerinden gelen atlı insanların istilalarıyla savaşçı ataerkil topluluklara dönüştüğünü iddia ediyordu.

Arkeologlar, tarih öncesi toplumların yakın geçmişimizdekilerden çok farklı olabilecekleri fikrini kolaylıkla kabul ettiler. Ancak Gimbutas'ın ileri sürdüğü kurama yöneltile başlıca itiraz, onun analizinin kanıtların çeşitliliğini ve içeriğini gözardı etmekte olduğuuydu. Tarih öncesinde ve erken tarihi alanlarda antropomorfik dışı tasvirleri hayli yaygın bir biçimde bulunmaktadır. Kuzeybatı Fransa'da Coizard hypogeeum'unun duvarında yakalı ve memeli figür ile Girit'te Knossos Sarayı'ndaki "Yılan Tanrıça" pek çok örnekten yalnızca ikisidir. Ancak tarih öncesi Avrupa'sında ve çoğunlukla dışı figürlerinin bulunduğu topluluklarda erkek resimleri ve erkek sembolleri (falluslar gibi) de çok yaygındır.

İrlanda'da İÖ yaklaşık 3100 yılından kalma Newgrange'de yer alan odalı mezardaki sarmallar, Marija Gimbutas için anaerkil bir toplumun göstergeleriydi.

Ayrıca bütün bu tasvirlerin ilahi olduğunu kabul etmek için de bir neden yoktur. Bu, dişi için olduğu kadar erkek tasvirleri için de geçerlidir. Bunlar ataları ya da yakınlarda ölmüş kişileri temsil ediyor olabilirler. Belki de yas dönemi sona erene kadar ölünün tasvirleri evde saklanmaktaydı.

Bu heykelticikler için farklı açıklamalar olabileceği, ister dini inanç olsun, ister toplumsal organizasyon olsun, her şeyi kapsayan bir tek açıklamayı kuşkuyla bir duruma sokmaktır. Gimbutas tarafından toplanan künitların çarpıcı yanı olan çeşitliliği, aynı zamanda kuramının büyük zayıflıklarından biridir. Evlerde, mezarlarda ve tapınaklardaki heykelticikler ve megalitik mezarlardaki sarmal oymalar. Bunların her birinin tek tek incelenmesi, akla bir tek evrensel dini değil, çok çeşitli inanç ve uygulamaları getirmektedir.

Son olarak, erken tarih öncesi Avrupa'nın stepler-

den ataerkil atlı istilacılar gelene kadar barışçı anaerkil bir toplum olması varsayımının hemen hemen her noktasına itiraz edilebilir. Gimbutas'ın "Eski Avrupa'sı" barışçı değildi: Almanya'da Talheim'da başlarına birer balta indirilerek öldürülen erkek, kadın ve çocuklar herhalde böyle düşünmeyeceklerdi. Steplerden gelen istilalar da arkeolojik kanıtlarla desteklenmemektedir. İÖ 4. ve 3. binyılda Avrupa'yı istila eden yeni bir insan dalgasını gösteren hiçbir şey yoktur. Aksine her şey yerli toplulukların sakin ve yerleşik bir gelişme içinde olduğuna işaret etmektedir.

Marija Gimbutas ve diğerlerinin öngördükleri "ana tanrıça" varsayımı günümüz arkeolojik anlayışının ışığı altında reddedilmelidir. Ancak bu reddediş, aynı zamanda, kadınların ve dişi tanrıçaların geçmişteki insan toplumlarında çok farklı roller oynamış olabileceklerini reddetmek değildir. Çok yaygın bir tarih öncesi anaerkillik fikrini reddetmek, ataerkilliğin insan toplumu için doğal ya da mutlaka arzu edilir bir durum olduğunu iddia anlamına gelmez.

Buzadam: Çoban mı, Şaman mı?

Zaman: İÖ 3300–3200
Mekân: İtalyan Alpleri

28

Aplerde olay: Hauslabjoch'ta bulunan ceset. Ölü adamın kimliği henüz tespit edilemedi. Cesedin yanında bulunan eşyalardan, kazanın on dokuzuncu yüzyılda olmuş olacağı tahmin ediliyor.

POLİS RAPORU, KONRAD SPİNDLER'DEN, 1994

9 EYLÜL 1991'DE iki Alman dağcısı modern çağlardaki mükemmel korunmuş ilk en eski insan cesedini buldular. Yer İtalyan Güney Tiroler'inde, Avusturya uluslararası sınırından yalnızca 90 metre berideydi. Alpler'in bu bölümü, adını dar ve uzun Ötztal Vadisi'nden alan Ötztaler Alpleri olarak bili-

nir. Ceset günümüzde bir Avusturyalı gazetecinin, vadinin adından yola çıkarak "Ötztal" ve Himalayalar'daki efsanevi dev kar adamını simgeleyen "yeti" sözcüklerinden türettiği "Ötzi" adıyla anılmaktadır. Ancak çoğu kimse ondan, yalnızca "Buzadam" olarak da söz eder.

Bu keşfin ıssızlığı Buzadam'ın sonunun nasıl geldiği konusunda pek çok varsayımın ortaya atılmasına neden olmuştur. Bilimsel analizler adamın kişisel sağlığı, yanında taşıdıkları ve cesedinin yakınlıklarında bulunan malzemeleri hakkında pek çok ayrıntı sağlamıştır. Buzadamın kimliğini gösteren ve arkeologların, Alpler'in o yüksek noktasında ne aradığı konusunda varsayımlar ileri sürmelerini sağlayan bu malzemelerdir.

Beden, Giysiler ve Malzemeler

Cesedin 25 ile 45 yaşlarında bir adama ait olduğu anlaşılmıştır. Çok iyi korunmuş olması, hücrelerin moleküler yapısının da günümüze kalmasını sağlamıştır. Bu olağanüstü korunmanın nedeni Buzadam'ı ölümüne götüren ve ölümden sonra da devam eden bir dizi olaydır. Adamın erken bir sonbahar tipisine

Karşı sayfada 1991 Eylül'ünde hâlâ kısmen buzlar içinde sıkışmış olan Buzadam. Gövdesinin üst kısmı buzdan kurtarılmış. Ceset Innsbruck'taki Adli Tıp Enstitüsü'ne kaldırıldıktan sonra yaşı ve önemi anlaşılmıştır.

tutulduktan sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Üzerini örten ince kar tabakası, ceset sonbahar rüzgârlarıyla kururken böcek larvalarının saldırısını önlemiştir. Kısacası burada yalnızca doğal bir "dondurarak kurutma" olayı yaşanmıştır. Yoğun karlı bir kış başladığında cesedin durumu artık büyük ölçüde sabitleşmişti. Daha güvenilir olması için dört ayrı laboratuvar da yapılan hücrelerin radyokarbon testlerinde, bu olayların İÖ 3300 ve 3200 yılları arasında yeraldığı tespit edilmiştir. Ceset 1991 Temmuz'un-

Sağda Buzadamın malzemeleri ve peleriniyle canlandırılmış hali. Sazdan ya da otan yapılmış pelerinler 18. yüzyılda Avrupa'nın bazı yerlerinde hâlâ giyilmekteydi. Solda Tamamlanmamış yay ve oklar. Buzadam eğer avlanmaya niyet etmişse hiç de iyi hazırlanmış değildi.

Üstte: Uluslararası bir uzmanlar ekibi, Buzadam'ın yaşını, sağlık durumunu ve ölüm nedenlerini ayrıntılı bir incelemeyle araştırmışlardır.

da rüzgârın sahradan taşıdığı tozların da hızlandırmasıyla başlayan kar erimesine kadar 5000 yıl orada gömülü kalmış olmalıdır.

Buzadamın korunması böylece esrarengiz olmak-tan çok şaşırtıcıdır ve yanında taşıdığı eşya gerçek-ten ortaya pek çok sorunun çıkmasına neden olmuştur. Buz oyununun içinde yatan cesedin çevre-sinde, sapı porsuk ağacından bir bakır balta, tamamlanmamış bir yay, karaçam tahtası ve hayvan deri-sinden yapılmış bir sırt çantası, bir çakmaktaşı bıçak ve kını, iki çakmaktaşı uçlu oku ve on iki tamamlanmamış oklu geyik derisinden bir sadak ve kemere-ne asılı buzağı derisinden bir kese vardı.

Bunların yanı sıra, giysilerinin parçaları da gün-ümüze kalmıştı: Hayvan postundan bacak sargıları, pañçoyu andıran bir dış giysi, içlerine sıcak tutması için ot doldurulmuş deri ayakkabılar ve bir yer örtüsü

Üstte: Cilalı mermerbilya ve bağlı püsküller, Buzadam'ın bir şaman olduğu iddiasına yol açmıştır. Sağda: Ötztal cesedi ve malzemelerinden bazıları. Tahtasapına bağlı bakır balta cesedin yakınlarında bulunmuş ve yaşı hakkında ilk belirtileri sağlamıştı.

ya da battaniye olabilecek otlardan bir pelcrin. Sıcak tutan ve günümüzün sugeçirmez malzemelerinin yokluğuna rağmen, bu giysiler de, en azından kış ayları dışındasert Alp iklimi için yeterli görünüyordu.

Ama aynı şey Buzadam'ın taşıdığı malzemeler için söylenemez. Yayının ve oklarının çoğunun bir avlanma ya da saldırıya karşı koyma için tamamlanmamış olması, Ötzi'nin bu yolculuk için iyi hazırlanmış olmadığını göstermektedir. Ayrıca, adam çok sağlıklı da değildi. Tırnaklarından birinin analizinden, ölmeden önceki altı ay içinde en az üç kere ciddi bir hastalık geçirdiği anlaşılmıştı (tırnaklarının büyümesi kesintiye uğramıştı). Adamın sırtının altında, sol bacağına ve sağ diz ve ayak bileğinde dövmelemler vardı. Bunlar süs olabilir de, Buzadam'da kireçlenme olduğu anlaşıldığına göre dövmelemlerin tedavi edici bir işlevleri de olmuş olabilir. Adamın bağırsak muhteviyatının analizi, Buzadam'da kronik ishale neden olabilecek bir bağırsak iltihabı olduğunu da göstermiştir. Ancak en ciddi, kaburgalarının sekizinin çok uzun olmayan bir süre önce

kırıldığıının da saptanmış olmasıydı. Kemikler kaynamaya başlamıştı bile. Bu da Buzadam'ın bir şiddet olayına karışıp köyünden kaçtığı ve henüz tamamlanmamış malzemesiyle Alpler'den geçerken erken bir kış fırtınasına tutulduğu varsayımlarının ortaya atılmasına neden olmuştur.

Çoban mı, Şaman mı?

Buzadam hakkında başka yorumlar da mümkündür. Bunlardan biri de adamın bir çoban olmasıdır. Gövdesindeki yosunlarda yapılan incelemeler, bunların Alpler'in güneyinden geldiği göstermektedir ki, bundan da adamın, öldüğü yerin yalnızca 20 kilometre güneyinde olan Vinschgau'lu olduğu sonucu çıkarılabilir. Pollen, adamın sonbahar başlarında öldüğünü ileri sürmüştür. Bu takdirde sürüsünü yaylalarda otlatan sağlıklı bir çoban olduğu da düşünülebilir. Buzadam, bulunduğu sığ oyuğa şiddetli ama erken bir fırtınadan korunmak için sığınmış ve orada donup ölmüş de olabilir.

Ancak herkes böylesine yavan bir açıklamayla ye-

tinecek değildi. Bazıları Buzadam'ın bir şaman ya da bir ritüel uzmanı olduğunu iddia etmiştir. Tamamlanmamış avcılık malzemesi, dövmele, beyaz mermerden delikli ve deri püsküllü bir boncuk bu iddiayı desteklemek için kullanılmıştır. Bilindiği gibi şamanlar genelde ıssız yerlerde ruh dünyasıyla ilişki kurarlardı ve bu da onun yüksek dağlara çıkışını açıklayabilir.

Etnografik örnekler parlak ya da cilalı taşların özel bir önem ya da güç taşıdığına inanıldığını göstermektedir. Buzadam'ın şamanlığı konusundaki kanıtların pek fazla olduğu söylenemezse de, bu da kolay kolay gözardı edilmeyecek bir olasılıktır. Cesedin böyle korunmuş bir biçimde bulunması, onu başka şeylerle kıyaslama olanağı vermemektedir. Daha fazla kanıt olsaydı Buzadam'a, ritüel ya da dini bir statü vermeye bu kadar istekli olmazdık. Malzemesinin garipliğine rağmen onu hayattaki konumuna göre değil, İÖ 4. binyıl sonlarında Alpler'in yükseklerinde yaşayan bir toplumun kaderi ve cesediyle önem kazanan tipik bir üyesi olarak değerlendirdik.

Stonehenge Nasıl Yapıldı?

Zaman: İÖ yaklaşık 2950-1600

Mekân: Güney İngiltere

29

*Kayıp bir çağın sessiz görüntüleri,
Bir tapınağın bu ağırbaşlı taşları
Soru sormayan ovada
Her çağdaş bilgenin muamması.*

EDWARD G. ALDRIDGE, 19. YÜZYIL ORTALARI

STONEHENGE'İ NASIL YAPMIŞLARDI? Buna en kolay verilecek cevap, "çok güç" olacaksa da, gerçek cevap, "düşündüğümüzden çok daha kolay"dır. Stonehenge, ünlü olduğu kadar benzersizdir ve bize ipucu veren de işte bu benzersizliğidir. İngil-

tere'deki diğer taş daireler -ki bunlar yüzlerce ve bazılarının çapları da daha büyüktür- doğal durumlarında bırakılmıştır. Yalnızca Stonehenge'dekiler kenarları düzeltilip dört köşe haline sokulmuşlardır. Dik taşların üzerinde yer alan yatay taşlar ise bir ka-

Solda Günümüzde Stonehenge. Yıkılmış, kimi taşlar kayıp ve belki de asla planladığı gibi tamamlanmamış. **Üstte** Stonehenge çağından kalma ahşap anıtların çoğu tümüyle çürümüş ve yalnızca toprakta kara izler olarak kalmıştır. Resimde gördüğünüz, pek nadir örneklerden biridir: Norfolk kıyısındaki bu garip anıta "Seahenge" adı verilmiştir.

pı üzerindeki lento gibi sanki kalaslarmışçasına zıvanalarla tutturulmuştur. Birbirine bitişik taşlar da yine bir ağaç ustası tekniğiyle kanallar ve yuvalarla birleştirilmiştir. Bu gerçekleri ta ilk baştan beri biliyoruz: 11. yüzyıldan kalma en eski Stonehenge kayıtlarında burasının "kapılar gibi" yapıldığından söz edilir.

İngiltere'nin Wiltshire iline bağlı Salisbury kenti'nin 13 km kuzeyinde yer alan Stonehenge hakkındaki bütün yorumlar, özellikle 1950 sonrası yürütülen yöresel kazılara dayanır.

Woodhenge ve Seahenge

Sonuçta, taştan yapılmasına rağmen Stonehenge ahşaptan yapılmış gibidir. 20. yüzyıl başlarında, Stonehenge'in birkaç kilometre ilerisinde öncü hava fotoğrafçıları otlar arasında Stonehenge'e benzeyen ve aynı biçimde eşmerkezli bir biçimde düzenlenmiş bazı izler görmüşlerdi. Burası de herhalde Stonehenge gibi bir yerdin ama keresteden yapıldığından [stone= taş yerine wood= odun] "Woodhenge" denilmişti. Burasının da Stonehenge gibi yaz gündönümünde güneşin doğuş yönüne dönük bir eksenin vardı.

1998-99'da bu ahşap anıtlar, ahşabın çürüdüğü yerlerde kalan izler olarak değil de, ilk kez sağlam olarak ortaya çıkarıldılar. İngiltere'nin doğusunda Norfolk kıyısının hemen açığındaki çamur tabakası içindeki kütükler dendrokronoloji (ağaç halkalarıyla tarihlleme) yöntemiyle incelendiğinde İÖ 2050 yılından kaldıkları anlaşıldı ve bunlara hemen "Seahenge"

ge" adı verildi. Ahşap direklerden dairenin ortasında yere dikey olarak yerleştirilmiş bir tek büyük meşe ağacı vardı. İlk başta dal sanılan şeylerin kök oldukları anlaşıldı. Ağaç yere tersine sokulmuştu.

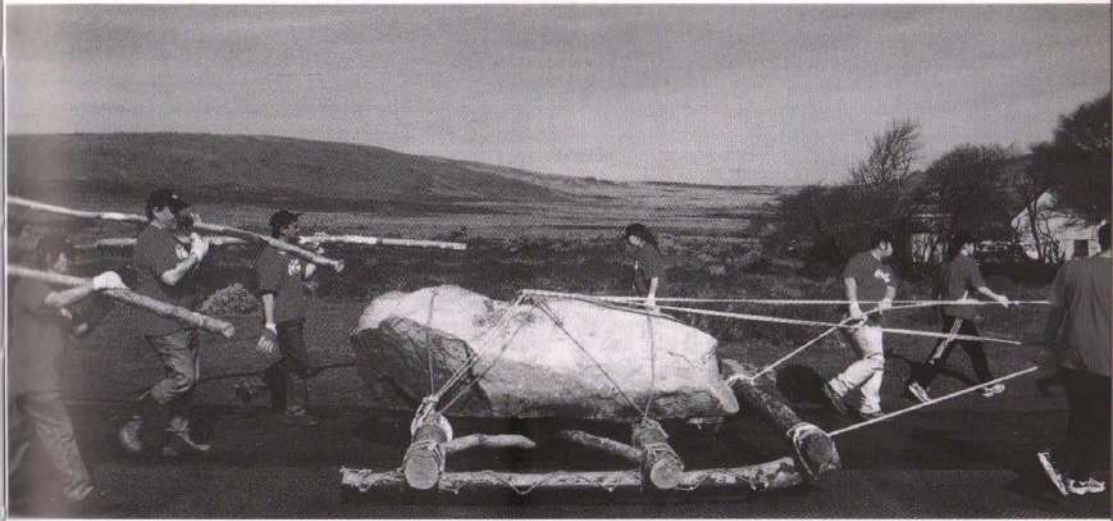
Bu nedenle Stonehenge yapımcıları yalnızca büyük taşları nakletmenin ve dikine oturtmanın geleneksel zanaatının yanı sıra, büyük ağaç gövdelerini de taşıyabilmeyi ve -başka yerlerde gördüğümüz gibi- dev meşe gövdelerini kereste gibi kesmeyi de biliyorlardı. Stonehenge'i mümkün kılanlar işte bu beceriler olmuştur. Bu ahşap yapıların toprak üzerinde nasıl olduklarını bilmiyoruz. Çatıları olan binalar da, yalnızca dikilmiş kütükler de ya da Amerikan Kızılderilileri'nin yontulmuş totemleri gibi de olabilir. Yerin üzerinde kalan kısmı ilk gördüğümüz Seahenge, Stonehenge'e benzemek yerine yine farklı olarak bizi şaşırtmıştır. Stonehenge en benzeteceğimiz şey olduğu için, ahşap yapıların da ona benzediğini düşünmek mantıklıdır. Stonehenge'deki sayıları sekizi bulan diğer taşların, daha eskiden kalmış olup ahşap işleme modeline göre düzeltilmiş olması da ilginçtir.

Taşları Nakletmek

Stonehenge'in yapımının ilk gereği, doğru olan taşları bulmaktır. Kullanılan pek çok türden en çok sayıda olanı, 240 kilometre ilerideki Batı Galler'den getirilen "mavitaşlar"dır. Yaklaşık bir tabut boyutlarında olan taşlar, dört tonu bulmaktadır. Bu yüzden hunları karadan çekmek ya da şişirilen tulumlar üzerinde denizden geçirip Stonehenge'e yakın nehirlerden birinden içeri sokmak pek güç olmayacaktı. Ama bu o kadar da kolay değildi: 2000 yılında tam boyutlarında bir mavitaş Stonehenge'e taşımak için bir ekip, gönüllü bulmakta çok zorlanmıştı. Ve taş bir kere tekneye yüklendikten sonra da kayıp suya düşmüştür. Denemenin devam edebilmesi için, taşın denizin dibinden çıkarılması (!) gerekmiştir.

Stonehenge'deki daha büyük "sarsen" taşları daha ağırdır ama bunlar daha yakından, 30 kilometre ileriden getirilmiştir. İnşaatçıların en büyük sıkıntısı, yeterli boyda büyük taş bulmak olmuş olmalıdır. Stonehenge'de bunların 79'una ihtiyaç duyulmuştur. Daha eski megalit dairelerde ve Avebury'deki caddelerde bunlardan yüzlercesini çok önce kullanan-

Karşı sayfada Stonehenge'in klasik görünümü. Kuzeydoğudaki "Heel Taşı"nın üstünden yazgündönümünde güneş doğar.

Üstte Çağdaş bir denemede bir Galler mavitaşı, kızak üstünde Stonehenge'e sürükleniyor.

mişlardı. Stonehenge'deki "sarsen"lerin boylarının çok küçük bir kısmı destek almak için yere gömüldü ve Stonehenge'in planlandığı nihai şekli almaya başladığına inanılmaktadır. Acaba, bu taşları oraya getirenlerin taşları mı tükenmiştir?

Tanesi 40 tondan fazla olan "sarsen"leri nakletmek birinci işti. 1994'te arkeolog Julian Richards ve mühendis Mark Whitby'nin benzer bir taşla yaptıkları deneyler bunun nasıl yapılmış olacağını göstermiştir. Taş, kütüklerden bir beşik üzerine yatırılıp iplerle çekilecekti. Beşiğin kütükler üzerinde yuvarlanmış olacağı düşünülmüştü ama mühendis 1994'te daha iyi bir yöntem buldu: Beşiği iyice yağlanmış kalaslar üzerinde kaydırmak. 130 gönüllünün çektiği taş bir kere hareket ettikten sonra gayet iyi ilerlemeye başladı. Güvenlik için deneyde çağdaş ipler kullanılmışsa da, tarihöncesi zamanlarda ağaçların iyi kabuklarından yeterli derecede sağlam ipler yapıldığı bilinmekteydi. Taşın hafif bir yokuşta günde bir kilometre ve düz ya da yokuş aşağı yerlerde günde on kilometre çekilebileceği ortaya çıktı. Neolitik insanların kızaklar yapmak için meşe ağaçlarını yarabildiklerini de biliyoruz. "Sarsen"lerin bulunduğu

Marlborough Downs ile Stonehenge arasında Pewsey Vadisi vardır: Taşlar vadinin kuzey duvarının dik yamacından indirilecek, ıslak vadiden geçirilecek ve Stonehenge'in inşa edildiği öteki tepeye çıkarılacaktı.

Taşların Yontulması ve Kaldırılması

"Sarsen"ler aynı taşı çekiç gibi kullanarak biçimlendirilebilirler. "Sarsen" çok sert olduğu ve kolaylıkla iri parçalar halinde kopmadığı için bu, güç bir işti. Stonehenge'de pek çok taş, çekiçler ve keskiner bulunmuş, bunların daha sonra taşları yerlerinde sabitleştirmek için kullanıldıkları anlaşılmıştır.

Taşları dik bir duruma getirme de 1994'te bir deneyle sınanmıştır. Taşın ucu, hazırlanmış bir çukura yerleştirilmiş, sonra üzerinde daha küçük bir taş kaydırarak dengesini bozup çukura girmesi sağlanmıştır. Neolitik teknoloji bunu yapabiliyordu ama Neolitik zihinler ve zekâlar acaba bunu düşünebilirler miydi? Sonra taş 130 kişilik bir ekip tarafından kütüklerden yapılmış bir "A-çerçevesi" üzerinden iplerle çekilebilirdi. Taşlar çukurlara yerleştirildikten sonra kenarları küçük "sarsen" parçalarıyla beslenir ve lento taşları tepeye çekilirdi. Bu ya taşı bir rampadan yukarı çekerek ya da üstüste yığılı kütüklerin üstünde yükselterek yapılabilirdi. Hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın, lentolar istenilen yüksekliğe çıkarılınca biçimlendirilir ve son yerine yerleştirilirdi. Rampa izi bulunmadığına göre üstüste

konulmuş kütük yönteminin kullanılmış olması mümkündür.

Böylece, 130 ya da daha fazla insan gücüyle Stonehenge'in yapılması belki de bugün görüldüğü kadar güç olmamış olabilir. En azından biz Batılılar makinelere o kadar çok alışmışız ki, yalnızca insan gücü ve becerisiyle neler yapılabildiğini unutabiliyoruz. Bu nedenle bu muammanın bir kısmı da "Stonehenge'i nasıl yaptılar?" değil, bizleriz.

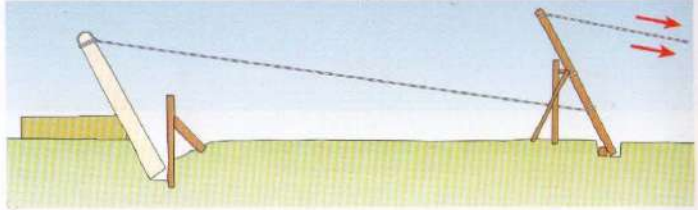
Dencyde yapılan Stonehenge parçasının ilginç bir sonucu da vardır. Taşların dikildiği kuzey Wiltshire'daki alanda, bunun çağdaş bir tuhaflik olarak kalması fikri benimsenmişti. Ama sonra orada gayriresmi bir festival yapılacağı söylentileri üzerine sökül-müştür. Günümüzdeki söylentilere göre de, kullanılan taşlar depolanmıştır ve kendi Stonehenge'lerini

çağdaş ya da eski yöntemlerle dikmek isteyenlerin emrine hazır tutulmaktadır.

Stonehenge deyince aklımıza gelen aslında Stonehenge III'tür. İÖ 3100'lere tarihlenen Stonehenge I, yöre insanların geyik boynuzlarıyla yarı çapı 98 m olan bir çember kazmalarıyla başlar. Setin iç tarafına daha sonra (keşfeden antikacının adıyla anılan) 56 Aubrey çukuru kazıldı. 500 yıl sonra terk edilen Stonehenge I'den sonra İÖ 2100'lerde Stonehenge II düzenlendi. Alanın ortasına 4 tonluk 80 sütun bu dönemde dikilmiştir. İÖ 2000'lerde birinci devresi başlayan Stonehenge III'de ise, kalıntıları görülebilen halka ve at nalı biçimli iki taş sırası inşa edilmişti. Amacı tam olarak bilinmeyen ama bir tapınma yeri olduğu kuşku götürmeyen Stonehenge'lerin inşası İÖ 1100'lere kadar sürmüştür.

Sağda Bu sistemde büyük bir Stonehenge'i ayağa dikerken kaldıraç gücünden yararlanmak için bir A-çerçevesi kullanılıyor. Neolitik ustalar bu kadar becerikli miydiler?

Alında Bir Stonehenge lentosunun kaldırılmasında çağdaş mühendisler insangücü yanında bir iskele ve güvenlik miğferleri de kullanmışlardır.

Hint-Avrupalılar Nereden Geldiler?

Zaman: İÖ yaklaşık 7000–3000
Mekân: Avrupa

Bir süredir boş zamanlarımda Avrupa dillerinin çarpıcı yakınlıkları üzerinde çalışıyorum ve her gün bu işte yeni ve çok heyecan verici yanlar buldukça onları kaynaklarına doğru izliyorum.

JAMES PARSONS, 1767

AVRUPA VE BATI Asya, pek çok kültür ve halklar görmüşse de, Avrupalılar'ın çoğu ile Batı ve Güney Asyalılar'ın büyük bir kısmı Neolitik ya da Erken Tunç Çağı'nda Avrasya'ya yayılmaya başlayan bir tek dil ailesine ait olan akraba dilleri konuşmuşlardır. Pek çok Hint-Avrupa dilinde aynı soydan gelen birkaç kelimeyi alıp da İrlanda'dan Batı Çin'de, İpek Yolu'nun vaha kentlerinin halkı Toharlar'a kadar izlersek bu dil sürekliliği hakkında bir izlenim elde edebiliriz.

Bu kelimeler arasındaki benzerlikler bunların Proto-Hint-Avrupa olarak bilinen ortak bir ata dilinden türemeleriyle (Fransızca, İspanyolca ve İtalyanca'nın Geç Dönem Latince'sinden türediği gibi) açıklanabilir. Bu Proto-Hint-Avrupa dilinin ilk ne zaman ve nerede konuşulduğu bilimadamlarını iki yüzyıldan beri uğraştırmaktadır. Farklı Hint-Avrupa dillerinin kelime dağarcıklarındaki benzerlikler, dillerin Proto-Hint-Avrupa dilinin içeriğinin en azından bir kısmını ve genel yapısını anlamalarında yardımcı olmuştur. Örneğin, ağaç (çam, meşe, söğüt vb.), vahşi hayvanlar (ayı, tilki, geyik vb) ve daha önemlisi evcil hayvanlar (öküz, koyun, keçi, domuz) ve çiftçilikle ilgili teknoloji (çömlek, orak, saban) ve arabalar (tekerlek, araba, boyunduruk). Bütün bunlar proto-dilin konuşanlarının bu yeniliklerin ortaya çıktığı zamanda, en azından ortak bir Neolitik sözlüğe sahip olmalarına kadar ortadan kalkmadığını göstermektedir.

Proto-Hint-Avrupalılar'ı neden belirli bir mekân-

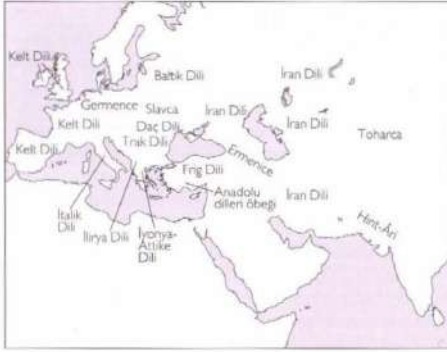
da aramamız gerekmektedir? Buradaki sorun hem ampirik hem de kuramsaldır. Bir kere Avrupa'nın kenarlarındaki ülkelerin bazılarında Hint-Avrupa dilleri konuşulmadığını biliyoruz: İspanya'da Iberik dili, İtalya'da Etrüsk dili, Anadolu'da Hititçe konu-

Üstte Letnitsa'dan "kutsal evliliği" gösteren gümüş yaldızlı bir Trak plaketi –İÖ 400-350 yıl.

Sağda İrlanda'dan Batı Çin'deki Toharlar'a kadar üç kelimenin izlerini süren tablo. Benzerlikler, ortak bir ata dili ile açıklanabilir.

	Kelt Dili Eski İrlanda Dili	Germence Eski İngilizce	İtalyak Dili Latince	Baltık Dili Litvanya Dili	Slav Dili Rusça	Yunan Yunanca	Hint Sanskrit	Toharca Toharca B
üç	tri	thrie	tres	trys	trje	treis	trí	trai
anne	máthair	modor	mater	môte	mat'	meter	mātār	macer
kapı	donus	dor	fons	dunys	dver	thúra	dvárās	twere

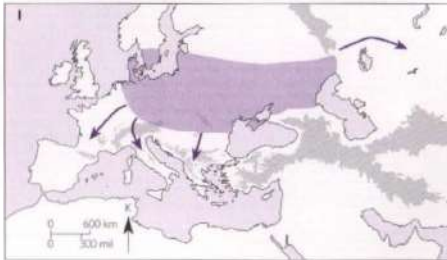

Belli başlı Hint-Avrupa dil gruplarının dağılımı.

şulmaktaydı. Bazı Hint-Avrupalılar'ın da Hint-Avrupa dili konuşmayan eski halkların arasında yayıldıklarını da biliyoruz. Örneğin, İranlılar Güney İran'ın Elamlılar'ını, Hint-Âriler dillerini daha önceki Dravid ve Munda dili konuşulanlara benimsetmişlerdir. Ayrıca, Hint-Avrupa dili olmayan bir dil Avrupa'da yaşamaya devam etmiştir: Kuzey İspanya ve Güney Fransa'da konuşulan Baskça.

Kuramsal sorun, dil değişikliğinin tümünü ilgilendirir. Hint-Avrupalılar'ın Atlas Okyanusu'ndan Batı Çin'e kadar ta en eski çağlardan beri uzanıyor olması, tarih öncesi dönemde bir tek dilin sürekli olabileceği alanın boyutlarının çok üstündedir. Diller (sabit bir oranda olmasa da) sürekli evrim geçirirler ve binlerce kilometrelik bir alana yayılmış

1. Bazıları Hint-Avrupa anayurdunun Paleolitik veya Mezolitik dönemde Avrupa'nın büyük bir kısmını kapladığını iddia etmektedirler. 2. Anadolu modeli Hint-Avrupalılar'ın tarımın yayılmasıyla Ortadoğu'dan Avrupa'ya uzandıklarını kapsar. 3. Kurgan modeline göre Hint-Avrupalılar Avrupa'nın steplerinden Neolitik dönemin sonunda yayılmışlardır.

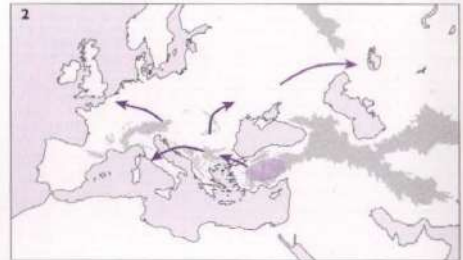
bir tek dili konuşanların aynı dil değişimini binlerce yıl sürdürebildiklerine akıl erdirmek çok güçtür.

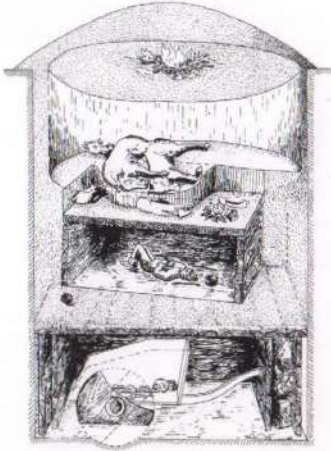
Anayurt Modelleri

Hint-Avrupa dilinin ileri sürülen anayurt (Almanlar buna *Urheimat* diyeceklerdir) mekânları Kuzey Kutbu'ndan Güney Kutbu'na, Atlas Okyanusu'ndan Büyük Okyanus'a kadar uzanmaktadır. Hint-Avrupa dili kökenlerinin günümüzde temelde üç model tipi tartışılmaktadır: Birincisi, Proto-Hint-Avrupalılar'ın Neolitik dönemden önce, ya Paleolitik ya da Mezolitik dönemde Avrasya'da geniş bir kuşak içinde olabilecekleri iddiasını ortaya atmaktadır. Kökenlerini o kadar geriye ve o kadar geniş bir alana -Avrupa'nın büyük bir kısmı- götüren bu iddia, arkeologların daha sonra Hint-Avrupa dillerinin dağılımı için çok uzaklara göçler yapıldığını kanıtlamalarına bir kısıtlılık getirmektedir. Bu, yeniden inşa edilen protodilde gördüğümüz geç dönem Neolitik kelime dağarcığını açıklamadığı için en az kabul gören modeldir.

İkinci model Hint-Avrupa yayılmasını tarımın yayılmasıyla birlikte başlatır. Bu model başka dil aileleri için de kullanılmıştır. Bunun anlamı, Hint-Avrupa dillerinin yeni ve çok daha verimli bir ekonomiyle yayıldığı ve yeni Hint-Avrupa dili konuşan çiftçilerin giderek Avrupa'nın avcı-toplayıcı toplumlarının yerini almış olduklarıdır. Bazıları bu yayılmanın yalnızca nüfusla sınırlı olduğunu iddia ederken bazıları da Avrupa'nın çevre bölgelerinin yeni bir çiftçi akımına değil, daha çok yeni bir dil değişimine uğradığı fikrindedirler. Bütün bu modeller en eski Hint-Avrupalılar'ı İÖ 7. binyılda Anadolu'da yerleşik olarak kabul ederler ve bunların buradan Yunanistan'a ve Balkanlar'a, sonra da daha yoğun olarak batıya, Atlas Okyanusu'na kadar yayıldıklarını öngörürler.

Asya'nın belli başlı Hint-Avrupa dillerine gelince, bunlar genellikle üçüncü varsayıma girerler. Bu üçüncü modele göre Avrupa ve Batı Asya'daki Ne-

Güney Urallar'da Sintashta'daki Tunç Çağı araba gömülmesi, genelde ilk Hint-Avrupa yayılımının kanıtları olarak görülür.

olitik-Tunç Çağı topluluklarının büyük bir kısmında büyük dil değişimleri olmuştur. Kuram genelde en eski Hint-Avrupalılar'ı Karadeniz ile Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bozkırlara ve ormanlık stepelere yerleştirir ve en eski Hint-Avrupa yayılımının yarı göçebe ya da ehileştirilmiş ata ve tekerlekli arabalara sahip yüksek derecede seyyar nüfus tarafından gerçekleştirildiğini iddia eder. Bunlar ölümlerini genellikle bir höyüğe (Rusça'sı *kurgan*) gömdükleri için huna Kurgan kuramı adı verilir. Buna göre seyyar nüfus, İÖ 5 ile 3. binyılda steplerden Güneydoğu ve Orta Avrupa'ya göçe başlamış ve buradaki yerli halka kendi Hint-Avrupa dillerini benimsetmişlerdir.

Bu model toplumsal değişimi tam anlamıyla nüfus hareketine bağlamaz: Hint-Avrupa dilleri eski Hint-

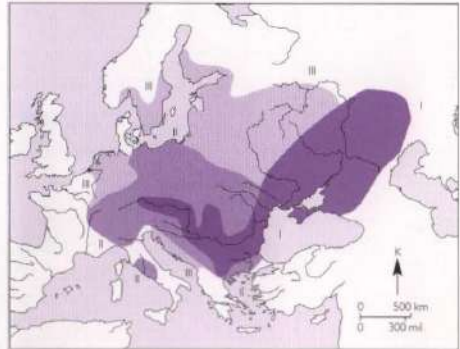
Avrupa toplumsal kurumlarının Avrupa'dakilerden daha saldırgan ve çekici olmaları nedeniyle yayılmıştır. Kurgan modeline göre Asya'nın Hint-Avrupalılar'ı İÖ 2000 yıllarında Volga-Ural bölgesinde araba süren aristokrasinin geliştiğini ve bunların doğuya ve Orta Asya'dan güneye yönelerek İran'da ve Hindistan'da Tunç Çağı seçkinlerini oluşturduklarını öne sürülmektedir.

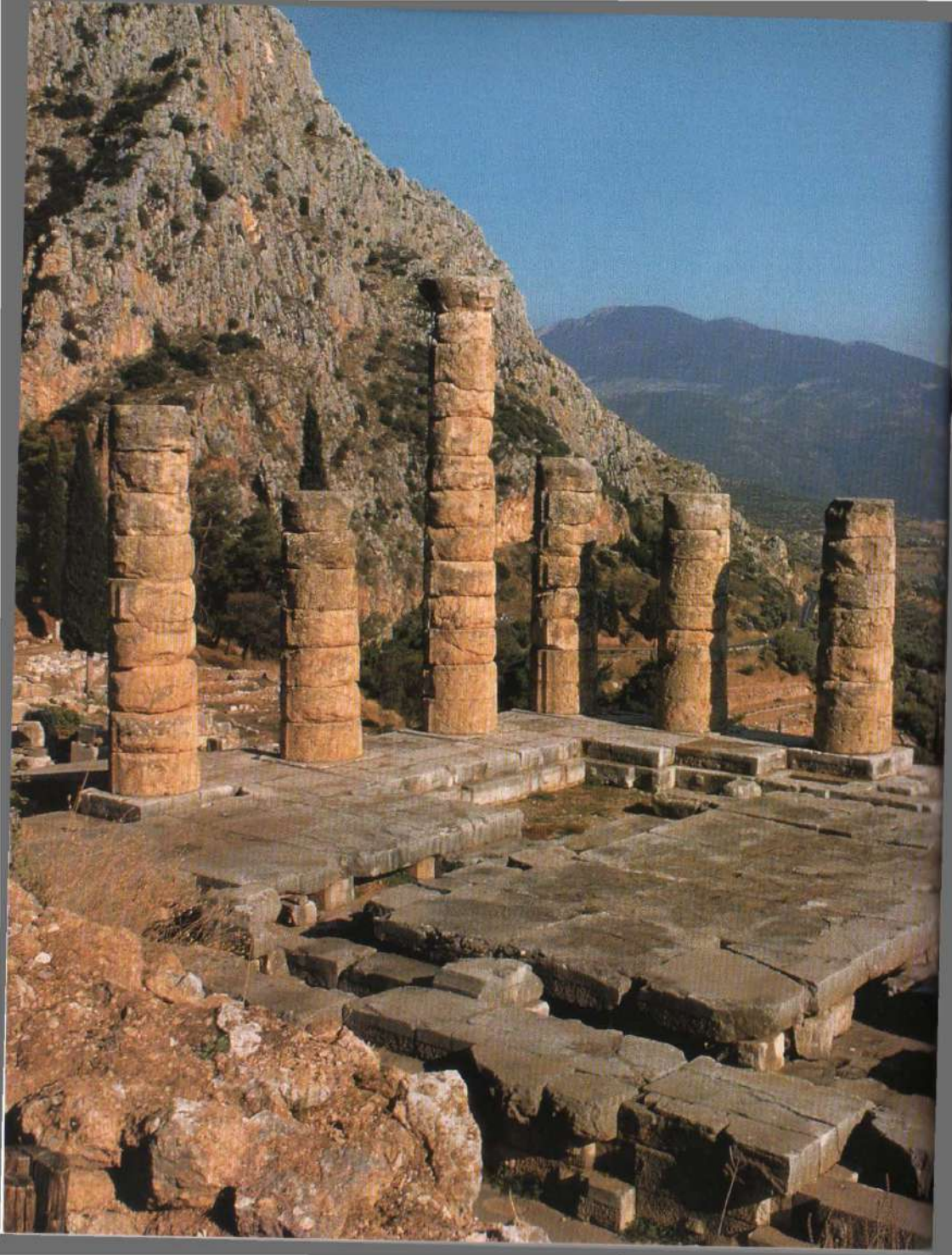
Hint-Avrupa kökenlerini ve yayılmasını açıklayan tümüyle kabul edilebilir bir tek model olmasına rağmen, sorun, bilimadamlarını insan kültürünün en esaslı unsurlarından biri olan dilin arkeolojik kayıtlarda nasıl izlenebileceğini sürekli olarak araştırmaya yöneltmektedir.

Hint-Avrupa dilleriyle elde edebildiğimiz her şey bizi, oluşturulmuş biçimlerin oldukça uzun bir evreye yayıldığına inanmaya yöneltir. Hint-Avrupa dillerinin belli bir ortalama derinliği vardır. Bu yüzden, bu dillerin içinde, arkeologların kazılarda yaptıkları gibi, kronolojik düzeylerin bir katmanbilimi gerçekleştirilebilir.

Bu gözlem, Hint-Avrupa dilinin, türdeşlikten yoksun toplulukların yığıldığı bir sabit değil, tek bir halkın dolaysız bir biçimde dili olduğunu doğrular. Bu toplumsal halkın ölkü ve değerleri bilinir: Veda, Homeros ve Kuzey Edda'nın şiirsel kalıp cümleleri arasındaki giderek artan çok sayıdaki denklik, bu durumun dolaysız bir kanıtıdır. Birbirinden çok ayrı yapıtlardan kalma anlatı şemalarının yinelenmesi, hiyerarşik, soylu, eril bir ideolojinin aktarıcılığını yapan sözlü bir Hint-Avrupa edebiyatının varlığını da doğrular.

Altı Kurgan modelinin en ayrıntılı versiyonu, Hint-Avrupalılar'ın Avrupa'ya üç dalga halinde yayıldıklarını öngörmektedir.

Eski Uygarlıklar

ARALARINDA ESKİ MİSİRLİLER, Yunanlılar, Romalılar, Mayalar, esrarengiz Olmekler ve And Dağları'nın İnkaları olan Dünya'nın ilk uygarlıkları bizi hep büyülemiştir. Bütün sanayi çağı öncesi uygarlıkların, pek çok farklılıklarına rağmen paylaştıkları bazı önemli unsurlar vardır. Her biri bir avuç güçlü insan ile bir hükümdarın devlet mekanizmasını sürdürmek için çalışan binlerce tebanın sadakatini elde etmeyi ve sürdürmeyi başardıkları belirli bir ideolojiyle yönetilen toplumlardı. Bu uyum sağlama yeteneğine, Mısırlı firavunların milyonlarca insanı 3000 yıl boyunca yönetmesini sağlayan dini ve sosyal denetim mekanizmalarına ve Maya hükümdarlarının gayet karmaşık site-devletler üzerindeki hâkimiyetlerine şaşırız.

Firavun II. Ramses ve Maya hâkimi Pakal gibilerinin adlarını bilmemize rağmen pek çok esrar ve çelişki vardır ve bunların bazıları basit teknolojik sorularken bir kısmı da günümüz dünyasında güçlü etkileri olan kültürel kimlik konularıdır. Arkeologlar, Mısırlıların dikilitaşlarını ve piramitlerini nasıl yaptıklarını hem onları yapıp ayağa kaldırma yöntemlerini, hem de yapımlarındaki bürokratik organizasyon mucizesini uzun yıllardır tartışmaktadırlar. Yıldızlar ve doğal olaylar konusundaki bilgilerini kullanarak açık okyanusları aşip ıssız adalara yerleşen Polinezyalıların atalarının başarıları da bunlar kadar şaşırtıcıdır.

Ancak bazılarının siyah Afrika kökenli olduklarını iddia ettikleri eski Mısırlıların kültürel kimliklerine gelince, bütün diğer tartışmalar bunların yanında hiç kalır. Afromerkezci bilimadamları eski

Delphi'de Apollon Tapınağı eski dünyanın en ünlü kehanet yeri. Buralarda ziyaretçilerin, nasıl ve ne türden bir yardım istedikleri esrarını korumaktadır.

Mısır kültürünün siyahlığını, siyahların Batı uygarlığından sorumlu oldukları kuramlarının temeltası yaparlar. Tartışma, ırkçı iddialar ve inançlarla doludur. Eski Mezoamerikan uygarlığının kurucu toplumu Meksika'nın Olmekler'inin kültürel kimlikleri konusu da bunun gibidir. Bazıları Olmekler'in anıtsal heykellerinin siyah Afrikalı unsurlar taşıdıklarını iddia eder. Avrupa'da da günümüzde, "Keltler kimdi?" sorusu sorulmaktadır.

Daha az tartışmalı, ama hâlâ süregelen konular arasında Tutankhamon'un ölümü (öldürülmüş müydü?) ve 10.000 yaşında olduğuna inananları hâlâ heyecanlandıran "Sfenks muamması" da vardır. İster Punt Ülkesi'nin yeri olsun, ister Maya ormanları tarafından yutulmuş Q Bölgesi olsun ya da bazılarının inandığı İskoçya sisleri arasına girip kaybolan IX. Roma Lejyonu olsun, geçmişin artık yok olmuş yanları hepimizi meraklandırır.

Eski ölümler, hele iyi korunabilmişlerse, yüzyıllardır insanların ilgisini çekmiştir. Son zamanların en görkemli mumyaları, Orta Asya'da kuru çölde doğal ortamda çok iyi korundukları Tarım Havzası'nda bulunmuştur. Kuzey Avrupa'nın turba bataklıklarında da cesetler hiç bozulmadan günümüze kalabilmişlerdir. Buralarda hepsi de şiddet kullanılarak öldürülmüş kadın ve erkek kalıntıları bulunmuştur. Bunlar cinayet kurbanları mıydı yoksa tanrılara kurban edilen insanlar mıydı? And Dağları'nın yüksek doruklarında kar hattının üzerinde İnkalar tarafından kurban edilmiş çocukların donmuş cesetleri bulunmuştur. Dünyanın öteki ucunda Kartacalılar'ın da çocuk kurban ettiklerinin izlerine rastlanılmıştır. İnsan, özellikle de gençler, tanrılar

için neden güçlü bir adak olarak kabul edilmekteydi?

Bolivya'nın Titikaka Gölü yakınında Tiwanaku bahçe ve platformları ile Güney Peru'nun kıyı çölleindeki esrarengiz Nazca Çizgileri gibi eski uygarlıkların anıtları da bizler için çözümlenemez muammalardır. Tiwanaku'nun inşaatçıları karmaşık dini inançlarından yararlanarak şehrin planını hazırlamışlardır. 650 yılında bir ziyaretçi saraylara, meydanlara ve altın kaplama rölyefli parıltılı rengârenk tapınaklara şaşkınlıkla bakardı. Günümüze kalan taş kapılardan ve binalardan bunları hayal bile etmek imkânsızdır. Büyük hayvan figürleri ve uzun, düz çizgileriyle Nazca Çizgileri de dev boyutlarda birer dini mimaridir. Onları uzaydan gelen eski astronotlarla ilişkilendirmek ya da gökyüzünün haritası olarak açıklamak girişimlerinde bile bulunulmuştur. Günümüz bilimadamlarına göre bunlar yerli halkın inançlarıyla ilişkilidir ve halk çölün yüzeyinde kendilerinin tamamını asla göremeyecekleri dev bir sembolik resim yaratmışlardır.

Eski toplumların dini ve kültürel inançları, eski Yunan toplumundaki kehanet mekânları, Roma dünyasında Mithra kültürünün sırları ve Paskalya Adası'nın günyanın hiçbir yerinde benzeri olmayan heykelleri gibi bizlere çok derin muammalar bırakmıştır.

Bütün bu esrarlar, ruhsal hayatları ve çevreleriyle ilişkileri en azından bizimki kadar karmaşık ve kimi zaman bizimkinden çok daha tatmin edici olan eski toplumların ve bu toplumların bireylerinin birbiri üzerine yazılmış tarihlerinin bir parçasını oluştururlar.

Mısır'da Gize piramitleri nasıl ve neden yapıldıkları ve eski Mısırlılar'ın bu dev anıtları nasıl böyle düzgün bir biçimde yerleştirebildikleri, büyük tartışmalara neden olmuştur.

Eski Mısırlılar Siyah

Afrikalılar mıydı?

Zaman: İÖ yaklaşık 3100–332

Mekân: Mısır

Çeşitli Mısır efsanelerinden Tanrıça Isis'in de kızıl-siyah bir kadın olduğu söylendiği için, Nil vadisine yerleşen halkın zenci oldukları sonucunu çıkardım.

EMILE AMÉLINEAU, 1899

MISIR AFRIKA'NIN AYRILMAZ bir parçası olduğuna göre, Mısır'ın eski ve yeni sakinleri de coğrafi anlamda "Afrikalı"dırlar. Eski Mısırlılar'ın "siyah" olup olmadıkları ise çok daha karmaşık bir konudur. Pek çok çağdaş yazar -özellikle Mısır'ı "kara Afrika" uygarlığı olarak göstermek isteyen "Afromerkezciler"- için Mısır'ın coğrafi konumu, insanların temelde "siyah" oldukları için yeterli bir kanıttır. Ancak bu soruya doğru bir cevap vermek için yalnızca "siyah" kelimesinin anlamını değil, bunun eski zamanlarda ne anlama gelebileceğini de tanımlamak zorundayız.

"Siyah"la Kastettiğimiz Nedir?

Ne yazık ki, konu üzerindeki çağdaş yazıları şöyle üstünkörü bir biçimde gözden geçirdiğimizde bile, bireyleri ya da grupları sınıflandırmak için "siyah" teriminin kullanımının yazarın kişisel görüşüne gö-

re değiştiğini görmekteyiz. "Siyah" kelimesi ya da "Siyah"a atfedilen kavram, kimi zaman klasik Negroid tipi için kullanılırsa da, "Afrikalı", "Avrupalı olmayan" ve hatta "Ezilen etnik grup" anlamlarında da sık sık kullanılmaktadır. Buna karşılık eski kaynaklarda çok daha açıklık ve fikir birliği olması şaşırtıcıdır. Eski dünyadan başlıca üç kanıt tipi kullanılmaktadır: Mısır ve Mısır'a komşu bölgelerden iskelet kalıntıları, eski Mısırlılar'ın bıraktıkları yazı metinleri ve çizdikleri resimler ile Klasik Dönem yazarları tarafından yazılmış metinler.

Çeşitli dönemlere ait bulunan Mısır iskeletleri yıllar boyunca incelenmiş ve çıkarılan sonuçlar, Mısırbilimciler'in Mısır ve Nübye'den nüfus giriş çıkış

Alta Gize'deki özel mezarlardan çıkarılan iki 4. Hanedan "yedek" kafası. Biri daha tipik Mısırlı fiziki yüz hatları gösterirken, kadın olan diğerrinin yüz hatları negroiddir.

Mesehti mezarından iki model asker birliği. Biri (karşı sayfada) kızıl kahverengi tenli Mısır askerlerini, diğeri daha koyu tenli Nübye paralı askerlerini gösteriyor.

hareketleri konusundaki fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Mısırbilimci Brian Emery, kafatası ölçümlerine dayanarak geç Hanedan öncesi Mısırlı-

Tutankamon'un tören bastonunun sapı bir Afrikalı ve bir Asyalı figürlerinden oluşuyor.

lar'ın doğudan gelen bir yeni ırk tarafından fethedildiklerini iddia etmiştir. Flinders Petrie ise bir ara, aynı nedenlere dayanarak, Eski Krallık'ın piramit yapımcılarının Asya'dan gelen ve Negroid olmayan istilacılar olduklarını söylemiştir. Ancak biyoloji antropologlarının yöntemleri geliştikçe, böyle basitlikçi iddialar azalmıştır. Günümüzde ise ırksal tiplerin, yalnızca iskelet kalıntılarına dayanarak değerlendirilemeyeceği gencl olarak kabul edilmektedir.

Mısırlılar'ın Antropolojisi

Antropolojik etkiler tarihi, Mısırbilimciler'i Negroid ve Kafkas ırkı aralarında çatışmalar olduğu konusuna zaman zaman götürmüşse de, Mısırlı insan kalıntıları araştırmasında hayli belirli bir süreklilik vardır. 18. yüzyıl sonunda öncü antropolog Johann Friedrich Blumenbach, Mısırlılar arasında üç temel fiziki tip olduğu sonucuna varmıştır: (1) "Etiyopyalı", (2) "Hindu'ya yakın" ve (3) "Etiyopyalı" ve "Hindu" karışımı.

Blumenbach'ın çalışmaları sayesinde pek çok 19. yüzyıl antropologu Mısır ile Güney Asya arasındaki muhtemel ırksal bağlantıyı vurgulamışlar ve 20. yüzyılın başında pek çok antropolog da (kafatası ölçülerine dayanan) bir "ırksal benzerlik katsayısı" kullanarak, Mısırlı ve Güney Asyalı tipler arasında

böyle bir bağ bulunduğu konusunda bilimsel kanıt sağlama iddiasında bulunmuşlardır. Bu katsayının istatistiki geçerliği daha sonra gözden düşmüşse de, 1990'larda Mısır iskeletleri üzerinde yapılan analizler, eski Mısır halkının Sahra-altı Afrika halklarından çok, Avrupa ve Güney Asya halklarıyla daha güçlü bağları olduğuna işaret etmektedir.

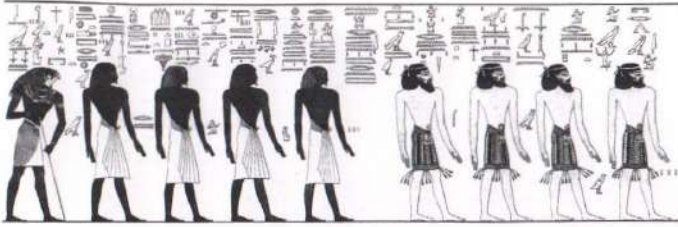
Buna ek olarak, son antropolojik araştırmalar, Mısır fiziksel tipinde giderek artan bir kuzey-güney değişiminin, iki ayrı türün (yani Negroid ve Kafkas ırklarının) karışmasının bir göstergesinden çok, fiziki tipin enleme ve yerel koşullara uyarak çevresel değişikliklere uyumunu gösterdiğini ortaya çıkarmıştır. Amerikalı antropolog C. Loring Brace bu nedenle şöyle demektedir: "Mısırlılar'ı 'siyah' ya da 'beyaz' bir kategoriye sokmanın biyolojik bir mazreti yoktur... Eski moda 'ırk' kavramı eski ya da günümüz Mısır'ının insani biyolojik gerçeği ile başa çıkmakta yetersizdir."

Mısırlılar'ın Dünya Görüşü

Şu halde Mısırlılar kendilerini nasıl görüyorlardı? Bu soruya ilk önce Mısırlılar'ın resim ve heykellerde kendilerini nasıl gösterdiklerine ve ikinci olarak da "yabancıları" nasıl resmettiklerine bakarak bir ce-

vap verebiliriz. Diğer pek çok kültürde olduğu gibi, Mısırlılar da kendilerine ait kimlik duygusunu, en önce kendilerini Mısır dışındaki diğer halklarla kıyaslayarak kazanmışlardır. Mısırlılar'ın kendilerini ve yabancıları resmetmelerine bakacak olursak, tarihlerinin büyük bir bölümünde kendilerini siyah, yün saçlı Afrikalılar ile soluk tenli, sakallı Asyalılar arasında bir yerde gördükleri anlaşılmaktadır.

Yeni Krallık firavunları I. Seti ve III. Ramses'in Krallar Vadisi'ndeki mezarlarında güneş-tanrı Ra'nın hâkim olduğu evrendeki çeşitli insan tiplerini temsil eden resimler vardır. Bunların arasında kızıl-kahverengi tenli Mısırlılar, siyah derili Nühyeliler ve daha açık tenli Libyalılar ve Asyalılar'la kesin bir ilişki oluşturmaktadır. Bu eski etnik karakterler ten rengi ve diğer fiziki karakteristikler dışında çeşitli saç ve giyim biçimleriyle de ayrılmaktadır. Bu resimlerin işlevinin Mısırlılar'ın kendilerini dünyanın geri kalanına göre milli bir grup olarak tanımlama olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mısırlılar'ın kendileri de bu resimleri hiç kuşkusuz basitleştirilmiş stereotipler olarak görmüş olacaklardır. Mezarların ve tapınakların duvarlarındaki binlerce resimde halkın ağıttan koyu kahveye kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsadığı görülmektedir.

19. Hanedan firavunu I. Seti'nin mezarındaki rölyeflerde, Mısırlılar'ın ve Asyalılar'ın stereotipleri gösterilmiş.

Şu halde "Mısırlılar"ın kendilerini ırkçı olmayan, kültürel açıdan ayrı bir halk olarak gördükleri anlamı çıkartılabilir. Çünkü, fiziki görünüşlerine göre "yabancı" olmalarına rağmen sosyal ve politik açıdan Mısırlı kabul edilen pek çok birey örneği bulunmaktadır.

Klasik Dünyada Siyah İnsanlar

Yunan ve Roma yazarları için "siyahi" olmanın en yaygın ölçüsü Etiyopya idi. Etiyopyalılar ("yanık yüzlü insanlar") Klasik dünyanın bildiği en kara tenli Afrikalılar'dır ve onların Aristoteles, Xenophanes ve Ptolemaios gibi yazarların eserlerinde Mısırlılar ile nadiren karıştırılmaları önemlidir. Gerçekten de Manilius, *Astronomica*'sında insanları sadece bir siyahlık derecesine göre şöyle sıralar: Etiyopyalılar, Hintliler, Mısırlılar ve Magribiler. Strabon ise Etiyopyalılar'ın Güney Hintliler'ine ve Mısırlılar'ın Kuzey Hintliler'ine benzediklerini belirtir. Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın ten rengini ya da diğer ırksal karakteristiklikleri aşağılamak için tanımlamadıkları da aşikardır. Klasik dünyada insanları sınıflandırmada coğrafya ve etnik köken çok daha önemli yöntemlerdi. Ancak Klasik yazarlardan çoğu zaman bağlam dışında yapılan, dikkatle seçilmiş alıntılar, tartışma ortamı yaratmak isteyen modern yazarlar tarafından konuyu bulandırmak için sık sık kullanılmıştır.

Sonuç

Öyleyse soruyu bir kez daha sormamız gerekir: Eski Mısırlılar kimlerdi? Günümüzde elde olan kanıtlara dayanarak bazı gerçekler kesinlikle söylenebilir. Bir kere, başta da belirtildiği gibi, Mısır, Ortadoğu ve Akdeniz'e yakın ilişki kurabilecek bir Afrika ülkesidir ama Afrika kıtasının da coğrafi ve ırksal köken olarak ayrılmaz bir parçasıdır. İkincisi, Mısırlılar'ın dilinin başlangıçta Afrika kökenli olduğu ama sonra giderek Sami dillerinden (özellikle Yeni Krallık Dönemi ve sonrasında) etkilendiği anlaşılmaktadır. Üçün-

cüsü, fiziki görünüşleri bakımından eski Mısır'dan ve Klasik sanat ve edebiyatından kalma pek çok kanıtla bakarak, aşağı Nil Vadisi halkının ırksal ve etnik bakımdan karışık olduğu ve güncüde tam Negroid bireylerden kuzeyde daha soluk tenli ve düz saçlı Kafkas tiplerine kadar bir çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. Dördüncüsü, Firavunlar Dönemi geleneksel Mısır resimlerinde Mısırlılar kendilerini Afrika, Asya ve Kuzey Akdeniz insanlarından ayırmak için, öncelikle ten rengi ve saç tiplerine dayanan bir ırksal stereotipleme kullanmışlardır.

Sonuncusu ve belki de en önemlisi "siyahi" insan kavramı bizim yaptığımız çağdaş bir sınıflandırmadır ve bunu eski çağın bağlamında kullanmaya kalkışmak yalnızca kavram karışıklığına yol açar. Mısır'ı "beyaz" bir uygarlık olarak tanımlamak için "beyaz Anglosakson Protestan" bir kompo olmadığı gibi, "siyahi" bir uygarlık olarak tanımlamak için de herhangi bir bilimsel neden yoktur. Eski Mısırlılar çağdaş "siyahi" kavramını anlamayacaklardı ve kendileri "Mısırlılık"larını asla yalnızca ırksal terimlerle tanımlamayacaklardı. Eski Mısır'ın kültürü ve arkeolojik geçmişi pek çok ırksal grubun etkileşiminin ürünüydü. Diğer bir deyişle, Mısırlılar siyah, kahverengi ya da beyaz değil, yalnızca Mısırlı'ydılar.

Günümüz Mısır'ının Etnik Yapısı

Çağdaş Mısır halkının büyük çoğunluğu Hami ve Sami halkların karışımına dayanan çok homojen bir etnik grup oluşur. Tarih boyunca çeşitli istilalara uğrayan Nil Deltası'nda bir bileşim, belirli yabancı ögeler de taşır. Nil Vadisi'nde oturan Saidiler, eski göçebe topluluklarla karışmanın ürünü olan farklı bazı fiziksel özellikler gösterirler. Daha güneydeki Nübycliler, bir ölçüde Arap kökeni taşımakla birlikte, belirgin özelliklerle ayırt edilen yerli kimliklerini korumuşlardır. Sina'da ve Doğu Çölü'nün kuzeyinde oturanlar, genellikle yakın dönemde göç etmiş Araplar'dan oluşur.

Piramitler ve Dikilitaşlar

Nasıl Yapıldı?

Zaman: İÖ 2551-100

Mekân: Mısır

32

Piramit merdiven basamağı gibi sıra sıra inşa edilmişti. Bu şekilde tamamlanınca kalan taşları yerlerine kısa tahta kütüklerden yapılma makinelerle kaldırdılar.

HERODOTOS, İÖ YAKLAŞIK 430

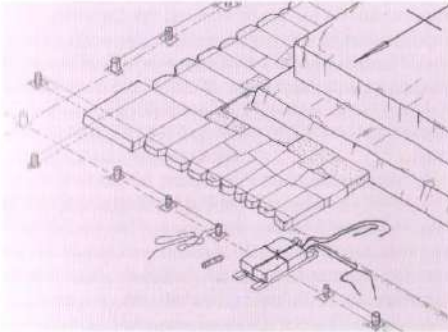
HERODOTOS'UN YAŞADIĞI ZAMANLAR-
DAN bu yana Mısırlılar'ın piramitleri nasıl inşa edip dikili taşları nasıl kaldırdıkları hakkında pek çok tartışma yapılmıştır. Ne yazık ki, Mısırlılar'dan günümüze bu konuları anlatan fazla bir belge kalmadığından, ortaya atılan bütün kuramlar, ancak deneysel arkeolojiyle sınanarak inanırılık kazanabilmektedir. Taşların ham olarak taşocaklarından çıkarılması, yontulması ve yontulmuş bu taş blokların ve dikilitaşların nakliyesi konularında pek çok yantılanmamış soru varsa da, belki de en büyük esrar, piramitlerin ve dikilitaşların gerçekten hangi tekniikle yapıldığıdır.

Piramitleri Nasıl O Kadar Düzgün Olarak İnşa Edebildiler?

Mısır'da modern arkeolojinin tartışmasız babası olan Flinders Petrie, 1880-2'de hepsi de İÖ üçüncü binyılın ortalarında yaşamış 4. Hanedan hükümdarlarından Keops, Kefren ve Mikerinos'un (büyük ölçüde angarya yöntemiyle inşa edilen) piramitlerinin

bulunduğu el-Gize platosunda çok titiz bir araştırma başlatmıştır. Bulguları arazinin belki de bir ızgara gibi hendekler kazıp bunları suyla doldurarak ve sonra da çevredeki "taş adalar"ı istenilen düzeye indirerek düzeltildiğini akla getiriyordu. Yüz yıl sonra Amerikalı Mısırbilimci Mark Lehner, el-Gize piramitlerinin çevresindeki kaya tabakasına açılmış çeşitli delik ve hendeklerin krokisini çıkarttı ve bu hassas düzleştirme işinin arazinin tümünde değil, piramitin en alt taşlarının yerleştirileceği yerin kenarında dar şeritlerde yapıldığı kanısına vardı. Gize piramitlerinin her birinin ortasında masif bir kaya kütlesi bulunmaktadır (bunlar piramitlerin içinde birkaç yerde görülebilir). Bu doğal kaya göbekleri, inşaatçıların tam bir dörtgen elde etmek için köşegenleri ölçmelerini de engellemiş olabilir.

Günümüze kalan aletlerden anladığımıza göre Mısırlı mimarlar, kadastrocular ve inşaatçılar özellikle iki alet kullanmaktaydılar: Düz çizgileri ve dik açıları yapmak ve yapıların köşe ve kenarlarını astronomik düzenlemelere göre yerleştirmek için *merk-*

Sakda Piramit yapımının erken bir aşamasını gösteren kroki. Piramitin kenarlarının tabanına birbirine paralel çakılmış kazıklar ayar ve düzleme için kullanılmış olabilir. *Atta* Ahşap bir beşik modeli. Günümüze kadar tam boyutlu örnekler kalmamışsa da, piramit bloklarının nakli için bunların kullanılmış olması mümkündür.

het ve *bay*. İngiliz Mısırbilimci I. E. S. Edwards, gerçek kuzeyin, herhalde batıda ve doğuda belirli bir yıldızın doğuş ve batış noktasını ölçüp sonra bu iki nokta arasındaki açıyı iki eşit parçaya bölerek bulunduğunu iddia etmiştir.

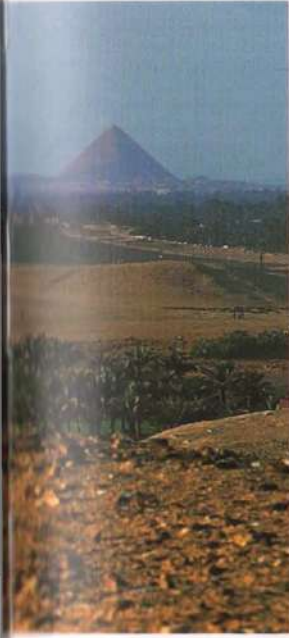
Daha yakın zamanlarda Kate Spencer, Büyük Piramit'in mimarlarının, kuzey kutbu çevresinde dönen iki yıldızın (Büyük Ayı ile Küçük Ayı'nın) Kcops piramitinin inşa edildiği sanılan İÖ 2467 yılında bir hizada olduğunu görmüş olabileceklerini ileri süren ikna edici bir kuram geliştirmiştir. Daha önceki ve sonraki piramitlerin yönlerindeki hataların, bu hizanın gerçek kuzeyden sapma derecesiyle bağlantılı olması da bu varsayımı desteklemektedir.

Piramitler Nasıl İnşa Edildi?

Sakkara'daki ve Gize'deki günümüze kalan kanıtlar (özellikle de tamamlanmamış piramitlerden) taş blokları piramitler üzerindeki nihai yerlerine kaldırmak için en az beş farklı rampa sisteminin kullanıldığını göstermektedir. En kolay ve en aşikâr yöntem doğrusal rampadır (Sakkara'da 3. Hanedan'ın Sekhemkhet

piramitinde kullanılmış olabilir). Ancak genelde bu rampalar için gereken genişlik, bunların seyrek olarak kullanılmış olduğu anlamına gelir. Piramitin bir yüzünde dar basamaklardan oluşan merdiven rampası ise diğerlerinden daha dik bir açı gerektirecektir. Bu tipin izleri Sinki, Meidum, Gize, Ebu Ghurob ve Lisht'te bulunmuştur. Belki de I. Anasatasi'nin 19. Hanedan papirüsünde anlatılan sarmal rampaya başlıca itiraz bunun neyin üzerine dayanacağı ve piramitin büyük bir kısmı sarıldığı takdirde düzeltme hesaplarının ve kontrollerin nasıl yapılacağı sorusudur. Piramitin bir yüzünde zigzaglı bir yol basamak piramitlerinin yapımında en etkili yol olacaksa da, Sakkara, Sinki ve Meidum basamaklı piramitlerinde bunun kullanıldığını gösteren bir iz rastlanılmamıştır.

İç rampa izleri Ebusir'de Sahure, Niuserre ve Neferrirkare'de ve Sakkara'daki Pepi II'de görülmektedir ama iç doldurulduktan sonra yine de bir tür dış rampa gerekecekti. Piramitin içinin teraslı olmasının piramitin kenarında basamak basamak daha küçük rampalar dizisinin kullanılmasını daha uygun yapacağı iddia edilmiştir. Dış kaplama yapıldığında bun-

Sağda 18. Hanedan'ın üç dikilitaşından ikisi hâlâ Karnak'ta Amon Tapınağı'ndaki orijinal mekânlarındadır.

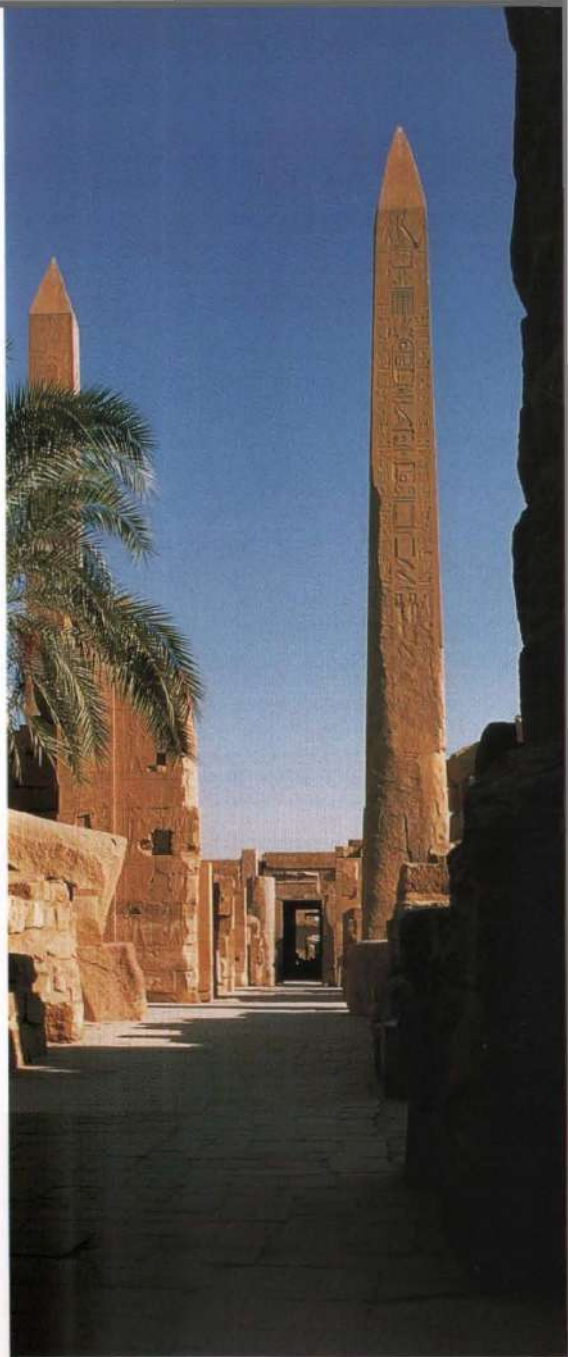
Not: Ebusir'de 5. Hanedan piramitleri. Arkada Gize'deki 4. Hanedan öncelleri. Eski çağlarda piramitlerin dışlarını örten ince kireçtaşı tabaka alınmışsa da, bunların ana blokları günümüze kadar kalmıştır.

ların kalıntıları hiç kuşkusuz kaybolacaktı. Piramit-ten vadideki tapınağa uzanan geçitlerin de rıhtım-dan inşaat yerine inşaatçı rampası olarak kullanılmış olması da mümkündür (rıhtım, Nil'e bir kanalla birleştirilmişti).

Kullanılan rampa tiplerinin sortunu dışında tartış-malar, taş blokların yerlerine kaldırılma yöntemleri üzerinde de yoğunlaşmıştır. Mısırlılar vinç ya da pa-langı yöntemleri kullanmadıkları için, blokları yer-lerine yerleştirmede ahşap ve bakır kaldıraçlar kul-lanıldığı kabul edilmektedir.

Dikilitaşların Sırları Neydi?

Eski Mısır uygarlığının en belirgin ikonlarından biri, iğneyi andıran ve incelerek yükselen, tepesinde kü-çük bir piramit örneği bulunan (buna *pyramidion* ya da *benben*-taşı adı verilir) dikilitaştır. İlk dikilitaşla-rın Eski Krallık zamanında (İÖ 2575-2134) Helio-

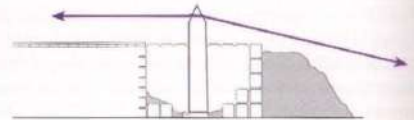
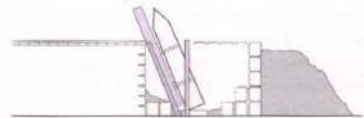
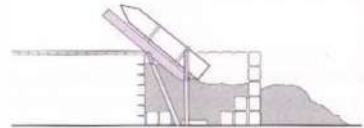
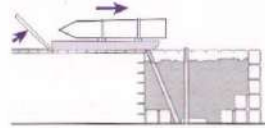

Assuan'daki tamamlanmamış dikilitaş 18. Hanedan'dan kalmış olmalıdır. Ciddi bir doğal kusur bulunmamış olsaydı, bu taş, dikilebilmiş en büyük dikilitaş olacaktı.

polis'de güneş tanrısı tapınağına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Yeni Krallık döneminde (İÖ yaklaşık 1550-1070) büyük monolitik örnekler, genelde Karnak ve Luksor'da olduğu gibi tapınakların önüne çift ter dikilirdi.

Yeni Krallık döneminden kaldığı sanılan tamamlanmamış bir granit dikilitaş, Assuan'ın kuzey taş ocaklarında hâlâ yatmaktadır. 41,75 metre boyu ve tahmin edilen 1150 ton ağırlığıyla bu dikilitaş, çıkarılmasının geç aşamasında tehlikeli bir jeolojik kusuru ortaya çıkarılarak bırakılmasaydı, dünyanın bir taşocağından çıkarılan en büyük taş olacaktı. Assuan dikilitaşını ilk inceleyen İngiliz Mısırbilimci Reginald Engelbach'ın yaptığı deneyler, bir insanın bazalt bir keski kullanarak ham dikilitaşın üzerinden, yarım metre cinde ve beş milimetre kalınlığında bir parça yontmak için bir saat çalışması gerektiğini ortaya koymuştur.

Dikilitaşlar'ın çoğunun boyutları ve ağırlığı, son aşamanın -taşı dengeli, dikey duruma yerleştirmenin- en tehlikeli riskini oluşturan sorundu. Ama dikilen taşlar gösteriyordu ki, bütün risklere rağmen, ortaya konan da, Mısırlılar'ın azimli ve tehlikeli teknolojik ustalıklarının başarısıydı. Mısırbilimciler'in ve mühendislerin, bunun nasıl başarıldığı hakkındaki görüşleri farklıdır. Mısır'dan kalma kesin bir bilgi yokluğunda ileri sürülen yöntemlerden birine göre, kaldıraçlarla birlikte temele doldurulan

taşların çıkarılmasıyla ve son birkaç derecede iplerle çekerek dikilitaş yerine oturtulur. Ancak bu teknik, yalnızca küçük örnekler için uygulanabilir bir yöntemdir. Daha büyük dikilitaşlar için ileri sürülen bir görüş ise dikilitaşın çok dik yapay bir rampadan yukarı çekilmesiye de, bu yöntem taşın kaidesine kayışını kontrol için, neredeyse imkânsız bir güç kullanımını gerektirir. Her kaidenin üzerinde dikilitaşın yerine yerleştirilmeden tam olarak ayar edilebilmesi için bir döndürme oyuğu yontulmuştur. Dikilen dikilitaşların tepeleri, eklenen elektrik deneni altına gümüş karışımıyla pırıl pırıl parlardı.

Engelbach, dikilitaşın huni biçimli ve kum dolu bir çukura kaydırıldığı fikrini ileri sürmüştür. Kum çukurdan kontrollü bir biçimde boşaltılınca, dikilitaş dikey durumuna getirilecekti. Bu kuram yukarıda sözü edilen 19. Hanedan'dan kalma I. Anastasi Papirüsü'nden esinlenmiştir. Papirüste bu durum, bir öğrenci kâtipin çözümleyeceği bir problem olarak sorulmuştur. Bu belgede şu emir de vardır: "Kızıl Dağ'dan getirilen efendinin anıtının altındaki nehir kumuyla doldurulmuş 100 bölme boşalt..."

Kuşçı sahayda, altta Çizimde, İngiliz arkeologu Reginald Engelbach'ın tasarladığı kum çukuru yöntemi görülmüyor. Dikilitaş kızak üstünde çukura çekilir. Kum boşaltılarak dikilitaş kaidesine oturtulur. Son dengeleme ve yerleştirme taşın tepesindeki iki yöne çekilen halatlarla yapılır.

Kuşçı Assuan'da granit taş ocaklarının yakınında çokuluslu bir arkeolog ve mühendis ekibinin yaptığı denemede dikilitaş yerleştirmek için sallama yönteminin kullanılması.

Dikilitaşlarla Deneyler

1999'da arkeologlar ve mühendislerden oluşan bir ekip, 25 tonluk yeni yontulmuş bir dikilitaşla iki farklı yöntem kullanarak deneyler yapmışlardır. Assuan'da yapılan birinci deneyde dikilitaş bir rampanın ucundan aşağı sarkıtmak için karmaşık bir halat ve kereste sistemi kullanılmıştır. Eksen olarak bir kütüğün ve karşı ağırlık olarak bir granit bloğun kullanıldığı deneyde, dikilitaşın sallanımı ek-seni rampanın ucuna tehlikeli bir biçimde yaklaştırdığı için deneme sonunda başarısız olmuştur.

Engelbach'ın kum çukuru deneyimi Massachusetts'de Boston yakınlarında yapılmış ve başarılı olmuştur. Bu yöntemde bir rampa önüne kumla doldurulan bir bölme yapılmıştı. Dikilitaş rampanın kenarından kaydırılmış, kum yavaş bir biçimde boşaltılarak dikilitaş dikey duruma getirilmiştir.

Dikilitaşların nakliyesi ve dikilmesi, bunların Londra, Paris ve New York'ta başarıyla dikildikleri ve teknolojinin Mısır'dakilerin döncüleriyle karşılaştırılmayacak kadar ileri olduğu 19. ve 20. yüzyılda bile güçlükler çıkarmıştır.

Günümüz dikilitaşlarının en tanınmış, 1884 yılında Washington D. C.'de inşa edilen George Washington anıtıdır. 169 metre yüksekliğindeki bu dikilitaşın tepesine asansörle çıkılmakta ve oradaki seyir yerinden çevreye bakılabilmektedir.

Sfenks Muamması

33

Zaman: İÖ yaklaşık 2500

Mekân: Gize, Mısır

Tek sesli ama önce dört, sonra iki, sonra üç ayaklı, yeryüzünde ya da gökyüzünde ya da denizde bundan daha değişik bir şey yoktur. Bu şey ayakları üzerine kalktığında gücü en zayıf, yürüyüşü en yavaştır.

SFENKS'İN OİDİPUS'A SORDUĞU BİLMECE

Sfenksle en çok ilişkilendirilen bilmece, Yunan efsanesinde Oidipus'un çözdüğüdür. Ancak el-Gize'deki piramitlerin yanında duran ve kötü ruhlu Yunan sfenksinin uzaktan akrabası olan Büyük Sfenks'i saran muammaların sayısı Oidipus'a sorulan bilmeceyi çocuk oyuncacı bırakacak kadar çok daha fazladır. Sfenks ne zaman yapılmıştır? Kim, ki-

min için yapmıştır? İçinde ya da altında gizli odalar var mıdır? Bu soruların muhtemel cevapları, arkeoloji, eski tarih ve jeoloji karışımı içindedir.

Sfenks Nedir?

Eski Yunanlılar sfenks kelimesinin "boğmak" (*Sphingein*) anlamına gelen klmeden türetildiğini sanmışlarsa da, gerçek kökeninin Mısır dilindeki *shesep ankh* ("yaşayan görüntü") olması daha muhtemeldir. Bu deyim heykeller için ve zaman zaman da Büyük Sfenks için kullanılmıştır. Mısır'da sfenksler genellikle aslan (güneş tanrıyla özdeşleşmiş bir simgedir) gövdeli ve çoğunlukla kraliyet başlığı giymiş insan başlı olarak yapılmıştır. Aslanın ve insanın birleşmesinin, kralın güneş tanrısı Ra ile birleşmesini simgelediği kabul edilmektedir. Mısır sfenksleri ile Yunan karşıtları arasındaki önemli bir fark, en eski Mısır sfenkslerinin hep erkek olmalarıdır. Orta Krallık döneminde ise ilk kanatlı sfenkler yapılmaya başlanmıştır.

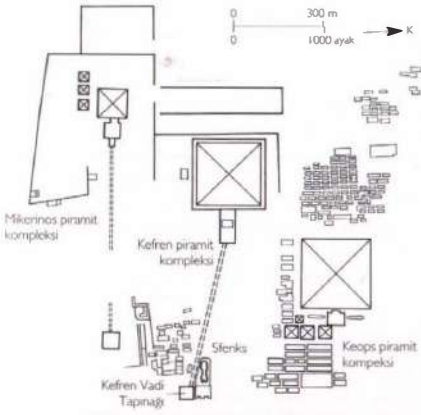
Büyük Sfenks'in Tarihçesi

Kefren piramitinin (İÖ yaklaşık 2500) geçidi yanında bulunan Büyük Sfenks 73 metre uzunluğunda ve 20 metre yüksekliğindedir. Taşocağından kalan bir kayaya tepesinden yontulmuştur ve sık sık üzeri temizlenip açığa çıkarılmışsa da, genelde hemen hemen tümüyle kumlar altında kalmıştır.

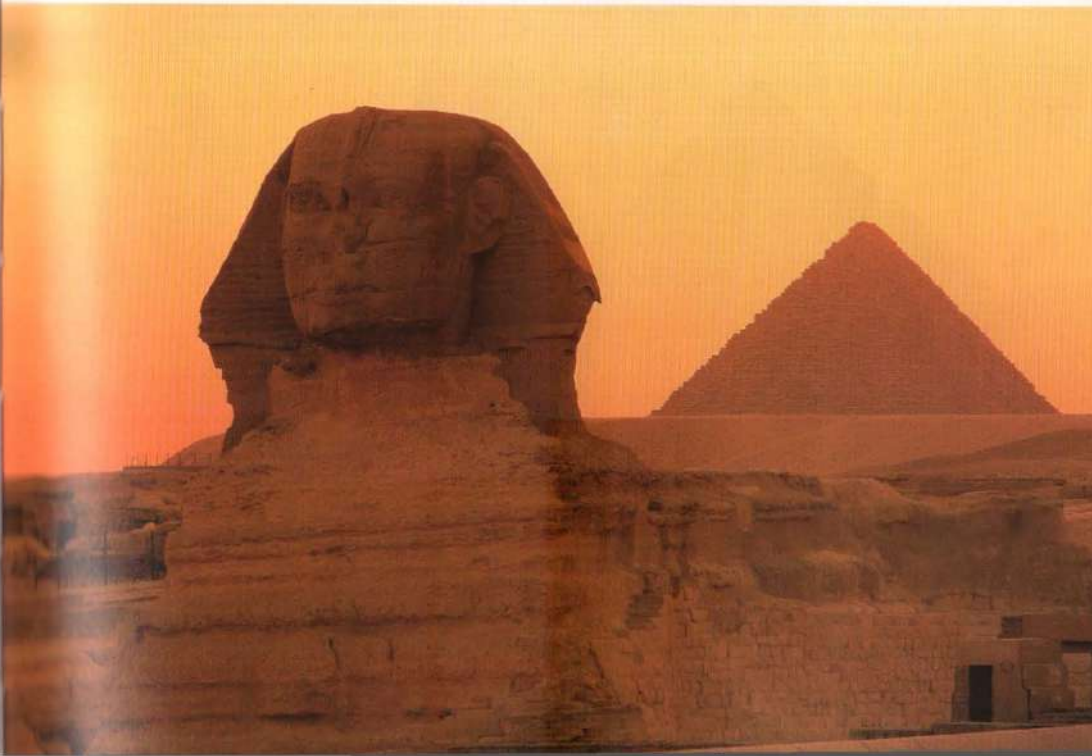
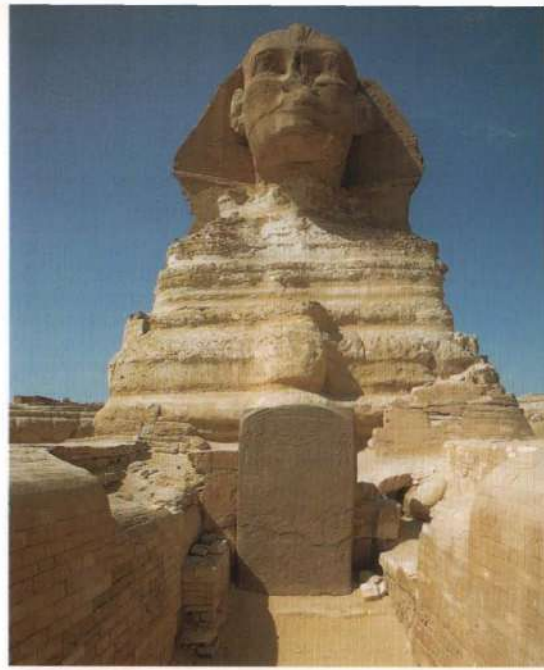
Sfenks'le aynı taştan yapılma, tamamlanmamış bir tapınak, 4. Hanedan zamanında (İÖ yaklaşık 2575-2465) anıtın önünde inşa edilmiştir. Bunun güneşin üç biçimi olan sabahları Khepri'ye, öğlenleri

Gize'deki Vadi Tapınağı'nda yeralan Kefren heykeli. Bu firavun, büyük olasılıkla Sfenks'i yaratan kişidir. Sfenks'in başı yapılırken firavunun başı örnek alınmıştır.

Üste Sfenks'in Kefren piramidinin Vadi Tapınağı yanındaki yerini gösteren el-Gize krokisi. *Sağda* Sfenks'in pençeleri arasındaki Rüya Kitabesi. *Alta* Sfenks'in çeşitli bölümlerindeki erozyon farklılıklarının, yontulduğu taş bloğun çeşitli jeolojik katmanlarından kaynaklandığı anlaşılmıştır.

Re'ye, ve akşamları Atum'a tapınmak için yapıldığı anlaşılmaktadır. (Bu senaryo, yukarıda verilen Yunan mitolojisinin sfenks bilmecesinde anlatılan insanın üç çağına şaşırtıcı bir paralellik göstermektedir.) Yeni Krallık'ta Sfenks, belki de gömülü Sfenks'in ufuktan doğan dev bir hükümdarın başına benzediği için Horemakhet ("Ufuktaki Horus") ile özdeşleştirilmişti. Sfenks'in üstünü örtmüş kumdan en ünlü temizleniş, IV. Thutmosis (İÖ yaklaşık 1400) tarafından Sfenks'in tam önüne dikilen "Rüya Kitabesi"nde kayıtlıdır. Burada genç prense rüyasında, eğer Sfenks'i örten kumlardan kurtarırsa, hir sonraki kral olacağına söz verildiği yazılmıştır.

Daha 18. Hanedan'dan başlayarak (İÖ yaklaşık 1550-1307), Sfenks kireçtaşı ile giydirilerek onarılmaya başlanmış ve ayakları arasına ayakta duran bir hükümdar heykeli eklenmişti. Son yıllarda, burnunu yüzyıllar önce kaybeden heykelin giderek yıkılması konusundaki kaygılar artmıştır.

Sfenks'in kayıp sakalının parçaları Giovanni Battista Caviglia ve daha sonraki kazıcılar tarafından toprak altından çıkarılmıştır. Sakalın parçalarından parçalar, British Museum ile Kahire'deki Mısır Müzesi'nde sergilenmektedir. Yakın zamanlarda erozyon ve yükselen yer suları bir sorun olmuştur ve höl-

ge, bilimadamları tarafından heykelin çürümesinin nedenlerini tespit etmek üzere yakın bir ekolojik inceleme yapılmıştır.

Sfenks KaçYaşındadır?

Sfenks'in çevresi 4. Hanedan hükümdar piramitleri ve kraliyet memurlarının mastaba-mezarlarıyla sarılı olduğundan, onun da aynı tarihte yapılmış olacağı varsayılmıştır. Auguste Mariette'in 1853'te, yakınlardaki 4. Hanedan hükümdarı Kefren'in Vadi Tapınağı'nı ortaya çıkarması, heykelin yaratıcısının o firavun ve Sfenks başının onun yüzü olduğu iddialarının ortaya atılmasına neden oldu. 18. Hanedan Rüya Kitabesi'ndeki yazıda Kefren'e bir atıfta bulunulmuş olabilir. Sfenks başının çeşitli unsurları, başlığı ve genel fizyonomisi 4. Hanedan'ın kraliyet heykelleriyle kıyaslanabilir şeylerdir.

Ancak arkeoloji ve sanat tarihine dayanan hu inandırıcı tarih belirleme kanıtları, 1992'de Amerikalı jeolog Robert Schoch'un, Sfenks kayası ile çevresinin 4. Hanedan'dan en az 2500 yıl önce yağmur

Alta Halen büyük bir kısmı kumlara gömülü olan Sfenks, 18. yüzyıl sonlarında Napolyon'un Mısır seferine katılan ressamların taşbaskı çizimlerinde böyle resmedilmişti.

suları nedeniyle erozyona uğramış olduğunu gösteren kanıtlar bulunduğunu söylemesiyle geçici bir süre sarsılmıştı. Schoch bu erozyonun Sfenks'in gövdesi yontulduktan sonra gerçekleştiğini söylemiş, sonra böyle bir şeyi yaratacak yağmurların ancak Neolitik Dönem'de, İÖ 7000 ile 5000 yılları arasında gerçekleşebileceğini ve üçüncü olarak da heykel ile tapınağının iki aşamada yapıldığını iddia etmişti. Sanat tarihi açısından başın daha genç olmasına da bir 4. Hanedan hükümdarı tarafından yaptırıldığı ya da yeniden yontulduğu açıklamasını getirmiştir.

Sfenks'in geleneksel Mısırbilim tarihlemesine destek, başka bir Amerikan jeologu olan James Harrell'den gelmiştir. Harrell, erozyonun Nil'in taşan sularının getirdiği ıslak kumlarla oluşabileceğini ve ayrıca arazinin topografisinin, yağmur sularının Sfenks'e doğru akmasına neden olacağını, böylece Eski Krallık zamanındaki yağışların Schoch'un gözlemlediği erozyon etkilerini yaratabileceğini iddia etmiştir.

Şimdi Sfenks'in bilgisayarla tamamlanmış durumu. Yeni Krallık heykeli, Sfenks'in pençeleri arasında.

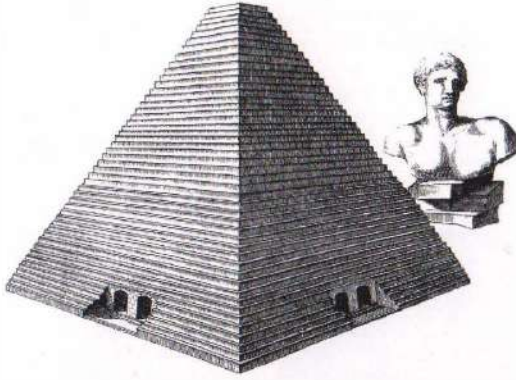
1980'li yıllarda Sfenks'in gayet zahmetli bir iş olan fotogrametrik bir taramasını yapmış olan Mark Lehner, Schoch'un iddialarının bazılarını ve bu arada Sfenks'in ve tapınakların iki aşamada inşa edildiği iddiasını reddetmiş, bunun eski Mısırlılar'ın bilinen inşaat yöntemlerine tümüyle aykırı olduğunu belirtmiştir.

Sfenks'in batı ucundaki bir bölmede tipik bir 4.

Hanedan çömleği ile üzerinde bakır izleri olan taş çekiçler bulunmuştur. Bundan da, İÖ 4.

binyıldan önce Mısır'da bulunmayan bu tür aletlerin anıtı yontmak için kullanıldığı sonucu çıkarılmıştır. Bunun dışında 4. Hanedan çömleklerinin bulunduğu katmanın hemen üstünde, tamamlanmamış Sfenks tapınağı için hazırlanmış büyük bir taş blok bulunmuştur.

Mısır'ı hiç ziyaret etmemiş 17. yüzyıl civiziti Athanasius Kircher'in hayalindeki, Klasik biçimli sfenks.

Lehner, son olarak Kefren piramitinden çıkarılan büyük boyutlu çok sayıda heykelin de, Sfenks'in yaratıcısının o olduğunu gösterdiğini iddia etmektedir.

Sfenks'in İçinde Gizli Odalar Var mı?

Orta Çağdan başlayarak Sfenks'in altındaki gizli odalar hakkında hikâyeler anlatılmaya başlanmıştır. İki Arap yazarı (el-Makrizi ve el-Hüdaî) Sfenks'in altında her biri üç piramitten hirine giden üç geçidin bulunduğu bir odayı tarif etmişlerdir. Bu hikâyeleri duyan ilk Avrupalı gezginlerden Johannes Helferich (1579), başa kadar giden bir tünel olduğunu anlatınca, eski rahiplerin, tapınanları bu yolla Sfenks'in sözlü kehanetlerde bulunduğu inandırdıkları söylenmiştir. Ancak Helferich'in anlatımına eşlik eden tahta basmadaki çizimde Sfenks'in sanki Yunan Sfenks'inin dışışımı gibi memeli olarak gösterilmesi bu gezginin güvenilirliğini zedelemiştir.

Caviglia (1816), Gaston Maspero (1881-1914), Emile Baraize (1926-34) ve Selim Hasan'ın (1936-8) arkeolojik araştırmaları, Sfenks'in ne altında ne de tapınaklarında gizli odalar olmadığını ortaya çıkarmıştı. Heykel ile gizli bilgilerin bulunduğu toprak altında gömülü bir oda arasında ilişki 1930'larda Amerikalı medyum Edgar Cayce tarafından bir kere daha ortaya atıldı. Cayce, Atlantis'in bilgeliğinin Sfenks'le ilişkili bir yeraltı belgeler salonuna yerleştirildiğini ve bunun 20. yüzyılda yeniden keşfinin büyük bir felaket getireceğini iddia etmişti. 1977-8 ve 1992-3'te yapılan dirençlilik araştırmalarında Sfenks civarında anormallikler (belki de boşluklar nedeniyle elektrik direncinde oynamalar) ortaya çık-

mışsa da, daha sonraki elektromanyetik taramalarda bu anormalliklerin doğal çatlaklar ve boşluklar olduğu ortaya çıkmıştır.

Mark Lehner'in Sfenks araştırmaları, çeşitli inşaat aşamalarının ve heykelin eski ve çağdaş restorasyonlarının daha kapsamlı olarak anlaşılmasını sağlamıştır. Lehner, Sfenks'le ilişkili üç geçit olduğunu saptamıştır. Bunlardan biri, başın hemen arkasına, boynun üst kısmına Albay Richard Vyse tarafından 19. yüzyılda delinmiş küçük bir baca deliğidir. Diğer ikisinin tarihleri bilinmemektedir ve bunlarda herhangi bir insan yapısı eşyaya ya da yazıta rastlanılmamıştır.

Böylece kanıtlar Sfenks'in ne Neolitik bir anıt ne de Atlantis'le ilgili bir dosya dolabı olmadığını göstermiştir. Ancak onun neden ve kimin kim için yaptığını ile Eski Krallık kayıtlarında neden bir kayda rastlamadığımız muammalarını çözene kadar Mısır heykellerinin bu en büyüğünü saran esrar havası devam edecektir.

Eski Yunan'da sfenks İÖ 1600 dolayında ortaya çıktı. Yunanistan'a sfenks Asya'dan gelmişti ama görünümü daha değişti. İÖ 1200'den sonra 400 yıl boyunca Yunanistan'da hiçbir yerde rastlanmayan sfenksler, Asya'da, Tunç Çağı'ndakilere benzer biçim ve pozlarda varlıklarını sürdürdü. 8. yüzyıl sonunda sfenks kavramı, Eski Yunan sanatında yeniden ortaya çıktı ve 6. yüzyılın sonuna değin yaygınlığını korudu. Çoğu zaman doğu özellikleri taşıyan bu sfenkslerin doğu kaynaklı olduğu açıkta, Tunç Çağı'ndakilerin devamı olamazdı.

Altta Sfenks'in modern fotogrametrik taraması heykelin bütün ayrıntılarının krokisini çıkartmıştır.

Punt Ülkesi Neredeydi?

Zaman: İÖ yaklaşık 2450–1170

Mekân: Somali/Sudan/Etiyopya?

Yüzümü tanyerine çevirerek sana bir harika yarattım. Bütün kokulu çiçekleriyle Punt topraklarını senden huzur istemek ve senin verdiği havayı solumaları için sana getirdim.

III. AMENHOTEP'İN MEZAR TAPINAĞINDAKİ KİTABEDEN

KRAL SAHURE'NİN HÜKÜMDARLIĞINDAN (İÖ yaklaşık 2450) III. Ramses zamanına kadar (İÖ yaklaşık 1170), en az bin üç yüz yıl eski Mısırlılar düzenli olarak Punt diye bildikleri bir bölgeye ticari seferler yapmışlardır. Punt'un Mısır'ın güneyinde bir yerde olduğu bilinmekteyse de, çağdaş bilimadamları bunun tam yerini ve Mısır ticari heyetlerinin hangi kara ve deniz yolundan gittikleri konusunu uzun zamandır tartışmaktadırlar.

Punt ülkesi ve halkı hakkındaki bilgimiz metinlerden ve resimlerden gelmektedir. Resimlerde çizilmiş sahneler ve kazınmış yazılar, tüccarların oraya altın, aromatik reçineler, ince tahtalar, fildişi ve vahşi hayvanlar (zürafa, maymun ve babunlar) gibi egzotik şeyler almak üzere gönderildiğini göstermektedir. Bazı Yeni Krallık tapınak ve mezarlarındaki resimlerde Puntlar, koyu kızıl tenli ve ince yüz hatlı insanlar olarak gösterilmiştir. Bunlar daha eski dönemlerden kalma resimlerde uzun saçlıyken, 18.

Hanedan sonrasında başlayarak daha kısa saçlı olarak resmedilmişlerdir.

Punt, bir zamanlar günümüz Somali'si olarak düşünülmüşse de, artık Punt Ülkesi'nin, resimlerdeki ve rölyeflerdeki bitki ve hayvanların daha çok bulunduğu Güney Sudan'da ya da Etiyopya'nın Eritre bölgesinde olduğu iddia edilmektedir.

Kraliçe Hatşepsut'un Punt Resimleri

Kraliçe Hatşepsut'un Deyr el-Bahri'deki tapınağındaki çok iyi işlenmiş bir dizi sahne, belki de uzun bir hareketsizlik döneminden sonra Puntlar'la ticaret anlaşmasının yeniden başlamasını kutlamak için yapılmıştır. Resimlerde gayet belirgin olarak, Puntlar'ın direkler üzerinde duran konik biçimli ve

Deyr el-Bahri'de Hatşepsut Tapınağı'ndaki rölyeflerde Punt hükümdarı Parahu ile karısı Ati (solda) ve kadını taşıyan semerli eşek (sağda) görülüyor. Bu dönemde Mısırlılar ata ya da eşeğe fazla binmiyorlardı.

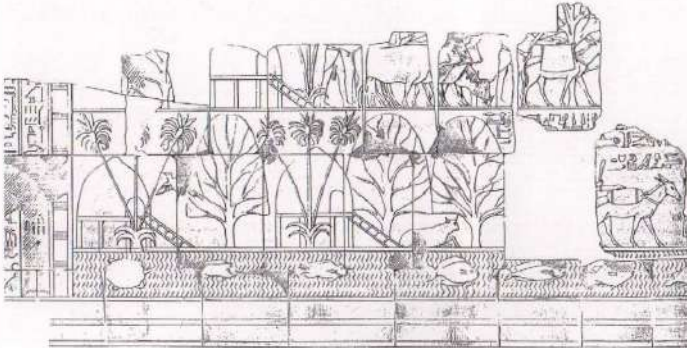
Sağda Punt'un tahmin edilen üç yerini gösteren harita. Güneydeki Somali artık pek muhtemel görünmemektedir. Ülkenin Eritre ile Sudan arasında bir yerde olduğu sanılmaktadır.

Üstte Sudan'da günümüzde bir Dinka köyü. Direkler üstündeki evler Kraliçe Hatşepsut'un Deyr el-Bahri'deki tapınağındaki röliyelerdeki Punt evlerinin tıpkısıdır.

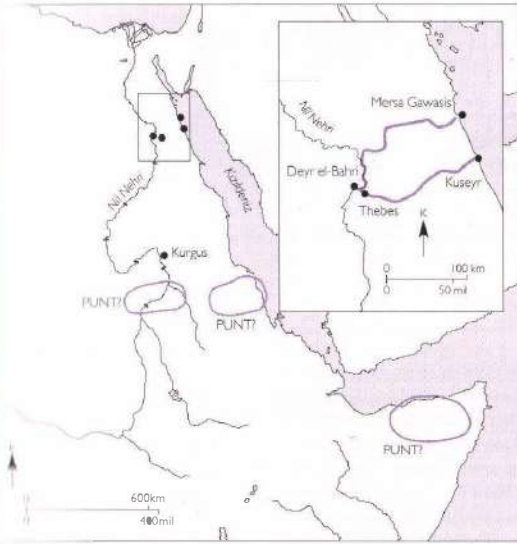
merdivenle girilen saz kulübeleri görülmektedir. Deyr el-Bahri'de tasvir edilen bitkiler arasında palmiyeler ve mür ağaçları da vardır ve bu sonuncular mürüsafi çıkarılması için parçalanmaya başlamışlardır.

Punt hükümdarı (Mısırlılar'dan uzun sakalı ve garip giysileriyle ayrılmaktadır) Mısırlı ticaret hey-

tini karşılamaya çıkmıştır. Hükümdarın adı Parahu olarak verilmekte ve Puntlular'ın tek lideri olduğu ima edilmektedir. Ancak pek çok başka yazıtta da, Mısırlılar'ın Punt'ta her biri kendi liderlerine sahip farklı gruplarla karşılaştıkları belirtilmektedir. Aşağı ve yukarı Nübye halkları da aynı şekilde, farklı adlar taşıyan kabileler arasında bölünmüştür. Parahu'nun bir reislikler konfederasyonun başı ya da Mısırlılar ile Punt'un daha iç bölgeleri arasında aracılık yapan bir kıyı kabilesinin temsilcisi olması mümkündür.

Hatşepsut'un tapınağındaki röliyelerden bir sahnede direkler üzerindeki evler görülüyor. Balıklar, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda bulunan balıklardır. Kraliçe Hatşepsut'un askerleri Punt'tan mür ağaçları getirmişlerdir ve bunlar, bulunan ağaç çukurlarına bakılırsa Deyr el-Bahri'de ekilmiştir.

Punt Ülkesine Denizden mi Gidildi, Karadan mı?

Ticaret kafilelerinin Thebes'ten Punt'a iki aşamada gittikleri kabul edilmiştir: Önce Doğu Çölü'nden yaya geçilip sonra teknelerle Kızıldeniz kıyısından aşağı (teknelerle Kuseyr'den ya da Mersa Gawasis'den binilmiş olacaktı). Deyr el-Bahri resimleri en azından büyük bir Punt seferinin tekneyle gidiş gelişlerini doğruluyorsa da (Hatşepsut'un filusunun çevresindeki balıklar nehirden çok deniz türleridir), bazı seferlerin 4. Şelale'ye kadar Nil'den gidip, sonra Kurgus kalesi yakınlarında Puntlular'la ticaret ya-

pılması ya da oradan kara yoluyla Punt'a (ya da Punt ile Nübye arasındaki bir bölgeye) gidilmiş olması da mümkündür.

Kızıldeniz yolculuğu varsayımına karşı Nil Nehri ile kara yolculuğu varsayımını ortaya atan, Amerikalı Mısırbilimci Louise Bradbury'dir. Bradbury, III. Thutmosis ve II. Amenhotep dönemlerinin Başhazinedarı Min'in 18. Hanedan mezarındaki resimlerde, Min'in Kızıldeniz'den çok nehir ulaşımına uygun düz sallarla gelmekte olan Puntlular'la yapılan bir ticaret seferinin başında olmasına işaret etmiştir. Hammamat Vadisi'nin doğusundaki Yeni Krallık yazıtlarının yokluğunun, bu kara ve/veya Kızıldeniz yolunun sık kullanılmadığının kanıtı olacağını belirtmektedir. Oysa Kurgus'ta 18. Hanedan'dan kalma duvar resimlerinde, burasının Puntlar ve Mısırlılar için işlek bir ticaret yeri olduğu görülmektedir.

Punt bir ticari ortak olarak sağlam bir biçimde yerleştikten sonra bile bir tür uzak Shangri-La olarak görülmeye devam etmiştir. Orta Krallık döneminin "Gemisi Batan Denizci" hikâyesinde kahraman, kendisini Punt kralı olarak tanıtan ve mürrüsafi veren tılsımlı bir yılanla karşılaşır.

Ancak Yeni Krallık'ın (İÖ 1070 yılları) son bulmasından sonra Mısır kayıtlarında Punt'tan çok az söz edilir. Bölgeye ilişkin en son gönderme, bir 26. Hanedan (İÖ 600) kitabesinde bulunmaktadır. Burada bile ticaretten çok iklim ön planda tutulmakta ve Punt Ülkesi, aşırı yağışın Mısır'da Nil'in taşkınlarına neden olacağı dağlık bir bölge olarak tanımlanmaktadır.

Altta Ebusir'de Sahure mezar tapınağında bu rölyefte, İÖ 2450 yıllarında Mısır gemileri Punt seferinde.

Tutankhamon Öldürülmüş müydü?

Zaman: İÖ yaklaşık 1323

Mekân: Thebes, Mısır

Kocam öldü ve oğlum yok... Korkuyorum.

ANKHESENAMUN, MİSİR KRALİÇESİ, TUTANKHAMON'UN DUL KARIŞI, İÖ YAKLAŞIK 1323

MİSİR FİRAVUNU TUTANKHAMON'UN (İÖ 1333-1323) mezarının 1922'de Howard Carter tarafından bulunması, entelektüel dünyanın gözlerini kamaştırmıştı. Mezarın dört odasından çıkan

2000'den fazla nesne, Mısır'ın eski gücünün zirvesinde bir hükümdarın, inanılmaz servetini ortaya koyuyordu. En şaşırtıcı şeylerden biri de, kralın 10 kilo som altından yapılmış iç tabutu ve onun içindeki mumyasıydı. Ceset çok kötü durumda olmasına rağmen, kral hakkında önemli bir gerçeğin bilinmesini sağlamıştı: Tutankhamon 20 yaşında ölmüştü.

İlk otopsi, tabutlar hemen açıldıktan sonra 1925'te Dr. Douglas Derry tarafından yapıldı. Derry "sol

Solda Tutankhamon'un mezarından çıkan en büyük hazinelerden biri, çocuk kralın yaldızla kaplı ahşap tabutudur. Bu başka bir kral için yapılmış ama Tutankhamon'un mezarında bulunan pek çok eşya gibi onun için kullanılmıştır.

Sağda Tutankhamon'un mumyası. Cesette göğüs kafesinin ön kısmının olmaması gibi bazı olağandışı görünümeler vardır. Bu, kolların karın bölgesi üzerinde kavuşturulmasıyla ilgili olabilir. Diğer kral mumyalarında kollar, göğüs üzerinde kavuşturulmuştur.

yanakta... yuvarlak bir çöküntü ve onu dolduran deride bir yara izi" buldu. "Bu çöküntünün çevresindeki derinin rengi değişikti". Derry ölüm nedeni hakkında bir fikir ileri süremedi.

1968'de Profesör R. G. Harrison tarafından çekilen röntgen filmleri ünlü firavunun tüberküloz olamayacağını gösterdi. Kafatası filminde görünen bir kemik parçası, kafaya inen sert bir darbenin yarattığı bir kanamaya neden olmuş olabilir. Filmler göğüs kafesinin ön tarafının da eksik olduğunu gösterdi. Göğüs kafesinin bu kısmı, mumyalama işlemi sırasında çıkarılmış olabilir. Kralın büyük bir göğüs yarası aldığı ve bunun ancak ölümden sonra yapılan ameliyatla gömme için "temizlenebileceği" de iddia edilmiştir. Ancak başka bir yara izi olmadığı için, bu mumyalama sürecinde arkeolojik kayıtlarda sık sık ortaya çıkan ve açıklanamayan değişikliklerden biri olabilir.

Sonuçta, Tutankhamon'un ölüm nedeni konusunda araştırmacıları ikna edecek net bir fiziki ya da tıbbi kanıt yoktur. Ancak pek çok kimse, genç kralın ölümünden önceki ve sonraki olayların dolaylı kanıtlarına dayanarak, bir cinayet işlenmiş olmasından kuşkulunmıştır.

Ahenaton'un üçüncü kızı ve Tutankhamon'un karısı Kraliçe Ankhesenamun. Ölü doğan iki kız çocuğu doğurmuş ve kocasının ölümünden sonra Hitit Kralı'na oğullarından biriyle evlenip kendisini firavun yapmak istediğini bildiren bir mektup yazmıştır.

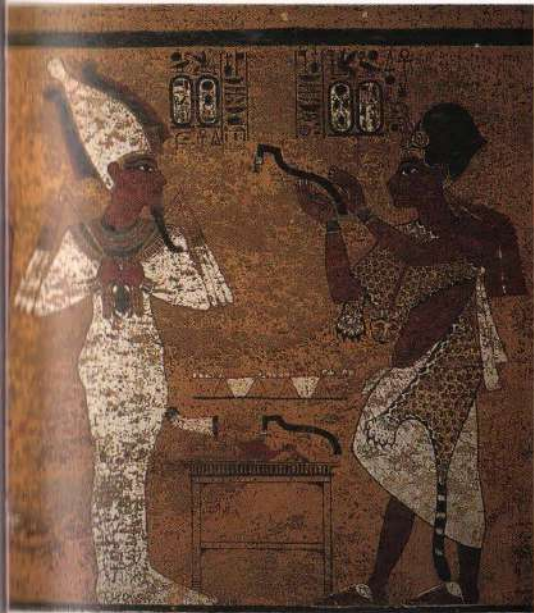

Solda, Tutankhamon'un mezar duvarındaki resimde Ay, Tutankhamon için cenaze ayini yapıyor. Mısır yasalarına göre bir insanın cenazesini kaldırmak, onun halef olarak durumunu doğrulardı. Özel mezarlarda yaygın olmasına rağmen kral mezarında pek görülmeyen bu sahne Ay'ın, Tutankhamon'un ölümünü saran olayların ardından yasallığını vurgulamak ihtiyacını yansıtır olabilir.

Çocuk Kral

Tutankhamon Mısır'ın geleneksel çoktanrılı dinini kaldırıp yerine tek güneş tanrı Aton'a tapınmayı getiren "sapkın" Ahenaton'un halefi ve herhalde öğrenciydi. Ahenaton henüz yaşıyorken bile eski kültlere dönüş hareketleri olmuştu ve firavunun ölümüyle bu dini reforma karşı olan güçler iktidara gelmişlerdi.

On yaşında bir çocuk olan Tutankhamon, devlet ileri gelenlerinin ve kral naibi olan general Horemheb ile Ay'ın başında bulunduğu bir asker grubunun korumasındaydı. Ay, bir olasılıkla Ahenaton'un karısı ve Tutankhamon'un karısı Ankhesenamun'un annesi olan Nefertiti'nin babasıydı. Generallerin yönetimi altında kral, geleneksel çoktanrılı dine dönmüş ve büyük bir tapınak restorasyonu programı başlatmıştı. Ancak Tutankhamon yaşı ilerledikçe kendi kararlarını verecek bir duruma gelecekti ki, bu danışmanlarının kişisel görüşleriyle uyumlu olmayabilirdi.

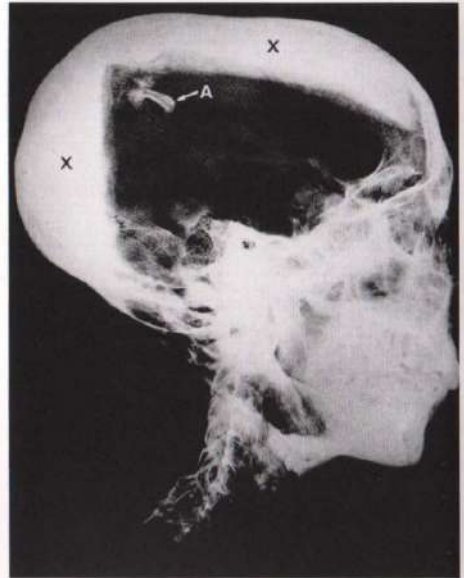
Kralın, erginlik yaşına eriştikten kısa bir süre sonra ölmesi kuşkuyla olarak görülmüştür. Halefinin, danışmanı general Ay olması da bu denkleme katılmıştır. Bu arada, kraliçe Ankhesenamun ile Hitit Kralı arasında ilginç bir yazışma da gerçekleşmiştir. Kraliçe burada kocasının öldüğünü, kendisinin tebasından biriyle evlenip onu firavun yapmak istemediğini, bir Hitit prensi ile evlenmek istediğini ve "korktuğunu" yazmıştır. Araştırmacılar kadının aklındaki bu "tebanın", danışman Ay olduğu fikrinde-dirler.

Mektuptaki davete uygun olarak gönderilen Hitit prensi, daha Mısır'a varmadan yolda öldürülmüştür. Daha sonra Ankhesenamun'la evlenen danışman Ay, doğal olarak kral olmuştur. Ancak kısa bir süre sonra, Ankhesenamun'un ortadan kaybolduğu görülmüştür. Bu Ay'ın yeni bir oyunu olarak düşünülebilir de, Ankhesenamun'un Mısır tahtını bir yabancıya teklif etmesinin de ihanetle eşdeğer olduğu unutulmamalıdır. Tutankhamon eğer öldürülmüş-

se, Ankhesenamun'un ondan sonra Hitit askeri desteğini alarak yabancı bir kocayla hüküm sürmeyi planlamış olması da mümkündür. Böyle bir alternatif senaryo Ay'ı katil değil, Mısır'ın özgürlüğünü, komplocu bir kraliçeye karşı savunan bir kahraman durumuna getirir.

Ancak mumyada yapılan araştırmalarda kesin bir ölüm nedeni de saptanamadığından, bütün bu senaryolar yalnızca çok zayıf kanıtların muhtemel yorumları olarak kalmaya mahkumdur. Kesin olarak söylenebilecek tek şey, Tutankhamon'un genç yaşta öldüğüdür. Cinayet bir olasılıksa da, daha pek çok alternatif de sözkonusu olabilir. Şiddet sonucu ölüm ihtimaline gelince: Şimdi yıkılmış olan tapınaktan çıkarılan bloklarda, Tutankhamon'un askeri seferlere katılmış olabileceği görülmüştür. Savaşta ölmüş olabilir mi? Elimizdeki kanıtlarla ölümünün doğal ya da bir kaza sonucu olduğu olasılıkları gözardı edilemez. Tutankhamon'un ölüm nedenini herhalde asla öğrenemeyeceğiz.

Solda Dr. Douglas Derry, Tutankhamon'un mumya örtüsünü kesiyor. Alta 1968'de Tutankhamon'un kafatasının röntgeninde kırık bir kemik parçası (A) görülüyor. Bu belki de kafaya indirilen bir darbenin neden olduğu iç kanamanın kanıtıdır.

Tarım Mumyaları:

Zaman: İÖ 1800-İS 400

Mekân: Batı Çin

Kim Bunlar?

36

Kurumuş derisi ve çökük göz boşlukları dışında uyuyan bir adama benzeyen kişiye bakarken garip bir duyguya kapıldım ve böylece çağımızın çok eski yüzyıllarında bu kasvetli Lop bölgesine yerleşmiş ve her-hulde buradan hoşlanmış olan yerli halkın bir temsilcisiyle karşı karşıya olduğumu hissettim.

AURELSTEIN, 1928

DÜNYANIN EN İYİ KORUNMUŞ mumyaları Mısır'da ya da Peru'da değil, Batı Çin'de Tarım Havzası'nın büyük bir kısmını oluşturan Taklamakan Çölü'nde bulunmuştur. İnsanın biçimini öldükten sonra yapay olarak korumayı isteyen eski Mısır ve İnka uygarlıkları ile seleflerinin mumyala-

rının aksine Tarım mumyaları, Avrasya'nın ikinci büyük çölünün kuru ve tuzlu kumları arasında son derece doğal olarak korunmuştur.

Tarım mumyaları ilk olarak 20. yüzyılın başında İsveçli Sven Hedin, Alman Albert Von La Coq ve İngiliz Aurel Stein'in Çin'i batıya bağlayan İpek Yolu'nun kuzey ve güney omurgalarını oluşturan vaha kentlerini ortaya çıkarma seferlerinde bulunmuştur. Bu ilk seferlerde mumyalar çıkarılmış, fotoğrafları çekilmiş ve tarifleri yapılmıştı. Ancak bunları koru-

Altın Zaghunluk'ta bulunmuş mumya adam (İÖ 1000-600 yılları). Şakağına aşı boyasıyla sarmallar çizilmiş, ağzının kapalı durması için boynuna bir bağ geçirilmiş.

yacak ya da Batı müzelerine nakledecek tesisler yoktu. Çinli ve Uygurarkologlar ancak son zamanlarda bölgenin daha bilimsel araştırmalarını gerçekleştirmişlerdir. Uluslararası ilgiyi uyandıran da, onların daha sonra buldukları mumyalardır. Şu anda Batı Çin'de İÖ 1800 yıllarından Han Hanedanı'nın gücünü batıya doğru yaydığı İÖ ilk yüzyıllara kadar uzanan dönemden kalma en az 300 mumya vardır. Bundan sonraki tarihi döneme ait oldukları bilinenlerin sayısıysa daha fazladır.

Mezarlar ve Kumaşlar

Tarım mumyaları arasında belirli bir mumya insanı yoktur: Mumyalar çeşitli yer ve kültürlerden, özellikle de eski İpek Yolu'nun güneybatı ve kuzeybatı boylarındandır. Arkeologlar mumyaları sığ çukur mezarlarda, kat kat saz, kütük ve hayvan postu altında derin çukurlarda ve tuğla odalarda bulmuşlardır. Kurumuş olan Lobnur tuz gölü yakınlarındaki yerlerde ve Kavrighul mezarlığında bulunan en eski mumyalar en basit örtülerle, yünlü battaniyelere sarıldılar ama İÖ 1000 yılından sonra kalanlar giyimli ve tüylü şapkalı (bir adam on şapka ile gömülmüştü), gömleklili, pelerinli, pantolonlu, renkli çoraplıdır ve hatta ekose kumaşlara sarınmışlardır. İpek Yolu'nun kuzeyindeki Suheshi'de başlarında cadıların sivri başlıklarını süsleyen çok uzun şapkalı üç kadın mumyası da bulunmuştur.

Mumyalar dokuma uzmanları için çok büyük bir tarih öncesi kumaş kaynağıdır ve bu uzmanlar, kalıntıları ancak yeni yeni derinlemesine analiz etmeye başlamışlardır. Ancak bu mumyaların en büyük esrarı yüzlerindedir. Bu mumyaların insanlar, günümüzde Doğu Asya'ya hâkim olan Mongoloit tiplerden değildir. Açık renk saç ve sakalları Tarım havzasının bu ilk yerleşimcilerinin Kafkasya'dan ya da Avrupa'dan gelmiş olabileceklerini göstermektedir. Batının bu yabancılarını teşhis etmek, son zamanların arkeolojik keşiflerinin en büyük muammalarından biridir.

Bu İnsanlar Kimdi?

Sincan'ın Tunç Çağı, yani İÖ 1800'den öncesi arkeolojisi hakkında çok az bilgi vardır ve bölgeye ilk kez ne zaman yerleştiği bilinmediği için Tarım Havzası'nın bu hiç de çekici olmayan dünyasına ilk yerleşenler hakkında ancak bir tahmin yürütebiliriz. Ancak Tunç ve Demir çağları için varolan aşırı miktardaki kanıtlar, bunların ya batı sıradağlarından ya da kuzey steplerinden gelen Kafkas ırkından insanlar olduğunu göstermiştir. Mumyaların yanı sıra

Altın Uzun "cadı" şapkalı Subeshi'li üç kadından biri (İÖ 500-400). Üzerinde yünlü etek ve bluz, koyun postu bir pelerin ve deri ayakkabılar var. Sol eli deri bir eldiven içinde, sağ eli çıplak.

Alın ve gözkapakları dövmeli, kaşları siyaha boyalı, saçları örgülü Zaghunluk kadını (İÖ 1000-600).

mezarlarda iskeletler de vardır ve incelenen tarih öncesi 300 kafatasından yalnızca yüzde 11'i Mongoloit fizik tipine uygundur ve bunlar da Sincan'ın doğusunda bulunmuşlardır. Sincan'ın hemen batısında olan Gansu bölgesinin ilk Çinli çiftçilerinin kendilerini çöl vahalarına çekecek bir şey bulamadıkları anlaşılmaktadır.

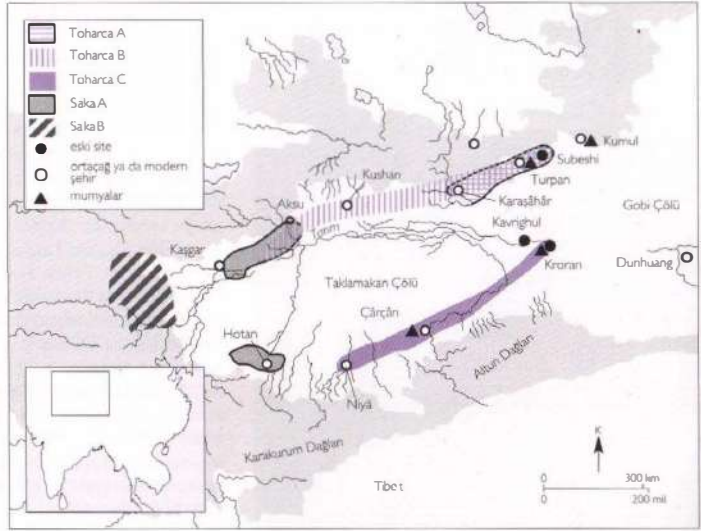
Kaderin bu kadar iyi koruduğu bu insanlar kimlerdi? Eğer yazılı tarihe geçecek kadar yaşamayan meçhul bir grup iseler o zaman bu konuda hiçbir şey öğrenemeyeceğiz demektir ve yapabileceğimiz ancak bunlara Sincan'ın Tunç ve Demir çağlarının bilinen çeşitli arkeolojik kültürlerinin adlarını vermektir. Ancak bu insanların haleflerinin yazılı belge dönemine erişebildiklerini inanmak için bazı nedenler vardır. Hatta pek çok kimse, bunların soyundan gelenlerin kendi varlıklarının hikâyesini bıraktıklarına inanmaktadır.

Tarım Havzası yalnızca çok sayıda insanı ve diğer organik kalıntıları korumakla kalmamış, çok geniş bir ilk elyazmaları koleksiyonu da korumuştur: Burası Çin'in Budizmi benimseyen ilk bölgelerinden biriydi ve Budizm de yazılı söze büyük değer veren bir dindi. Elyazmalarının çoğu Sanskrit gibi Hindistan'ın daha yakın zamanlarda ithal ettiği dillerde yazılmış olup Budist manastırlarında bulunmaktadı. Yerli halkın dillerinde yazılmış olanlar ise iki gruba ayrılabilir. Birincisi Hotanca ya da Hotan-Sakaca olup Güney Tarım'ın eski Hotan kentinde ve çevresinde ve Tarım Havzası'nın kuzeybatısındaki bazı vahalarda konuşulan dildir. Dil, Farsça ve Orta Asya'nın batısının pek çok dilini içeren İran grubuna dahildir. Saka Dili'ne en yakın dil, Avrupa'da İskitler olarak tanınan bozkır göçebelerinin dilidir. Bu dil, Tarım Havzası'nın güneyinde ve batısında temsil edilmekteyse de, mumyalar genelde Hotanca'nın izine rastlanılmadığı güneydoğu ve kuzeydoğuda toplanmışlardır. Bu bölgelerde İran dilleri izleri varsa da, bunlar genelde ticaret dili olup halkın kullandığı dil değildi.

Toharlar

Mumyaların en çoğunun bulunduğu Tarım ve Turpan havzalarıyla Lohnur çevresindeki bölge, Tohar dillerinin daha sonraki dağılımıyla daha uyumludur. Toharca, Hint-Avrupa dilleri grubundandır, yani Avrupa'nın pek çok diliyle Asya'nın İran ve Hint dilleriyle aynı tarih öncesi dilden kaynaklanmaktadır (s. 141-3). Toharcada *päcer, mäcer, procer, ser, keu, okso, ä, twere, riüwe* sözcükleri İngilizce'de sırasıyla *father, mother, brother, sister, cow, ox, ewe, door* ve *new* sözcükleriyle aynı Hint-Avrupa atasını paylaşır. İpek Yolu'nun güney bölgesinden saf Toharca metin kalmamasına rağmen Hint belgelerinde o dilden alınmış kelimeler ve kişi adları bulunmaktadır.

Toharlar erken Orta Çağ'dan kalma Budist manastırlarındaki resimlerde Kafkas ırkı yüz hatları ve gözlerle, açık renkli saç ve sakallarla çizilmişlerdir. Tarih öncesi mumyalardan birinin DNA analizinde mumyanın çağdaş Avrupalılar'ın yüzde 40'ında tipik olan aynı genetik mirası paylaşmakta olduğu görülmüştür. İÖ 1000 yılından sonra kalma mumyalarda bulunan ekose kumaşlar da, Avrupa'nın Avusturya Alpleri'nde Hallstatt'ta bulunan en eski ekoselerine şaşırtıcı bir benzerlik göstermektedir. Elizabeth Barber, Avrupa ve Tarım ekoselerinin bu tür kumaşların en eski örneklerinin bulunduğu Kafkaslar'ın kuzeyinde ortak bir uzak kökeni paylaştıklarını ileri sürmüştür.

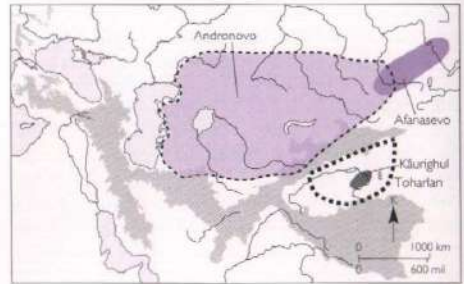
Toharlar, Hindikuş Dağları ile Ceyhun Irmağı arasında eski bir ülke olan Toharistan'a (Baktriane: Bugün Afganistan'ın ve Özbekistan ile Tacikistan topraklarının bir bölümü) adını veren eski bir halk olarak bilinir. Toharlar, Hunlar tarafından İÖ 3. yüzyılda batıya sürülen ve Çinliler'in Yüceci dediği halkla birlikte, kendi adlarını verdikleri bölgeye yerleştiler, buralara egemen oldular ve egemenliklerini Kushanlar olarak bilinen toplulukla birlikte Kuzeybatı Hindistan'a doğru genişlettiler. Kushanlar'ın etkisiyle Budacılığı benimseyen Toharlar'ın egemenliği, 5. yüzyılda bölgeye Akhunlar'ın gelmesiyle son buldu. Tarım vahalarının en eski topluluklarından olan Toharlar, gelenekleriyle kendilerinden sonra Toharistan'da kurulan Kushan ve Akhun devletleri ile Türk hanlıklarını da etkilemişlerdir.

Tohar dillerinin diğer Hint-Avrupa dillerinden çok erken bir tarihte ayrıldığı, Hint ve İran dilleri konuşan komşularından ayrı olarak geliştikleri anlaşılmaktadır. Bu Toharların atalarının İÖ 4. bin yılın ortalarında Kafkas ırkından bir grubun Volga-Ural bölgesinden doğuya doğru yapılan büyük göçün bir parçası olduğu iddia edilmiştir. Afanasevanlar olarak bilinen bu insanlar, Sincan'ın kuzeyindeki Altay Dağları ile Minusinsk Havzası'na yerleşmişlerdir. Afanasevanlar'ın Tarım Havzası'na yerleşmek üzere

İÖ 2000 yıllarında güneye göç etmiş olduklarını gösteren bazı kanıtlar da vardır.

Bu model her ne kadar kanıtlanmamışsa da, aslında Avrupa'dan gelen bir halk tarafından konuşulan bir Hint-Avrupa dilinin, Tarım Havzası'nın batısına kadar nasıl gittiğini gösteren ilginç bir açıklamadır. Böyle bir hareket en eski mumyalar için de bir dil kimliği sağlayacaktır.

Üstte, solda Bezeklik'ten bir Tohar keşişi (solda) resmi (İS 9-10. yüzyıllar). Üstte, sağda Mumyaların yerleri (üçgenler) İran Sakalar'ından çok Toharlar'la uyuşmakta. Altta Tarım Havzası'nın en eski Tunç Çağı yerleşimcileri olan Kaniyghul kültürü, Sibiry'a'nın Afanasevo kültüründen gelmiş olabilir.

Olmekler Afrika'lı mıydı?

Zaman: İÖ 1200-900

Mekân: Güneydoğu Meksika

Şaşkınlıktan donakaldım: Bu (Tres Zapotes Dev Başı 1) bir sanat eseri olarak abartmasız görkemli bir heykeldi... Ama beni şaşırtan Etiyopyalı tipi idi. Bu ülkede zencilerin bulunduğunu ve bunun da dünyanın ilk çağında olmuş olması gerektiğini düşündüm.

MELGAR Y SERRANO, 1869

ESKİ MEZOAMERİKA'NIN EN eski uygarlıklarının yaratıcıları Olmekler, Afrika'dan mı gelmişlerdi? Eldeki bütün kanıtlar bunların Amerika kıtasına Kuzeydoğu Asya'dan gelen Paleo-Kızılderililer'in soyundan olan Amerikan yerlileri olduklarını göstermektedir. Ayrıca Afrikahlar'ın Kristof Kolomb'dan önce Amerika'ya geldikleri iddiasını doğrulayacak herhangi bir fiziki bulgu yoktur. Arkeologlar Olmek ülkesinde ya da Amerika kıtasının bir başka yerinde Afrika'ya ait tek bir alet, bitki ya da hayvan kalıntısı, insan iskeleti, bir dil unsuru ya da herhangi bir somut kanıt bulamamışlardır. Şu halde mantıklı bir insan bu sorunun nasıl ve neden ortaya atıldığını merak edecektir.

Arka Plan

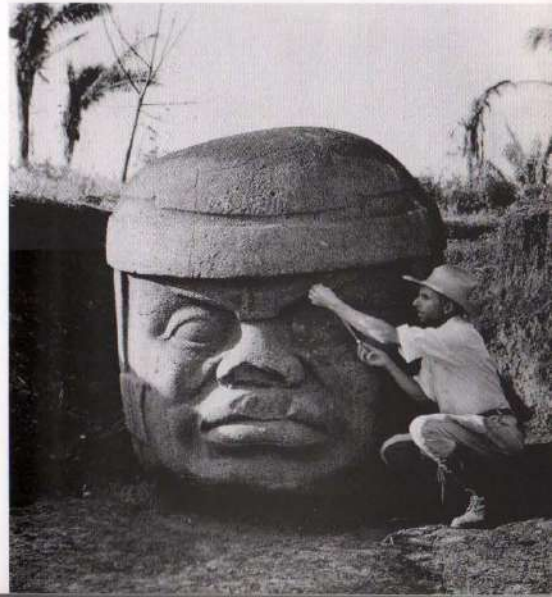
Jose Melgar y Serrano, 1862 yılında Güney Meksika'nın Tuxtla Dağları'nda bir şeker *hacienda*'sını ziyaret ederken kendisine bir işçinin birkaç yıl önce toprağın altında bulduğu bazalttan yontulmuş dev bir insan kafasını gösterdiler. Kendi ülkesininkiler kadar Eski Dünya uygarlıklarıyla da ilgilenen kültürlü bir insan olan Melgar -şimdi Tres Zapotes Dev Baş 1 olarak anılan- heykelin olağanüstü bir bulgu olduğunu farkındaydı. Daha sonraki yıllarda başın anlamını ve heykeli yapılan kişinin etnik kimliğini iki makale halinde yayınladı. O sırada entelektüel iklimi hâkim olan yayılcı fikirlere göre, baskı altında ezilen halefleri gibi Kolomb-öncesi Amerikan Yerlileri'nin de büyük ve güzel sanat eserleri yaratacak kültüre ve zekâyâ sahip olmalarını gerekiyordu. Böylece Melgar, heykeli yapanların Eski Dünya'dan gelen göçmenler oldukları ve heykeli de bir Afrikalı, özellikle bir "Etiyopyalı" olarak yontmuş olduklarını kabul etmekteydi.

Melgar'ın başı, Olmek kültürünü araştıran Matt-

hew W. Stirling'in başı tekrar temizlediği 1939 yılına kadar tümüyle unutuldu. Stirling'in Tres Zapotes, La Venta, Cerro de las Mesas ve San Lorenzo'da yaptığı araştırmalar bilim dünyasının dikkatini Olmek kültürüne çekmiş ve *National Geographic* dergisi Olmekler'i herkesin evine sokmuştu.

Olmek kültürü konusunda daha sonra yapılan araştırmalar aralarında 17 dev başın da bulunduğu yüzlerce taş heykeli ortaya çıkarmıştır. Ayrıca küçük yeşim oymalar, çanak çömlek ve başka çeşitli eşyalar da ele geçirilmiştir. Çağdaş bilimadamlarının çoğu bu olağanüstü anıtların, yaşayan ya da ölmüş Ol-

Matthew W. Stirling, 1939 yılında Tres Zapotes dev başında ilk bilimsel gözlemlerde bulunuyor.

mek hükümdarlarına ait olduklarını kabul etmektedir. İlginç olanı, diğer 17 heykelin hiçbirinin "Afrikalı"ya benzememesidir ve Melgar'dan bu yana hiçbir arkeolog, onun Tres Zapotes başının etnik teşhisini kabul etmiş değildir. Şu halde Afrikalı Olmekler sorusu yakın zamanlarda neden yine ortaya atılmıştır?

Çağdaş Efsane

Gabriel Haslip-Viera ile arkadaşları, yakınlarda yaptıkları kapsamlı bir çalışmayla fikrin geçmişinin, Ivan Van Sertima'nın yazılarına ve özellikle *Kolomb'dan Önce Geldiler* (1976) kitabına dayandığını bulmuşlardır. Bir arkeolog olmayan Van Sertima, "Negroid" Afrikalıların Kolomb'dan çok önce sayısız kere Amerika kıtasına geldiklerini, bu gelen Afrikalıların Mezoamerika ile Güney Amerika'nın ilk uygarlıklarını yarattıklarını ya da etkilediklerini iddia etmektedir. Hiçbir ciddi arkeolog bu iddiaları kabul etmemişse de, bunlar Kuzey Amerika'daki çağdaş Afromerkezci hareket için önemli bir temel efsane olmuştur. Haslip-Viera'ya göre Afromerkezci revizyonist tarih, "eski Mısır, eski Mezopotamya, Hindistan, Çin, Avrupa ve Amerika'nınki dahil dünyanın bütün eski uygarlıklarının 'siyah' ırktan insanlar tarafından yaratıldığını ya da onlardan esinlendiğini" iddia etmektedir.

Van Sertima ve diğerleri iddialarını desteklemek için şunları ileri sürmektedirler: Eski Dünya'da çeşitli zamanlardan ve yerlerden yazılı belgeler, Olmek dev başlarının "Negroid" yüz hatları, Olmek toprak höyükleriyle Mısır ve Nübye'nin taş piramitleri arasındaki mimari benzerlikler, bir yarıkürede bulunan bitkilerin diğerinde de bulunması ve Amerika kıtasında mumyalama uygulaması. Haslip-Viera ve arkadaşları her kanıtı tek tek inceleyip her birini reddetmektedirler.

Olmekler'in Mezoamerikan uygarlığının kökenlerinde oynadıkları önemli rol gözönüne alındığında, Afromerkezçilerin iddialarını desteklemek için 19. yüzyıl vahşisi hayali fikirlerini canlandırmış olmaları şaşırtıcı değildir. Ancak bunlar aynı dönemin aynı derecede yanlış ırkçı fikirlerini de devam ettirmektedirler ki, bu fikirlerle göre Amerikan yerlileri, Eski Dünya'nın halklarıyla aynı düzeyde büyük kültürel gelişmeler yapmaktan yoksun daha aşağı seviyede bir uygarlık sayılmaktadırlar.

Tres Zapotes Dev Başı 1: Yüz hatları bazalt kütleden mümkün olduğunca az taş çıkarmakla, yaşayan ya da yeni ölmüş bir hükümdarı betimlemek ihtiyacı arasında bir uzlaşmayı gösteriyor olabilir.

Kartacalılar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?

Zaman: İÖ 8–2. yüzyıl
Mekân: Kartaca, Tunus

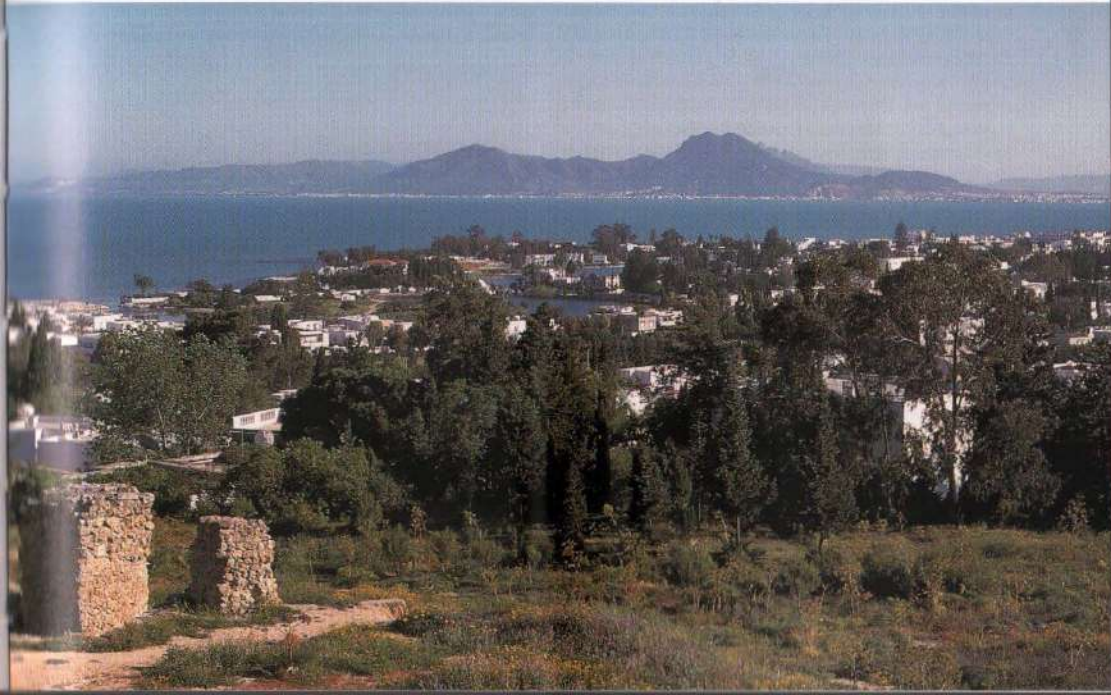
Kronos'a (Ba'al Hammon) tapan Fenikeliler, özellikle de Kartacalılar, büyük bir istekte bulunduklarında, mutlaka başarılı olmak istiyorlarsa, çocuklarından birini tanrıya kurban ederek yakarlardı.

CLETTARCHUS, İÖ 4. YÜZYIL SONLARI

KARTACA, DOĞU AKDENİZ'DEN gelen Tyroslu (bugünkü Sur) Fenikeliler tarafından "Yeni Kent"leri (Kart-Hadaşt) olarak şimdiki Doğu Tunus'ta kurulmuştur. Bugün aynı yerde Tunus kentinin bir banliyösü vardır. Arkeolojik kayıtlarda İÖ 8. yüzyıl ortalarının daha öncesinden bir bulguya rastlanılmamışsa da, sözlü geleneklerde (örneğin Vergilius'un *Aeneis*'ine göre) kenti İÖ 814 yılında kardeşi Tyroslu Pygmalion'dan kaçan Kraliçe Didon'un kurduğu söylenegelmektedir. Romalılar Kar-

taca'da yaşayanlara Phoenikes'ten (Fenikeliler) türetilen Poeni adını vermişlerdi. Pön Savaşları sözü de buradan gelir. Kartaca'nın Akdeniz'in ortasında olması ve verimli bir hinterlandı kontrol etmesi gelişip genişlemesine yol açmış, devlet İÖ 4. ve 3. yüzyıllarda gelişerek büyük bir imparatorluk olmuştur. Toprakları bugünkü Tunus'un tamamını kaplıyordu

Byra Tepesi'nden Kartaca: Tophet ortada görülen Pön limanının sağında (batısında) yer almaktadır.

ve Fas'tan Batı Libya'ya kadar Kuzey Afrika kıyılarında pek çok yerleşim merkezi vardı. Ayrıca deniz aşırı olarak Sicilya, Sardunya ve İspanya'da da topraklara sahipti.

Ancak Kartaca'nın toprak emelleri ülkeyi o çağda Akdeniz'de bir başka süper güç olan Roma ile çatışmaya zorlamıştır. Bu iki büyük devletin arasındaki iktidar mücadelesinde İÖ 264-146 arasında üç tane Pön savaşı yapılmış ve sonunda yenilen Kartaca, İÖ 146 yılında yağmalanıp yıkılmış, Romalılar tarafından tümüyle yok edilmiş, ve üstüne üstlük cehennem tanrılarına adanarak burada insan yaşaması hile yasaklanmıştır. Ancak, İÖ 122'den sonra Roma yönetimi, Kartaca topraklarında koloni kurmaya yeniden başladı.

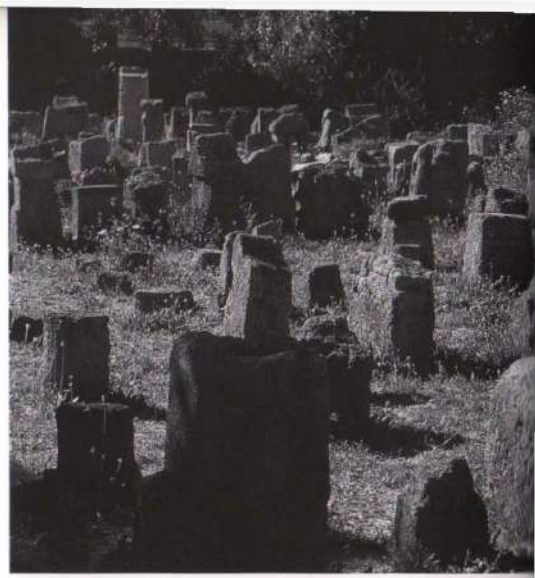
Baal ve Tanit

Kartaca tanrılarının başında gökyüzü tanrısı Baal ile yazıtlarda esrarlı bir biçimde "Baal'ın yüzü", yani Baal'ın dişi karıştı ya da "yansıması" olan Tanit bulunurdu. Baal, anayurt Fenike'de tanınmış bir tanrı ise de, Tanit oralarda bilinmezdi ve İÖ 5. yüzyılda ortaya çıktıktan sonra baş dişi tanrıcılığı (Batı Sami Berçket Tanrıçası olan) Astarte'nin elinden almıştı. Baal her nasılsa insanlardan uzak ve ürkütücü bir tanrıydı: Tepelerin ve özellikle dağ doruklarının tanrısıydı ama aynı zamanda verimli ovaların ve gökyüzünün de tanrısı kabul edilirdi. Kısacası, bütün evrenin tanrısıydı. Kartaca (neo-Pönik) yazısında TNT, Yunanca'da *Thanneth* ya da *Thinith* olarak yazılan Tanit, her şeyden önce gökyüzünün bir tanrıçasıydı ve böylece tarımsal refahı sağlayan yağmuru getirirdi. Tanit aynı zamanda Kartaca kentinin de baş koruyucu tanrısıydı.

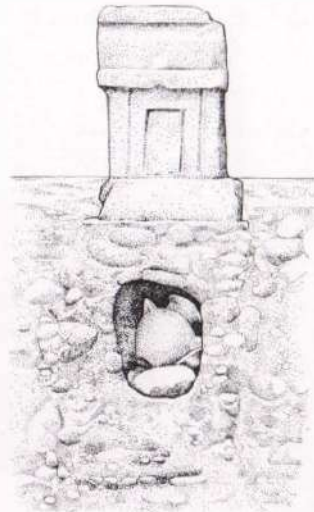
Kurban Yerleri

Baal da, Tanit de kurban isterdi ve kurbanlar *tophet* olarak anılan kutsal açık hava mekânlarında sunulurdu. Kartaca'daki binlerce *tophet* yazıtından, kültün ve kurbanların odağının özellikle Tanit olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Doğu Cezayir'de bulunan Konstantin'deki *Tophet*'teki 800 yazıt çoğunlukla Baal'a adanmıştır. Tunus'ta Sousse'de, Sardunya'da Sulcis'te (Sant' Antioco), Tharros ve Monte Sirai'de, Sicilya'da Motya'da kazılıp çıkartılan başka *tophet*'ler de vardır. Yazıtlarda *tophet* terimi kullanılmıyorsa da, bu terim Tavrata, Fenike topraklarında çocukların kurban edildiği yerler için ("Tofette" olarak) kullanılmaktadır (Yeremya 7: 31, II Krallar 23:10)

Kartaca'daki *tophet* 1921'de, eski kentin güneyinde yapay Pön Limanı'nın 50 metre batısında bulun-

muştur. Burası, en az 6000 metre karelik, çevresi duvarla çevrilmiş üstü açık bir alandı. Yıllar boyunca yapılan kazılarda kısmen yanmış kemiklerle dolu ve her biri, çevresi çakıltaşı döşenmiş bir çukura gömülü binlerce küp bulunmuştur. İlk başlarda çoğunun yerleri, yüzeyde küçük bir yontma taş taht ya da üzerinde bir *betyl* (oval ya da şişe biçimli bir taş, tanrının simgesi) oyulmuş bir taş blokla (*cippus*) belirlenmişti. Ancak İÖ 4. yüzyıldan sonra üzerinde basit

Solda Bu taşlar Kartaca *tophet*'i kazılarında çıkarılmış ve bahçeye gelişigüzel yerleştirilmiştir.

Sağda İÖ 2.-1. yüzyılda Mathan-Baal oğlu Hanno tarafından dikilmiş Tanit simgeli bir taş.

Sıklıklarında farklılıklar olmasına rağmen Kartaca *tophet*'indeki yazıtlar İÖ 8. yüzyıl ortalarından kentin yıkıldığı İÖ 146 yılına kadar bir süreklilik göstermektedir. Her yıl ortalama 100 küp gömüldüğü hesap edilmektedir ki, bu toplam 60.000 kurban demektir.

bir rölyef ve kimi zaman da kurbanı veren kişinin adıyla Baal ve Tanit'in adları yazılı uzun bir taş blok yerleştirmek âdet olmuştur. Bu taşların biçim ve süslemeleri zamanla değişmiş, özellikle de en üste "Tanit simgesi" (bir yatay çizgi ve daireyle çevrili üçgen) yerleştirilmesi gelenekselleşmişti. Şimdi Tunus'ta Bardo Müzesi'nde olan bir taşta, kolunun altında bir bebek (herhalde kurban) olan bir rahip görülmektedir.

Solda Kurbanın durumunu gösteren bir çizim (yanık kemikler küpe konulup toprağa gömülmüş) ve yüzeyde yerini belirten taş.

Sağda Tunus'ta Bardo Müzesi'nde İÖ 3. yüzyıldan kalma anıt taş üzerinde düz şapkalı, bir eli havada bir adamın (bir rahip?) kolunun altında bir çocuk (kurbanı?).

Çağdaş Kazılar

Kartaca *tophet*'inde 1970'li yılların sonunda yapılan kazılar ilk istatistiki rakamları sağlamıştır. Yanmış kemikler hem insanlara hem hayvanlara aittir, ancak beklentilerin aksine hayvan kurbanlarına kıyasla insan kurbanlarının sayısı bir azalma görülmüştür. İlk gömülenler arasında hayvan kurbanları toplamın üçte birini oluştururken İÖ 4. yüzyılda bu rakam on küpte bire düşmüştü: Bu dönemde kurbanların yüzde 90'ı insandı. Yine araştırmaların gösterdiğine göre, en eski çağlarda (İÖ 8-6. yüzyıllar) kemikler ölü doğmuş ya da henüz doğmuş bebeklere aitken, İÖ 4. yüzyıldaki kurbanlar genellikle 1 ile 3 yaş arası çocuklardı. Hatta bu dönemden kalma küplerin üçte birinde, bir küpte iki ve kimi zaman üç çocuğun kemikleri bulunmuştur.

Çocuklar Neden Kurban Ediliyordu?

Bu değişikliğin nedenini, hatta neden insanın kurban olarak seçildiğini, yazılı metin yokluğu yüzünden açıklayabilmek çok güçtür. Yeni doğmuş bebeklerden küçük çocuklara geçişin askeri ya da ekonomik krizden kaynaklandığını düşünmek mümkünse de, böyle kesin bir bağlantı hem kanıtlanamaz hem de herhalde pek muhtemel değildir. En büyük kriz olan, Kartaca'nın İÖ 146 yılında yıkılmasına giden son dönemin *tophet* ritüeli, büyük ölçüde Romalılar tarafından daha sonra silindiğinden, doğru bir değerlendirmek yapılamaz. İmkânı da yoktur.

Ama gene de çeşitli varsayımlar ileri sürülmüştür. Yazıtlarda kurban adayanların varlıklı kişiler olduğu

görülmektedir. Kartacalı seçkinlerin ilk çocuklarını kurban etmeleri *Kitabı Mukaddes*'in, "hasadını ve masarının akıttığını takdimde geciktirmeyeceksin. Oğullarının ilk doğanını bana vereceksin" (Çıkış 22: 29) emrini akla getirmektedir. İlk DNA testleri sonunda birkaç vakada cinsiyet tayini yapılabilmişse de, kemiklerin durumu cinsiyetin belirlenmesine imkân vermemektedir. DNA testleri sonucunda, küplerde bulunan çocukların aynı aileden olup olmadıkları da belki anlaşılabilir. Bazıları çocukların kurban edilmesini tıpkı Spartalılar'ın istenmedik çocukları ölmek üzere bir tepeye bırakmaları gibi, bir tür doğum kontrol yöntemi olarak görmekteydiler. Ancak büyük çocukların kurban edilmesini açıklamak daha güçtür. Bir bebeğin henüz ana rahmindeyken Tanit'e adandığı ve eğer çocuk ölü doğmuşsa onun yerine ailenin başka bir çocuğunun kurban edildiği de öne sürülmüştür. Ancak bu uygulama bebek ölüm oranlarının çok yüksek olduğu varsayımını da beraberinde getirir.

Sabatino Moscati, Yunan ve Roma yazarlarının Yahudi aleyhtarı propagandayı yaydıklarını ve gerek bebeklerin gerek daha büyük çocukların yakılmadan önce doğal nedenlerle ölmüş olabileceklerini iddia etmiştir. Ancak böyle bir görüş, eski dünyada "kurban" eylemi konusunda bildiğimiz her şeyin reddi demektir. Kurban etmek, ölüleri gömmenin alternatif bir yöntemi değildir, tanrılar nezdinde başarılı olması için kurban edenin (burada anababanın) sıkıntı

çekmesi gerekir. Arkeolog Charlotte Roberts, Motya *tophet*'inden 20 çocuğun kemiklerini incelemiş ve herhangi bir hastalık belirtisine rastlamamıştır.

Romalılar'ın Kuzey Afrika'yı ele geçirmelerinden sonra Baal ve Tanit kültü pek ince bir Romalılaştırma cilası altında devam etmiştir. Tanrılara Satürn ve Caelestis adları verilmiş ve bunlara, Hristiyanlık'ın yayılmaya başlamasına kadar tapılmıştır. Kartaca'daki *tophet* yeri de unutulmamıştır. Orada Roma döneminde Satürn'e ve Caelestis'e tapıldığını gösteren izler vardır. Ancak Romalılar'ın asla hoşgörüle karşılamadıkları insan kurban etme uygulaması Kartaca'da da, diğer yerlerde de İÖ 146 yılında sona ermiş görünmektedir. Ancak bazı yazıtlarda görüldüğü gibi hayvanın, insan yerine "vekâleten" (*vicarius*) kurban edildiği unutulmamıştı ve 3. yüzyılda Hristiyan Tertullianus'un, kendi gününde bile Afrika'nın bazı yerlerinde insan kurban etmelerinin devam ettiğini söylediği bilinmektedir. Sousse ve Konstantin'deki İÖ 146'dan sonra devam ettirilen *tophet*'lerin modern koşullar altında yeniden kazılarak yanık kemiklerin incelenmesi, Tertullianus'un haklı olup olmadığını ortaya çıkaracaktır. Ama o haklı çıkmasa bile, Kartaca'nın yıkılışından yaklaşık dört yüzyıl sonra bile, Kartaca çocuk kurban etme uygulamasının hâlâ hatırlandığı böylece anlaşılmış olmaktadır.

Kartaca'daki tophet'te anıt taşlar ve üzerlerine daha sonra Romalılar tarafından yapılan kubbe.

Eski Çağ Kâhinleri: Peygamber mi Fırsatçı mı?

Zaman: İÖ 6. yüzyıl-İS 4. yüzyıl
Mekân: Yunanistan

Kehanet Ocağı Delphi'de olan, tanrı ne konuşuyor ne de gizliyor, yalnızca bir işaret gönderiyor.

HERAKLEITOS, İÖ 6. YÜZYIL

ESKİ YUNANLILAR, TANRILARIN ölümlülerle konuştuklarına ve gelecek konusunda rehberlik edebileceklerine inanırlardı. Tanrılarla iletişim kurmak günlük hayatın bir parçasıydı. Kâhinler kent kent dolaşıp kehanet satarlar, fal bakarlardı. Bir kuşun uçuşu, bir kurbaganın kalıntıları, bir rüyadaki görüntüler, hatta bir hapsirmanın zamanlaması bile, eğer doğru yorumlandığı takdirde, tanrıların iradesini bildirirdi.

Yunanlılar'ın en önemli buldukları ilahi mesajlar Kehanet Tapınakları'nda iletilenlerdi. Bunlar genelde sabit mekânlardı ve tanrılara ve kahramanlara burada doğrudan doğruya danışılabilirdi. En ünlüsü Delphi'deki Apollon Tapınağı'ydı ancak eski

literatürde daha pek çok tapınaktan da söz edilmektedir.

Kehanet Tapınakları'nın popülerliği yüzyıllar boyunca yükselip azalmış, yenileri ortaya çıkarken bir kısmı kullanılmaz olmuştur. Yine de 1000 yılı aşkın bir süre, kişiler ve site devletler önemli kararlarda rehberlik etmeleri için buraları ziyaret etmişler ve karşılığında tapınaklara armağanlar ve çoğunlukla da çok değerli hazineler bağışlamışlardır.

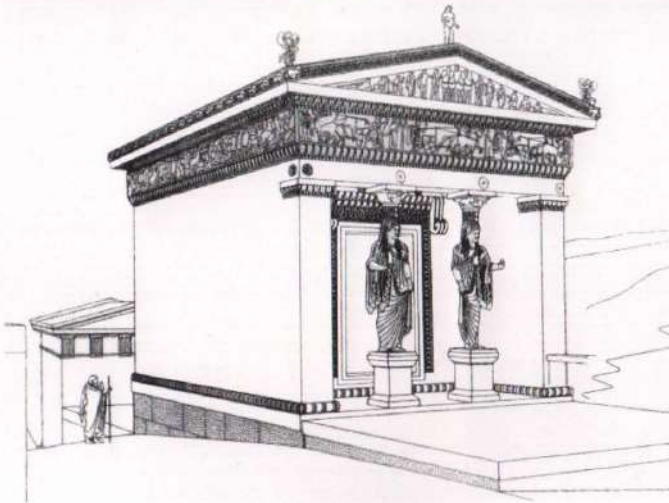
Ancak Kehanet Tapınakları'na başvuranların nasıl bir yardım aldıkları bir muammadır. Eski Yunan edebiyatının pek çok tanınmış hikâyesinde bunların mesajları (özellikle de Delphi'ninkiler) hileli ve yanıltıcı ve kehanette bulunulan kişi için felaket getirici olarak tasvir edilmiştir. Yunanlılar'ın önemli kararlarda neden kâhinlere güvenmek istedikleri anlaşılmış değildir. Bu yerlerde kullanılan kehanet yöntemleri konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Kehanet Tapınakları muamması, bilimadamlarını günümüzde bile kandırmaya -ve şaşırtmaya- devam etmektedir.

Hezeyan İçinde Kadınlar ve Komplocu Rahipler

Delphi'deki Apollon Kehanet Tapınağı, hem eski literatürde hem de çağdaş bilimadamları arasında en çok dikkati çekerdir. Burada "Pythia" adı verilen bir kâhin kadının ilahi vahiy aldığına inanılırdı ve bu vahiy, eskiler arasında en prestijli kehanet yöntemi idi. Bunun nasıl uygulandığı tartışmalıdır. Söylentilere göre kadın Apollon'un üç ayaklı taburesi üzerinde otururken, oturduğu yerin altından gelen sarhoş edici buharları koklayarak ve defne yaprakla-

İÖ 5. yüzyıl sonlarından kalma bir kâsede, Atina kralı Aigeus Pythia'nın efsanevi selefi tanrıça Themis'e danışıyor. Aigeus kâhine, çocuk sahibi olmaması konusunu danışmış, daha sonra da kahraman Theseus'un babası olmuştur.

Üstte Delphi Tapınağı, Hazine Dairesi, Apollon Tapınağı ve tiyatro kalıntıları.

Solda Siphnian Hazinesi (İÖ 525) herhalde tapındaki binaların en zengin dekore edilmişiydi. Karşı sayfada, altta Hazinesin kuzey freskinde tanrılar ile Devler arasındaki savaş.

Karşı sayfada, üstte Bu altın ve fildişi karışımı başın, Delphi'nin koruyucu tanrısı Apollon'un doğal büyüklükteki bir heykeline ait olduğu sanılmaktadır. İÖ 6. yüzyılda yanmış ve sonra Delphi'de Kutsal Yol altında gömülmüş bir tapınağın kalıntıları arasında bulunmuştur.

rı çiğneyerek ilahi bir vecd durumuna geçerci. Sonra *prophetai* denilen tapınak rahipleri, onun anlaşılmaz hezeyanlarını şiirlere çevirirlerdi.

Bilimadamları ilk başlarda bunu bir mantık çerçevesine oturtmaya çalışarak kabul ettiler. Bazıları *prophetai*'nin yalnızca bir ziyaretçiden aldıkları bilgiyi başkasına ilettiğini ileri sürdüler. Diğerleri, rahiplerin insanların sırlarını öğrenen ve onlara istedikleri şeyi söyleyen kurnaz psikologlar, hatta durumlarından benimsedikleri davaları desteklemek için yararlanan politik komplocular olduklarına inanıldılar.

Kâhin mi, Kâr Peşinde mi?

Ancak bu tür hilekârlığın başarılı olması kuşkuludur. Yunanlılar bu alandaki sahtekârlıkların farkındaydılar: Aristophanes'in popüler komedilerinde karakterler sık sık sahtekâr ve açgözlü kâhinleri eleştirir. Ziyaretçilerden bir tür ücret alındığını bilmemize rağmen Kehanet Tapınakları'na böyle suçlamalar yöneltilmemiştir. Delphi Kâhini'ne rüşvet verme girişimini anlatan bazı hikâyeler varsa da, bunların sayısı gayet azdır ve kâhinin ahlaksızlığından çok, rüşveti vermeye çalışanın tiksindirici karakterinin çizildiği bellidir.

Yunanlılar, Kehanet Tapınakları'nın sahipliğinin hiçbir kişiye, gruba ya da

devlete ait olamayacağını garanti altına aldıkları için buralardan ve hazinelerinden herhangi bir kimsenin bir kâr elde edebileceğini düşünmek güçtür. Zenginlik yalnızca tanrını ve tapınaklarda onu yüceltmek için sergilenirdi. Yalnızca çok nadir anlarda ve çok sıkışık durumlarda bir kimse bunları ödünç almaya cesaret edebilirdi ve bunun da cezası çok ağırdı.

Anlayabildiğimiz kadarıyla Delphi ve diğer Kehanet Tapınakları, gerçek kehanet aracıları olarak görülmüyordu. Kâhinleri gözden düşürme telaşında olan ilk Hristiyan yazarlar bile onları rüşvet almakla suçlamamışlar, yalnızca kehanetlerini şeytan işi olarak nitelemekle yetinmişlerdir.

Ancak kâhinlerin Yunan toplumunda nasıl bir işlev gördüklerini hâlâ tam olarak bilemiyoruz. Son zamanlarda iki araştırma alanı bu konuya ilginç ama tartışmalı görüşler getirmiştir. Çağdaş kültürlerdeki kâhinlere yönelik antropolojik araştırmaların getirdiği kıyaslamalı malzeme, anlayışımızı genişletmekten ziyade, günümüze kalan eski kehanetlerin yakından incelenmesi, geleneksel anlatımın yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Sorular ve Cevaplar

Kâhinleri kullanan pek çok kültürün insanları gibi Yunanlılar'ın da bunlara gelecek konusundaki merakları için başvurmadıkları anlaşılmaktadır. Yunanlılar kâhinlere hangi hareket yolunu benimseyecekleri konusunda danışmışlar ve genelde zaten verilmiş kararlarının doğrulanmasını beklemişlerdir. Sorular genelde bir "evet" ya da "hayır" cevabı alacak biçimde sorulmuştur.

Dodona'da Zeus Tapınağı'ndaki kâhin, bize kişilerin soruları hakkında en çok malzemeyi sağlamış-

tır. Delphi'de de aynı soruların sorulduğunu biliyoruz. Sorular evlilik, çocuklar, iş ve seyahat dahil olmak üzere günlük hayatın çeşitli alanlarını kapsamaktadır. Devletin soruları arasında siyasal konular ve yerleşim yerlerinin kurulması bulunmaktadır. Kâhinlerin dini konularda da araçlar olarak görev üstlendikleri görülmüştür ki bu, dini uzmanı olmayan bir toplumda gayet önemliydi. Kişiler sık sık bir projenin başarısını sağlamak için hangi tanrıya başvurmaları gerektiğini sorarlarken, devlet başvuruların-

Alta Dodona'daki tapınakta, insanların kâhine sordukları soruların bulunduğu binlerce kurşun levha ortaya çıkarılmıştır. Alttaki levhada, Hermon, karısı Kretaia'nın çocuk doğurması için hangi tanrıya dua etmesi gerektiğini soruyor.

Solda Siphnian Hazine
Dairesi'nin doğu freski.
Troya Savaşı'nda Akhilleus
ile Memnon'un mücadelesi.
Altta Erken Klasik

Dönem'den kalan gerçek
boydaki özgün heykellerin en
eskisi olan Delphi Arabacısı.
İÖ 470 yılında Sicilya'da Gela
tirani Polyzelus tarafından
Delphi Apollon'una adanmış
daha büyük bir grubun (bir
araba, atlar ve belki de bir
seyis) bir parçası.

da çoğunlukla dini uygulamada yapılacak düzenlemeler ve yenilikler yer almıştır.

Tarihi cevapların analizi, Kehanet Tapınağı'na başvuranların geleneksel hikâyelerin o karmaşık bilmeceleleriyle pek karşılaşmadıklarını göstermektedir. Bazıları Delphi'deki Pythia'nın cevaplarını ziyaretçilere doğrudan doğruya kendisinin verdiğine inanmaktadırlar. Kadının vecd durumu da tartışmalıdır. Başka kültürlerde benzer kurumlara kıyaslamalar, bunun bir "direnc" biçiminde işlemiş olacağını göstermektedir. Yani konuşanda tarafsızlık görünümünü güçlendiren bir mekanizma. Buharlar çıkan yarık ve defne yaprağı çiğneme, kesinlikle daha sonraki yazarların hayalgüçlerinden doğmuş olsa gerektir.

Sıradan Doğrulama

Bu analizler, Yunanlılar'ın Kehanet Tapınakları'na neden başvurdıklarını anlamamızı kolaylaştırır da, geleneksel hikâyelerin o karışık mesajları konusunda da düşünmeye zorlamaktadır. Kâhinler gerçekten böyle kehanetlerde bulunmuşlar mıdır? Eski Yunanlılar buna inanıyor ve bunları sonradan ortadan kalkmış olan eski bir uygulamaya bağlıyorlardı. Bu hâlâ geçerliliğini koruyan açıklamadır. Diğer araştırmacılar bu hikâyelerin yalnızca atasözleri, söylentiler ve o zaman çok yaygın olan genel kehanetlerin bir karışımı olduklarını ileri sürmektedirler.

Hangi açıklamayı kabul edersek edelim, bu hikâyeler Yunanlılar'ın ölümlü ile ilahi bilgi arasındaki farkı nasıl gördüklerini açıklamaktadır ve bu da bize onların gelecek konusunda rehberlik olarak gördükleri şey için kâhinlere neden başvurdıklarını anlamamıza yardımcı olur.

Keltler Kimlerdi?

Zaman: İÖ 600–İS 100

Mekân: Avrupa

40

Belki de geçmişin ve günümüzün bir avuç bilimadamı dışındakilerin çoğu için "Kelt"... içine herhangi bir şeyin konulacağı ve herhangi bir şeyin çıkarılabileceği bir tür sihirli torbadır... Ünlü Kelt alacakaranlığında her şey mümkündür ve bu tanrılarinkinden çok mantığın alacakaranlığıdır.

J. R. R. TOLKIEN, 1963

GÜNÜMÜZDE BİZLER KELTLER’İ Avrupa’nın Atlas Okyanusu kıyıları halklarından biri olarak düşünüyoruz ama Keltler bir zamanlar (İÖ 2. binyıl ile İÖ 1. yüzyıl arasında) Avrupa kıtasının en çok yerine dağılmış insanlardı. Tarihte ilk bilinen Keltler’e İÖ 5. ve 6. yüzyılların Yunan tarihçilerinin yazılarında rastlıyoruz. “Kelt” terimi (Yunanca *Keltoi*, Latince *Celta*, çoğulu *Celtae*) ilk önceleri Yunan Massalia (çağdaş Marsilya) kolonisinin iç taraflarında yaşayan insanları tanımlamak için kullanılırdı. Terim daha sonra Latince Galli (Galyalılar) ve onunla ilişkili Yunanca *Galatol* (Galatyalılar) kelimesiyle eşanlamı olarak, İÖ 3. yüzyılda Atlas Okyanusu’ndan Karadeniz’e kadar geniş bir Avrupa kuşağına hâkim olup İspanya, İtalya ve Anadolu’da kolları olan güçlü bir insan grubunu tanımlamak için kullanıldı. Klasik yazarlar bu kıta insanları ile Kelt ya da Galyalı olarak tanımlamalarına rağmen Britanya ve İrlanda sakinleri arasında da yakın benzerlikler bulmuşlardır.

Kelt Kimliği

Klasik çağdakiler için bu insanları birleştiren şey, ortak gelenek ve inanç ve hepsinin üstünde de ortak bir dildi. Çünkü bu insanlar şimdi büyük Hint-Avrupa diller ailesinin (s. 141-3) bir parçası olan ve şimdi Kelt Dilleri denilen bir dili konuşuyorlardı. Bu dillerin çağdaş temsilcileri Galce, Brötonca, İrlanda Dili ve İskoç Galce’sidir, ancak eski ve hatta daha yakın tarihi zamanlarda başka Kelt dillerinin de konuşulduğu bilinmektedir. Kıta Avrupası’nın Keltçe konuşan insanların hepsinin değilse de bir kısmının kendilerini Kelt diye tanımladıkları bilinmektedir. Ancak, Britanya ve İrlanda halklarının kendilerini böyle adlandırdıklarını gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Bu durum Kelt kimliğini, çağdaş Britanya’nın

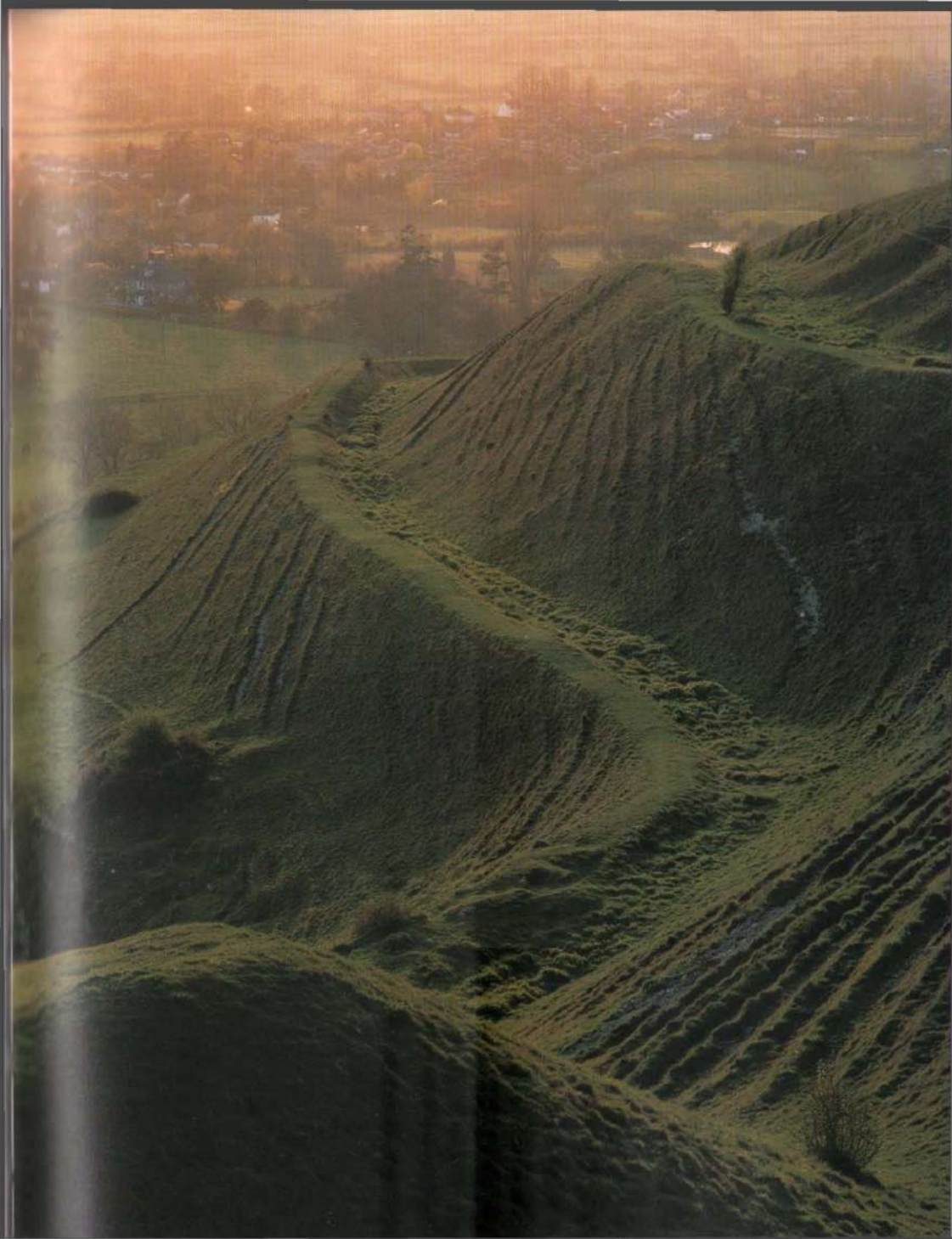
nın arkeolojisinin en tartışmalı konularından biri yapmıştır. Britanya ve İrlanda’nın tarih öncesi sakinleri, kendileri ya da çağdaşları kendilerini öyle adlandırmamış olsalar bile, Keltler olarak tanımlanabilirler mi?

Kelt Dilleri, herhalde 5000 yıl önce gelişmeye başlamıştır. Yakın zamanlara kadar bunların Orta Avrupa’nın küçük bir bölgesinde ortaya çıkıp sonra göç dalgalarıyla yayıldıklarına inanılıyordu. Batı Avrupa, Britanya ve İrlanda’da tarihöncesi büyük göçler konusunda arkeolojik ve genetik kanıtlar bulunmadığı için, bu görüş artık evrensel kabul görmemektedir. Bunun yerine ortaya uzun vadeli etnik ve kültürel süreklilik tablosu çıkmıştır ki, bu da Britanya ve İrlanda tarihöncesi hakkındaki çok uzun

Solda Almanya’da Glauberg’de bir mezarda bulunmuş İÖ 5. yüzyıla ait zırlı bir Kelt savaşçısı heykeli. Kızıl kumtaşından yontulma heykelin boyu 1,86 metredir.

Karşı sayfada İngiltere’de Dorset’te Hambledon Tepesi. Bunun gibi savunulan tepe kaleler, önemli reislerin ikametgâhları ve savaş zamanında kabilenin sığınağı olarak hizmet görüyordu.

zamandır devam eden varsayımların yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. Britanya ve İrlanda'da kendilerine Kelt adını veren eski insanlar yaşamadığı gibi, kıta Keltler'inin adalara büyük çaplı göçleri de olmamıştır. Bu durumda Keltler'i, Britanya ve İrlanda tarihöncesinden çıkarmak söz konusu olmuşsa da, günümüz Keltler'i buna şiddetli bir tepki göstermişlerdir: Öyle ya, eğer geldiğinizi iddia ettiğiniz tarihi topluluklar Kelt değillerse, Kelt olmak ne anlama gelmektedir? Bu konuda etnik temizlik suçlamaları bile yapılmıştır.

Şu halde Britanya ve İrlanda tarihöncesinden çıkarmayacaksa, Keltler'i nasıl tanımlamalıyız? Etnik kimlik temelinde kültürel olduğu için eski Keltler'i genetik bir toplum (bir "ırk") olarak tanımlayamayız. Genetik araştırmalar Avrupa halklarında binlerce yıllık önemli bir süreklilik göstermiştir. Kimlikler değişmiş ama halk büyük ölçüde aynı kalmıştır. Daha iyi bir yaklaşım, eski Keltler'i, Kelt Dilleri konuşan topluluklar olarak tanımlamak olacaktır. Kendilerine ne ad verilerse versinler, Britanya ve İrlanda halkları geç tarihöncesi dönemde hepisi değilse de, çoğu Kelt dilleri konuşuyordu. Britanya ve İrlanda tarihöncesinin göç temelli yorumları bir kenara atılırsa o zaman adaların Kelt dillerinin ilk geliştiği yerler olduklarını söylemek mümkündür. Zaten bu dillerin adaya ticaret aracılığıyla ya da fatih bir aristokrat seçkinler yoluyla geldiğini gösteren pek fazla kanıt da yoktur.

Bir Efsane Doğuyor

Eğer eski Keltler antik dünyanın muammaları arasındaysa, bunun nedeni modern romantiklerin onları oraya koymuş olmasıdır. Modern arkeolojinin doğumuna kadar eski Keltler konusundaki tarihi bilgi Klasik Roma ve Yunan yazarlarının eserlerine dayanıyordu ve bunlar da onlardan korkuyla, nefretle ve hor görmeyle söz etmişlerdi. Bu yazarlar eski Keltler'i güçlü bir rahip sınıfı olan mağrur savaşçı bir ırk olarak gösterirler. Kelt savaşçıları disiplinsiz ve haşın, yemeye içmeye düşkün, şerefleri ve statüleri açısından kıskanç insanlardı. Şiir ve kelime oyunları takdir edilirdi, Druidler'in rahip sınıfı yalnızca tanrılarla araçlar olarak değil, yirmi yıllık çıraklık dönemlerinde ezberledikleri kabile gelenek ve yasalarının bekçileri olarak da saygı görürlerdi, hepsi etkinlik ve güce sahiptiler. Druidler, ayinlerini kutsal meşeliklerde yaparlardı, insan kurban ederlerdi. Çizilen bu tablonun amacı, Keltler'i Yunan ve Roma uygarlığının düzenli dünyası karşısında küçük düşürmekti. Ancak zamanla birlikte değerler de değişti.

18. yüzyıl sonlarında Avrupa tarihinin en etkili kültürel gelişmelerinden biri başladı: Romantik hareketin başlangıcı, bilimsel rasyonalizmin karşı konulmaz yükselişine karşı entelektüel bir başkaldırı. Romantikler için Romalıların ve Yunanlıların kötülük olarak gösterdikleri şeyler erdemdi. Keltler'in şiddete düşkünlükleri ve disiplinsizlikleri tutkulu bir bağımsızlık ve bireycilik, kör inançları ruhsallık ve doğa sevgisi oldu. Çoğunlukla Ortaçağ'ın İrlandalı keşişleri tarafından kaydedilmiş Kelt efsane ve folkloru hakkındaki yeni bilgiler, Klasik klişeye bir başka dünya havası verdi ve buna zamanla "Kelt alacakaranlığı" adı verildi. Aradan geçen iki yüzyılda Keltler'in kahraman, şair ve maneviyatçı -yani modern sanayi toplumunun antitezi- oldukları görüşü Kelt milliyetçileri ve "New Age" taraftarları gibi çok farklı insanlar tarafından hâlâ eleştirilmeden kabul görmektedir. Ancak bu eski Keltler'den çok, modern toplumun değerleri ve kaygılarıyla ilgili bir şeydir. Keltler gerçekte nasıl insanlardı?

Yenik düşen bir Kelt savaşçısı esir düşmek yerine karısını öldürdükten sonra intihar ediyor. Keltler bu tür eylemlerin kendilerine herhalde öteki dünyada şerefli bir yer sağlayacağını düşünüyordular. Türkiye Bergama'dan, İÖ 3. yüzyıl Hellenistik orijinalinden Roma kopyası.

Kelt Gerçeği

Gelişmiş Kelt dünyasına, zirvede olduğu İÖ 3. ile 1. yüzyıllar arasında bakarsak Keltler'in çağdaşları Romalılar'dan, eski Yunanlılar'dan ve ilk Cermenler' den pek farklı olmadıklarını görürüz. Keltler bu sırada krallıklar, seçilmiş yargıçlar ve meclisler ("Senatolar") gibi Klasik dünyadakilere paralel siyasal kurumlar geliştirmişlerdi. Artık *oppida* adı verilen ve kimi tam gelişmiş kasabalar olan iyi planlanmış yerleşim birimlerinde yaşamaktaydılar. Yunanlılar ve Romalılar gibi Keltler de değişik tokaşun yerini nakit ekonominin aldığı bir sistemde para kullanmaktaydılar. Yazı da başlamıştı. Keltler teknolojik olarak o kadar çağdaşlardı ki, Romalılar fıçı, gemi inşa tekniği, örme zırh ve lejyoner başlıkları tasarımı gibi onların yeniliklerinden çoğunu benimsemişlerdi. Keltler kesinlikle savaşçıydılar ve kelle avcılığı gibi bazı âdetleri kendilerine özgüydü. Kelt toplumu yüksek derecede rekabetçiydi ve seçkinlerin prestij ve servet kazanmaları için savaş önemli bir alandı. Bu bakımdan çağdaşlarından hiç farklı sayılmazlardı. Roma imparatorluğu da genişlemesini aynı emeller peşinde koşan aristokratlara borçluydu.

Keltler'e ilişkin en eski arkeolojik kanıtlar, Avusturya'da Salzburg yakınlarındaki Hallstatt'ta bulunan İÖ 700 dolaylarından kalma kabile şefleri mezarlarıdır. Demir Çağı kültürünün ilk örneklerinden biri olan mezarlarda, Eski Yunanlılar'la ticaret sonucunda edinilmiş bronz ve çömlek kaplar gibi eşyalar bulunmuştur. Soyut geometrik desenler ile stilize kuş ve hayvan biçimlerinden oluşan, ayırt edici bir

sanat üslubu olan La Tene kültürü de Keltler'in ürünüdür.

Keltler'in dini inançlarında öyle özel bir maneviyatçılık yoktu. Korular, pınarlar ve nehirler gibi doğal yerlere saygıyı Cermenler, Yunanlılar ve Romalılarla paylaşılmaktaydılar. Bu saygıları onları çevreleriyle insanlık tarihinde başkalarından daha uyumlu yaşamaya itmiş değildi: Tarım alanı açmak için Avrupa'nın ormanlarının büyük bir kısmını temizlemişlerdi. Keltler de çağdaşları gibi, sanayi öncesi toplumlarda tek servet kaynağı olan toprağı işlemleri karşılığında en çok şeyi almak isterlerdi. Druidler'in tapınması Klasik dinin resmiliğinden dünyalar kadar farklıysa da, İÖ 1. yüzyılda tapınaklar yapmaya başlamış olmaları onların da daha biçimsel tapınmaya döndüklerini göstermektedir. İnsan kurban etme uygulamaları da onları diğer çağdaşlarından ayırmamaktadır. İlk Cermenler'de de bu âdet vardı ve Romalılar'ın o kadar zevk aldıkları öldürücü gladyatör karşılaşmaları da bir cenaze töreninin parçası olarak başlamıştı.

Şu halde eski Keltler günün standartlarına göre gelişmiş, rasyonel ve çağdaş insanlardı. Onlar ne önyargılı Klasik yazarların barbarlarıydı ne de modern romantiklerin alacakaranlık kuşağı insanları. Roma tarafından fetihlerini (İÖ 3. yüzyıl-İS 1. yüzyıl) hem cazip hem pratik yapan şey de Keltler'in Roma sistemine kolayca uyum sağlayabilecek yapıda olmalarıydı. Kelt dünyasının Roma hâkimiyetinden kurtulan tek yerinin -Kuzey Britanya ve İrlanda- aynı zamanda sosyal ve ekonomik açıdan en az gelişmiş bölgeleri olması da ilginçtir.

Altın Roma ordusuna şarap taşımak için kullanılan bu fıçıları Keltler icat etmiştir.

Bataklık Cesetleri: Cinayet mi, Kurban mı?

Zaman: İÖ. 1. yüzyıl-İS 4. yüzyıl

Mekân: Kuzey Avrupa

1640 baharında Schalkholzer Bataklığı'ndan bir insan cesedi çıkarıldı. Adam herhalde öldürülmüş ve oraya gömülmüştü.

BAUERNCHRONIK DES HARTICH SIERK AUS WROHM, 1615-64

KUZEY AVRUPA'NIN ŞAŞIRTICI derecede iyi korunmuş bataklık cesetleri hem popüler hal-
yalgücünü hem de bilimsel varsayımları uzun bir
süre etkilemiştir. Bu ıssız ve tehlikeli bataklıklarda
bu insanların ne işleri vardı? Nasıl bu kadar iyi koru-
nabilmişlerdi? Ve cesetlerin çoğunun şiddete maruz

kaldıkları gözönüne alınırsa neden burada ölmüş ya
da öldürülmüşlerdi? Bunlar tanrılara ya da bu sulak
yerlerin ruhlarına mı kurban edilmişlerdi? Yoksa
kaza ya da cinayet çok daha inandırıcı bir açıklama
olabilir miydi?

Bataklık cesetlerinin ilk esrarı olan bu kadar iyi korunmuş olmaları kolaylıkla açıklanabilir. Burada en önemli şey, bataklıklardaki bataklık yosununun turba oluşturmalarıdır. Bu da bakterilerin üreyeme-
mesi ve böylece de organik maddelerin (aynı za-
manda bataklık cesetlerinin) bataklık yosunu içinde bakteri saldırısına uğramaması demektir. Yosunda doğal bir deri tabaklama kimyasalı vardır ve bu da bataklık cesetlerinin derilerini korurken, rengini de "Maillard reaksiyonu" adı verilen bir süreçle koyu kahverengiye dönüştürür. Bataklık yosunu ölünce turbaya dönüşür ve bataklık cesedi, biriken tabakaların altında kalır. Son yüzyıllarda yakıt olarak turba kullanılması ve son zamanlarda bahçelerde turbanın hâlâ kullanılır olması nedeniyle, bataklık cesetleri bu turba kullanımı sırasında tekrar günışığına çıkmıştır.

Keşif ve Tarihleme

Eski çağların bataklık cesetlerinin en eski keşif kayıtları 17. yüzyıldadır ve 18. ile 19. yüzyıllar boyunca bulunan ceset sayısı da artmıştır. Bu cesetlerden bir kısmı bir iz bırakmadan kaybolmuşlar, bir kısmı yeniden kutsanmış topraklara gömülmüşler ama turba bataklığının koruyucu ortamı olmadan hemen çürümüşlerdir. En az bir bataklık cesedi, "mumya tozu" kaynağı olduğu gerekçesiyle pahalı

Danimarka'da 1950'de bulunmuş olan Tollund Adamı'nın boynunda, asılması için kullanılmış olan ip hâlâ duruyordu.

bir ilaç olarak satılmıştır. Ciddi bilimsel araştırmalar ancak 1870'lerden sonra başlamışsa da, en ünlü bataklik cesetleri keşifleri ancak 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Aynı zamanda teknolojiadaki ilerlemeler de Danimarka'daki Tollund (1950) ve Britanya'daki Lindow Moss (1984) cesetlerinde ayrıntılı analizler yapılmasını mümkün kılmıştır.

Bataklik cesetlerinin mükemmel bir biçimde korunmuş olmaları gerçek eskiliklerini maskeleyen için, bunların gerçekten ne kadar eski olduklarını anlamak için büyük çabalar harcanmıştır. Danimarka'da 1950'de Tollund Adamı'nı bulan turba kesiciler, yakınlarda öldürülmüş bir cinayet kurbanı bulduklarını sanarak polise başvurmuşlardı. 1983'te Cheshire'da Lindow Moss'da saçları, gözleri ve beyinin bir parçası olan bir kafatası bulununca polis bunun bilinen bir cinayet kurbanına ait olduğunu sanmış ve zanlı kişi de, delilleri görünce cinayeti işlediğini itiraf etmişti. Ancak radyokarbon testleriyle Tollund Adamı ile Lindow Kadını'nın ikisinin de yaklaşık 2000 yaşında oldukları saptanmıştır.

En yaşlı bataklik cesedinin -Danimarka'nın Fyn adasından Koelbjerg Kadını- 10.000 yıl öncesine ait olduğu tespit edilmiştir. Mezolitik Dönem'e ait olan bu cesette, daha sonraki Neolitik örneklerde olduğu gibi, yumuşak doku korunamamıştır. Bataklik cesetleri tam olarak Demir Çağı'nda başlamakta ve Britanya ile İrlanda, Hollanda, Danimarka ve Almanya'da çıkmaktadır. Küçük bir kısmı Ortaçağ ya da Ortaçağ sonrası döneme aitse de, büyük bir çoğunluğu İÖ 1. yüzyıl ile İS 4. yüzyıl arasındaki dönemden kalmaz. Bu sıklık bunların kaza sonucu ölmediklerini, o belirli dönemde Kuzey Avrupa'nın pek çok bölgesine özgü kurban ya da idam uygulamaları olduğunu göstermektedir.

Cinayet mi, Kurban mı?

Bu insanların zamansız ve şiddet kullanılarak öldürüldükleri bellidir. 1984'te Lindow Kadını'nın yakınlığında bulunan Lindow Adamı'nın başına iki darbe vurulmuş, boğazı kesilmiş ve boynu bir garotla kırılmıştı. Diğer Danimarka bataklik cesetleriyle Graubelle Adamı'nın da boğazı kesilmişti ama altındaki yara ve kırık bacağı da bir kaza olamazdı. Tollund Adamı asılarak öldürülmüştü. Borremose Kadını'nın kafa derisi yüzülmüş olabilir. Yde Kızı bıçaklanmış ve boğulmuştu. Bu insanların çok farklı yöntemlerle öldürülmüş olmaları gerçekten ilginçtir. Bunların cinayet kurbanları olmayıp planlı olarak idam ya da kurban edilmiş olduklarını gösteren başka özellikler de vardır. Cesetlerin büyük bir kıs-

Alta Windeby Kızı'nın başının bir yanı tıraş edilmiş ve gözlerinin de bağlı olması, ölümün bir kaza olmadığını göstermektedir.

Sağda Bazı bataklik cesetleri ölümünden önce soyulmuşlardı. Huldremose Kadını'nın üzerinde ise koyunpostu bir pelerin, ekose bir etek, başında bir örtü vardı.

mı çıplak gömülmüştü, giysilerin bulunduğu durumda bunlar sanki kişi idamdan önce soyulmuş gibi başka yerlerde bulunmuştu. Windeby ve Yde genç kızlarının başlarının bir yanı tıraş edilmişti.

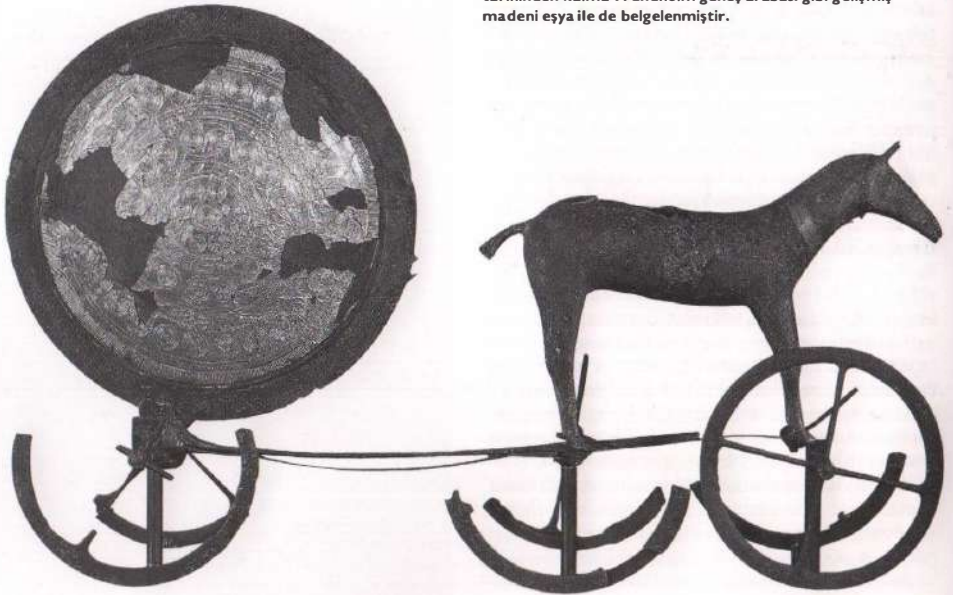
Arkeologlar bu cesetlerin açıklamasını 2. yüzyıl başlarında yaşamış Romalı yazarlardan Tacitus'ta aramışlardır. Tacitus, Cermen halkları üzerindeki araştırması *Germania*'da Kuzey Avrupa yerli toplumlarında bazı suçlar için verilen cezalar konusunda şunları yazmaktadır: "Hainler ve asker kaçakları ağaçlara asılırlar. Korkaklar, görevden kaçanlar ve doğa-dışı suçlar işleyenler sadzan bir sepet altında bataklığa gömülürler." Burada sözü edilen "doğadışı" hem eşcinsellik hem de rastgele cinsel ilişki olabilir.

Zina suçu işleyen kadınlar ayrı olarak ele alınmıştır: "Suçlu kadın kocası tarafından cezalandırılır. Koca kadının saçlarını tıraş eder, onu çıplak soyar ve akrabaların önünde evinden çıkarıp köyün içinden geçirerek kırbaçlar." Bulunan cesetlerin çıplaklığı bu anlamda rezil etme işareti olabilir. Erken Ortaçağ döneminden bir Burgonya yasasına göre kocasını reddeden bir kadın bataklığa atılır.

Bataklık cesetlerinin suçlular mı yoksa kurbanlar mı oldukları henüz kesin değildir. Kuzey Avrupa'da adakların göllere ve bataklıklara atılma geleneği vardır ve bunların arasında, Trundhølm güneş arabası gibi görkemli madeni eşyalar da bulunmaktadır. Bataklık cesetleri de bu geleneğin bir parçası olarak görülebilir. Ama aynı zamanda bataklığa gömülmenin İS ilk yüzyıllarda Cermen toplumları tarafından bir ceza türü olarak kullanıldığını gösteren kanıtları da gözardı edemeyiz.

Bataklık cesetlerinde yapılan mide analizleri, kurbanın son yemeğini tespit etmemize yarayan ipuçları da vermiştir: Tollund ve Grauballe Adamı son yemek olarak yavan bir yulaf çorbası içmişlerdir. Ancak Grauballe Adamı'nın parmak uçları elleriyle çalışmadığını gösterdiği için kendisi yüksek düzeyde biri olmalıydı. Yediği yulaf zehirli olduğundan komadayken ölmüş olabilir. Son analizde Kuzey Avrupa'nın bataklık cesetleri için bir tek açıklama olmayabilir. Ancak bunlardan pek azının sisli havada uğradıkları talihsiz ve basit bir kaza sonucu bataklıkta öldüğü açıktır.

Kuzey Avrupa'nın bataklıklara ve sulak yerlere ritüel gömme âdeti, yalnızca bulunan insan kanıtlarıyla değil, İÖ 1650 tarihinden kalma Trundhølm güneş arabası gibi gelişmiş madeni eşya ile de belgelenmiştir.

Roma'nın Kayıp

Zaman: İS 1. ve 2. yüzyıllar
Mekân: Roma imparatorluğu

Lejyonları

42

*Kartallara katıldığımda
(Dünmüş gibi hatırlarım)
Yola çıkmadan önce
Bir kız öptüm Clusium'da.*

ROSEMARY SUTCLIFF, 1954

LEJYONLAR, ROMA'NIN ÖNCE İtalya'yı, sonra da en geniş çağında İskoçya'dan Büyük Sahra'ya, İspanya'dan Basra Körfezi'ne kadar uzanan büyük imparatorluğu kurdukları askeri birlikleriydi. Her lejyon ortalama 6000 kişiye ulaşabiliirdi. Her lejyonda, ilk sırada dört, ikinci ve üçüncü sıralarda üçer olmak üzere 10 *cohors* bulunurdu (*cohors*= 300 kişi). Yedi lejyonun yan yana gelen 25.000 kişilik ağır piyadesi, 2,5 km'lik bir cephe oluştururdu. Ro-

ma devleti işgalci niteliğini yitirip topraklarını savunan bir güce dönüşürken, *cohors*'un gücü 500-600 kişiye yükselmişti.

Lejyonlara ünlü esnekliğini ve gücünü veren iki piyade silahı vardı: 2 metre uzunluğunda bir mızrak (*pilum*) ve 50 santimlik enli ve ağır bir kılıç (*gladius*). Korunma amacıyla her lejyoner bir miğfer takar, bedeninin üstünü koruyan kösele bir zırh giyer ve dışbükey bir kalkan da taşırdı.

Lejyonlar, ilk başta Roma ve İtalya'dan, daha sonraları fethedilen topraklardan ve lejyonların sınırlardaki sabit üslerine yakın yerlerden toplanan askerlerden oluşurdu. Roma imparatoru liderliğindeki bütün askerler profesyoneldi ve 25 yıl hizmet görürlerdi. Tarihi kaynaklardan ve daha önemlisi kitabelerden ve arkeolojiden bunların nerede üslendiklerini, kimlerden oluştuklarını, bir eyaletten diğerine nakillerini, hangi savaşa katıldıklarını ve iç örgütlenmelerini bilmekteyiz. Kalelerinden çoğu kazılıp ortaya çıkarıldığı için de, askerlerin günlük yaşantılarını, ne yediklerini ve hangi silah ve teçhizatı kullandıklarını biliyoruz.

Solda **Almanya'daki Xanten'de, 9. yılda "Varian Savaşı"nda ölen** 18. lejyon kenturyonu **Marcus Caelius** anıtı. **Alta Caligula'nın** bastırdığı bu sikkede babası **Germanicus'un** başarıları ve özellikle 15-16 yıllarında **Varus lejyonlarının** kartallarından ikisini geri alması kutlanıyor.

Macaristan'da Brigetio Kalesi'nde bulunmuş demir bir lejyoner miğferi. 2. yüzyıla ait parçada karakteristik geniş boyunluk ve yanaklıklar görülmüyor.

Savaşın Cilveleri

Bazı lejyonlar 400 yıldan fazla ayakta kalmışlar, ünvanları ve personel kaynakları değişmiş, kendileri değişen koşullara ayak uydurmuşlar, aradan on yıllar ve yüzyıllar geçerken baskılara ve tehditlere karşı koya-bilmişlerdir. Bazılarının yaşam süreleri çok daha kısa olmuş, savaşlarda kırılmışlar, yenildikleri ya da itaatsizlik ettikleri için dağıtılmışlardır. Örneğin, üç lejyon (XVII, XVIII ve XIX) vali Quintilius Varus liderliğinde 9 yılında Almanya ormanlarında kaybolmuştur. Bu olay, Roma tarihlerine "Varian Felaketi" olarak geçmiştir. Bu lejyonların rakamları bir daha hiç kullanılmamıştır. Olay, tarihi yazarlarca, özellikle yaşlı imparator Augustus üzerindeki etkisi nedeniyle kayıtlara geçmiş ve yenilgi alanının bir kısmı 1987'de metal detektörü kullanan bir İngiliz subayı tarafından Osnabrück'ün kuzeyindeki Kalkriese'de bulunmuştur. I. Germanica Lejyonu ("Cermenler Galibi"), IV Macedonica ("Makedonlar Galibi"), XV Primigenia ("İlk Doğan"), XVI Gallica ("Galyalıları Galibi") ve V Alaudae ("Tarla kuşları") 69 yılı (Dört İmparatorlar Yılı) iç savaşında kaybeden tarafta oldukları için ya dağıtılmışlar (I, V ve XV) ya da kazanan taraf olan Flavian hanedanına sadakati belirten yeni bir ad altında (Flavia) yeniden düzenlenmişlerdir (IV ve XVI).

Savaşta Kayıp mı?

Çağdaş araştırmacılar bazı lejyonların tarihi kayıtlardan bir anda yok olmasının nedenini bulabilmiş değil-

lerdir: XXI. Rapax (bir kuşun avına saldırıp "kavraması" anlamında) lejyonu, I. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kaybolmaktadır. Bu lejyon hakkında bir daha bilgi yoktur. Tuna sınırında olan lejyon, çağdaş Romanya'nın Daçlar'ına karşı 86-92 savaşında yok edilmiş olabilir. Kökenlerini Galatya (Orta Anadolu) Kralı Deiotarus'un İÖ 1. yüzyılda toplayıp teşhiz ettiği birlikten alan XXII. Deiotariana lejyonundan en son 119 yılında Mısır'da haber alınmıştır. Lejyonun Yahuda'da Bar Kohba'nın liderliğindeki 132-5 ayaklanması sırasında savaşta eriyip yok olduğuna inanılmaktadır.

Dokuzuncu Lejyon

IX. Hispana lejyonunun kaybolması, onyıllardır Roma tarihi araştırmacılarını meşgul etmiştir ve kamuoyunun hayalinde "kayıp" bir lejyonun en üstün örneği olarak kalmıştır. Kökeni İÖ 58'den 49'a kadar Jül Sezar liderliğinde savaşan bir lejyona dayanan Dokuzuncu, bir süre İspanya'da hizmet gördüğü için Hispana adını almıştır. İÖ 13 yılında Balkanlar'a nakledilen Lejyon, bir süre bugünkü Hırvatistan'da kalmış, sonra 43 yılında Britanya'ya gönderilecek güce katılmış ve ondan sonra da yeni *Britannia* eyaletinin garnizonunun bir parçası haline gelmiştir.

Bu lejyonun Britanya'daki faaliyetleri kısmen bi-

York'ta 108 yılına ait bu kitabe, Dokuzuncu Lejyon'un bir kapı inşa ettiği kaydı lejyonun Britanya'daki varlığının son kanıtıdır.

Solda Dokuzuncu Lejyon'un Güney Fransa'da Vienne'li olan bayraktarı L. Duccius Rufinus'un mezar taşı. Lejyoner, York'ta ölmüştür.

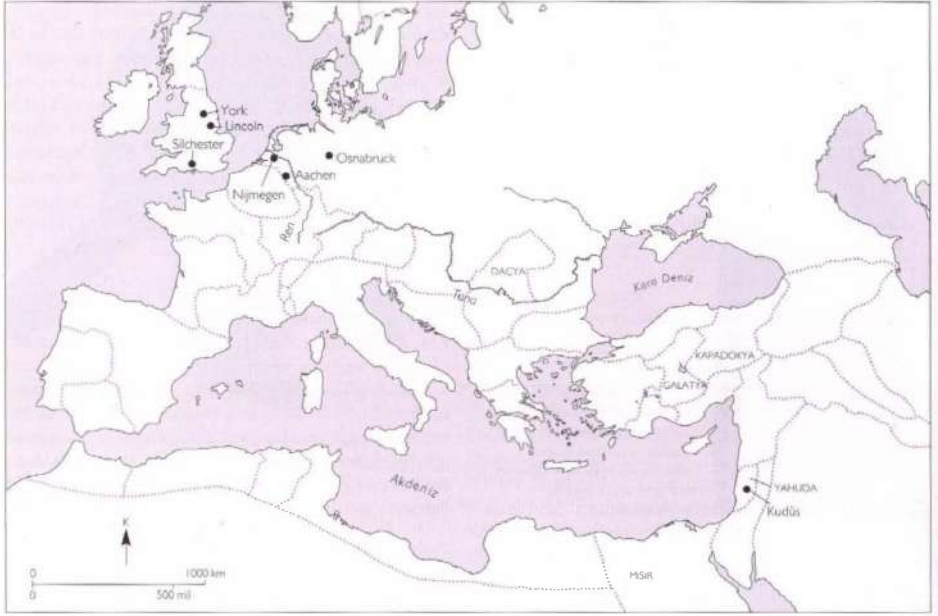
Altta Ermine Street Guard, kama tertibinde düşmana saldırıyor. Bu temsili grup üyeleri I. yüzyıl Roma askerlerinin zırh, miğfer ve kalkanlarıyla teçhiz edilmişlerdir.

linmektedir: 60 yılı civarında bulunduğu Lincoln'da bazı askerlerinin mezar taşları günümüze kadar kalmıştır. Yine kalan mezar taşlarından lejyonun 70 yılında York'ta olduğu anlaşılmaktadır. Lejyon, vali Julius Agricola liderliğinde Kuzey Britanya'ya başanlı seferler yapmış ve lejyonun askerleri 83 yılında Kuzeydoğu İskoçya'da *Mons Graupius*'ta kazanılan büyük zaferde görev almış olmalılardır. Lejyon bundan sonra York'a dönüp 107-8 yılında Ouse Nehri üzerindeki yeni taş kalenin kapılarında birini inşa etmiştir.

"Dokuzuncu'nun Kartalı"

Dokuzuncu lejyonun son yıllarını ve aniden ortadan kayboluşunu belirlemek amacıyla çeşitli kuramlar ileri sürülmüştür. Son zamanlara kadar lejyonun Britanya'da, helki de kuzey sınırlarında 115-17 yıllarını arasında çıkan karışıklıklarda imha edildiği kabul ediliyordu. Yeni imparator Hadrianus 122 yılında Britanya'ya muhtemelen Dokuzuncu'nun yerini alması için VI. Victrix ("Muzaffer") lejyonunu göndermiştir. Bir kurama göre, kuzeye doğru ilerleyen lejyon Kuzey Britanya'nın İskoç sisleri arasına girmiş ve bir daha

dönmemiştir. Kamuoyunca benimsenen bu görüş Rosamary Sutcliffe'in *Dokuzuncu'nun Kartalı* (1954) romanına konu olmuştur. Roman adını Hampshire'da Silchester'de bulunmuş küçük bir bronz kartaldan almış, yazar bunu Dokuzuncu Lejyon'un kartallı bayrağı olarak kabul etmiştir. Silchester'de bulunan kartal büyük bir olasılıkla tanrı Jüpiter'in ya da bir imparatorun kült heykeline aittir. Zaten kartalın biçimi, sikkelerde ve rölyeflerde görülen kartal amblemine benzemektedir.

Dokuzuncu'nun kitabelerde yer alan subay ve askerlerinin mesleklerinin ayrıntılı bir incelemesi lejyonun 115-17 yıllarında kaybolduğu görüşüne gölge düşürmektedir. Yakın zamanlarda elde edilen bazı bulgulara göre lejyonun ya da bir kısmının Romalıların Aşağı Cermenya eyaletinde Nijmegen garnizonunda bir süre bulunduğu anlaşılmıştır. Ancak bunun tarihi kesin değildir. Bazıları lejyonun daha doğuya, Kapadokya'da Fırat sınırına, hatta Yahuda'ya gidip orada son bulunduğunu iddia etmişlerdir. Kısacası, ne olduğu konusunda yeterli bilgimiz yoktur. Britanya'da kaybolduğunu ya da dağıldığını gösteren bir kanıt yoksa, bunun aksini gösteren sağlam bir kanıt da yoktur. Olay halen çözülmemeyi beklemektedir.

Üstte İmparator Trajan (ölümü 117) döneminde Roma imparatorluğu. Dokuzuncu Lejyon'un muhtemel hareketleri işaretlenmiş.

İngiltere'de Silchester'de bulunan bronz kartal heykeli. Aslında Jüpiter kült heykeli-nin bir parçası olabileceği halde *Dokuzuncu'nun Kartalı*'nın il-ham kaynağı olmuştur.

Mithra Kültü'nün

Zaman: İS 1-4. yüzyıllar

Mekân: Roma imparatorluğu

Esrarı

43

*"Sabah tanrısı Mithra,
Büyük boğanın öldüğü bu yerde,
Karanlıklar içindeki çocuklarına bak
Kurbanımızı kabul et!"*

*Sen pek çok yol yaptın,
Hepsi de ışığa varan.
Ve asker de olan Mithra
Bize ölmesini öğret!"*

RUDYARD KIPLING, 1906

MİTHRA KÜLTÜ, BİLDİĞİMİZ kadarıyla, 1. yüzyılın sonlarına doğru Roma'da ortaya çıkmıştır. Kültün ana esrarı tanrı Mithra'nın bir mağarada beyaz bir boğayı öldürmesidir ve bu eylemin insanlığa kurtuluş getirdiğine inanılmıştır. Boğa öldürme sahnesi ("tauroctony") ülke boyunca tanrının bütün tapınaklarında (*mithraeum*) çok küçük farklılıklarla betimlenmişti. Bazı *mithraeum*'larda resmedilmiş bir iki dize ile yakınlarda Berlin'de bulunan bir papirüs parçası dışında herhangi bir ayin metni olmadığı için, Mithra Kültü'nün sırlarını çözmeye yarayacak elimizdeki tek ipucu bunlardır ve bu esrarı çözmek de hiç de kolay bir iş değildir.

Kökenler ve Kültün Yayılması

Mithra Kültü, genelde bir "doğu" dini olarak tanımlanır. Mithra araştırmalarının kurucu babası Belçikalı bilimadamı Franz Cumont'a göre kült, Doğu'da, herhalde İran'da doğmuş ve sonra batıya yönlere Roma'ya kadar ulaşmıştır. Mithra gerçekten de köken olarak bir doğu tanrısıydı ve resmedildiğinde de üzerindeki giysiler hep doğu giysileridir. "Frigya" şapkası denilen konik biçimli şapkası, doğu ile ilişkiyi vurgulamaktadır ve İÖ 1. yüzyılda Antik Çağlar'ın Kommagene'sinde (Güney Türkiye) Nemrut Dağı'ndaki rölyeflerde onu böyle giyinmiş olarak Kral Antiochus'u (İÖ 80-32) selamlarken görüyoruz. Ayinlerde kullanılan "nama" ("selam") gibi sözcükler, meşale taşıyan Cautes ve Cautopes ile esrarengiz Ehriman gibi Mithra maiyetindekilerin adları hep İran ya da Mezopotamya kökenlidirler.

Ancak bu "doğu" unsurları ne kadar derine işlemiştir? Cumont'un Mithra Kültü'nün doğu kökenli olduğu tezini destekleyen önemli bir unsur Plutarkhos'un Büyük Pompey'in İÖ 67 yılında Akdeniz'de korsanlarla mücadelesini anlatan bir metnin-

de yer almaktadır. Güneydoğu Küçük Asya'da Kilikya korsanlarının "garip kurhanlar getirdikleri ve Mithra Kültü'nde hâlâ varolan gizli ayinler yaptıkları" bildirilmektedir. Bu metin İÖ 1. yüzyıl ortalarında Doğu Akdeniz'de Mithra ayinlerinin varlığının kanıtı olarak kabul edilmiş ve Kilikyalı korsanların Mithra Kültü'nü batıya taşıyan araçlar oldukları iddia edilmiştir. Ama bu doğru ise, o zaman neden Akdeniz dünyasında Mithra tapınakları ya da boğa öldürme sahneleri Hellenistik dönem boyunca hiç yoktur ve eğer Mithra Kültü'nün kökeni doğuda aransa da neden imparatorluk zamanında orada *mith-*

Nemrut Dağı'ndaki bu rölyefte I. Antiochus başında Frigya şapkası olan Mithra'yı selamlıyor, İÖ 1. yüzyıl.

Boğa öldürme ya da "tauroctony" sahnesinin eski heykeli. İmparator Trajan'ın muhafız alayı başkanının kölesi Alcimus tarafından yaptırılmış. Bugün British Museum'dadır.

raeum'ların sayısı çok azdır? Ve eğer Mithra Kültü gerçekten İÖ 1. yüzyılın ortalarında batıya çırmışse neden orada kanıtlarını bulmamız için bir buçuk yüzyıl geçmiştir? Plutarkhos, Mithra Kültü'nün henüz yayılmaya başladığı 2. yüzyılın ortalarında yazıyordu ve bu nedenle "gizli ayinler"den söz edilmesi bir tarih hatası olabilir. Kilikyalı korsanlar Mithra'yı tanrılarından biri olarak kabul etmiş olabilirler (Antiochus'un komşu Kommagene'de yaptığı gibi) ama boğa öldürme ve Mithra Kültü'nün ritüel ve ayinlerinin tümü o zaman herhalde daha icat edilmiş değildi. Mithra Kültü'nün kökenlerini İÖ 2. yüzyılda Doğu Türkiye'de Tarsus'un felsefe ve bilim çevrelerine yerleştiren alternatif bir görüş de aynı eleştirilere açıktır.

Boğa öldürme sahnesine benzeyen en eski gön-derme, Domitianus'un saray şairi Statius'un 92 yılında yayınlanan bir şiirinde "bir Pers mağarasının kayaları altında inatçı boğanın boynunu büken" dizesidir. Tauroctony'nin ilk tasviri de şimdi British Museum'dadır ve bunu imparator Trajan'ın (98-117) muhafız alayı başkanının kölesi Alcimus yaptırmıştır. Bu nedenle kült, Roma'da entelektüel gruplar arasından çıkmış olabilir. Bunlar kurtuluş vaad eden kültlerin ve bir ölümden sonraki dünyanın geleneksel devlet dininden daha umut verici olduğu bir zamanda yeni bir din "yaratmış" olabilirler.

Mithra Dini, 125 yılından sonra özellikle kuzey sınırları boyunca ve Roma'nın limanı olan Ostia gibi kozmopolit yerlerde hızla yayılmıştır. Ostia'da 16 *mithraeum* bulunmuştur. Dinin ordu ve tüccar sınıfı arasında pek popüler olduğu anlaşılmıştır, ancak

her şeyden öte yalnızca erkeklerle sınırlı olduğu için, (Hristiyanlık gibi) evrensel bir cazibesi olmamıştır.

Boğa Öldürme Sahnesi

Tauroctony hızla standart hale getirilmmişti ve bir iki bölgesel farklılıklar varsa da tablo imparatorluğun her yerinde aşağı yukarı aynı idi. Mithra boğanın sırtında çömelmiş, hançerini hayvanın boynuna saplıyordu. Bu pozun esin kaynağı hiç kuşkusuz Roma'da Trajan Forumu'nda ve diğer yerlerdeki rölyeflerde görülen Zafer'in, sırtına abanarak bir boğayı zaptetmesi sahnelerinden alınmıştır. Tanrı omzu üzerinden güneş tanrısı Sol'a bakar. İkisinin arasındaki güneş ışını aralarındaki yakın ilişkiyi gösterir ve Sol'un kuşu olan kuzgun da çoğunlukla oradadır. Ay tanrıçası Luna'nın bir büstü Sol'un üstünü denge-ler. Meşalesini havaya kaldırmış Cautes ışığı, meşalesini aşağı çevirmiş Cautopates karanlığı temsil ederler ve boğa öldürme sahnesinin iki yanında yer alırlar. Işık ve karanlık arasındaki bu ikilik Mithra Kültü'nün temel unsurudur. Boğanın altında bir akrep, bir yılan (derisini değiştirdiği için toprağın ve yenilenmenin sembolü) ve genellikle boğanın yarısından akan kanı yalamak için sıçrayan bir köpek vardır. Boğanın kuyruğundaki buğday başakları Mithra'nın bu kahramanca eyleminden doğan yeni hayatı temsil eder.

Ren ve Tuna nehirlerinin sınırlarındaki tasvirlerde boğanın altındaki bir aslan ve bir kap (şarap karıştırmak için) herhalde ateş ve suyu simgeler (ve böylece yılanın simgelediği toprakla bir üçlü oluştu-

rur). Bu bölgedeki tauroctony'lerde Mithra'nın diğer işleri de görülür: Mithra'nın kayadan doğması, Sol ile anlaşma, su mucizesi (havaya bir ok fırlatmak), boğanın yakalanışı, mağarada Sol ile birlikte boğanın etinin yenmesi ve diğerleri.

Boğa öldürme sahnesindeki unsurların çoğu astrolojik sembolizm ile yakından ilişkilidir (örneğin, Taurus [boğa], Leo [aslan], Scorpi [akrep]) ve Mithra tauroctony'si bir "yıldız haritası" olarak görülmüştür. Bir kurama göre bu, bahar gündönümü Boğa burcundayken gök ekvatorunda bulunan bazı yıldızların sembolik tasviridir. Mithra ve onun kozmos üzerindeki hâkimiyeti kültün temelidir. Gökyüzünün yıldızları sırtındaki pelerinde ve *mithraenum*'ların kubbeli tavanlarında görülür.

Tapınaklar ve Ayinler

Mithra tapınakları dört köşeli ve genelde küçüktür. Bilinen en büyüğü Romanya'da Sarmizegethusa'da olup 26 metre boyundadır. Bunlar genellikle bir giriş, uçtaki Tauroctony'ye uzanan bir ana salondan oluşur. Tapınaklar iki yandaki yüksek platformlara uzanırlar. Bu nedenle *mithraeum*, kült üyelerinin toplantı odaları olup gizli ayinlerin yapıldığı bir yerdir. Hristiyan kilisesine benzer ama yalnızca tanrının

Üstte Heidelberg'de bir mithraeum örneği. Altta Heddernheim (Roma Nida) boğa öldürme rölyefinin dökme kalıbı. Orta panoda Mithra'nın hayatından sahneler.

Solda Roma'da San Clemente Kilisesi altında bir *mithraeum*, iki yanda sıralar ve alçak kubbeli tavan. Sağda Ostia'da *Felicissimus mithraeum*'undan yer mozaïği ve Mithra Kültü'nün yedi derecesi (önde tas ve Merkür'ün asası ile Kuzgun).

heykelinin bulunduğu ve törensel kurban olayının dışarıda açık havada bir sunakta gerçekleştiği putpe-rest tapınaklardan farklıdır.

Bir Mithra tapınağında neler yapıldığı ise bilinemektedir. En alttaki Kuzgun'dan yerel Mithra cemaatinin lideri olan en üstteki Pater'e (Baba) kadar yedi derece olduğunu biliyoruz. Dördüncü derece olan Aslan'ın özellikle önemli olduğu anlaşılmaktadır ve bazı metinlerde tapınaktan *leonteum* olarak söz edilir. Bir dereceden diğerine geçmek bazı sıkıntıları gerektirir: Adayın gözleri bağlanır (bazı fresklerde meşale ile damgalamalar ve kılıçla açılan yaralar görülmektedir), bir tapınakta (Hadrianus Duvarları'nda Carrawburgh) bir işkence çukurunun olduğu ve adayın burada sembolik olarak yakıldığı söylenmektedir. Sol ve Mithra'nın boğa eti yemelerinin sembolü olarak da (bazı *mithraeum*'larda bulunan kemiklere bakılırsa) pahalı sığır eti yerine koyun ya da tavuk yenilirdi. Kimi zaman boğanın eti ve kanı yerine ekmek ve şarap kullanılırdı ki, bu da Mithra

Kültü'nü Hristiyanlık'la çatışmaya sokmaktadır. 4. yüzyıl başlarında Hristiyanlık'ın resmen kabul edilmesiyle Mithra Kültü de çöküşe geçmiş ve tapınaklar, büyük bir olasılıkla Hristiyanlar tarafından yıkılmıştır.

Mithra Sözcüğünün Kökeni

Sanskrit dilindeki Mitra Avesta ve Pehlevi dillerinde Mithra, Yunanca ve Latince'de Mithras olarak yazılırdı. Tanrısal köken olarak, Hinduizm'in Veda Dönemi'nde Adetya tanrılarının biriydi; ayrıca Zerdüş dini öncesi İran'da da güneş, adalet, antlaşma ve savaş tanrısıydı. Mithra ilk kez İÖ 1400 tarihli Veda metinlerinde geçmiştir. Hindistan'dan Pers topraklarına, Persler'in Büyük İskender'e yenilmesinden sonra bütün Yunan dünyasına sıçrayan Mithra'nın Roma dönemi cısrarını hâlâ korumaktadır.

Altta Kuzey İngiltere'de Carrawburgh'da Mithra tapınağı. Brocolitia Roma kalesi dışındaki tapınak 1949'da kazılmıştır.

Mayalar'ın Kayıp Kenti:

Zaman: İS 250-909

Mekân: Orta Amerika

“Q Alanı”nın Peşinde

...Madalyon tabletlerde bunları yapan insanların kendileri hakkında bilgiler yazdıklarını ve bu tabletler aracılığıyla bir gün yok olmuş bir ırkla konuşarak kentin üzerindeki esrar sisini dağıtacağımızı düşünüyor-duk.

JOHN LLOYD STEPHENS, 1841

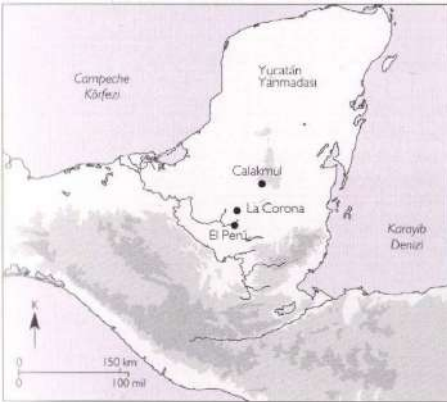
GUATEMALA, MEKSİKA VE Belize'yi kaplayan ovalar üzerinde uçmak, Orta Amerika'nın son büyük vahşi topraklarını görmek demektir. Kereste ve toprak elde etmek amacıyla ormanların giderek azalmasına rağmen bölge, hâlâ dünyanın en önemli arkeolojik alanlarından biridir. Burası bin üç yüz yıl önce Maya uygarlığının yoğun bir biçimde iskan edilmiş merkeziydi: Sayısız büyük kentte yüksek piramitler ve geniş alanlara yayılmış saraylar vardı, geniş meydanlarında ustalıklı oyulmuş anıtlar tanrısal hükümdarlarını yüceltirdi. Çok uzun zaman önce terk edilmiş bu kentler bugün yalnızca ağaç kökleriyle birbirine bağlanmış höyüklerden ibarettir.

En etkileyicileri dahil Maya kalıntıları, tozlu akademik dergilerin sayfaları arasından nadiren çıkar. Ama bazıları gerçek bir üne, hatta mistik bir havaya sahiptirler. 1970'lerde üzerlerinde gayet güzel hiye-

roglifler olan yağmalanmış bir dizi heykel, hemen hemen aynı anda sanat piyasasında boy gösterdi. Bunlar balta girmemiş ormanlarda keşfedilmeyi bekleyen çok önemli bir başkentin ürünleri miydi? Pek çok kimse öyle düşündü ve buraya “Q Alanı” adı verildi (Latin Amerika İspanyolca'sında “hangi” anlamına gelen “que?” sözcüğünden).

Q Alanı'nın nerede olduğu hakkındaki yegâne ipuçları hiyerogliflerdedir. Aynı “oyma amblem” (glif) -ki belirli bir krallığın “tanrısal efendisi”ni anlatan bir kraliyet unvanıdır- çeşitli taşlarda bulunmuştur. Klasik dönemin (İS 250-909) politik ortamı 50 küsur krallığa bölünmüştü ve bunlar çok sınırlı site-devletlerdi. Bu belirli amblem en önemlilerinden biri olan *Kaan* ya da “yılan” krallığını belirtiyordu. Bu önemli krallığın başkentinin neresi olduğu hâlâ bilinmemektedir.

20 yıl süren ve çeşitli görüşlerin kimi zaman öne çıkıp kimi zaman kaybolduğu tartışmada bazıları Yılan başkentinin büyük Calakmul Harabeleri olduğu fikrinden şaşmamışlardır. Orada pek çok anıtın bulunması - en az 117 tane- genelde bu sorunun çözümlenmesini kolaylaştırırken yerel yumuşak kireçtaşının çabuk bozulması ve bin yıl süreyle tropik yağmurlar altında kalması, yazıların çoğunu silmiştir. Silinmiş metinlerin dikkatli incelenmesi ve kazılardan yeni çıkarılan bulgular, ancak son yıllarda somut yanıtlar sağlamaya başlamıştır. En önemli

Solda Q Alanı'yla bağlantılı yerlerin haritası. Sağda Q Alanı anıtlarında k'uhul kaan ajaw ya da “Yılanın İlahi Efendisi (Kralık)” demek olan “oyma amblem”e atıflarda bulunmaktadır. Bu, Maya dünyasının en büyük güçlerinden biri olan Calakmul'a aittir.

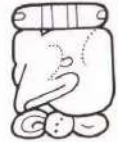
katkı, Yılan başkentiyle ilgili iki yer adının tanınmasıyla sağlanmıştır: *Oxte'tuun* ("Üç Taş") ve *chiik naab'* (anlamı henüz bilinmemektedir). Her ikisi de Calakmul metinlerinde sık sık yer almaktadır ki, burada kent ile çevresinden sözedildiği kesindir.

Şu halde, eğer Calakmul, Yılan'ın kentiysse, Q Alanı heykelleri oradan mı gelmiştir? Son araştırmalar bunun böyle olmadığını göstermektedir? Calakmul, Klasik Maya dünyasının en büyük *hegemon*'larından ya da süper güçlerinden biriydi ve hükümdarları 130 yıl boyunca "üst-krallar" olarak daha alt düzeyde olan çağdaşlarına hâkimdiler. Q Alanı taşlarının Calakmul hanedanına tâbi kralların hâkimiyetini kutladıkları ve birden fazla yerden geldiklerini gösteren belirtiler vardı. Daha büyük parçalardan bazılarının artık El Perú kentinden oldukları bilinmektedir. Acaba, diğerlerini teşhis edebilme umudu nedir?

Cengelde Bir Keşif

1996'da Maya ormanında eski yolları araştıran bir NASA uydusu, Guatemala'da Los Ycremos yakınlarında *chicleros* (sakız toplayıcıları) tarafından bir göl kıyısında yapılan bir tür kamp tespit etmişti. Yapılan bir keşif seferinde muhtemel bir kano ihtimamı bulunurken, yakınlardaki höyüklerde hiyeroglifli kırık bir anıt ortaya çıkarıldı. Harvard Üniversitesi Peabody Müzesi'nden Ian Graham ve David Stuart'ın ertesi yıl yaptıkları araştırmalarda bu yıkıntıların haritası çıkarıldı, buraya La Corona

Üstte Q Alanı'ndan bu panoda Calakmul'da bir top oyununda adı sağ üst köşede olan Chak Ak'ach Yuk ("Büyük Hindi") görülmüyor. Bu hükümdarın La Corona'daki anıtta bulunan adı (sağda) panonun oradan geldiğinin kanıtı olabilir.

("Taç") adı verildi başka daha uzun kitabeler bulundu.

Bu kitabeler La Corona'nın Calakmul ile yakın ilişkisini ortaya koymuştu. Stuart, Chak Ak'ach Yuk ("Büyük Hindi") adını tespit etti. Bunun büyük Calakmul kralı Yich'aak K'Ak'ın ("Ateş Pençe") yaptığı önemli bir ayine katılan yerel bir hükümdar olduğu anlaşıldı. Chak Ak'ach Yuk, Q Alanı anıtlarından en büyüklerinden birinde, Calakmul'da Maya top oyunu oynarken görülmektedir. Bu bağlantı bu panonun en azından La Corona'dan ya da ona çok yakın bir yerden geldiğini göstermektedir.

La Corona, Q Alanı bilmesinin kısmen çözümlenebile, ormanın, geri kalan parçaları içinde barındırdığını biliyoruz. Daha çok çalışma ve biraz da şansla geri kalanları da ortaya çıkarabiliriz. Q Alanı'nı arama gerçek bir balta girmemiş orman serüvenidir ama bu aynı zamanda, Kolomb-öncesi Amerika'nın en mükemmel yazı sistemi olan Maya hiyerogliflerinin çözülmesinin, Maya tarih ve politik coğrafyasını çözmekte etkin bir araç olduğunu da göstermektedir.

Nazca Çizgilerinin

Gizemi

45

Zaman: İÖ 100-İS 700

Mekân: Güney Peru

Basitçe söylemek gerekirse: Her ne olursa olsun, pampa'daki mesaj bizim için olmayabilir! Hayvan biçimindeki biçimler, bende onların içinde yatan sırların Darwin'in Türlerin Kökeni'nden çok Alis Harikalar Diyarında'ya daha yakın olduğu duygusunu uyandırmaktadır.

ANTHONY AVENI, 2000

PERU'NUN GÜNEY KIYILARININ Nazca halkı küçük krallıklar federasyonuydu: Çiftçiler, balıkçılar ve uzman dokumacılar. Bunlar, hassas bir çizim tahtası potansiyeline sahip bir çöl olan Pampa de Ingenio'nun kenarlarında yaşarlardı. Burada ince kum ve küçük taşlardan oluşan toprak tabakasını kaldırmışlar ve beyaz alüvyonun üzerine yerden asla tın olarak görülemeyecek büyüklükte gayet karmaşık bir çizgiler ve figürler ağı bırakmışlardır. Çölün tepesinden bir uçakta bakıldığında, bazıları bir uçak pisti kadar geniş olan bu çizgilerin vadiler ve alçak

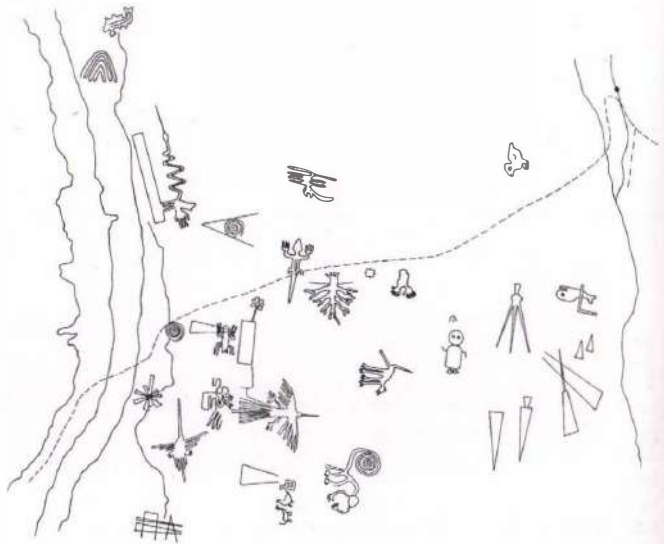
tepeler boyunca kilometrelerce uzandığı görülür. Diğerleri merkezlerden yayılırlar. Bazı çizgiler dev kuşlar, maymunlar, bir balina, örümcekler ve hatta bitkiler oluşturacak biçimde birleşir ama bunları yaratanlar bu nesneleri asla tümüyle görebilmiş değillerdi. Şu halde uçakları olmayan insanlar bu çizgi ve resimleri neden çizmişlerdir?

Nazca'da çöle çizilmiş bir kuşun havadan görünüşü. Nazca halkı yüzeyde tam olarak görmeleri imkânsız şekilleri çizmek için neden toprağın ince üst tabakasını kaldırmışlardır?

Üstte Nazca'nın yerini gösteren Güney Amerika haritası. Taranmış yer daha sonraki İnka imparatorluğu'dur. Sağda Pampa de Ingenio'da çöl yüzeyindeki çeşitli jeogliflerin krokisi.

Çizgilerin Araştırılması

Almanya doğumlu matematikçi Maria Reiche, 1939 yılında Nazi Almanyası'ndan Peru'ya kaçmış ve Nazca'da öğretmenliğe başlamıştı. Reiche, çok geçmeden gördüğü bu çizgileri kaydetmeyi ve korumayı kendisine iş edindi ve uzun yıllar boyunca onları ölçtü. Bu çizgilerin ufuktaki göksel olayları belirttiğine ve hayvanların da gökyüzündeki takımyıldızları temsil ettiğine inanıyordu. Reiche 1963'e kadar yirmi yılı aşkın bir süre hemen hemen tek başına çalıştı. Ama bir süre sonra, gizemli olaylar ve okült olgularla uğraşan popüler kültür dalgası pampaya akın etmeye başladı. Sözde arkeolog Erich von Daniken, yazdığı popüler arkeoloji (ya da uzaş) kitaplarında çizgilerin eski astronotların uzay gemileri için hazırlanmış pistler olduğunu bile ileri sürdü!

1970'li yılların sonunda bilimadamları, Nazca Çizgileri'nin Peru kıyılarındaki büyük bir kısmında bulunan ve "jeoglif" (jeo-oyuklar) adı verilen yer çizimlerinin benzerleri olduğunu anladılar. Anthony Aveni ve Gary Urton, 62 tane ışını andırان merkezini krokisini çıkardılar ve Nazca yakınlarından kimi 13 kilometre uzayan 762 uzun çizimin dizilişini incelediler. Aveni bunları bilgisayara yükleyince çoğunun yıllık yağmur sularının Andlar'dan kıyı nehirlerine akmaya başladığı Kasım başlarındaki kritik

günlerde ufukta güneşin doğduğu noktayla çakıştıklarını tespit etti.

Arkeolog Persis Clarkson, 1600 kilometrelik çizgilerde kültürel kalıntıları aradı. Çizgiler boyunca yürüyün insanların kamp yerleri olabilecek kaba sığınaklar ve çanak çömlek parçaları buldu. Aveni ile arkadaşları Nazca Çizgileri'nin pampaya su gelişini sırasındaki ayın faaliyetinin önemli bir kısmı olarak yerel akraba grupları tarafından korunan, temizlenen ve süpürülen yollar olduğuna inanmışlardı. Işın merkezleri suyun pampaya bitişik nehir vadilerine geldiği yerlere yakın alanlarda toplanmıştı. Yamuk oyuklar eski dereyatakları arasındaki yüksek arazi parçalarında idi. Belki de bunlar suyun akış yönünü işaret etmekteydiler.

Çizgilerin Anlamı

Çizgilerin eski Nazca yaşamında önemli bir sembolik rol oynadığını kabul etsek de, Nazca inançları hakkında bir bilgiye sahip olmadığımız için hayvan ve bitki "jeoglif"lerinin anlamını bilemiyoruz. Andlar'da dağ tanrılarının insanları koruyup havayı kontrol ettiğine inanılırdı. Bunlar göllerle, nehirlerle ve Büyük Okyanus'la (hem verimliliğin hem suyun nihai kaynağı) ilişkilendirilir. Nazca yağmur yağdırma ayinlerinde, sulama kanalları için su kaynağı olan yerel dağlar önemlidir. Arkeolog Johan Rein-

hard, çağdaş Bolivya'da bazı kırsal kiliselerin ve haçların uzun yer çizgilerinin ucunda yer aldığını göstermiştir. Örneğin, Bolivya'nın Sabya köyünden uzanan kutsal çizginin başında, her Ocak ayında köyün reisi yağmur için adaklar sunar.

Bir başka arkeolog olan Helaine Silverman ise, Cahuachi adında bir tören merkezini kazmıştır. Silverman'ın kazdığı alanda, höyükler, mezarlıklar ve tapınaklar ağının yüzleri dışarıya, "jeoglif"leri ise pam-paya dönüktür. Mekâna bitişik olan nehir hemen hemen hiç kurumaz ve bu kutsal yerde su bütün yıl kaynarak yüzeye çıkar. Cahuachi ve diğer mekânlardaki Nazca resimleri, papazların ve mitolojik yaratıkların maskeli performanslarını vurgulamaktadır.

Belki de bu çizgiler yerel dünyaya kök salmış politik, toplumsal ve dini fenomenlerdi. Bunlar boyunca yürüyenler kutsal yere gelince ritüel varlıklara dönüşmekteydiler ve dönüşüm dans, süslü kostümler ve maskeler ve şamanist translarla mümkün oluyordu.

Esrarengiz Nazca Çizgileri hep tartışmalı kalacak. Ancak son araştırmalar, çöldeki çizgilerle Büyük Okyanus boyunca yaşayan insanları ve tarım ürünlerini besleyen can-verici su arasında yakın bir ilişkiye işaret etmektedir.

Üstte Çok renkli bir Nazca testisi. Nazca çömleklerinde genelde kırmızı ya da beyaz zeminlere çizilmiş hayvan, insan ve bitki ve mitolojik konular yer almıştır.

Altta Cahuachi'deki Nazca başkenti höyükler, meydanlar ve düzlüklerle süslenmiş bir tören merkeziydi. Cahuachi'nin Büyük Tapnağı, doğal bir tümsek üzerindeki basamaklı bir düzlüktü. Odalar, avlular ve bir meydan zeminde yer almaktadır.

Tiwanaku'yu Kim İnşa Etti?

Zaman: İS 6–12. yüzyıllar

Mekân: Bolivya

46

Tiwanaku büyük bir kent değildir ama orada bulunan büyük binaların görülmeye değer olduklarından söz edilir. Başlıca binalardan birinin yakınında büyük taş temeller üzerine inşa edilmiş yapay bir tepe vardır. Bu tepenin ilerisinde insan biçimli iki taş put yer alır... Bunlar o kadar büyüktür ki, küçük devlere benzerler... Bu taş heykellerin yanında, eskiliği ve üzerinde yazı olmaması bu büyük temelleri kimin attığını ya da bunlar inşa edildiğinden bu yana ne kadar zaman geçtiğini bilmeyi imkânsız kılan bir bina daha vardır...

CIEZA DE LEON, 1553

BOLIVYA'DA TITIKAKA GÖLÜ yakınındaki yaylalarda bulunan Tiwanaku arkeolojik alanı Amerika'larda ilk Avrupalı vakanüvislerin dikkatini çeken en eski anıtların bulunduğu bir yerdir. Bazı anlatımlara göre büyük İnka imparatoru Pachacuti bile 15. yüzyıl sonlarında bölgede zafer yürüyüşü yaparken kalıntıların taş işçiliğinden etkilenmişti. Ef-

sanelere göre imparator, Tiwanaku bölgesinden taş ustalarının Cuzco'da İnka başkentinin inşaatının başına getirilmesini emretmişti.

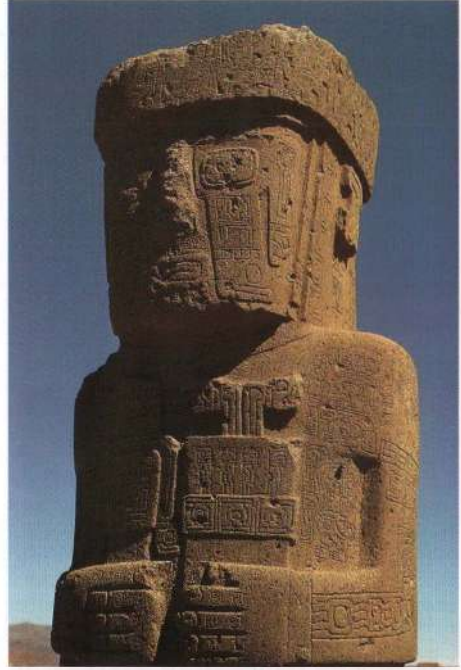
Altta Kalasasaya külliyesinden turkuvaz taşlı taş biçiminde altın bir maske. Altta, sağda En üstünde bir avlu olan basamaklı piramit Akapana tapınağının krokisi.

Tiwanaku eski Amerika'ların büyük uygarlıklarından birinin başkentiydi. Bu geniş ve planlı merkez, görkemli Tiwanaku Vadisi'nde Güney Titikaka Havzası'nın çayırları üzerine kurulmuştu. Doku-zuncu yüzyılda doruk noktasındayken Tiwanaku piramitler, saraylar, sokaklar ve devlet binalarından oluşan etkileyici bir mimari merkezin çevresinde toplanmış kalabalık bir nüfusa sahipti. Kente, büyük, teraslı, yapay bir taş cepheli piramit hâkimdir. Akapana olarak bilinen bu piramit, tabanında 197x257 metre olup 16,5 metre yüksekliğindedir. Akapana'nın kuzey cephesinin yanında Kalasasaya olarak bilinen surla çevrili alan 120x130 metredir. Bölgedeki diğer binalar arasında saraylar, zanaat uzmanları için ikametgâhlar, tapınaklar ve halk için evler vardır. Başkentin bu mimari merkezinin çevresinde vadide düzinelerce köyde kerpiç evlerde yaşayan işçiler ve çiftçiler bulunurdu.

Kentin 30.000 ile 60.000 nüfusa sahip olduğu ve 4-6 kilometre kare bir alana yayıldığı tahmin edilmektedir. Tiwanaku ile göl arasındaki vadi de iskân edilmişti. Bu yerleşim birimleriyle başkentin toplam nüfusu, Tiwanaku'yu İS 1. binyıl sonunda dünyanın en büyük kentlerinden biri yapmaya yeterliydi.

Sağda Tiwanaku'daki büyük taş heykellerden biri. Altta Güneş Kapısı'ndan bir ayrıntı: Ortadaki rölyef kimi zaman Kapı Tanrısı olarak da bilinen, başlıca Tiwanaku tanrılarından birini simgeliyor.

Kalasasaya'ya bu büyük giriş Tiwanaku'nun merkezine hâkim olan büyük alanın en büyük kapısıdır.

Tiwanaku'nun Kökeni ve Genişlemesi

Tiwanaku Vadisi'nde ve Orta Andlar çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar, Tiwanaku'nun kökenleri hakkında somut bir tablo ortaya koymaktadır. Bölgede ilk insan yerleşimi, Tiwanaku'nun Titikaka Havzası'ndaki yüzlerce köyden biri olduğu İÖ 1500 yıllarında gerçekleşmiştir. Tiwanaku, yaklaşık bin yıl boyunca etkinliğini artırmaya devam etmiş ve İS 1. binyılın ilk yüzyıllarında bölgenin iki büyük politik merkezinden biri olmuştur. Kuzeyde Pucara da 200-300 yılları arasında gelişerek 100-150 hektarlık küçük bir kent olmuştur. Bu dönemde Tiwanaku da boyut ve yapı olarak herhalde Pucara'ya çok benzemektedir.

350 yılında Pucara'nın siyasal merkez olması sona erdi, Tiwanaku büyümeye devam etti. 500 yılında Tiwanaku, artık Güney Titikaka Havzası'nda başlıca siyasal güçtü. Tiwanaku, 650 yılında yayılma siyaseti gütmeye başladı. Gölün güneyindeki Güneş Adası'nı ele geçirip orada ilk bölgesel hac merkezini yaparak genişlemeyi sürdürdüler. 800 yılı geldiğinde Titikaka Gölü bölgesinde koloniler kurmuşlardı.

Tiwanaku halkının bu sert çevrede, Amerika'lar-da ilk devletlerden birini nasıl kurduğunu artık anlamış bulunmaktayız. Halk obsidyen, mısır ve yaylada bulunmayan diğer ürünleri elde etmek için birkaç yüz kilometre uzaktaki kolonilere yerleşmişti. Titikaka Gölü bölgesinde, *waru waru* eski tekniği kullanılarak göl kıyısındaki bataklık arazi yüksek verimli tarım arazisine dönüştürüldü. Bu tarlalar Tiwanaku topraklarında da, daha ötesinde de saptan-

mış olup, Tiwanaku devletinin tarımsal tabanını oluşturuyordu.

Tiwanaku'yu Kim İnşa Etti?

Tiwanaku şehri, kuşaklar boyu süren bir muammadır ve fantastik köken kuramları doğuran bir avuç eski yerden biridir. Bilimadamları pamuk, mısır, meyve gibi önemli ürünlerin yetişmediği yüksek, soğuk ve rüzgârlı bir yaylada büyük bir kentin nasıl gelişebileceğini sorgulayıp durmuşlardır. Bu büyük merkezi yapanlar kimlerdi? Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi güneyden gelen göçmenler mi, yoksa orada bin yıldır yaşayan asıl halk mı inşa etmişti?

Yıkıntılar arasında bulunan heykelleri gören ilk Avrupalı yazarlar, eski çağlarda yaşamış dev bir ırktan söz etmişlerdir. 19. yüzyıl sonlarında bilimadamı Arturo Posnansky, Tiwanaku'nun ilk olarak 10.000 yıl önce Büyük Okyanus kıyısında inşa edildiğini, sonra da jeolojik olarak yükselmiş olacağını düşünmüştür. Yirminci yüzyıl başlarında bazı yazarlar Tiwanaku'nun insanlığın doğum yeri, özgün Cennet Bahçesi ya da efsanevi uygarlık Atlantis olduğuna ileri sürmüşlerdir. Tiwanaku'nun Çin göçmenleri, Vikingler ve diğerleri tarafından inşa edildiği hakkındaki kuramların sayısı da az değildir.

Dilciler genellikle çağdaş Aymara dili konuşan insanların, Tiwanaku bölgesine 12. yüzyılda geldiklerine inanırlar. Bu kuramlara göre Tiwanaku'yu inşa edenler Pukina adında şimdi kaybolmuş olan bir dili konuşmaktaydılar. Arkeolojik ve yer adı kanıtları ise Tiwanaku halkının Tiwanaku kurulmadan yüzlerce yıl önce bölgede yaşayan Aymara dili konuşanlar olduğunu aklta getirmektedir. Eski Akdeniz ve Ortadoğunun büyük uygarlıklarında olduğu gibi Tiwanaku da Titikaka Gölü bölgesinin çağdaş sakinlerinin ataları tarafından kurulmuştur.

İnkalar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?

Zaman: 14-15. yüzyıllar

Mekân: Ekvator, Peru, Şili, Arjantin ve Bolivya

Bir keresinde bu adaya kurban edilmek üzere on dört yaşında bir kız getirilmişti. Ancak başrahip kızı kabul etmedi. Vücudunu titiz bir muayeneden geçirince memelerinin birinin altında küçük bir ben bulmuştu. Bu nedenle tanrılara kurban edilmeye değer bulunmamıştı.

PEDER BERNABE COBO, 1653

İNKA İMPARATORLUĞU'NU KONU edinen ilk vakayinameyi yazan İspanyol vakanüvislerinden Peder Barnabe Cobo, bize şimdi Bolivya Cumhuriyeti'nde olan Titikaka Gölü'ndeki Güneş Adası'ndan getirilen genç kızın yukardaki hikâyesini anlatır. Kız, eski Andlar'ın en büyük hac merkezlerinden ve dini tapınaklarından birinde kurban edilecekti.

Ancak kız, kurban edilemeyince hikâyesini İnka

İmparatorluğu'nun 1532'de fethinden birkaç yıl sonra adaya gelen bazı İspanyollar'a anlatacağı.

İnkalar hakkındaki bilgilerimiz Cobo gibi eski zaman vakanüvislerinden ve çağdaş arkeolojik araştırmalardan gelmektedir. İnka İmparatorluğu'nun çok büyük, çok-etnikli, çok-dilli bir devlet olup 4000 km² bir alana yayıldığını biliyoruz. İktidar hanedanlarını 16. ya da 14. yüzyılda kuran halk Andlar'ın çok yükseklerinde olan Cuzco'da yaşıyorlardı ve burası on-

Solda 1995'te bir çığ düşmesi sonunda Peru'da Ampato zirvesindeki buzlar arasında bulunan İnka kızının mumyası.

Alta Günümüzde bir maestra ya da şaman, bir adak töreninde koka yaprakları ve günlük yakıyor.

Üstte Karşı sayfadaki erkek mumyasıyla bulunan gümüş kadın heykelciğinden ayrıntı. Heykele giydirilen zarif kumaşlar bir tüpe iğnesiyle tutturulmuş. Solda Arkeologlar Llullaillaco zirvesinde bir kazıda. Burada, 6700 metre yükseklikte kadın bir İnka kurbanı bulunmuştur.

lara göre dünyalarının maddi ve manevi merkeziydi. İnka İmparatorluğu'nun Quechua dili konuşan ataları birkaç kuşak içinde Batı Amerika'nın bu geniş topraklarında yaşayan onlarca farklı etnik grubu ve topraklarını fethetmişlerdir. İsyanlar çok sıkı ve hıyile büyük bir alanı ve halkı kontrol altında tutmak çok güçlü. Dünyanın diğer eski imparatorluklarında olduğu gibi, farklı grupları iktidardaki hanedanların kontrolü altında tutmanın ve iktidarlarını yaygınlaştırmının başlıca yolu, bir devlet dininin kurulmasıydı.

Andlar'ın Kutsal Yerleri

İnka İmparatorluğu boyunca ve ondan yüzyıllarca önce And halkları kutsal yerlerde "*Huaca*" adını verdikleri tapınaklar inşa ederlerdi. *Huaca*'lar ruhani gücü olduğuna inanılan bir doğa parçasındaki doğal ya da insan elinden çıkma bir mekândı. Bunlar mağaralarda, su kaynaklarında, büyük kayalarda, tepelerde, pınar ya da köprü yakınlarında ve dağların doruklarında yapıldı. Bu *huaca*'larda adaklar çok yaygındı. En popüler adaklar koka yaprağı dolu se-

petler, renkli deniz kabukları, lamalar, alpakalar, mısır birası, bez, metal heykelcikler ve bazen de çocuklardı. İlk Inkalar Cuzco bölgesinde yüzlerce tapınak yapmışlardı ve bunların her biri yeni doğmakta olan imparatorluktan akraba gruplar tarafından bakılır ve korunurdu.

İmparatorluk büyüdükçe devlet Güneş Adası'ndaki gibi daha büyük tapınaklar inşa etti. Tapınak külliyeleri belli başlı *huaca*'larda Güneş'e, Ay'a, Gök-gürültüsü Tanrısı'na ve diğer tanrılara adanırdı. Bu *huaca*'ların çevresinde bir din geliştirmek için çok büyük kaynak ve enerji harcanmıştı. Görkemli tapınaklar Cuzco soylularının, uyruklarının yaşamları üzerinde sahip oldukları ideolojik ve politik gücü vurgulamaktaydı.

İnsan Kurban Etme

İnsan kurban etme, Inkalar'ın bir icadı değildi. İspanyol öncesi And ikonografisinde genelde savaş tutsakları olmak üzere kurban edilmiş insanların tasvirleri yer almaktadır. Hatta Peru'da ilk yontulmuş taş kitabelerde, kafaları kesilmiş savaş tutsakları görülür. Diğer kültürlerde de insan kafası ganimet olarak alınmıştır. Inkalar bu uygulamaları imparatorluğu bir arada tutan devlet dininin ve imparatorluk ideolojisinin bir parçası haline getirmişlerdir.

Çocukların kurban edilmesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. Çocuklar *capac hucha* adı verilen politik bakımdan önemli bir ayinde kurban edilirlerdi. Colin McEwan ve Maarten van de Guchte'ye göre bu

terim, "Kraliyet yükümlülüğü" olarak çevrilebilir. Buhilimadamları, araştırmalarında, altı ile on yaşında çocukların imparatorluğun dört hir yanındaki köy ve kasabalardan Cuzco'daki başkentte nasıl gönderildiklerini anlatırlar. Bazıları için bu, yüzlerce, hatta binlerce kilometre yol demekti. Çocuklar ve kendilerine eşlik edenler yol boyunca köylerden şarkılar söyleyerek geçerlerdi. Cuzco'ya vardıkları sonra kentin merkezinde toplanırlar ve İnka rahipleri tarafından sembolik olarak evlendirilirlerdi. Hayvanların ve diğer adakların kurban edilmesinden sonra, çocuklar Cuzco'nun büyük meydanının çevresinden geçirilirlerdi. Sonra tekrar köy ve kasabalarına gönderilir, buralarda yeni törenler yapıldı. Törenin sonunda çocuklar alkol ve diğer maddelerle uyuşturulur ve memleketleriyle ilişkili bir *huaco*'da öldürülürlerdi.

Arkeologlar Andlar'ın her yerinde çocuk kurban edildiğini saptamışlardır. Bu *capac hucha* törenlerinin kalıntıları adalarda, mağaralarda ve dağ tepelerinde bulunmuştur. Arkeolog Johan Reinhard, Andlar'da çoğunlukla karla kaplı volkanik doruklarda kurban izlerine rastlamıştır. Bu kurbanların oralarından çıkarılması, dünyanın en güç arkeolojik çalışmalarıdır: Reinhard ve arkadaşları 6000 metre yüksekliğe çıkmak, oksijen azlığından doğan yükseklik yorgunluğu, huz, kül ve karla mücadele etmek zorundaydılar. Eski çağların insanların, o dağlara çağdaş araç gereç olmadan çıkmalarındaki kararlılık gerçekten şaşırtıcıdır.

Bu mumyaların bulunması beceri olduğu kadar şans da gerektirir. Beceri bunları nerede arayacağını bilmek ve şans da cesetleri ortaya çıkaracak doğru çevre koşullarının bir araya gelmesidir. Yağmacılar çalmadan ya da havayla temas ettiği için havadaki mikroorganizmalar tarafından cesetler bozulmadan mumyaları elde etmek için, Reinhard ve ekibi buzları ve kaya kadar sert toprağı kazmak, bulgularını bilimsel olarak kaydetmek ve sonra mumyayı kamplarına güvenli bir şekilde taşımak zorundaydılar.

Belgelerde çocuk kurban etmeye ilişkin büyük törenler hâlâ anlatılmaktadır. Peru'da Arequipa yakınında Ampato'da bulunan arkeolojik kanıtlar bu belgeleri doğrulamaktadır. Ampato kızı görkemli tüylü bir başlık, çanak çömlek, kaşıklar, ahşap kupalar, gümüşli metal heykeltikler, yiyecek ve güzel kumaşlarla gömülü bulunmuştur.

Kutsal bir renk olan kırmızı toprak, mezarının zemine serilmek üzere dağın tepesine taşınmıştı. Kurban yerinin çevresinde inşa edilen platformlar ve belki de başka hinalarda başka küçük çocukların kurban edildikleri kuşkusuzdur.

Eski ve yeni dünyadaki diğer imparatorluklarla kıyaslandığında çocukların kurban edilmesi İnka devletinde pek nadir rastlanan bir şeydir. Ancak çocuk kurban edildiği bir gerçektir ve bunun çok önemli dini ve politik amaçları vardı. Yerel bir yöneticinin çocuğunu kurban edilmek üzere vermesi, hem İnka devletine hem de tapıkları yaratıcı tanrılara bağlılığının kanıtıydı. Kurban edilmek üzere Cuzco'ya bir tören alayı halinde götürülen düzinelerce çocuğun görüntüsü, İnka devletinin gücünün yılda bir kere olsun gözler önüne serilmesi idi. Bu trajik ama güçlü devlet kurumunu tam olarak değerlendirebilmek için, İnka İmparatorluğu'nun siyasal mantığını ve dini ilkelerini tarihi bağlamı içinde anlamamız gerekir.

Cerro el Plomo'da 6000 metre yükseklikte, en güney noktada bulunan İnka mumyası. Bu çocuk kurbanın yanında, çeşitli heykeltikler ve bir torba koka yaprağı bulunmuştur.

Polinezyalılar Anavatanlarını Nasıl Buldu?

Zaman: 30.000 yıl önce - İS, 1200

Mekân: Pasifik

Bilebildiğimiz kadarıyla Proes ya da Pahee's adını verdikleri bu teknelerle, bu insanlar, bu denizlerde adadan adaya yüzlerce mil dolaşmaktadırlar, Güneş gündüzün, Ay ve yıldızlar da geceleri pusula işlevini görmektedir.

KAPTAN JAMES COOK, 1769

KAPTAN SAMUEL WALLIS, *HMS Dolphin* gemisiyle 1766'da yoğun bir sabah sisi içinde Tahiti adasına yaklaşmaktaydı. Sis dağılınca gemisinin uzun boylu, "sağlam yapılı" savaşçıları dolu düzinelerce kanoyla çevrili olduğunu gördü. Tahiti çok geçmeden Avrupa'da, uzak bir tropik cennet olarak tanındı. Burada kadınlar güzeldi, yoksulluk diye bir şey yoktu, insanlar soylu vahşi türünün en üstün örnekleriydi. Ancak daha akıllı başında bir gözlemci olan Kaptan James Cook adayı 1769'da ziyaret ettiğinde, o günden beri bilimadamlarını şaşkına çeviren bir soruyu ortaya attı: Tahitililer bu ıssız yurt-

larına nereden gelmişlerdi? Yalnızca basit kanoları olan ve metali bilmeyen bu insanlar, açık okyanusları nasıl aşıp da Büyük Okyanus'un en uzak adalarına yerleşmişlerdi?

Cook'un, Polinezyalıların daha batıdan geldiklerinden kuşkusu yoktu. Âdeta bir kâhin gibi şöyle yazıyordu: "Onları ada ada izleyerek, Doğu Hint Adaları'ndan geldiklerini saptayabiliriz." Büyük İngiliz denizcisi Tupaia adında bir yerel kanocu ile konuşarak kendisine kaptanların çok uzaktaki ıssız adalara nasıl gittiklerini sordu. Tupaia pusula olarak güneşi ve yıldızları nasıl kullandıklarını anlattı. Cook, Po-

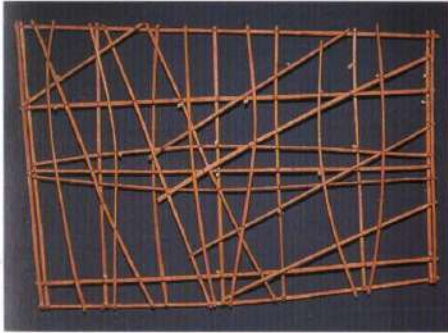

Solda Büyük Okyanus'ta ilk insan yerleşimi açık deniz kanolarının sağlamlığına ve kolay depolanabilir yiyeceğin bulunmasına bağlıydı. Denizciler, Melanezya adalarına 30.000 yıl önce erişmişlerse de, uzak adalar ancak son 3000 yılda iskân edilmiştir.

Üstte, karşı sayfada Büyük Okyanus denizcileri sanatlarını büyüklerinden denizlerde öğrenmişler, yıldızların hareketini ezberlemişler ve adalarla takımyıldızları gösteren basit çıta haritalar kullanmışlardır. Altta, karşı sayfada Hawaii çifte gövdeli kanosunun modern kopyası olan Hokule'a. Geleneksel seyre duyulan ilgi Hokule'a'yı ve diğer tekneleri eski kano rotalarında yolculuklara sürüklemiştir.

linezyalıların yüzlerce mil alize rüzgârları altında gidebilmelerine şaşınca Tupaia batı rüzgârlarının Kasım'dan Ocak ayına kadar estiklerini ve kanoların o aylar içinde rüzgâr yönünde gayet hızlı yol aldıklarını söyledi.

Tupaia, zihninde Polinezya'nın görüntüsünü taşıyordu. Adaları, her birine kaç günde gidileceğini ve yönlerini sıralayınca Cook bunları kabataslak bir haritaya yerleştirdi. Çağdaş bilimadamları, Tupaia'nın kuzeydoğuda Markiz Adaları, doğuda Tuamotus, güneyde Austral (Tubai) ve güneybatıda Cook Adalarıyla sınırlı bir alanı tanımlayabildiğine inanmaktadırlar. Batıdaki Fiji ve Samoa adaları bile adamın aklındaydı ki, bu Avustralya ya da Birleşik Devletler kadar bir bölgenin aklıda tutulan haritası demekti. Kaptan James Cook, Yeni Zelanda'ya giderken, Polinezya yöntemlerini izleyebilmek için Tupaia'yı da kendisiyle birlikte gelmeye ikna etti. Ama ne yazık ki, *Endeavour* Güneydoğu Asya'dayken Tupaia hastalanıp öldü.

Varsayımdan Deneye

Cook'tan sonraki keşifler, Tahitili denizcilerle görüşmemişlerdir. Pek çok masabaşı araştırmacısı, Pasifik Adaları'nın rüzgârın etkisiyle kıyından çok uzaklara sürüklenmiş kanolar tarafından iskân edildiğini kabul etmiştir. Ancak 1965'te İngiliz David Lewis, Mikronezya'nın Caroline Adaları'nda yaşlı kano kaptanlarıyla karşılaşmıştı. Lewis onlardan, karadan çok uzaklara gitmek için önemli yıldızları izlemeyi, dalgaların yönünü, uzak kıyılara çarpıp dönen dalgaları tanımayı, deniz ve kara kuşlarının uçuşlarını izleyerek çıkış noktalarından çok uzaktaki adalara nasıl gittiklerini öğrendi. Bu denizciler denizin ve gökyüzünün aynı işaretlerini kullanarak evlerine sağ salım dönebiliyorlardı. Lewis hızla kaybolmakta olan bir sanatı korumaya kararlı olarak Avrupa yapımı okyanus yatını, yalnızca bir yıldız haritası ve yardımcı olarak Polinezyalı bir denizci ile Cook Adaları'ndan Yeni Zelanda'ya kadar götürdü. Lewis 1970'lerde de Caroline Adaları kılavuzlarının yanına çırak olarak girdi.

Böylece varsayım, yerini deneyime bırakmış oldu. Antropolog Ben Finney 1960'lı yılların sonunda eski çağların Polinezya kanolarının benzerleriyle uzun süreli deneylere başladı. Finney'in ilk teknesi *Naleiha*, Hawaii kraliyet kanosunun 12 metrelik bir kopyasıydı. Hawaii'nin rüzgârlı sularında yapılan deneyler teknenin rüzgârla yol alabileceğini gösterince Finney, Büyük Okyanus Adaları'nda kullanılan kano tasarımlarını birleştirerek yaptırdığı bir kanoyla Hawaii'den Tahiti'ye gidip gelmeye karar verdi. Hawaii'li Kerb Kawainui Kane tarafından tasarlanan *Hokule'a* çift gövdeli, iki yengeç kısıkcı biçimli yelkenli 19 metrelik bir tekneydi. Finney, Mikronezyalı denizci olan Mau Pailu ile çoğunluğu Hawaii'li-

Uzun mesafeli yolculukların başladığı Polinezya'da, Raiatea Adasında Tuputaputia'da restore edilmiş eski bir marae (tapınak).

lerden oluşan bir mürettebatla 1976'da Hawaii'den Tahiti'ye gidip döndü. Bu yolculuğun ardından yalnızca yerli kılavuzlar kullanarak adalar çevresinde iki yıllık bir yolculuğa çıktı. *Hokule'a*'nın deneyleri sayesinde eski Polinezya seyir becerileri artık sonsuza kadar korunmaya alınmıştır.

Eski Göçler

Arkeologlar ve dilciler de buralardaki eski göçlerin izlerini araştırmışlardır. 77 Austronezya dilinin yakınlarda yapılan bir incelemesinde, buralardaki adaların sakinlerinin kökenlerinin Taiwan olduğu anlaşılmıştır. Bunlar adadan adaya atlayarak Filipinler'e ve Yeni Gine'ye, oradan Tahiti, Hawaii, Yeni Zelanda'ya ve Paskalya Adası'na geçmişlerdir. Bu karmaşık yolculuğun 2000 yılı aşkın bir süre sürdüğü tahmin edilmektedir ki, tarih öncesi terimlerle bu yalnızca bir göz kırpmaya zamanı demektir. İnsanlar Solomon Adaları'na en az 28.000 yıl önce yerleşmişlerdir.

5000 yıl öncesinde çok geniş bir değiş tokuş ağı de-

niz kabuklarını, obsidyeni (volkanik cam) ve diğer maddeleri Asya kıtasının içinden ortadaki adalara kadar getirmiştir. Bu insanları kendilerine özgü "Lapita" çömleklerinden izleyebiliriz ki, bu da Yeni Gine açıklarındaki Bismarck Takımadaları'nda gelişmiş olabilir. Ama İÖ birinci binyılda Fiji kadar doğuda bulunduğu tespit edilmiştir. Okyanusa dayanıklı çiftte gövdeli kanolar ve taro gibi kolay depolanan bitki kökleri ufkun ötesindeki birbirlerinden yüzlerce mil uzaklıktaki adalara ziyareti mümkün kılmıştır. Kendisi de denizci olan Yeni Zelandalı arkeolog Geoffrey Irwin, bilgisayar modellerini ve kendi yolculuklarını kullanarak deniz aşırı yolculukların sistematik olduğunu, bilerek gerçekleştirildiğini ve okyanus ve gökyüzü bilgisine dayandığını göstermiştir.

Kılavuzluk sisteminin kuşaktan kuşağa geçmesi nedeniyle denizcilerin başarıları şaşırtıcı olabilir ama hiç de esrarengiz değildir. Mikronezya ve Doğu Polinezya İS 1. yılda Fiji'den başlayarak son 2000 yıl içinde iskân edilmiştir. Tahiti'ye 800, Hawaii'ye 600, Paskalya Adası'na 300 ile 400 ve Yeni Zelanda'ya 1000 yılında yerleşmiştir. Bu yolculuklarla çağdaş insanın dünyaya 150.000 yıl süren yayılması son bölümü de tamamlanmış oluyordu.

Paskalya Adası'nda Heykeller ve Hayatın Devamı

Zaman: 1000–1700

Mekân: Güneydoğu Büyük Okyanus'ta
Paskalya Adası

İnsanlar size “bilmeceyi çözdünüz mü” diye sorarlarsa, bunu yaptığımızı iddia edemeyeceğimizi ama çok daha yeni ve ilginç bir şey bulduğunuzu söyleyebilirsiniz.

KATHERINE ROUTLEDGE, 1915

PASKALYA ADASI'NIN (RAPA Nui ya da Rapanui) coğrafyası, jeolojisi ve ekolojisi oraya birinci binyılda belirsiz bir tarihte yerleşen Polinezyalılar'ın kaderini biçimlendirmiştir. Adanın ıssız sular ortasında olması ile 1722'de Avrupalı seyyahların gördükleri kurak manzara birleşince, görkemli *moai*'leri (taş heykeller) dikmek için çok uygun çıplak bir sahne olduğu ortaya çıkıyor. Doğa ile kültür arasındaki bu mesafe Batı bilimini kuşaklar boyunca şaşırtmıştır. Ancak yakın zamanlarda yapılan araştırmalar Rapa Nui arkeolojik veri tabanını zenginleştirmiş ve ekolojik bağlamı biraz daha açıklığa kavuşturmuştur. Dilbilimciler ve antropologlar da Polinezya'nın kökenlerinin ve Polinezyalılar'ın dağılmalarının yeni modellerini yaratmışlardır. 1913-15'te Paskalya Adası'na yapılan Mana Keşif Seferi'nin liderlerinden biri olan Katherine Routledge'in sözleriyle “yeni ve ilginç” pek çok şey ortaya çıkmaktadır.

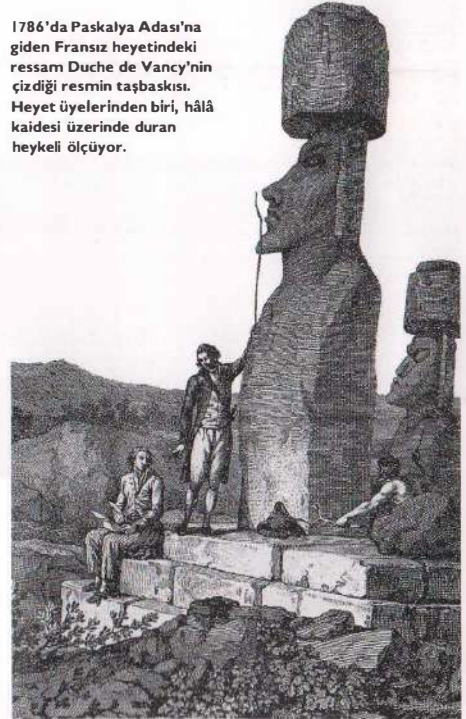
Ada

Rapa Nui, güney yarıküresinde Büyük Okyanus'un güneydoğusunda, Nazca Sahanlığı üzerinde, dinamik bir jeolojik gerilim ve sismik istikrarsızlık odak noktasında bulunmaktadır. Üç denizaltı volkanının lavlarından oluşan üçgen biçimli, bazalt bir kütledir. 163 kilometrekare olup, küçük bir adaysa da, Büyük Okyanus'taki yaşanabilir adaların en küçüğü değildir. Paskalya Adası'na ulaşan ilk Avrupalı, Hollandalı Amiral Jacob Roggaven olmuştur. Roggaven, adaya Paskalya günü ayak bastığı için, buraya Paskalya Adası adını vermiştir.

Coğrafi olarak tecrit edilmiş bir durumda olmasına rağmen kültürel açıdan Polinezya'nın geri kalanına bağlıdır, yağış ve ısı bakımından tropik-altı bir yerdir. Bu marjinal ekoloji sistemi, kısıtlı doğal kay-

naklar ve bitkilerin yavaş büyümesini doğurur. Ancak, bir zamanlar adada, yoğun bir palmye örtüsü de vardı. Rapa Nui kültürünün keşif öncesi döneminde volkanik bir oluşum olan Rano Raraku önemli rol oynamıştır. En azından 500 yıllık bir süre içinde bu

1786'da Paskalya Adası'na giden Fransız heyetindeki ressam Duche de Vancy'nin çizdiği resmin taşbaskısı. Heyet üyelerinden biri, hâlâ kaidesi üzerinde duran heykeli ölçüyor.

kusursuz heykel malzemesi, topraktan çıkarılmış ve adanın bilinen 883 heykelinin yüzde 95'i bu malzemeyle yapılmıştır.

Rano Raraku heykellerinin hepsi dört tipten birine girer ve tasarım özelliklerinin oransal ilişkileri sabittir. Bu da estetik sürekliliğin, kesintisiz toplumsal modellerin ve kuşaklar boyu süren siyasi istikrarın kanıtlarını ortaya koyar. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde bilinen moailer'in üçte biri *ahu* adı verilen tören platformlarına başarıyla nakledilmiş ve dikilmişti. Rapa Nui kıyılarında belli başlı *ahu* me-

Paskalya Adası'nda toplam 883 heykel sayılmıştır ve hepsi de dört beden tipinden birine uyar. En uzun olan dördüncü tip, en önemlisidir.

3,56 m

4,05 m

5,88 m

9,94 m

20,65 m

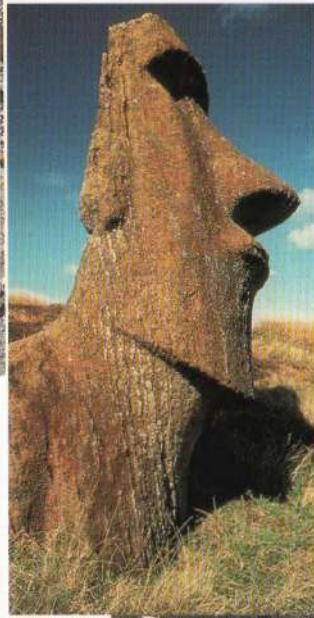
Solda Rapa Nui taş moai'leri, saygın ve belki de tanrılaştırılmış ataların onuruna dikilirdi. Bunların kutsal anlamları vardı ve gözlerinden doğaya iletilirdi.

Altta Anakena'daki Ahu Nannau, Rapa Nui efsanelerinde adadaki toplumun kurucu atası Hotu Matu'a ile ilişkilendirilir.

kânları çok sayıda heykeli taşıyacak süslü taş duvarları olan yapılarla dönüştürülmüştür. Bu kıyı *ahu*'larının çoğu ve *moai*'lerin bazıları Puna Pau adındaki tek bir volkanik kaynaktan çıkarılan kızıl taşlarla süslenmiştir.

Kökenler ve Tecrit Edilmişlik

Polinezyalılar uzun yolculuklara dayanacak çok büyük yelkenli sallar ve çifte gövdeli kanolar inşa ederlerdi. Teknelerinin özelliği sağlam yapıları, esnek ama sıkıca birleştirilmiş ek yerleri ve denize dayanıklılığıydı. Kimi zaman en büyük *moai*'nin üç katı boyunda ağır kütükler başarıyla kaldırılıp en engeli arazi üzerinden taşınırdı. Becerikli denizciler

rotayı rüzgâr yönüne göre saptarlar, rüzgâr değişimlerini, kuş ve balıkların doğal hareketlerini hesaba katarlardı.

İS birinci binyılda Büyük Okyanus'un doğusunda, Polinezyalılar'ın yolculukları başlamıştı. Rapa Nui 300 ile 400 yılları arasında keşfedilmiş olabilirse de, 800 yılında burasının artık bilindiği kesindir. Mangareva, Pitcairn (Rapa Nui'nin en yakın komşusu) ve Henderson 800 ile 1600 yılları arasında zaman zaman ama tekrarlanan ticari ilişkiler içindeydi. Rapa Nui yerleşimine hangi adadan başlanıldığı bilinmemekle birlikte Cook Adaları'ndan Mangareva ve Mangaia'ya bazı arkeolojik benzerlikler vardır. Kızıl taşlardan yapılmış anıt heykeller Rapa Nui'yi Pitcairn ile belki de Austral Adaları'ndaki Raivavae'ye bağlamaktadır.

Polinezyalılar'ın Doğu Pasifik'teki stratejik yolculuklarının arkeolojik, dil ve etnografik kanıtları, P. V. Krich'in sözleriyle, "Thor Heyerdahl'ın Polinezyalılar'ın Amerikan kökenli oldukları kuramını altüst etmiştir." Polinezya gezginlerinin Güney Amerika kıyılarına eriştikleri ve buradan, belki de takas yoluyla, ehlileştirilmiş tatlı patates (*Ipomoea batatas*) ve *Lagenaria* asmakabağı elde ettikleri giderek daha inandırıcı olan bir varsayımdır. Daha sonra Polinezya'ya sokulan tatlı patates buraların

Austral Adaları'nda Raivavae'deki gibi kırmızı taştan yontulmuş heykeller hem Paskalya Adası'nda hem Doğu Polinezya'nın diğer yerlerinde bulunur.

paha biçilmez besin maddesi olmuştur. Tatlı patates Rapa Nui'de büyük plantasyonlarda ve ev bahçelerinde yetiştirildi. Dev taş anıt projelerini bu besin beslemiş ve dini önemi diğer maddeleri kat kat aşmıştır.

Megalitler ve Denizciler: Bir Nakliye Projesi

Paskalya Adalılar dev heykelleri nasıl nakledip dikmişlerdir? *Moai* üretiminin üç aşaması vardır: Taşın çıkarılması, nakli ve dikilmesi. Bunlardan her biri özel uzmanlık, alet ve eşgüdümlü çalışan işçi grupları gerektirir. Benzer heykellerle yapılmış deneyler gerekli ve çok değerliydi. Bir heykelin yontulması için gereken zaman ve el emeği değişirse de, 1913-15'te Paskalya Adası'na yapılan Mana Seferinin eş başkanı William Scoresbury Routledge bunu hesaplamıştır. Ona göre taş aletler kullanan bir usta yontucu ile 54 işçi 10 metre yüksekliğinde bir taş heykeli 15,5 günde yontabilirlerdi. Ancak daha yakınlarda yapılan araştırmalarda bu sürenin, hesaplarının iki katı tutabileceği ortaya çıkmıştır.

Routledge bir heykelin bir taş omurga üzerinde dengeli bir dikdörtgen olarak yontulup sonra kesilerek çıkarıldığını göstermiştir. Rano Raraku'nun yamaçlarındaki dev heykeller gerçekten şaşırtıcı ise de, *ahu*'lara nakledilen *moai*'lerin yüzde 95'ten fazlası 6 metreden küçüktür. Routledge'in hesaplarına uyan yalnızca bir tane 10 metrelik heykel, bir *ahu*'ya başarıyla dikilmiştir. Aslında adanın istatistik ortalaması 4 metre yükseklik ve 8 ila 10 ton ağırlıktır. Rapa Nui halkı tarafından başarılan taş yontma işi

Altta Rano Raraku'daki bu taşocağındaki yatay heykel adadaki lerin en büyüğüdür.

etkileyiciyse de, bunların çoğu Polinezya kano yapımı yeteneği içindedir.

Heykellerin taşınması konusunda pek çok nakliye yöntemi ortaya atılmıştır. Bunlardan karmaşık bir üçayak sistemi içereni önerilmiş ama daha sonra uygulanamaz bulunup denetlenmiştir. Dik taşıma yöntemlerinden ikisi düz arazi üzerinde denenmiştir. Her ikisi de engebeli arazide mümkün ama tehlikeli bulunmuştur. Ortalama bir heykel için en mantıklı nakliye yöntemi yatay durumda sürüklemek, yokuş aşağı ya da yukarı inip çıkarken direkler ve halatlar kullanmaktır. Kıyı *ahu*'larının çoğunda heykeli havaya dikmek için yatay konumda olması gereklidir.

Polinezyalılar ağır kanoları sudan çıkarıp karada taşımakta ustaydılar. Bunlardan bazıları taşınır, bazıları kütükler üzerinde yuvarlanır ya da bir kanonun üzerinde kayabileceği bir yüzey oluşturan birer metre aralıklı yatay "basamaklardan" oluşan bir "kano merdiveni" üzerinde çekilirlerdi. Dik arazide basamaklar iplerle birbirlerine tutturularak bir "ip merdiven" olurdu.

Kano teknolojisine dayanan bir nakliye varsayımı yakınlarda Rapa Nui'de denenmiştir. İstatistik bakımından ortalama bir *moai*'nin beton kopyası, Polinezya kano gövdesi biçiminde bir kızağa oturtulmuştu. Kütükler, manivelalar ve "kano merdiveni" kullanılan üç deneme yapıldı. Kütükler başarılı olmadı ama "kano merdiveni"ni kullanarak kopya

Sağda Bir heykel kopyası başarıyla dik duruma getirilmek üzere. Nakliye kızağının heykelin korunmasında ve kaldırılmasında büyük önemi vardı.

Solda Fotogrammetrik analiz ve lazer taraması, deneylerde kullanılmak üzere tam bir üç boyutlu model yaratılmıştır.

moai, düz arazide kolaylıkla 100 metre çekilip sonra bir rampadan bir *ahu* kopyasına çıkarıldı. Kızak aynı zamanda heykeli koruyacak ve kaldıracak bir vinç gibi de kullanılmıştı.

Nakliye Denkleminde İnsan

Ortalama bir *moai*'yi bir kızakla düz arazide çekmek için kırk kişi gerekmektedir. Yirmi uzman, aynı heykeli üç günde ayağa kaldırabilir. Bir *moai*'yi yontacak, nakledecek ve ayağa kaldıracak ortalama bir Rapa Nui reisliğinin 8,7 geniş aileden, yani 395-435

Üste İstatistik bakımından ortalama bir *moai*, *Ahu Akivi*'de bulunmaktadır.

kişiden oluşması gerektiği hesaplanmıştır. 20 hektar araziden gelen tatlı patates ve diğer ürünler bunları beslemeye yeterliydi. Ancak Rapa Nui gelenekleri usta yontucuların ton balığı ve ıstakoz gibi özel yiyeceklerle de ihtiyaçları olduğunu belirtir. Çevre koşulları uygun oldukça Rapa Nui toplumsal ve politik yapısı bozulmamıştır. Ancak ortalamadan büyük *moai*'ler daha büyük kaynak yatırımı gerektirmiştir. Böylece kaynakların tükenmesine ve yenilerinin yetişmesinin yavaşlığına bağlı olan ekonomik bir gerileme başlamıştır. Kuraklık ya da soğuk uzun süreli olduğu takdirde, yoğun bir stres saldırganlığa dönüşmüş olabilir.

Rapa Nui toplumunda *moai* hem tanrısal hem de laik bir rol oynuyordu. Bunlar eski Polinezya ruhsal gücü olan *mana* içerirlerdi ama aynı zamanda başlarının, ortak yiyecek üretiminin, sergilenmesinin ve dağıtımının güçlü belirtileriydi. Günümüzde bir zamanlar devrilmiş olan pek çok *moai* yeniden ayağa kaldırılmıştır. Restore edilmiş *ahu*'ların üzerinde duran *moai*'ler Rapa Nui atalarının geleceğe bakan ve bize geçmiş hatırlatan "canlı yüzlerini" temsil ederler.

Mezarlar ve Kayıp Hazine

1922'DE HOWARD CARTER ile Lord Carnarvon'un Mısır firavunu Tutankhamon'un mezarını açtıkları o tılsımlı an bütün arkeologların bilinçlerine kazınmıştır. Pek çok kimse için arkeoloji hâlâ gömülü bir hazine, yeraltında bekleyen inanılmaz servetler, ün ve zenginlik demektir. Tabii, bir Tutankhamon daha bulacak kadar şanslıysanız. Değerli madenler ya da zengin gömülme malzemeleri olmayıp dini inançlarını aydınlatan belgeler, hatta İsa'nın sözde mezarı bile olan başka arkeolojik hazineler de vardır. Howard Carter'ın çocuk-kralın mezarında gördüğü "şahane şeyler"e hayran kalışından yetmiş beş yıl sonra da gizli mezarlar ve saklı zenginlikler aranmasına devam edilmektedir. Sırlar ve görkemli bir keşif olasılığı her zamanki kadar meymdan okuyucudur.

Mısır'ın Krallar Vadisi, yeryüzünün en çok araştırılan arkeolojik alanlarından biridir ve Mısır'ın en ünlü firavunlarının bazılarının kayalara oyulmuş mezarları buradadır. Burada bulunan son hükümdar Tutankhamon ise de, el değmemiş mezarların araştırılması günümüzde bile devam etmektedir. Vadideki çağdaş araştırmalar yalnızca eski Mısır mezarlarının değil, daha önce orada kazı yapmış arkeologların çalışmalarını da kapsayan gayet karmaşık bir yapboz oyununu andırır. Yalnızca Howard Carter vadinin bir yanından öteki yanına tonlarca granit molozu taşıyarak bugünkü titiz araştırma ve koruma çalışmalarını güçleştirmiştir. 55 numaralı mezar buna bir örnektir: 1907'de Amerikalı Theodore Davis tarafından bulunan mezarda gayet hasarlı bir kadın tabutu ile bir erkek mumyası vardı. Uzmanlar ilk önceleri bunun sapkın firavun Ahnaton'un ya da onun naibi ve halefi Smenkhkare'nin cesedi olduğunu

Solda Çin'in ilk imparatorunun, hâlâ açılmamış mezarını koruyan pişmiş toprak ordusundan bir süvari.

nu düşünmüşlerdi. Bu tartışma bugün de devam etmektedir ve bu kitapta eldeki kanıtlar incelenmektedir.

Büyük İskender, İÖ 323 yılında Bahil'de ölümünden, halçflerinin de cesedi üzerinde ateşli bir iktidar mücadelesi yapmalarından sonra Mısır'da İskenderiye'de gömülmüştür. Cesedi önce doğu limanındaki saray külliyesinin yakınında bulunan büyük mozağın yanında altın hir tabutta sergilenmiş ama ceset de, anıt da Roma döneminde kaybolmuştur. İskender'in mezarının aranması o günden beri devam etmektedir. Mezar şimdi herhalde modern metropolün altında hatta belki de Akdeniz'in dibindedir. Ortaya pek çok iddia atılmışsa da, İskender'in son istirahatgâhının izini ne adını alan kentte ne de büyük kralın gömülmek istediği söylenen Mısır'ın batısından çölün Siva Vahası'nda kimse bulabilmiş değildir.

Birleşik Çin'in ilk hükümdarı olan ve İÖ 210 yılında ölen İmparator Qin Shi Huangdi'nin büyük mezarının yerini herkes bilir. Çin efsanelerine göre o çağın yazılarında, nehirleri cıva ile çizilmiş üç boyutlu bir Çin haritasının bulunduğu çok büyük bir mezardan söz edilir. Çinli arkeologlar şimdiye kadar teknolojileri, kaynakları ve bilgi birikimleri olmadığı gerekçesiyle binyılın arkeolojik kazısı olacak humozoleyi kazmaktan kaçınmışlardır. Ancak höyüğün çevresindeki mezar çukurlarını araştırmışlar ve buralarda mezarı koruyan 7000 insan ve at ve arahadın oluşan ünlü pişmiş topraktan orduyu bulmuşlardır. İmparator mezar külliyesinin araştırılması daha haşlanmış sayılmamaktadır. Bu akıllara durgunluk veren bulgu bize imparatorun hayatı ve çağı hakkın-

da neler söylemektedir? Ve sonunda kral mezarını kazacak olan geleceğin arkeolog kuşaklarını acaba daha başka hangi görkemli bulgular beklemektedir?

1947'de Kumran yakınlığında keşisini arayan bir Bedevi gencin Lüt Gölü Tomarları'nı bulması arkeolojik ve politik bir sansasyon yaratmıştı. Herhalde yakınlarda yaşamış ve çoktan unutulmuş bir Yahudi topluluğuna ait önemli dini metinler olan bu Tomarlar çok geçmeden politik semhollere, dini turist atraksiyonlarına dönüşmüş ve dar bir bilim grubunun entelektüel alanı olmuştur. Kontrol altında bulundurulmasına karşı çıkılıp metinlerin açıklanması ancak son yıllarda mümkün olabilmıştır. Tomarlar farklı bir arkeolojik hazine biçimi olup, Hristiyanlık'ın ortaya çıkacağı tarihsel ortama tanıklık etmektedirler. Tomarların hazırlanışının içeriği çok esrarengizdir. Bunlardan en ilginç de Lüt Gölü'nün çevresinde çeşitli yerlerde inanılmaz miktarlarda gizli hazinelerin kaydının bulunduğu tahmin edilen Bakır Tomar'dır.

İsa'nın kutsal emanetlerinin ve mezarının nerede olduğu hakkında uzun ve çekişmeli bir tartışma ve bunların aranması hiç kesintisiz olarak devam etmektedir. İsa'nın gömüldüğü yer iki yüzyıl kadar kaybolduktan sonra Roma imparatoru Konstantinos o alana büyük bir kilise yapılmasını emretmiştir. Bir Roma tapınağının altında bir mezar bulununca, burası hemen İsa'nın son istirahatgâhı olarak ilan edilmişti. Başpiskopos Makarios'u mezara sözlü gelecekler mi yöneltmiştir, yoksa burası türbe için elkonulan uygun bir hoş mezar mıydı? İşte bu arkeolojinin ve Hristiyanlık'ın süregelen bir sırrıdır.

Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nin İsa'nın mezarı üzerine kurulduğu söylenmektedir. Kilisenin içindeki Aedicule ya da "küçük ev", en son 1808'de yeniden yapılmıştır ve mezarı çevrelemektedir.

55 Numaralı Mezarın Sırrı

Zaman: İÖ yaklaşık 1335-1322
Mekân: Amarna ve Thebes, Mısır

50

Tabutun sahibinin kimliğinin, sonunda bir sürpriz olacağına inanıyorum.

GASTON MASPERO, 1907

AMERİKALI THEODORE M. DAVIS'İN Thebes'deki Krallar Vadisi'nde yaptığı kazılarda 1907 Ocak ayında bir mezar bulundu. Burası Mısır'daki mezarların çoğu gibi karışık ve hasarlıydı ama bu kere bunun nedeni mezar soyguncuları değil, anlaşıldığı kadarıyla eski çağlardaki resmi faaliyetlerin sonucuydu. Mezarı o hale neyin getirdiği sorusu Mısırbilimcileri yaklaşık yüz yıldır meşgul etmiştir ve günümüzde bile en az araştırmacı sayısı kadar da "çözüm" vardır.

Resmi numarası KV55 (Krallar Vadisi 55) olan mezar bir merdiven, bir koridor ve bir tek odadan oluşmaktadır. Mezarın çevresinde dağınık duran pek çok eşya vardır. Bunlardan en büyüğü, aslında III. Amenophis'in

karılarından biri olan Kraliçe Tiye'nin lahdinin çevresi için oğlu Ahenaton (İÖ 1353-1335) tarafından yaptırılmış olan türbenin sökülmüş parçalarıdır. Ahenaton, Mısır'ın geleneksel dinini kaldırıp yerine Aton olarak bilinen bir tek güneş tanrısına tapınmayı getirdiği için "sapkın firavun" olarak bilinir. Odanın çevresine dört koruyucu tılsım ("sihirli tuğla") yerleştirilmiştir ve bunların birinde de firavunun adı yazılıdır. Odanın kuzey duvarındaki bir nişte, kapaklı dört küp Ahenaton'un küçük eşi Kiya'nın iç organlarının saklanması için konulmuş

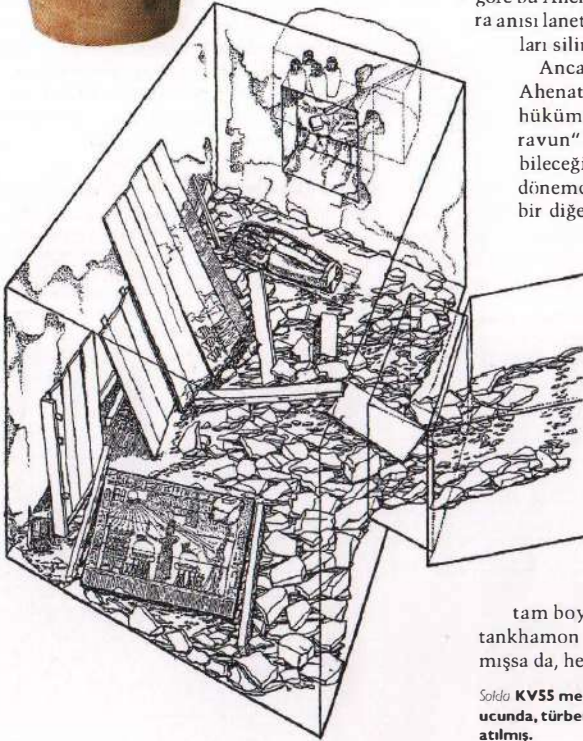
Altta KV55'in bu krokisinde malzemelerin mezar içinde dağınık bir halde atıldığı ve çoğunun aşağı inen koridoru tıkayan molozların üzerinde yattığı görülüyor.

Altta KV55 odasının, bulunduğu zamanki durumu. Sol kısımda, türbenin bazı panoları duvara yaslanmış durumda görünüyor. Onların ilerisinde de tabut var. Duvardaki nişte kapaklı küpler duruyor.

Solda KV55'teki kapaklı küpler Kiya için yapılmıştı. Bunların yazıları iki aşamada kaldırılmıştır. Önce Kiya'nın adı ve unvanları, sonra da Ahenaton ile Aton'un kiler silinmiştir.

ama üzerlerindeki yazılar silinmiştir. Mezarın döşemesi üzerinde bulunan kil mühür izlerinde Ahenaton'un halefi Tutankhamon'un (İÖ 1333-1323) adı yazılıdır.

Esra rengiz Mumya

Mezardaki en önemli şey Kiya için yapılmış ama bir kral için değiştirilmiş olan tabuttur. Ancak bu kralın adı, her geçtiği yerde silinmiş ve tabutun altın yüz maskesi çıkartılmıştır. Tapınak da benzer biçimde hasar görmüş, Ahenaton'un resimleri ve adları çıkarılmıştır. Tabutun içinde rutubet yüzünden çok kötü hasar görmüş bir mumya vardı. Tabutu ilk inceleyen bilim adamları, çökmüş kasıkları nedeniyle bunun bir kadın cesedi olduğunu ilan ettiler. Davis de bunun üzerine mezarı "Kraliçe Ti'y'in Mezarı" olarak adlandırdı. Ancak bu adı taşıyan kitabı çıktığında, daha ayrıntılı bir inceleme sonunda cesedin bir erkeğe ait olduğu anlaşılmıştı. Evrensel kaniya göre bu Ahenaton'un mumyasıydı. Ölümünden sonra anısı lanetlendiği için tabuttaki ve tapındaki adları silinmiştir.

Ancak başka araştırmacılar ise, mumyanın Ahenaton'un son yıllarında kendisiyle birlikte hüküm süren ve ölümünden sonra "sapkın firavun" gibi hakarete uğrayan Smenhkare olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu kişi ile, aynı dönemde ortaya çıkmış Neferneferuaten adlı bir diğerrinin kimlikleri konusunda büyük tartışmalar olmuştur. Kanıtlara getirecek en iyi yorum, ikisinin de aynı kişi olduğu ve üç yıllık ortak hükümdarlığı sırasında adını değiştirdiği olacaktır.

1922'de Tutankhamon'un mezarının bulunmasıyla çok önemli ek kanıtlar elde edilmiştir. Tutankhamon'un mumyası, onunla KV55'in yakın akrabaları olduklarını -ya kardeş ya baba oğul- ortaya çıkarmıştır. İkincisi, mezarda özgün olarak Smenhkare için yapılan ama hiç kullanılmamış çok sayıda nesne vardı: Özellikle Smenhkare'nin iç

organları için dört minyatür tabut ve tam boy tabutlarından biri. Hepsinin üzeri Tutankhamon için kullanılmak üzere yeniden yazılmış da, hem kral adlarının bulunduğu yerde özgün

Solda KV55 mezar odası. Kapağı çıkarılmış tabut odanın bir ucunda, türbenin panoları sol duvara yaslanmış ve yere atılmış.

Tabut özellikle tanınmaz hale getirilmiş, yüzü ve üzerindeki bütün adlar silinmiş.

sahibinin izleri vardı hem de tabutların üstündeki yüzler Tutankhamon'un yüzü değildi. Bütün bu nesnelerin Krallar Vadisi'nin 55 numaralı mezarında, bir zamanlar Kiya'ya ait olan malzeme ile temsil ediliyor olması, o mezarın içindekinin Smenkhkare olduğuna inanan bazı araştırmacılarca önemli bulunmuştur.

Diğer araştırmacılar, mummyanın Ahenaton'a ait

olduğunu iddiaya devam etmişlerdir. Çeşitli anatomici uzmanları, 20'yle (Smenkhkare'ye daha yakın) 30-40 (Ahenaton'a yakın) arası değişen rakamlar buldukları için mummyanın ölüm yaşına ilişkin tahminler de pek yararlı olmamıştır. Mezarın tarihine ilişkin pek çok senaryo üretilmiştir. Ortak noktaları mummyanın, artık her kimse, Ahenaton'un inşa ettirdiği Thebes'in 300 kilometre kuzeyindeki yeni başkent Tel el-Amarna'da gömülmüş, sonra kentin terk edilmesinin ardından çıkartılıp KV55'e taşınmış olduğudur.

İki Çözüm

Tutankhamon'un hükümdarlığının yarısına doğru Amarna başkentlikten çıkarılmış ve onun ölümünden sonra da terk edilmişti. Böylece KV55'in kuruluşu Tutankhamon'un hükümdarlığının ortalarıyla mührünün geçerliğini kaybetmiş olacağı gömülmesine kadar geçen zaman içinde bir noktada gerçekleşmiş olmalıdır.

Bir görüşe göre Smenkhkare ve/veya Ahenaton ve onunla birlikte Amarna'da gömülmüş annesi Tiy, hükümet kenti terk eder etmez KV55'e taşınmışlardır. Mezarın içindekileri böyle hasara uğratanların ya 19. Hanedan'ın anti-Atoncu kralları ya da IX. Ramses'in memurları olduğu sanılmaktadır. Belki de firavunun yandaki mezarının inşası sırasında KV55, bir kere daha keşfedilmiştir. Bu senaryoya göre Tiy'in cesedi çıkartılıp başka bir yere gömülmüş ve türbesinin bir kısmı tek açık giriş koridoruna takılıp sıkışınca orada bırakılmıştır. Bir mummya daha çıkarılmış ve kalanının kimliğini gösteren işaretler de silinmiş olabilir. Mezar kapatılmadan önce türbedeki Ahenaton resimleri silinmiş ve mezarın son sakini orada ebedi bir karanlığa terk edilmiştir.

Bir başka seçenek de, bu taşıma işinin Tutankhamon'un ölümünden sonra ama gömülmesinden önce yapılmış olmasıdır. Ahenaton'un anıtlarının daha Tutankhamon'un yaşadığı sıralarda imhasına başlandığı artık açıkça anlaşılmaktadır. Tahtta Ahenaton'un oğlunun bulunması gerici güçleri frenlemiş olmalıdır. Ancak Tutankhamon'un ölümüyle bu baskı yok olmuş olacaktır. Bu senaryoya göre KV55'teki ceset daha ilk baştan adsız olarak bu yeni mezarına yerleştirilmiştir. Sonra gerçekleşen dağınıklık da IX. Ramses'in ekonomik sıkıntılarla geçen iktidarında mezarın yeniden keşfedilmiş olmasının sonucudur. Altın peşinde olan memurlar altın eşyayı oradan çıkarmak istemişler, sonra türbenin bir kısmının giriş geçidini tıkamasıyla girişimleri yarıda kalmıştır.

Bir Çözüm mü?

Mumyanın Ahenaton'a ya da Smenhkare'ye ait olması durumunda her iki temel senaryo da uygulanabilir amageriye iki temel soru kalmaktadır: Bir kral neden bir kadının gayet süslü bir biçimde değiştirilmiş tabutuna konulmuştur ve kendi tabutu ne olmuştur? Yapılan değişiklikler tabutun yazılarının Atoncu metinlerini değiştirmiştir, bu da tabutun bir firavunun gömülmesi için Ahenaton'un iktidarında hazırlandığını göstermektedir. Ahenaton ölümden çok önce tamamlanmış bir dizi tabuta sahip olmalıydı ve bunlar da mutlaka kendisi için kullanılmıştır. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi, Smenhkare kendisi için en azından bir tabut hazırlatmışsa da bunun içinde gömülmemiş, onun tabutu genç kral Tutankha-

Sağda KV55'in içindeki kimliği belirsiz kafatası.

Solüstre KV55'teki kafatasının nemes başlığıyla tamamlanmış biçimi. Yüz, Tutankhamon'un tabutlarından ikincisine (solda, altta) çok benzemektedir. Kartuşların çıkartılıp yenilerinin takılmasından bunun Tutankhamon'dan başka bir kral için yapıldığı bilinmektedir.

mon için kullanılmıştır.

Smenhkare daha sonra Neferneferuaten adını almışsa da, koyu bir Atoncu değildi. Cenaze levazımatı tümüyle geleneksel ve tapınagındageleneksel tanrıların başı olan Amon'a tapılırdı. Ancak onun, Atoncu devrimin başı olan babası Ahenaton daha yaşıyorken öldüğü anlaşılmaktadır. Ahenaton'un Aton dışında tanrılara karşı hoşgörüszüzlüğü -ki, çoktanrılı anıtları imha etmesinde görülmektedir- gözönüne alındığında Smenhkare'nin kendisi için hazırladığı geleneksel malzemeyle gömülmesine izin vermemiş olması mümkündür.

Eğer bu böyle olmuşsa, o zaman mumya ve iç organları için farklı kaplar gerekecekti. O zaman da bir zamanlar Kiya'ya ait olan "dini açıdan doğru" malzeme genç kral için değiştirilmiş ve cenazesinde kullanılmıştır. Cesedi Amarna'da Kraliçe Tiye'nin türbesine yakın bir mezara konulmuştur. Mumya son olarak da buradan Krallar Vadisi'ne taşınmıştır.

Şu anda Kahire Müzesi'nde yalnızca KV55 tabutunun kapağı bulunmaktadır. Alt kısmının çürümüş kalıntılarındaki olması gereken altınlarının, Birinci Dünya Savaşı sırasında müzeden çalındığı anlaşılmaktadır. Bu altınlar, daha sonra Almanya'da ortaya çıkmıştır. Doğrulanmamış haberlere göre burada Smenhkare'nin sağlam bir kartuşu da bulunmaktadır. Sorunun bu yanının, tabutun altı sonunda gerçek sahibi olan Kahire Müzesi'ne iade edildiğinde çözümlenmiş olacağı umulmaktadır.

Mısır deyince ilk akla gelen kadın adları olan Nefertiti de Ahenaton'un karısıydı. Ahenaton başşehir Tel el-Amarna'ya taşındığında, Nefertiti de altı kızıyla birlikte oraya taşınmış ve kocası gibi yalnızca yeni tanrı Aton'a tapınmaya başlamıştı.

Büyük İskender'in Kayıp Lahdi

Zaman: İÖ 4. yüzyıl
Mekân: İskenderiye, Mısır

51

İlül Sezar... Ölümün gençliğinde vurduğu ve böylece mağlup bir dünyanın intikamını aldığı o deli ama şanlı serüvenci, Büyük İskender'in cesedini taşıyan kayadan yontma lahde acele bir ziyarette bulundu.

LUCANUS, İS 1. YÜZYIL

İSKENDER, İÖ 323 yılında Babil'de öldüğünde hiç kuşkusuz cesedinin Aegai'de (günümüz Kuzey Yunanistan'ında Vergina) Makedonya krallarının geleneksel kraliyet mezarlığında gömüleceği umuluyordu. Babil'de cesedi yakılmak yerine tahnit edildi. Selefini gömmek yeni kralın yasal hakkı olduğu için imparatorluğunda hak iddia edenler, onun yerine geçme mücadelesine girince, bir iktidar mücadelesinin

odak noktası oldu. İskender'in Batı Mısır çöllerinde Zeus Ammon'un kehanet ocağı olan Siwa'da gömülmek istediği söylenir. İskender'e orada kendisinin "Ra'nın oğlu" olduğu, yani Zeus Ammon'un oğlu olduğu söylenerek iltifat edilmişti.

Bu tanrının özelliği olan koç boynuzları bundan sonra kimi zaman İskender'in çeşitli tasvirlerine eklenmiştir. Siwa'da gömülmek onun gerçek isteği miydi, yoksa ölümünden sonraki propaganda savaşı için o günlerde uydurulmuş bir hikâye miydi, bunu asla kesinlikle bilemeyeceğiz.

Mısır'a Yolculuk

Sonunda İskender'in cesedini kazanmayı başaran Mısır hükümdarı Ptolemaios Soter (İÖ 304-284) oldu: Soter Şam'a gitti ve burada cesedi Bahil'den göndermekten sorumlu satrap Arrhidaeus'la görüştü. Herhalde burada büyük paraların el değiştirmesinden sonra, cenaze alayının rotası tamamen değiştirildi ve ceset Makedonya'ya değil de Mısır'a doğru yoluna devam etti. İskender'in son istirahatgâhının ayrıntılarını değil de, yapımı iki yıl süren gayet süslü cenaze arabası hakkında daha çok şey biliyor olmamız da tarihi açıdan

Solda Karakteristik saç stili ve dalgın bakışlarıyla Büyük İskender'in mermer başı. İstanbul Arkeoloji Müzesi. Sağda İÖ 4. yüzyıl sonları ya da 3. yüzyıl başlarında Lysimachus tarafından çıkarılan İskender'in Zeus Ammon olarak portresi (koç boynuzlarıyla).

garip bir tecellidir. Sicilyalı tarihçi Diodoros, yazdığı tarihinde, İÖ 1. yüzyılda görgü tanıklarının ifadelerine dayanarak, arabanın gayet ayrıntılı bir tarifini bırakmıştır.

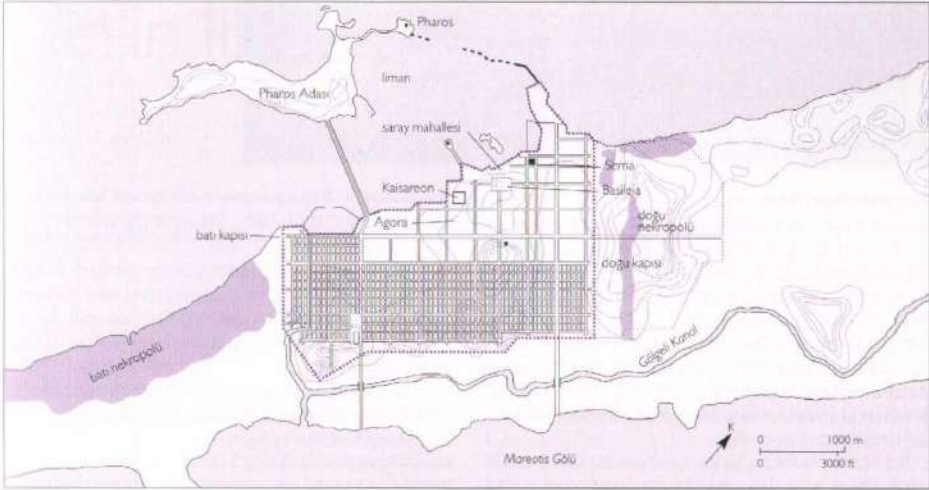
Bundan sonra olanlar tam olarak bilinmemektedir. Bir tarihi geleneğe göre İskender'in cesedi İskenderiye'ye gönderilmeden önce Memphis'e götürülmüştür. Kısa bir süre için de olsa Memphis'de toprağa verilmiş olması akla yatkın görünmektedir. Ancak İskender'in cesedi konusundaki başlıca kaynaklarımız olan Diodoros ve Strabon, Memphis'ten söz etmedikleri için kaynaklardan biri olan Curtius Rufus'un, bunun "birkaç yıllığına" olduğu iddiası sorgulanabilir. İskender'in cesedi Ptolemaios Soter'in hükümdarlığının sonu gelmeden çok önce İskenderiye'ye taşınmış ve burada altın bir tabut içinde sergilenmiştir. Ancak bu İskender'in son istirahatgâhi olmayacaktı. Ptolemaios Soter'in haleflerinden Ptolemaios Philo-

pator'un (İÖ 221-205) Ptolemaios hanedanı için yaptırdığı Sema ya da Soma (kaynaklar iki adı da vermektedirler) mozolesinde Ptolemaios'un Mısır hükümdarları olan seleflerinin yanı sıra İskender'in cesedi de bulunuyordu. Bu anıt İskender'in İskenderiye'deki özgün istirahatgâhının çevresinde inşa edilmiş olabilir de, oraya yakın yeni bir yerde de kurulmuş olabilir. Bu durumda İskender'in ilk gömüldüğü yer çok geçmeden unutulmuş olacaktır. Ancak İskender'e o zaman bile rahat verilmemişti: X. Ptolemaios (İÖ 107-88) altın tabutu çalıp yerine ak mermerden bir tabut bıraktı.

Mezarın son kayıtlı ziyaretçisi 215 yılında Roma imparatoru Caracalla idi. Anıt 273 yılında İskenderiye'de başgösteren ayaklanmalar sırasında muhtemelen imha edilmiştir. Bu olaydan yüz yıl sonra İskenderiye'yi ziyaret eden piskopos John Chrysostom mezarın yerinin bile unutulmuş olduğunu yazmıştır.

Yapımının iki yılda tamamlandığı söylenen İskender'in gayet süslü cenaze arabasının Diodorus tarafından anlatıldığı biçimde canlandırılmış çizimi.

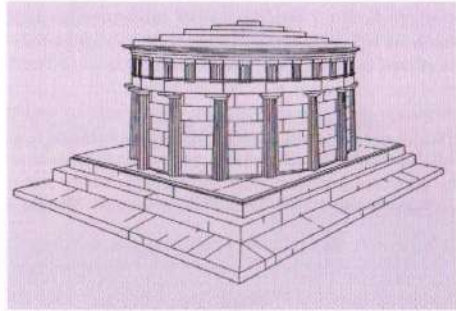
Üstte Ptolemaios'lar döneminde İskenderiye'nin planı. İskender'in mezarının Sema'daki yeri.

Kayıp Mezar: Klasik Kaynaklar

Bugün, İskender'in mezarına ait hiçbir iz rastlanılmamaktadır ve mezardan kalan da herhalde çağdaş İskenderiye'nin altında kalmıştır. Ama mezarın nerede olduğunu yaklaşık olarak biliyoruz: Strabon, bunun doğu limanın yanında krallık ikametgâhları, tapınaklar ve büyük parklarıyla "Saraylar" olarak bilinen bölgede olduğunu belirtmektedir. İskender'in mezarının da kentin bu kuzeydoğu semtinde denize yakın ya da deniz kenarında olması mümkündür. Ancak elimizdeki yazılı kaynaklarda görünümü ya da boyutları hakkında açık bir ipucu yoktur ve mezarı, kentin, kilden yapılmış süslü lambaların üzerindeki küçük temsili resimlerinde tespit etmek pek inandırıcı değildir.

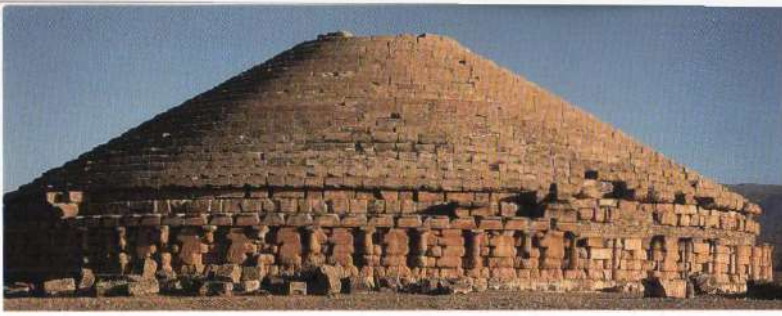
Latın şairi Lucanus'un birinci yüzyıldan kalma bir şiirinde, cesedin bir yeraltı odasında bulunduğu belirtilmektedir. Lucanus mezarın biçim olarak piramite benzer olduğunu ima ediyorsa da, bundan inandırıcı bir görünümünü çıkarınak mümkün olamamıştır.

İskender'in mezarının o zamanki mozolelerde kurulmuş olduğu gibi (bunların en ünlüsü Türkiye'de Halikarnassos'ta [Bodrum'da] bize "mozole" sözcüğünü veren Kral Mausolus'un mezarıdır) kare ya da dikdörtgen olup olmadığını ya da dairevi biçimiyle geleneklerden ayrılıp ayrılmadığını bilemiyoruz. Lucanus'un

Üstte Libya'da Ptolemaios'te İÖ 200-150 yıllarında daire biçiminde bir Yunan mozolesinin çizimi.

arkeolojik dilde dairevi bir mezar (genelde üzerinde toprak bir höyük vardır) anlatmak için kullanılan tümülüs sözcüğünü kullanmış olması, İskender'in mezarının mutlaka daire biçimli olduğunu kanıtlanamaz: Şiirlerde bu sözcük, tanımlamalardaki doğruluk yerine kafiye ya da vezin ihtiyacı için de seçilmiş olabilir. Gerçek şu ki, İskender'in mezarının biçimi ve süslemeleri hakkında bugün hiçbir gerçekçi fikre sahip değiliz ve bu anıtı görmüş ya da ondan etkilenmiş olanların eski çağlarda mutlaka var olmuş olması gereken yazılı metinleri de, ne yazık ki günümüze kadar ulaşmamıştır.

Numidia'daki Benzerleri

Somut kanıt olmaması karşısında varsayımlara gitmek zorundayız. Kuzey Afrika'da Mısır dışında günümüze kalan en önemli Roma öncesi anıtlar hiç kuşkusuz Numidialı kral ve prenslerin Cezayir'de Siga, Tipasa, Constantine ve Batna ile Tunus'ta Dougga'daki örneklerdir. Bunların hepsi Yunan Helenistik dünyasıyla yakın ilişkileri gösterirler ve hemen hemen hepsinde görülen dört eşit olmayan parçaya bölünmüş yüksek sahte kapı, Makedonya mezar mimarisinde çok yaygındır.

Bu Numidia mezarlarının en büyüğü ve en etkileyicisi Batna yakınlarındaki Le Medracen dairevi mozolesi (çapı 59 metre) ve Tipasa yakınlarındaki "Hristiyan Kadının Mezarı" olarak bilinen (sahte kapı üzerindeki bölme çizgileri nedeniyle yanlışlıkla böyle adlandırılmıştır) ve çapı 63 metre olmalıdır. Birincisi daha eski olup İÖ 200 ila 150 yılları arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Tipasa mezarı ondan yüz yıl sonra yapılmıştır. Le Medracen vahşi ve ıssız bir doğanın ortasında tek başınadır ve onun ait olması gereken yerleşim yeri günümüze kadar tespit edilebilmiş değildir. Şu anda bu dairevi Numidia

Cezayir'de Tipasa'da İÖ 200-150 yıllarından kalma "Hristiyan Kadının Mezarı"nın sahte kapısından ayrıntı.

Üstte Cezayir'de Batna yakınlarında İÖ 200-150 yıllarından kalma Le Medracen mozolesi. Çatıbasamaklı piramit şeklindedir ve dikey yüzey Dor stili yarım sütunlarla süslenmiştir.

mezarlarının Akdeniz dünyasında öncülleri yoktur. Her ikisi de İskender'in mezarının bilinen iki unsuru taşımaktadır: Anıtın dışında haşlayan bir geçitle erişilen bir yeraltı mezar odası ve piramit biçiminde bir çatı.

Bunlardan her ikisinde de İskender'in İskenderiye'deki mezarının model olarak alınmış olması mümkün müdür? Yunan dünyasının Mısır'a en yakın yeri olan Cyrenaica'da (Doğu Libya'da) geç Helenistik dönemde daire şeklinde mozolcelerin ortaya çıkması bir rastlantı mıdır? Augustus'un Roma İmparatorluğu üzerinde hâkimiyetini pekiştirmeye çalıştığı dönemde hanedan emellerini ifade için kendisine İÖ 28 yılında Roma'da Campus Martius'ta daire biçiminde bir mozole inşa ettirmiş olması da bir rastlantı mıdır? Bu mozole ondan sonra Roma dönemi boyunca aristokrat seçkinlerin gösterişli mezarlarına model olmuştur. Daire biçimi Roma'daki Hadrianus mozolesinde (Castel Sant'Angelo) ve Ravenna'da Theoderic'in mezarında görülür. Çok daha sonraları, 18. yüzyılda, bu model Yorkshire'da Howard'da ve Lincolnshire'da Brocklesby'deki mükemmel örnekler gibi Avrupa'nın başka yerlerinde görkemli aile mozoleleri örnekleri olarak yeniden keşfedilmiştir.

Şu halde İskender'in İskenderiye'deki mezarının daire biçimli olduğu ve önce Numidialı kralların ve sonra da Augustus'un, ünlü sefelelerinin mozolesini örnek aldıkları varsayımı ileri sürülebilir. İskender'in mezarının ya serbest ya da birbirine bağlı sütunlarla çevrili olduğunu (Le Medracen ve Tipasa'da olduğu gibi) ve heykel bakımından da zengin olduğunu tahmin edebiliriz. Ama bütün bunlar somut kanıtlardan yoksundur. Son zamanlarda Achille Adriani tarafından İskenderiye'deki doğu mezarlığında ak mermerden yapılmış basit bir mezarın İskender'in mezarı olarak gösterilmesi girişimi inandırıcı değildir. Ancak arkeologlar gerçek mezarın kalıntılarını çağdaş İskenderiye'nin altında (bir rastlantıyla) bulana kadar, bu olağanüstü insanın son istirahatgâhının neye benzediğini asla öğrenemeyeceğiz.

Çin'in İlk İmparatorunun Mezarı

Zaman: İÖ 210
Mekân: Xian, Çin

52

İlk imparator Qin, kral olur olmaz Li Dağı'nda kazılar ve inşaatlar başladı... Mezar saray, köşk ve büro modelleriyle, zarif çanak çömlek ve değerli taşlar ve antikalarla dolduruldu. Zanaatkârlara, içeri girmeye çalışanların vurulmalarını sağlayacak tatar yayları yerleştirmeleri emredildi.

SIMA QIAN, İÖ 145-86

XIAN'DA ALÇAK TEPELERİN çevrelediği tarlalar arasında doğuya doğru giderken Li Dağı olarak bilinen alçak bir tepe görülür. Yerel halk yüzyıllardır burasını doğal bir arazi parçası olarak görmüşse de, 60 yıl önce bile bölgede çok garip pışmış topraktan büyük insan heykelleri bulunmuştu. 1974'te bir kuyu kazılırken bulunanlar buranın, Çin'in tarihinde çok özel bir yer olduğu varsayımları güçlendi: Köylüler hâlâ yüzlerinde özgün boyalarını taşıyan ve ellerinde bronz silahlar bulunan insan boyunda kilden askerlerle karşılaşmışlardı. Yerel halk, Çin'in ilk imparatoru Qin Shi Huangdi'nin mezarını iki bin yıldır koruyan sessiz orduyu bulmuştu.

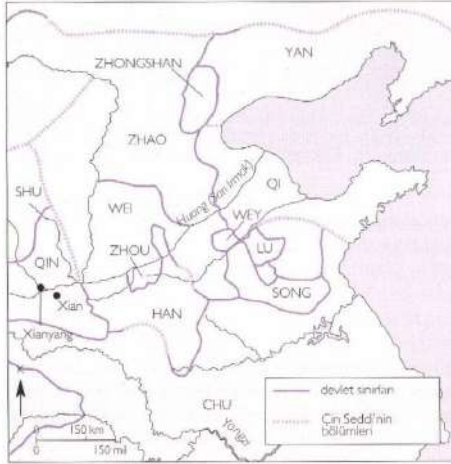
Çin tarihinde Savaşan Devletler olarak bilinen

önemli dönem İÖ 221 yılında sona ermişti. Belli başlı devletler İÖ 453 yılından beri hâkimiyeti elde etmek için hemen hemen kesintisiz bir savaş sürdürmüşlerdi. On binlik, hatta yüz binlik orduların bulunduğu bu dönemde savaş ve silah sanatında da büyük sıçramalar kaydedilmişti. 311 yılında Qin Devleti, zengin Sichuan havzasını fethetti. 277'de Chin, arkasından da Han ve Wei düştü.

Muzaffer Kral Zheng, kendini Qin Shi Huangdi ilan etti. İÖ 217 yılında ölen yüksek düzey bürokrat

Li Tepesi, Çin'in ilk imparatorunun yeraltı sarayını ve mezarını örtmektedir. Şimdi 47 metre yüksekliğinde olan tepe zamanında çok daha yüksek olmalıydı.

Savaşan Devletler döneminde Çin'i ve Xiangyang ile Xian' gösteren harita.

larından Efendi Xi'nin mezarında Çin'in günümüze kalmış en eski hukuki belgeleri bulunmuştur. 500 çok değerli bambu parçası üzerinde yeni hukuki rejimin, birleşik bir devlet altında evrensel yasaların sıkı bir biçimde uygulanmasına dayandırıldığı belirtilmiştir. İmparator ülkesini 36 komutanlığa bölmüş, Xiangyang'daki başkentinden kuzeyde Büyük Çin Seddi'nin ve yeni bir sarayın inşasına başlanması emrini vermişti. Ölümsüzlük fikirlerine kapılan imparator İÖ 246 yılında da 700.000 askerinin, insanlık tarihinde bir eşi bulunmayan bir mezar yapılarını emretmiştir.

İmparatorun Ordusu

Duvarlarla çevrili büyük bir dikdörtgen içindeki mezar külliyesini iki kaynaktan biliyoruz. Bunlardan birincisi arkeoloji, ikincisi de zamanın tarihi kayıtlarıdır. Bu duvarların önünde pışmış topraktan ordunun bulunduğu çukurlar yer alır. Dünya arkeolojisinde, ziyaretçileri, 1. çukura inerken karşılaştıkları manzaraya hazırlayacak pek az yer vardır. Uzun, paralel odacıklarda pışmış topraktan sessiz savaşçılar dizisi gözlemlenebilir. Ön tarafta dört atla bir araba vardır. Piyade askerleri dimdik, ellerinde uzun saplı bronz mızrakları ya da uçları hâlâ sivri oklarla dolu sadaklarıyla dimdik durmaktadır. Yakından bakılınca zırhlarının kıvrımlarının zarafeti ve kuzey sınırına gönderilenleri Sibiryâ soğğun-

dan koruyacak atkılarını görülür. Ayrıca, demir tarım aletleri, bronz ve deri eyer takımları, ipek ve keten dokumalar, yesimden ve kemikten yapılmış eşyalar da bulunmuştur. Bugün bile parlaklığını ve keskinliğini koruyan kılıçlar, pek alışılmadık biçimde, 13 elementin alışımdan dökülmüştür.

Tarihçiler Qin'i savaş alanında üstünlüğe götüren askeri örgütlenmedeki ilerlemeyi çok uzun zamandan beri takdir etmişlerse de, günün birinde 12.000 metrekairelik bir yeraltı çukurundan, 7000 askerlik bir tümenin çıkabileceği kimsenin aklına gelmezdi. Uzun boylu generalden en sıradan bir piyade erine kadar ordunun bütün üyelerinin tek tek incelenileceğini kim hayal edebilirdi?

Zamanda donmuş olan bu ordu, buzdağının ancak ucudur. Yakınlardaki bir çukurda 100 arabalı ve 100 savaş atlı bir süvari tümeni bulunmaktadır. Üçüncü bir çukurda ise ordu karargâh subayları yer almaktadır.

Mezarın İçindekiler

Keşfedilmeyi bekleyen başka ne gibi hazineler bulunduğunu kimse tahmin edememektedir. Daha şimdiden mükemmel durumda bronz bir araba ile atları çıkarılmıştır. Bunun İÖ 210 yılında 50 yaşında ölmüş, önce imparatoru ülkesinin dört bir yanına taşıyan araba olduğu kuşkusuzdur. Odalarda at iskelet-

Üstte: Pişmiş topraktan dev ordunun her kil askeri, çeşitli kil kalıpları ve ayrıntılar uygulanarak farklı bireyler olarak yapılmıştır. Figürler sonra boyanmıştır. Boya izleri günümüze kadar kalmıştır.

Altta: Bir okçu çömelmiş ve herhalde İlk İmparator öldükten sonra yağmacılar tarafından alınan yayını çekmeye hazırlanıyor. Sağda Yakın zamanda bulunan arabalar ve bütün donanımlarıyla atları. Şimdiye kadar ordunun çok küçük bir kısmı çıkarılmıştır.

Çinli arkeologlar hâlâ, mezar höyüğünün dışındaki çukurlarda bulunan orduyu çıkartmakta uğraşmaktadırlar. Henüz mezara girmedikleri için içeride ne olduğu esrarını korumaktadır.

leri vardır ve atların yüzleri merkez mozoleye dönüktür. Bazı odalarda, herhalde imparatora ait olması gerçeken hayvanların iskeletleri bulunmaktadır. Hiçbir ziyaretçi, uzaktaki Li Dağı'nın alçak tepesini uzun süre görmezden gelemmez. Ovadan hâlâ 47 metre yüksekte olup tahmini 350 metreye 340 metrelik bir alanı kaplayan tepenin içindekiler, hiçbir arkeolog giremediği için, bir sır olarak kalmaya devam etmektedir.

Tarihçi Sima Qian, bizi umutlandıran ipuçları bırakmıştır. Tepenin altında gerçek bir hazine sarayının bulunduğunu yazmaktadır. İmparatorluğun ırmaqları Yangzi ve Sarı Irmak cıvayla temsil edilmiştir ve bunlar mekanik yollarla bir içdenize dökülmektedirler. İçerisini sonsuza kadar olmasa bile çok uzun bir zaman aydınlatmak için balina yağından dev meşaleler yakılmıştır. Mezar dökme tunçla kaplanmış, imparatorun en iyi mobilyaları gelecekteki ihtiyaçları için içine yerleştirilmiştir. Halefi, İmparatora erkek evlat doğurmayan bütün karılarının da ölümden kendisine eşlik etmelerini buyurmuştu. Mezar soyguncularını ve yağmacılarını öldürmek üzere çeşitli yerlere tatar yayları yerleştirilmişti. Ve son bir فرمانla da, mezarın yapımını gerçekleştirenler öldürülmüşlerdi.

Mezarın yakınlarında, kiminin öldürüldüğü belli olan pek çok erkek iskeleti bulunmuştur.

Ama belki de bulunacak fazla bir şey yoktur. Daha yakınlarda mezarın neredeyse gölgesinin düştüğü yerde altın ve gümüş işlemeli bir Qin Hanedanı bronz çanı bulunmuştur. Dönemin tarih kayıtlarında, imparatorun ölümünden yalnızca birkaç yıl sonra mezarının yağmlandığı anlatılmaktadır. General Xiang Pu liderliğindeki isyancılar, mezar sarayı yağmalamışlar ve pişmiş topraktan ordunun bulunduğu yeraltı odalarına girip askerlerin silahlarını almışlardır. Ancak kil askerlerin ve silahlarının bir kısmı günümüze kadar kalmıştır. Kayıtların da belirttiği gibi 300.000 insan, mezarın içindekileri 30 günde hoşaltamamışsa, o zaman günümüze kadar el değmeden kalmış bazı odalar olabilir. Belki de cıva nehir hâlâ yeraltındaki denize akmaya devam etmektedir. Bu ancak kazıların çözebileceği bir sırdır.

Ancak tarihi bir gerçekten emin olabiliriz. Hanedanı kendi ölümünden sonra pek devam edememiş ve imparatorluk mezarı yok edilmişse de, onun idari reformları yüzyılları aşarak modern çağlara kadar erişebilmiştir.

Lût Gölü'nün Gizli

Zaman: İÖ 1. yüzyıl ortaları – İS 1. yüzyıl ortaları
Mekân: Kumran, Şeria Vadisi

Hazinelere

53

... Bakır Tomarları hazinesi, hayal ya da gerçek, herhalde Kudüs Tapınağı hazinesidir.

KYLE McCARTER, 1992

940'LI YILLARIN SONUNDA o sırada İngiliz Krallığı'nın Filistin Mandası'nda olan Lût Gölü'nün kuzeybatı kıyısı yakınlarındaki Kumran mağaralarında bir rastlantıyla gizli bir tomar deposu bulunmuştu. İngilizler'in bölgeden çekilmesi üzerine burası Ürdün Haşimi Krallığı'nın bir parçası oldu. Çoğu deri üzerine yazıldıktan sonra tomar haline getirilip küplere konulmuş belgeler birkaç mağaraya yayılmıştı. Tomarların, Tevrat'ın bütün kitaplarından parçalarla muhtemelen Kumran'da yaşamış bir mezhebin edebiyatını içerdiği anlaşıldı. Bu belgelerin hepsine birden Lût Gölü Tomarları adı verildi. Bunların arasında, yapıldığı metalden adını alan Bakır Tomarı hepsinin en garibidir.

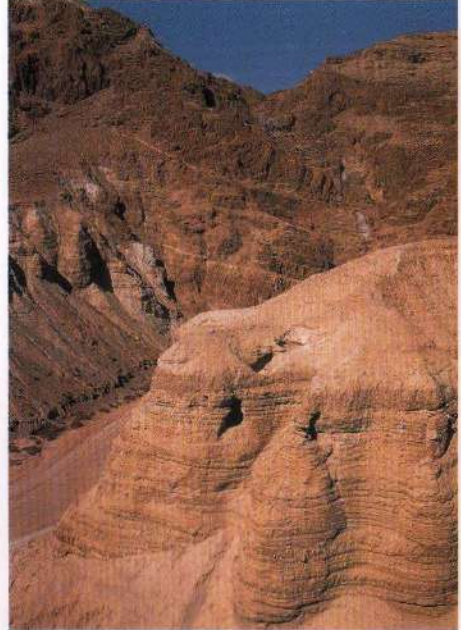
Bu tomarlar, Tevrat'ın en geç İS 70 yılında bugünkü biçimini aldığıın saptanmasını sağlamış, Filistin tarihinin İÖ 4. yüzyıldan İS 135'e kadar yeniden yazılmasına ve ayrıca erken Hristiyanlık ile Yahudilik arasındaki geleneksel ilişkilerin açıklanmasına da yardımcı olmuştur.

Keşif ve Restorasyon

Kumran'ı kazanların başında gelen Père Roland de Vaux, Bakır Tomarı 1952'de 3 numaralı mağarada iki parça halinde buldu. Bu o kadar farklı görünüyordu ki, ilk başta bunun öteki tomarlara ait olup olmadığını anlayamadı ve ne o ne de öteki arkeologlar oksitlenmiş olması nedeniyle tomarı açmayı başaramadılar. Ama görebildikleri kadarıyla tomar da, o civarda gizli bir altın ve gümüş hazinesinin yeri hakkında bilgi olabiliyordu. Ancak oksitlenmiş to-

marı açamadıklarından yapabilecekleri hiçbir şey yoktu.

Bakır Tomar üç buçuk yıl sonra, Kuzey İngiltere'de Manchester Bilim ve Teknoloji Koleji'ne götürüldü. Burada Mühendislik Bölümü'nden Profesör H. Wright Baker, özel olarak tasarlanmış minyatürize bir daire testereyle tomarı açabildi. Bu hassas operasyon sonunda 23 içbükey pano ya da parça ha-

Kumran'ın doğusundaki yamaçlar büyük bir olasılıkla Roma'ya karşı Birinci Yahudi Ayaklanması'nın başladığı 66 yılında Lût Gölü Tomarları'nın saklandığı mağaralarla doludur.

Üstte Bakır Tomar'ın açılmış panolarından biri. Yukarıdan altıncı satırda "aleph" ve son satırda "beth" harfleri açıkça görülüyor. Bunlar bugün modern İbrani yazısında kullanılan kare harflerdir.

linde ortaya çıkan 12 sütundan oluşan metinde eski Filistin'in çeşitli yerlerinde saklanmış hazinelerin listesi ve saklandıkları yerlerin tarifleri çıktı.

Tomar yapmak çok pahalıya mal olmuş olmalıydı ve kalıcı olmasının istendiği belliydi. Tomar yüzde 99 saflıkta çok ince üç bakır tabakadan meydana gelmiştir. Levhalar 2,4 metre uzunluğunda ve 23 santim genişliğinde bir tomar oluşturmak üzere birbirlerine perçinlenmişlerdi. Ayrıca bunun bir eşi daha yoktu: Bir kere, öteki Lût Gölü Tomarları gibi deri ya da papirus değil, bakırdı. İkincisi, Tevrat'tan daha sonraki ama en eski dini metinlerden daha eski bir İbraniyeyle yazılmıştır. Paleografik açıdan birinci yüzyılın ortalarında yazılmış gibi görünmektedir. Yazı o kadar beceriksizce yazılmıştır ki, profesyonel bir yazıcı tarafından yazılmış olamaz. Son olarak da, diğer Lût Gölü Tomarları'nın aksine dini bir metin içermemektedir.

Bazı araştırmacılar bunun efsanevi bir liste, dünyanın her yerinde folklorda varolan türden bir tür gizli hazine izi olduğunu düşünmektedirler. Günümüzde uzmanlardan çoğu, bunun Romalılar kente 67 yılın-

Sağda Kudüs'te Filistin Arkeoloji Müzesi'nde (şimdi Rockefeller Müzesi) John Allegro, Bakır Tomar'ın iki parçasını inceliyor. Fotoğraf tomarın keşfinden hemen sonra ve tomar İngiltere'ye götürülüp açılmadan çekilmiştir.

da saldırmadan hemen önce Kudüs'teki Herod Tapınağı'ndan kaçırılan hazinelerin saklandıkları yerlerin kayıtları olduğuna inanmaktadır.

Hazine Nedir?

Pek çok kimse İsrail ve Ürdün'ü boydan boya araştırdıkları halde, bu hazineden bir tek parça bile bulunabilmiş değildir. Bu işi ilk yapan kişi Bakır Tomar'ın Manchester'e getirilmesinde aracılık eden ve onun ilk İngilizce çevirisini yayınlayan John Allegro'ydu. Kendisini izleyen bütün diğerleri gibi o da başarısız olmuştu. Tomar görüldüğü şey olabilir mi? Yani, ülkenin bir yerindeki gizli bir hazinenin listesi? Saklanan her yerin, bölgedeki belirli bir yerden uzaklığı ve hatta kaç metre derinlikte olduğu tek tek verilmiştir. Çok daha esrarengiz olan şey, bazı kayıtlarda iki üç Yunan harfi bulunmasıdır. Bunların ne anlama geldiğini kimse bilmemektedir.

Toplam olarak 64 kayıt vardır. Bunların toplamı, çoğunluğu altın ve gümüş külçe olmak üzere büyük bir hazinenin ayrıntılarını vermekte, bunların dışındaki pahalı ayin kapları ve günlük kapları sayılmak-

tadır. Yalnızca tapınakta -burası aslında Devlet Hazinesi'ydi- böyle bir hazine olabilir ve yalnızca orada ayin ve günlük nesneleri kullanılabilirdi. Tomarın tespit edilen tarihi de Birinci Yahudi Ayaklanması'nın zamanıyla (İS 66-70) uyumluydu. Romalılar 70 yılında Kudüs'e girmişler ve tapınak da o tarihte yakılmıştır.

Günümüzde tomarların gerçek hazinenin yerini bildirmesine rağmen görüldüğü şey olmadığına inanılmaktadır. Hazinenin saklandığı yerler çoğunlukla Kudüs'ten Lüt Gölü'ne uzanan vadiler olmakla birlikte henüz bir tek parça bile bulunmuş değildir. Ayrıca kendisi çok değerli olan Tomar'da kayıtlı hazinenin toplamı öylesine inanılmaz bir büyüklüktedir ki, çoğu araştırmacılar metinde bir tür şifre kullanıldığını düşünmektedirler. Bu herhalde asla çözemeyeceğimiz bir şifredir.

Başka sorular da var: Hazine Romalılar'a şiddetle direnen ve sonra Masada'da hepsi öldürülen Zealot gerilla savaşçıları tarafından mı tapınaktan çalınmıştı? Yoksa Roma ordusunun yaklaşması üzerine tapınaktan rahipler tarafından ya da başkaları tarafından mı saklanmak üzere alınmıştır? Bilemiyoruz.

Bakır Tomar'ın 23 parçası Amman'da Ürdün Arkeoloji Müzesi'nde özel kutusunda sergileniyor. Ne yazık ki, tomarın açılmasından sonra parçaların kenarları çürümüş ve metnin bir kısmı kaybolmuştur. Daha fazla bir kayba uğramaması için şimdi koruma çalışmaları yapılmaktadır.

İsa'nın Kabri

Zaman: İS 1. yüzyıl
Mekân: Kudüs, İsrail

54

Yusuf cesedi alıp onu temiz bir keten bezine sardı; kaya içine oymuş olduğu kendi yeni kabrine onu yatırdı ve kabrin kapısına büyük bir taş yuvarlayıp gitti.

MATTA 27:59-60

KUDÜS'TEKİ KUTSAL KABIR Kilisesi'nin merkezinde İsa'nın gerçek kabrinin bulunduğu pek çok Hristiyan yürekte inanır. Ancak Kudüs'ün putperest bir kent olduğu iki yüzyıl boyunca İsa'nın gömülmüş olduğu yerin kayıp olduğu gözönüne alınırsa bundan nasıl hâlâ emin olunabilir?

Hristiyan olan ilk Roma İmparatoru Konstantin 4. yüzyılın başında Hristiyanlığı imparatorluğunun resmi dini olarak ilan etmişti. 325 yılında, İznik Konseyi sonrasında Kudüs başpiskoposu Makarios'tan İsa'nın kabrini bulmasını ve üzerine büyük bir kilise inşa etmesini istedi. Başpiskopos'un kabri nerede araması gerektiğini bildiği anlaşılıyor: Hiç duraksamadan 200 yıl önce İmparator Hadrianus tarafından yaptırılan büyük Roma tapınağını yıkmaya koyuldu. Tapınağın temellerinde bir kabir bulununca bunun Arimathealı Yusuf'un 300 yıl önce İsa'nın cesedini aceleyle gömdüğü yer olduğu bildirildi. Bu Tanrı'nın klinin yönettiği gerçek bir mucize miydi, yoksa Makarios'u doğruca kabre götüren bir gelenek mi vardı? Ya da başka bir neden olmuş olabilir miydi?

İncil Geleneği

İncil bize Romalılar'ın İsa'yı, yurttaşların suçlulara verilen cezaı daha iyi seyredebilmeleri için Kudüs duvarlarına yakın idam yerinde çarmıha gerdiklerini söyler: Kentin kuzeybatısında bugün hâlâ Kudüs binalarının cephelerini kaplamak için kullanılan sert *malaki* kireçtaşı ocağı vardı. Taşocağının İÖ 8. ve 7. yüzyıllardan kalma olduğu anlaşılmıştır ve burası İsa'nın zamanında bahçeler ve meyve bahçeleriyle dolu bir alandı. Taşocağının bir yerinde taş ustalarının inşaat amaçlarına uygun olmadığı için böylece bıraktıkları bozuk bir taş damarı vardır. Pek çok kimse işte bu kayayı İsa'nın iki hırsız arasında çar-

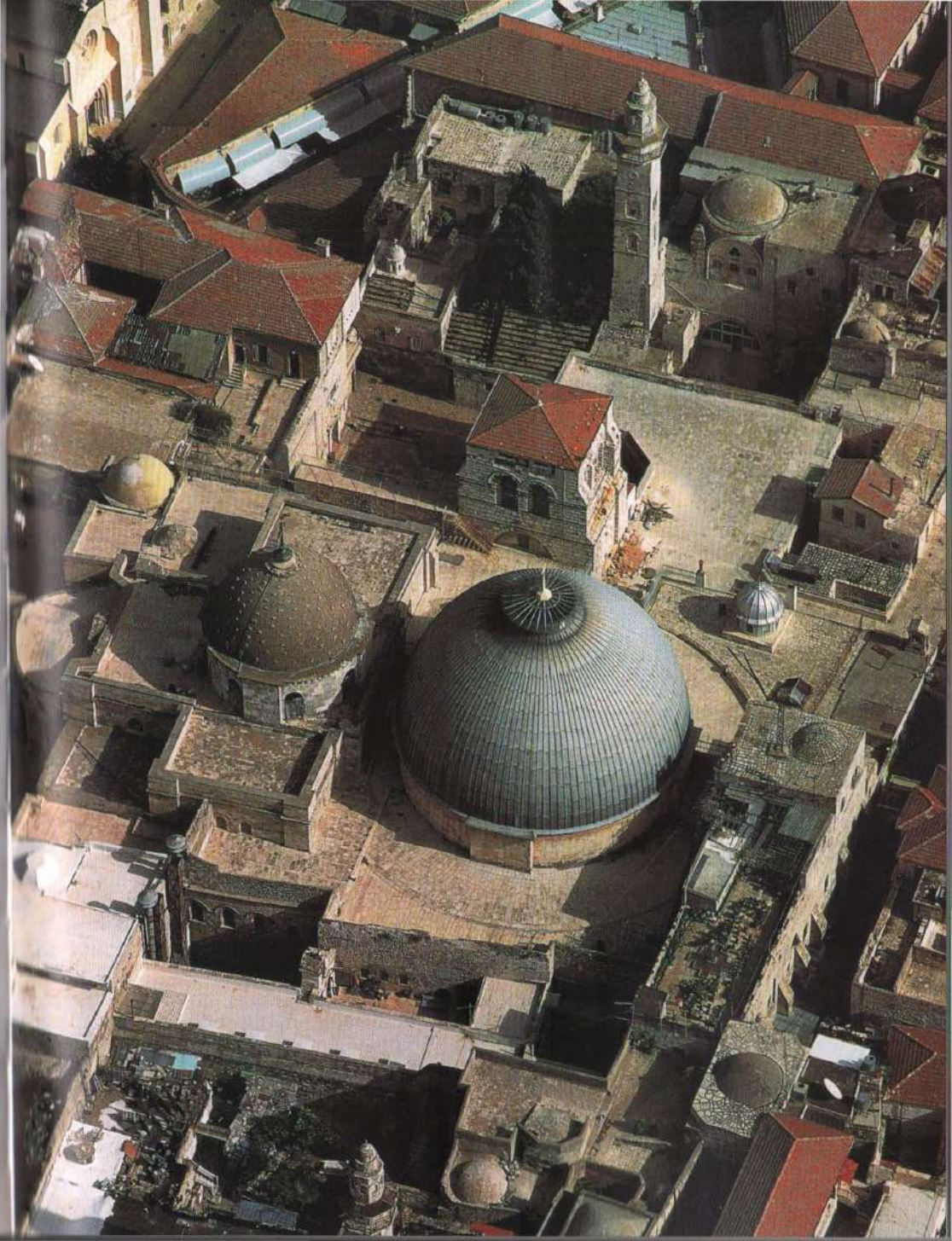
mıha gerildiği Calvary ya da Golgotha (kafatası biçimindeki yer) olarak kabul ederler.

Buraya yakın bir yerde Kudüs'ün zenginleri taşocağının kaya duvarına kendi kabirlerini oymuşlardı. Arimathealı Yusuf'un kullandığı kabir bunlardan biri olabilir: Matta İncili'nde ("Akşam olunca, İsa'nın şakirdi olmuş Arimathealı Yusuf adlı zengin bir adam geldi. Bu adam Pilotus'a gidip İsa'nın cesedini istedi. O zaman Pilotus verilsin diye emretti. Yusuf cesedi alıp..." 27: 57-60) anlatıldığı gibi kabir, kentin duvarlarının hemen ötesinde ve idam yerinin de yakınında olmalı. İncil'de kabrin kapısının değirmen taşı biçiminde büyük ve ağır bir kaya ile kapatıldığı yazılıdır. Arkeologlar, Kudüs'ün o bölgesinde İsa'nın zamanından kaldığı saptanan böyle birkaç kayaya oyulmuş kabir bulmuşlardır. Bunlar herhalde kuşaklar boyunca ölümlerini orada gömen ve girişlerini yuvarladıkları büyük taşlarla kapatan aristokrat ailelere aitti. Bu "yuvarlanan taşlar"ı oynatmak için tıpkı

Solda Bu altın yüzükte İmparator Konstantin döneminde (306-37) İsa'nın Kabri çevresinde yapılan özgün *Aedicule* görülüyor. Yüzük 6. yüzyıldan kalmadır ve Kudüs'te Tapınak Tepesi yakınlarındaki kazılarda bulunmuştur.

Sağda Kutsal Kabir Kilisesi'nin havadan görünüşü. Büyük kubbe Kabrin üstündeki Rotunda'yı örtmektedir. Soldaki kısa çapraz şahın üzerindedir.

Matta İncili'nde anlatıldığı gibi çok büyük bir güç gerekiyordu.

Her ceset gömülmeden önce zamanın Yahudi törelerine göre yıkanıp yağlanır, sonra kefenlenip kabirodasında kayalara oyulmuş bir rafa yerleştirilirdi. Kadınlar, Sebt gününün sabahı İsa'nın cesedini yıkayıp yağlamaya geldiklerinde taşın mucizevi bir biçimde yana çekilmiş ve gömme rafının hoş olduğunu görmüşlerdi.

Bu olaylar Matta'ya göre şöyle olmuştur: "Ve Sebt günü geç vakit, haftanın ilk gününe doğru, tan yeri ağarmaya başlarken, Mecdelli Meryem ve öbür Meryem kabri görmeğe geldiler. Ve işte (...) Rabbin meleşği gökten indi ve gelip taşı yuvarlayarak üzerine oturdu. Onun görünüşü şimşek gibi idi, esvabı kar gibi beyazdı. (...) Ve melek cevap verip kadınlara dedi: Siz korkmayın, çünkü haça gerilmiş olan İsa'yı aradığınızı biliyorum. O burada değil, çünkü dediği gibi kıyam etti", Markos 28: 1-6.

Roma Yönetiminde Kudüs

Kudüs Hristiyanlar'ı yıllarca o noktaya taptılsa da, 2. yüzyılın başlarında Hadrianus kenti yıkıp kalıntıları üzerine kendi Aelia Capitolina putperest kolonisini kurduğunda kabir de kayboldu. Hadrianus 135 yılında yüksek bir tepe üzerinde aşk tanrıçası Afrodit'e adanmış büyük bir tapınak külliyesi inşa etti. Belki de imparatorun tapınağını çarmıha

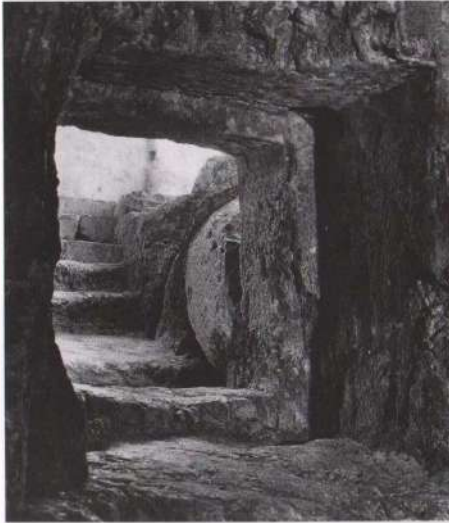
gerilme yeri ile kabrin üzerine yaptırdığına ilişkin nesilden nesile aktarılan bir söylenti vardı. 395 yılında yazan Aziz Jerome'a göre yakındaki Calvary kayası üzerine tanrıçanın büyük bir heykeli de dikilmiş olabilir. Daha sonraki Hristiyan görüşüne göre Hadrianus, Hristiyanlar'ın hu en kutsal yerlerini ziyaretlerini önlemek için tapınağını Kutsal Kabir üzerine yapmıştır. Hristiyanlar'ın da Yahudiler'in de yeni kentinde dinlerini uygulamalarına iyi gözle bakmadığı bir gerçektir. Ancak Roma dönemi boyunca yine de Kudüs'te küçük bir Hristiyan azınlığı varlığını sürdürmüştür.

Konstantin, çarmıha gerilme yerinin ve İsa'nın kabrinin araştırılmasını emrettiğinde kentin boyutları ve hatta duvarları bile büyük ölçüde değişmişti. Kabrin genel olarak yeri geleneksel bellekte kalmış olsa bile, putperest Roma günlerinde kentteki Hristiyan sayısı çok azken, Hristiyanlar İsa'nın gömüldüğü yeri hâlâ nasıl bilebilirlerdi? Ancak Başpiskopos Makarios kent duvarlarına bile bakmadan doğruca Hadrianus'un kentinin merkezindeki forumun kuzeyindeki büyük Roma tapınağına gitmişti. Çarmıha gerilme zamanında hu hölge kentin dışındaydı ve kente ancak İsa'nın ölümünden 10 ile 15 yıl sonra dahil edilmişti.

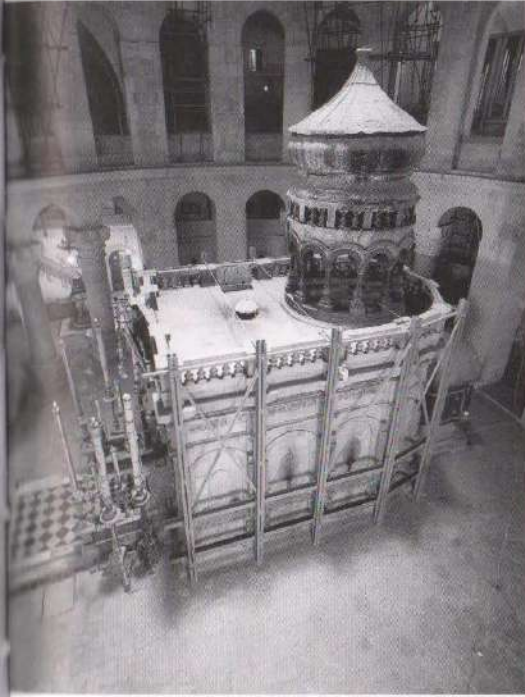
Kabrin Bulunması

Kabrin bulunması konusunda belki de bir görgü tanığımız vardır. Caesaria Piskoposu ve kilise tarihçisi Eusebius, 337 yılında İmparator Konstantin'in hir biyografisini yazmıştı. Eusebius'a göre kazı yapanlar İsa'nın kabrinin o kadar kolay bulunmasına şaşmışlardı. Ama bir zamanlar orada olan pek çok kabrin içinde doğru olanı bulmuşlar mıydı? Yoksa bir kabir bulmuşlar ve bunun doğru olan olduğuna mı karar vermişlerdi? Her ne kadar Eusebius ya da ondan sonraki kaynaklar bu konuda bir şey helirtmemişlerse de, belki de kabir işaretliydı ya da üzerinde İsa'nın adı yazılıydı. Oxford'daki Hertford Koleji'nden Martin Biddle, Roma'da Aziz Petrus Kilisesi'nin mihrabının altındaki Aziz Petrus'un kabrinin bu yolla tanıdığını işaret etmiştir.

Her ne olursa olsun Kudüs'te inşa edilen Martyrion (ya da "Tanık") Kilisesi zamanının en büyüğüydü ve bugünkü Kutsal Kabir Kilisesi'nin atasıydı. Büyük kilisenin ötesinde, Kutsal Bahçe'de, çevresindeki

Batı Kudüs'te, eski kent duvarlarının ötesinde "Herod'un Kızlarının Kabri" denilen kabrin içeriden görünüşü. Oyuktaki büyük yuvarlak taş ve kayaların içine açılmış kabre giden basamaklar açıkça görülmektedir.

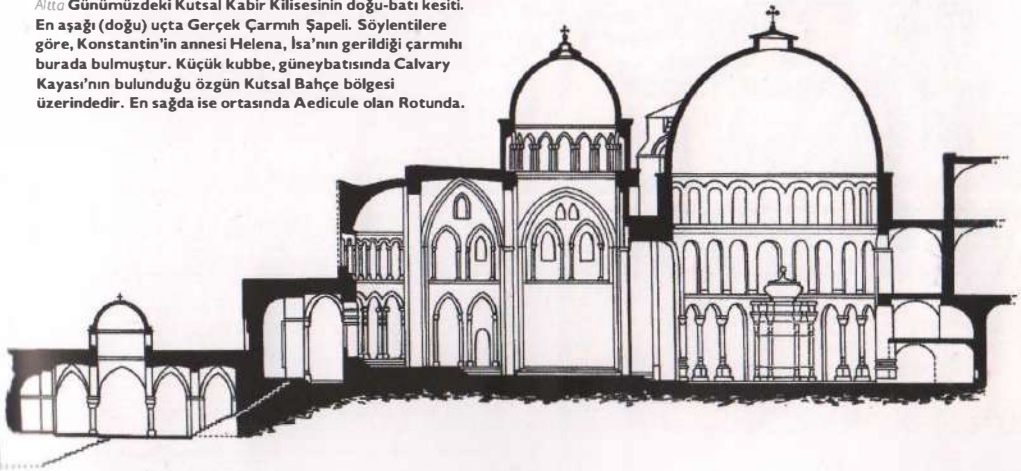

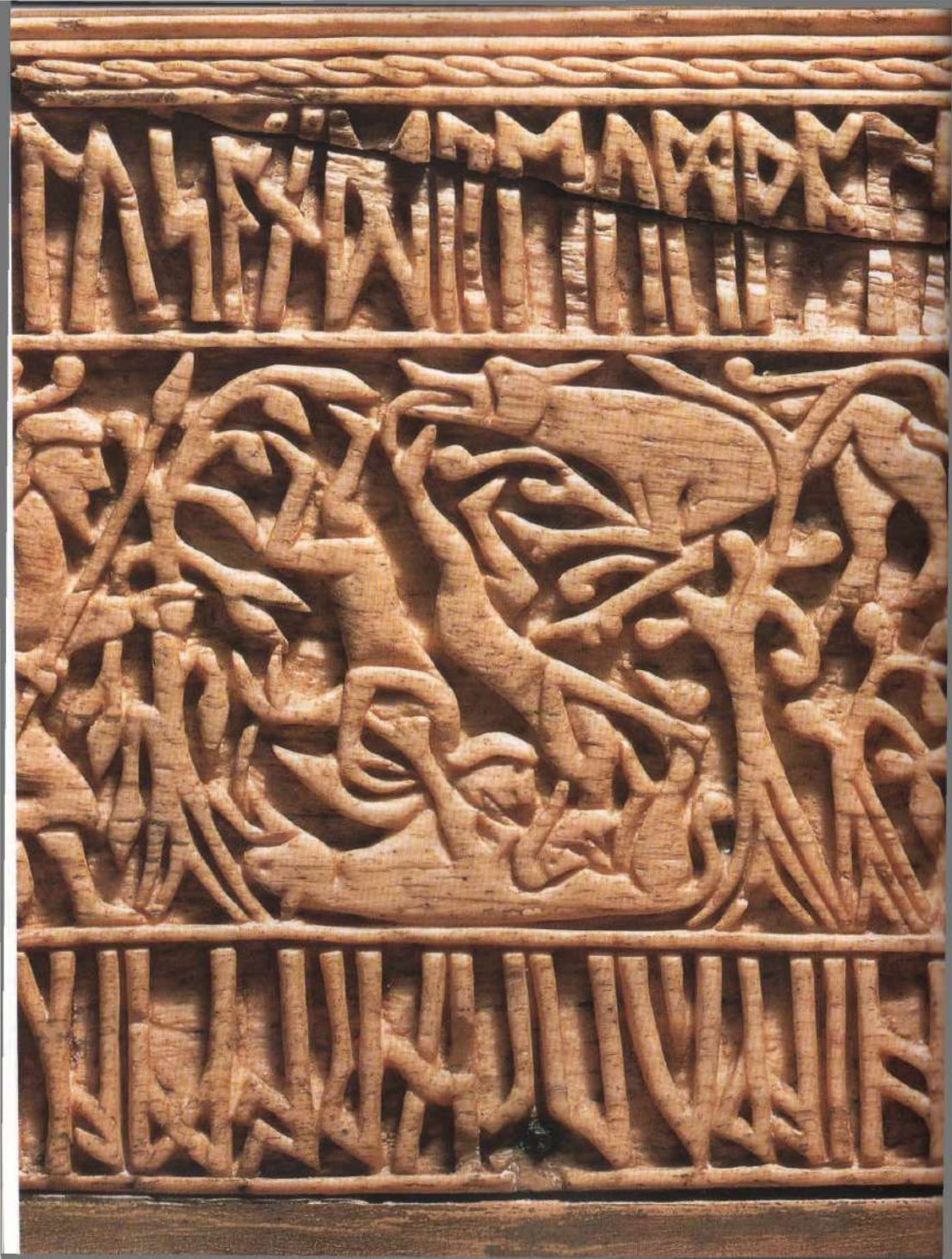
Altta Günümüzdeki Kutsal Kabir Kilisesinin doğu-batı kesiti. En aşağı (doğu) uçta Gerçek Çarmıh Şapeli. Söylentilere göre, Konstantin'in annesi Helena, İsa'nın gerildiği çarmıhı burada bulmuştur. Küçük kubbe, güneybatısında Calvary Kayası'nın bulunduğu özgün Kutsal Bahçe bölgesi üzerindedir. En sağda ise ortasında Aedicule olan Rotunda.

kayalardan kurtarılmış ve çevresindeki toprak indirilmiş olan kabir duruyordu. Konstantin 335 yılında kiliseyi kutsadıktan sonra kaya kabri, Aedicule ("küçük ev") adı verilen küçük bir türbeye aldı, çevresine Anastasis ya da "Dirilme" denilen büyük bir yuvarlak yapı dikti ve üzerine kocaman bir kubbe geçirdi.

Bugün özgün Aedicule'ün üçüncü kuşağı kabri sarmaktadır. Ancak pek çok kimsenin yaptığı gibi hunun gerçekten İsa'nın kabri olduğunu kabul etsek bile son bir muamma daha vardır: Özgün kabirden herhangi bir parçanın kalıp kalmadığı hakkında bir fikrimiz yoktur. Özgün Aedicule ve onu barındıran kilisenin yapılmasından bu yana geçen yüzyıllar içinde kilise yangın, deprem ya da insan eliyle çok kez kısmen ya da tamamen yok edilmiştir. Aedicule, en son 1808'de bir yangından sonra yeniden yapılmıştı. Son olarak da Kudüs İngiliz Mandası altındayken, 1927'de bir depremin ardından yıkılacak duruma geldiğinde çelik iskelelerle güçlendirilmiştir. Bu iskeleler hâlâ orada durmaktadır ve gelecekte Aedicule'de bir inşaat işine girilmesi kaçınılmazdır. Kutsal Kabir Kilisesi'nden sorumlu Hristiyan topluluklarından alınacak izinle onarım yapılırken İsa'nın cesedinin yatırıldığı gerçek kabirden geriye bir şey kalıp kalmadığını anlamak mümkün olabilecektir.

Solda 20. yüzyılın ilk yarısında Manda döneminde kurulan İngiliz iskeleleriyle Aedicule'ün bugünkü durumu. Çevrede, Aedicule'ü saran Rotunda'nın kemerlerinden bazıları görülüyor.

Eski ve Çözölmemiş Yazılar

YAZI İNSANLIĞIN EN büyük icatlarından biridir. Günümüzde yazıyı okulda öğrenir, kalemle yazmayı ya da bilgisayarın tuşlarına parmakla basmayı düşünmeden yaparız. Düşöncelerimizi sembollere ve sözcöklere dönöştörmemize imkân veren karmaşık zihinsel ve fiziki süreçleri pek nadiren düşünöüp düşünödüğümüzden yazının en az 5000 yıl önce icadı bize mucizeymiş gibi gelir. Eski yazıların çözölmemesinin sıradan bir insanı da, bir bilimadamını da yüzyıllardır büyülemiş olmasına hiç şaşmamalı. Andrew Robinson burada bizi, yazı ve çözölmemesinin esrarlı dünyasında ilginç bir yolculuğa çıkarıyor.

Yazı nasıl başladı? Robinson, yazının Güneybatı Asya'da muhasebe ve giderek karmaşık bir hal alan ticari işlemlerin hesabını tutma ihtiyacıyla başladığına inanıyor. Belki de ilk kâtipler Mezopotamya'da Uruk'ta yaşamışlardır. Ya da yazı çok uzun zaman dan beri kervan yüklerinin envanterini tutmakta kullanılan mütevazı kil nesnelerden gelişmiştir. Bunu herhalde asla kesin olarak bilemeyeceğiz. Ancak yazının çok başarılı bir yenilik olduğunu ve İÖ 3100 yılında Mezopotamya ve Mısır'da yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz. Yeni yazılar insanlığa yepyeni ufuklar açmıştır. Yazmak eylemi, insanlara zihinlerde kolaylıkla kaybolup giden ayrıntıları kaydetme yeteneği, yapılacak işleri hatırlatma, envanter tutma yolunu göstermiştir. Yazı aynı zamanda uluslararası diplomasinin geçer akçesi, din, eğitim, kendini ifade ve hepsinin üstünde de siyasal güç için bir araç olmuştur. Okuryazar olmak bilgiye, insanlar üzerinde güce sahip olmak demektir. Eski Mısır'da kâtiplik çok değer görördü. Okuryazarlık babadan oğula geçer, önceleri küçük taşlara ve kırık çömlek

700 yılına ait Frank Lahdi'nde Romus ve Romulus hikâyesi anlatılıyor. Yukarıda ve aşağıdaki yazılar, Rünik Yazısı'yladır.

parçalarına titrek oymalarla başlar, sonra eski Mısır'ın kâğıdı olan papirüse geçilirdi. Bir okul kitabı temhcl öğrencilere şöyle sesleniyor: "Kâtip olursan vücudun düzgün, elin yumuşak olur... Beyaz giysiler içinde dolaşırın, saygı görürsün, saraylılar seni seamlar."

İlk yazı her türlü kelimeyi ya da kelime parçasını ifade etmekte yetersiz semboller olan resimler biçimindeydi. Robinson'un işaret ettiği gibi ilk gerçek yazı resimli semhollere fonetik değerler veren rebus ilkesinin keşfi veya icadıyla başladı. Yazma fikri hızla yayıldı ise de, farklı yerlerde farklı yazıların geliştiği ve Amerika kıtasında diğerlerinden bağımsız bir evrim geçirdiği anlaşıyor.

Eski yazıların çözülmesi sonsuz bir sabır, bir ayrını tutkunluğu, önemli derecede matematik yeteneği ve dil alanında hüyük yetenek gerektirir. Bazı çözümler bireysel araştırmacılardan ya da Reşit [Rosetta] Taşı ve Büyük Behistun kayası gibi görkemli keşiflerden kaynaklanmıştır. Bazı çözümlere işbirliği yapılarak erişilmişse de, bu genelde ateşli bir rekabet ve çözüme ilk erişen kişi olma yarışıyla başarılmıştır. Fransız Jean-Françoise Champollion, 1823'te daha eski araştırmacıların omuzlarına basarak, Mısır hiyerogliflerini çözmüştür. Edward Hincks, Jules Oppert ve Henry Rawlinson, Mezopotamya çivi yazısına hep birliktelikte ve birbirlerine danışarak çalışmışlar, karmaşık bilmecenin çözümüne her birinin farklı katkısı olmuştur. Ekip çalışması modern zamanlara kadar

devam etmiştir: Maya resim yazılarının çözülmesi 20. yüzyılın büyük başarılarından biriydi ve kraliyet soyağaçları ve dini almanaklar üzerinde çalışan, pek çok farklı ülkeden araştırmacının işbirliğinin sonucuydu.

Başarılı çözümlerin ardında yıllarca süren yorucu bir çalışma vardır. Champollion, Rawlinson, Michael Ventris ve Maya araştırmacılarının başarı hikâyeleri herkes tarafından bilinmektedir. Ancak pek çok eski yazı, araştırmacılara hâlâ direnmektedir. Robinson, bazı önemli ama az bilinen yazıların çevresindeki esrarı anlatmaktadır. Ventris ile diğerleri 1950'lerde Linceer B'yi çözebilmişler ama daha ilkel olan Linceer A, kısmen yazıldığı dil bilinmediği için esrarını korumaktadır. Harrapan uygarlığının İndus Yazısı hâlâ bir muammadır ama proto-Dravid bir dilde yazılmış olabilir. En son çözümü ilk Dravid dilleri konusunda yapılan yeni araştırmalar getirebilir. Etrüsk Yazısı yalnızca 250 kadar kelimesini bildiğimiz şimdi kaybolmuş bir dilde yazılmıştır. Bilgimizin çoğu mezar taşlarındaki kısa yazılardır ki, bu da bir dilin araştırılmasında en iyi arşiv sayılmaz. Meroe'lerin bitişik harfli ve hiyeroglif yazısı eski Mısır yazısına çok şey borçludur ama bilinmeyen bir dilde yazıldığından, daha fazla iki dilli kitaplar bulunana kadar çözülemeyecektir.

Mezoamerika'nın Zapotek ve Kistak yazıları, Maya Yazısı'na benzemesine ve yazıldığı dil konusunda az çok bilgimiz olmasına rağmen hâlâ çözülememiştir. Burada sorun elimizde çok az metin olmasıdır. Pikt sembol taşları ve Eski İran'ın proto-Elam Dili yazıları muhtemelen tam bir yazı sistemi değillerdi. Paskalya Adası'nın rongorongo tahta tahtıtları yazının çok karmaşık olması ve günümüze pek az kitabe kalmış olması nedeniyle herhalde asla çözümlenemeyecektir. Ancak bu durum, amatörlerin ve araştırmacıların denemeye devam etmelerini önlemeyecektir.

Soldo Günümüze kalan Etrüsk yazılarının çoğunlukla mezar kitabelerinde ve lahitlerde bulunması, yazıların "okunması"na rağmen dilin çözülmesini güçleştirmektedir.

Yazının Doğuşu

Zaman: İÖ 3300?

Mekân: Mezopotamya

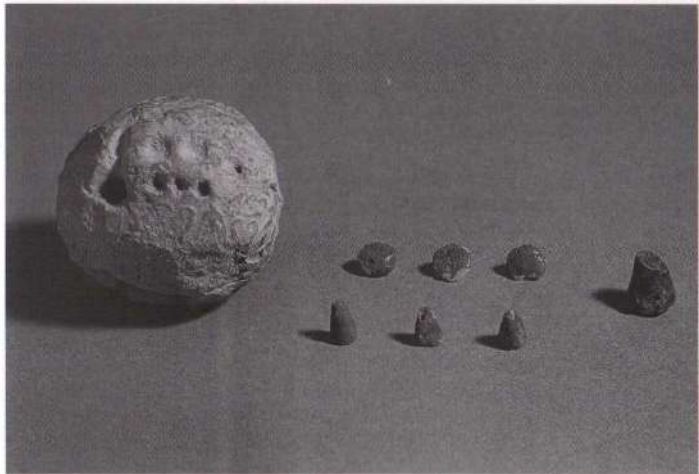
Harflerin babası olan sen, onlara gerçek sahip olduklarının tam karşısı olan bir güç verme isteğinle yönlendiriliyorsun... Belleğin değil, hatırlatmanın bir iksirini icat ettin ve öğrencilerine bilginin görüntüsünü sunuyorsun. Çünkü onlar bilmeden pek çok şeyi okuyacaklar ve çoğunlukla bilmedikleri şeyleri biliyor gibi görüneceklerdir.

SOKRATES'E GÖRE MISIR KRALININ, YAZININ İLAHİ YARATICISI THOTH'A SÖZLERİ

YAZI NASIL BAŞLADI? Konuşma özel bir öğretim gerektirmeyen evrensel bir insan yeteneği olduğu halde, yazı, insan tarihinde görece yeni bir gelişmedir ve özel, bilinçli bir öğretim gerektirir. 18. yüzyıldaki Aydınlanma Çağı'na kadar yazının en gözde açıklaması ilahi kökenli olduğuydu. Günümüzde bilimadamlarının çoğu ilk yazının, elimizdeki eski Mısır, Hint, Çin ve Orta Amerika yazılarında muhasebeci pek rastlanılmasa da muhasebeden doğduğunu kabul ederler. Buna rastlanılmamış olması o uygarlıklarda bürokratik kayıtların bozulabilir maddeler üzerinde tutulmadığı anlamına gelmemektedir. Diğer bir deyişle, İÖ dördüncü bin yılın sonlarında "uygarlığın beşiği" Mezopotamya'nın ilk Sümer kentlerindeki ticaret ve yönetimin karmaşık-

lığı yönetici seçkinlerin helcek güçlerini aşacak noktaya ulaşmıştı. Ticari işlemleri tartışılmaz ve sabit bir biçimde kaydetmek gerekli olmuştu. O zaman yöneticiler ve tüccarlar, "Bunu yazıya dökelim mi?" ya da "Bunu yazılı olarak alabilir miyim?" in Sümerce'sini söyleyeceklerdi.

Bazı bilimadamları bu soruna bilinçli bir çözümün İÖ 3300 yıllarında Uruk (*Kitabı Mukaddes*'teki Ereh) kentinde bilinmeyen bir Sümerli tarafından getirilmesinin yazıyı doğurduğuna inanırlar. Yine bazıları bunun bir icat değil, rastlantısal bir buluş olduğu fikrindedirler. Çok kimse de yazıyı ani bir ilham ürünü değil, uzun bir süre devam eden bir evrimin sonucu olarak görür. Pek tanınmış bir kurama göre yazı kilden "fişler" in sayılması sisteminden

Mezopotamya'dan kil "zarf" ve kil "fiş"ler. "Zarf"ın üzerinde "fiş"ler tarafından herhalde içindikileri belirtmek için yapılan izler yazının gelişmesindeki bir aşama olabilir.

Solda Proto-yazı mı?
Fransa'da Pech-Merle'de bir mağaradaki bu simgeler herhalde 20.000 yaşındadır. Anlamları bilinmiyor.

Sağda Modern hiyeroglifler,
"proto-yazı"nın çağdaş biçimidir. Bunların anlamları bilinmemektedir, ancak alfabetik harflerin aksine sınırlı kullanımları vardır.

çıkıştır. Basit disklerden amacı bilinmeyen karmaşık sivri biçimlere kadar değişik "fişler", Ortadoğu'nun arkeolojik alanlarında bulunmuştur. Bu kurama göre bu üç boyutlu fişler yerine kil üstünde iki boyutlu semboller yazıya giden ilk adımdı. Büyük güçlüklerden biri "fişler" in Sümer çivi yazısının ortaya çıkışından sonra uzun bir süre devam etmesidir. Bir diğer güçlük de, kil bir tablet üzerinde iki boyutlu bir sembolün üç boyutlu "fiş"ten daha çok değil, daha az ileri bir kavram olarak görülmüş olabilemesidir. "Fişler" in yazının çıkışına yol açtığı değil, onun çıkışına eşlik ettiği daha muhtemeldir.

Bazı bilimadamlarına göre, yazının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı sorusu bilimsel bir soru değildir. Asıl bilimsel soru, bugüne kalan en eski yazı örneklerinin ya da yazının "ata"sı sayılabilecek örneklerin hangi tarihten kaldığıdır. Bir başka bilimsel soru da, yazının hangi toplumsal koşulların ürünü ve hangi toplumsal gereksinimlerin karşılığı olarak ortaya çıktığı olmalıdır.

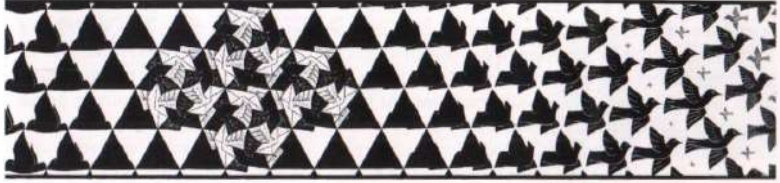
"Proto-Yazı"

"Fişler" dışında "proto-yazı" denilebilecek sayısız örnek vardır. Örneğin Güney Fransa'da mağaralarda bulunan Buzul Çağı sembolleri herhalde 20.000 yaşındadır. Lot'ta Pech-Merle'de bir mağarada Buzul Çağı'nda çizilmiş bir el ve kırmızı noktalar vardır.

Bu ne demektir? "Ben hayvanlarımla buradaydım" mı? Yoksa burada daha derin bir sembolizm mi vardır? Başka resimlerde atlar, bir geyik kafası, bizon ve bazı simgeler vardır. Kertilmiş kemikler herhalde ay takvimleri işlevini görüyordu.

"Proto-yazı", bugün kelimeyi kullandığımız anlamda yazı değildir. Ünlü yazı araştırmacısı John DeFrancis "tam" yazıyı "herhangi bir düşünceyi iletmek için kullanılan grafik semboller sistemi" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma göre "proto-yazı" Buzul Çağı mağara sembollerini, Ortadoğu arkeolojik "fişleri"ni, Pikt sembol taşlarını (bkz. S. 264-5), İnka *quipus* düğümlerini ve uluslararası ulaşım sembolleri, otomobil simgeleri, bilgisayar "ikonları" ve matematik sembolleri ile müzik notalarını içerir. Bu sistemlerden hiçbirisi "bütün düşünceleri" ifade edemezlerse de, özel iletişiminde her birinin yararı vardır.

İnsan düşüncesini bütün genişliğiyle ifade etmek için, konuşulan dille yakından ilişkili bir sisteme ihtiyacımız vardır. Çağdaş dilbilimin (ve yapısalcılığın da) kurucusu Ferdinand de Saussure'in yazdığı gibi, dil bir kâğıda benzetilebilir. "Kâğıdın bir yüzünde düşünce, diğer yüzünde ses vardır. Bir makas alıp kâğıdın bir yüzünü öteki yüzüne zarar vermeden kesmek nasıl mümkün değilse, bir dilde de sesi düşünceden ya da düşünceden ayırmak mümkün değildir."

Üstte Bir piktoqram ne zaman piktoqram değildir?
M.C. Escher'in *Metamorphosis III*'ü, 1967-68.

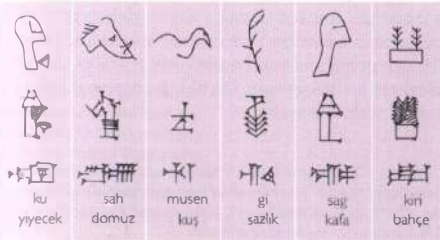
Sağda Tutankhamon'un mezarından iki altın göğüslik. Yukarıdaki bokböceği (kheper olarak okunur) Tutankhamon'un prenomeni Nebkheprure'nin bir kısmını oluşturan bir rebus'tur. Şahinin pençelerindeki "ankh" simgesi (hayat) bir piktoqram olup "hayat" anlamına gelmektedir.

Yazının Gelişmesi

İlk "tam" yazı sistemi sayılabilecek sembollerin genellikle piktoqramlar olduğu düşünülür: Bir tencere, ya da bir balık ya da ağız açık bir baş (yemek kavramını ifade için). Bunlar İÖ 4. binyılın ortalarında Mezopotamya ve Mısır'da, ondan kısa bir süre sonra İndus Vadisi'nde ve bazı Çinli arkeologların (kuşkulu) ıldırlarına göre daha önce de Çin'de bulunmuşlardır. Bunların ikonluğu çoğunlukla kısa zamanda o kadar soyutlaşmıştır ki, bizler için artık tanınmaz haldedirler. Aşağıda Sümer piktoqramlarının çivi yazısına nasıl dönüştüğü görülmektedir:

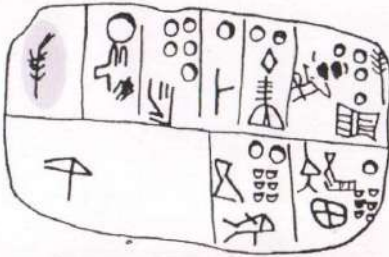
Ancak piktoqramlar resmedilemeyen kelimeleri ve bunları oluşturan parçaları ifadede yetersizdi. Yalnızca piktoğrafik, sınırlı "proto-yazı"nın aksi olan "tam" yazının gelişmesi için gerekli olan *rebus* il-

kesiydi. Latince'de "nesnelerle" anlamına gelen sözcükle ifade edilen bu radikal fikir, fonetik değerlerinin piktoğraf sembolleriyle temsil edilmesine imkân verir. Böylece İngilizce'de önünde 4 (four) olan bir arı (bee) resmi "before"u (önce) temsil edebilir. Bir arı (bee) ile bir tepsi (tray) resmi "betray" (ihanet) olarak okunabilir. Mısır hiyeroglifleri *rebus*'lerle doludur; örneğin R(a) ya da R(e) olarak telaffuz edilen güneş simgesi ☉, firavun Ramses'in hiyeroglif hecesinin ilk sembolüdür. Sümer tabletlerinden birinde soyut "parasını iade" sözcüğünün bir saz ile temsil edildiğini görüyoruz. Bunun nedeni "iade" ile "saz"ın Sümer dilinde aynı fonetik gi değerini paylaşmalarıdır.

Konuşma ve düşünmeyi tümüyle ifade edebilen

bu "tam" yazı icat edildikten -ya da bir rastlantı sonucu bulunduğundan ya da evrimle oraya gelindikten- sonra, bulunduğu Mezopotamya'dan bütün dünyaya yayılmış mıdır? En eski Mısır yazısının tarihi İÖ 3100, Indus Vadisi'ninki (çözülmemiş mühür taşları, bkz. s. 247-9) İÖ 2500, Girit'inki (çözülmemiş Lineer A yazısı, s. 250-2) İÖ 1750, Çin'inki ("kehanet kemikleri") İÖ 1200, Orta Amerika'ninki (çözülmemiş Zapotek yazısı, bkz. s. 261-2) İÖ 500 yıllarından kalmaz ve bu tarihlerin hepsi yaklaşık tarihlilerdir. Bu temele dayanarak belirli bir yazının sembollerinin değil de, yazı fikrinin bir kültürden uzak kültürlere ağır bir tempoyla yayıldığını söylemek mantıklı görünmektedir. Baskı fikrinin Çin'den (Girit'te bulunan İÖ 1700 yılına ait ve "baskı"

gibi görünen esrarengiz Phaistos diskini saymazsak) Avrupa'ya erişmesi 600-700 yıl sürmüştür. Kağıt fikrinin Avrupa'ya yayılmasının daha da uzun sürdüğü gözönüne alınırsa yazının Mezopotamya'dan Çin'e çok daha uzun bir sürede gitmiş olmaması için bir neden yoktur.

Yine de, fikrin iletilmesi konusunda somut kanıtların yokluğunda (ki, Mezopotamya ve Mısır gibi daha yakın uygarlıklarda bile) bilimadamlarının büyük bir kısmı yazının eski dünyanın büyük uygarlıklarında birbirinden bağımsız olarak geliştiğini düşünmeyi yeğlemektedirler. İyimserler ya da en azından anti-empyristler, insan toplumlarının zekâ ve yaratıcılıklarını vurgulayacaklardır. Tarih daha muhafazakar açıdan bakan kötümserler ise insanların varolan şeyi mümkün olduğu kadar aslına sadık kalarak kopya ettiklerini, yeniliklerini mutlak ihtiyaç duyulan durumlarla sınırlayacaklarını kabul edecektir. Ne de olsa bu sonuncusu Yunanlılar'ın (İÖ 1. binyılın başlarında) alfabeyi Fenikeliler'den alışlarını ve bu arada Fenike yazısının olmayan sesli harf simgelerini eklemelerinde tercih edilen açıklamadır. İS 1. binyılda Japonlar'ın da Çin karakterlerini almaları gibi başka yazı alma örnekleri de vardır. Paskalya Adası'nın *rongorongo* yazısı (bkz. s. 266-7) -ki, ada yeryüzünün her yerden en uzak iskân edilmiş noktasıdır- çözülürse bu Paskalya Adası sakinlerinin yazıyı kendilerinin yardımsız mı icat ettikleri, yoksa yazı fikrini kanolarında Polinezya'dan mı getirdikleri ya da adayı ilk 17. yüzyılda ziyaret eden Avrupalılar'dan mı aldıkları sorusuna ışık tutacaktır. Eğer *rongorongo*'nun Paskalya Adası'nda yardımsız icat edildiğini kanıtlayabilirsek, o zaman yazının bir tek değil, birkaç kökeni olduğundan sonunda emin olabileceğiz.

Yazıyla uygarlık ve kültürel gelişme arasında dolaysız bir ilişki olduğu öne sürülür. Bununla birlikte 20. yüzyılda yapılan antropolojik araştırmalar son derece karmaşık bir ruhsal ve kültürel sisteme sahip bazı toplulukların yazı olmadan da varlıklarını sürdürebildiklerini ortaya koymuştur. Bütün bunların sonucunda son söz olarak şunu söyleyebiliriz: Yazı her zaman ticaretin ve meta ekonomisinin belli bir düzeye geldiği ve görece geniş bir coğrafya üzerinde merkezi bir yönetimin kurulduğu topluluklarda bir zorunluluk olmuştur.

Üstte, solda İÖ 3000 yılına ait bir Sümer rebus'u. Sol üst köşedeki "saz", "iade" için bir rebus'tur. Altta solda İÖ 1200 yılından Çin "Kehanet kemikleri". Simgelerden bazıları modern Çin karakterlerine benzetilmektedir.

Proto-Elam Yazısı

56

Zaman: İÖ 3050–2900

Mekân: İran

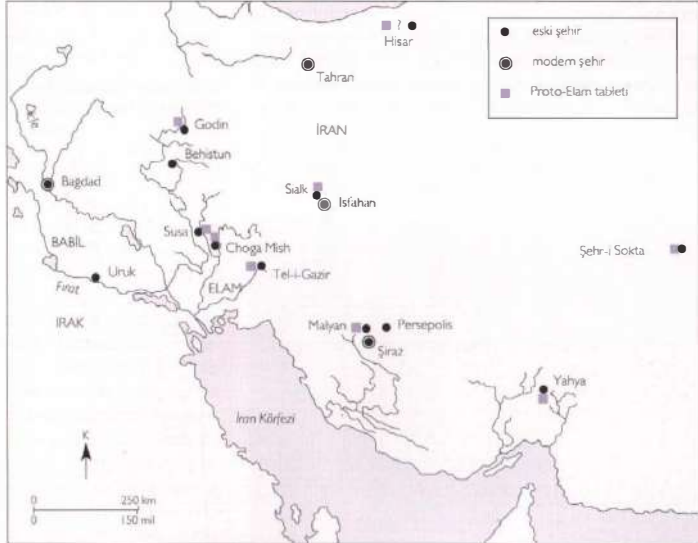
Eski çağlar araştırmacılarının çoğu için Elam'ın âdeta egzotik, her şeyden uzak bir yeri vardır: Mezopotamya'nın doğusunda telaffuzu güç adlar, alışkın olunmayan mekânlar, pek az anlaşılan bir dil ve barbar bir halk.

DANIEL T. POTTS, 1999

TAM GELİŞMİŞ BİR yazı sistemi olduğu varsayıldığı takdirde Proto-Elam yazısı, dünyanın en eski çözülmemiş yazısıdır. Bu yazı, *Kitabı Mukaddes*'te Pers cyaletinin adı olan Elam'da ve klasik coğrafyacılarca eski başkenti Susa'nın adıyla anılan Susiana'da yaklaşık beş bin yıl önce kısa bir süre (İÖ 3050-2900) kullanılmıştır. Burası günümüzde Batı İran'ın petrol alanları bölgesine denk düşmektedir. Ancak proto-Elam yazısının yalnızca Elam'la sınırlı kalmayıp daha geniş bir alanda, İran'ın Afganistan sınırına yakın bölgelerde bile kullanıldığı saptanmıştır.

Burada "proto-" önekinin kullanılması yazının Li-

neer (Eski) Elam yazısı olarak bilinip kısmen çözül-müş olan daha sonraki bir yazıdan önce gelmiş olmasıdır. Bu da Susa'da bulunmuş ve yine kısa bir süre için (İÖ yaklaşık 2150) hükümdar Puzur-Insusinak tarafından kullanılmıştır. (Üçüncü ve büyük ölçüde çözül-müş bir yazı olan Elam çivi yazısı İÖ 13. yüzyıldan başlayarak uzun yüzyıllar boyunca ve bu arada Pers kralı Darius tarafından başkenti Persepolis'de kullanılmıştır.) Proto-Elam yazısı ile Lineer Elam yazısı arasındaki ilişki tartışmalıdır. Araştırmacılar önceleri iki yazının aynı dilin yazısı olduğuna ve Lineer Elam yazısının Proto-Elam yazısının

İran platosunda tabletlerin bulundukları yerler işaretlenmiş proto-Elam yerleşim birimleri. Proto-Elam yazısı Mezopotamya'da Uruk'ta kullanılan proto-çivi yazısından kısa bir süre sonra görülmüştür.

Susa'dan proto-Elam dilinde bir hesap metni. Burada yalnızca rakamlar tam olarak anlaşılmıştır.

dan doğduğuna inanıyorlardı. Ancak günümüzde ortak hir dil ve kültürün olmadığına ikna olmuşların sayısı giderek artmaktadır.

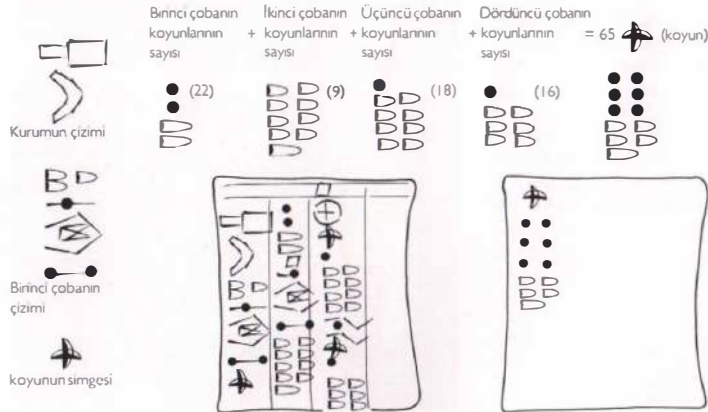
Proto-Elam yazısı örnekleri çok fazladır: Bazıları çok bozulmuş olduğundan ancak tahmin edilen 100.000 karakterli 1500 kil tablet. Oysa Lineer Elam yazısının kullanıldığı yalnızca 22 tablet bulunmuştur. Ama bazı yazıları çift dilli olduğu için (ikinci bilinen dil, Akad çivi yazısıdır) Lincel Elam yazısı çok daha iyi anlaşılmaktadır. Oysa Proto-Elam yazısı metinlerde çift dil kullanılmamıştır ve dili hiç bilinmemektedir.

Ancak yine de yazı hakkında epey çok şey bilmekteyiz. Yazıyı çözmenin en verimli yöntemi, bütün tabletlerde bulunduğu için, rakamlardır. Tabletlerde tıpkı Mezopotamya'nın çok daha iyi anlaşılan Sümer tabletleri gibi insanların listeleri ve hesaplamalar vardır. Çoban ve koyunlarla ilgili şöyle bir örnek verilebilir:

Tabletlerdeki rakamlar dikkatle incelendiğinde Proto-Elamca yazan kâtiplerin burada gösterilen basit ondalık sistem dışında çeşitli sayma sistemleri kullandıkları görülmektedir. Örneğin, cansız nesne-

leri saymak için Babil'de olduğu gibi altılı bir sistem kullanılmaktaydı. Ancak Proto-Elam yazısıyla yazılmış hesapların çoğunu anlamamıza rağmen, nümerik olmayan simgelerin fonetik ya da logografik olup olmadığını bilmediğimizden, kişilerin ve kurumların adları olduğu anlaşılan pek çok simgeyi çeviremiyoruz. Yazının karmaşık bir ekonomik kayıt tutma sistemi değil de, tam bir yazı sistemi olduğu ancak dili bilmekle kanıtlanabilir.

Dört koyun sürüsüne ilişkin Proto-Elam yazısıyla yazılmış bir idari belge. Burada ondalık sistem kullanılmıştır.

İndus Yazısı

Zaman: İÖ 2500–1900

Mekân: Pakistan/Hindistan

57

İndus vadisi mühürlerini kontrollü realizmin küçük şaheserleri ve boylarıyla oranlanamayacak devasa güçlü ama bir bakıma da ona tümüyle bağlı olarak tanımlamak bir abartma olmayacaktır.

SIR MORTIMER WHEELER, 1953

İNDUS VADİSİ UYGARLIĞI, Büyük İskender zamanında bile çoktan kaybolmuştu. İskender'in elçisi Aristoboulos bölgeyi İÖ 326 yılında ziyaret ettiğinde "İndus Nehri yatağını değiştirdikten sonra binden fazla köy ve kasabanın terk edildiği bomboş bir ülke" bulmuştu. İndus uygarlığı, tarih kayıtlarında bir daha 2000 yıldan fazla bir süre yer almamıştır. 1920'lerin başında Hintli bir arkeolog, İskender'in Hindistan'dan çekilirken inşa ettirdiği söylenen zafere sütunlarını ararken Mohenco-daro'daki (şimdi Pakistan'ın Sind eyaleti) höyük yıkıntısının asıl önemiyle karşılaştı. Onun keşfi ve şimdi Pakistan olan 560 kilometre ilerideki Harappa'da benzer bir keşif, kayıtlı Hint uygarlığını bir darbeye iki katı uzunluğuna çıkaracak, Ashoka'daki İÖ 250 yılındaki imparatorluk kitabelerinden İÖ 2500 yılına götürecekti. Hindistan Arkeolojik Araştırmaları Genel Müdürü Sir John Marshall başkanlığında bir heyet, hemen her iki yerde kazılara başladı.

Son seksen yıldır onlar ve onları izleyenler, Pakistan'da ve Kuzeybatı Hindistan'da Avrupa'nın yaklaşık dörtte biri kadar bir alanda, İÖ 3. binyılın eski Mısır ve Mezopotamya imparatorluklarından daha büyük bir alanda İndus Vadisi uygarlığına ait 1500 mekânı ortaya çıkardılar. Bunlardan çoğu köy ise de, beş tanesi büyük kentlerdi. İndus uygarlığının doruk noktası olan İÖ 2500 ile 1900 yılları arasında Mohenco-daro ve Harappa, Mısır'da Memphis ve Mezopotamya'da Ur gibi kentlerle kıyaslanacak kentlerdi. Bunlarda büyük piramitler, saraylar, heykeller, mezarlar ve altın yığınları yoktu ama gayet iyi planlanmış sokakları ve çok ileri kanalizasyon sistemi 20. yüzyılın kent planlamacılığıyla kıyaslanabilir. Süs eşyalarından bazıları ise -ta Ur kral mezarlığı kadar uzaklarda bile bulunan uzun, delikli akik bo-cuklar gibi- güzellik ve teknik gelişmişlikleri baki-

mından firavunların hazineleriyle rekabet edebildi.

İndus Vadisi sakinlerinin yaşantılarını anlayışımızdaki bu ilerleme onların düşünceleri konusunda ancak tahmin yürütebilmemiz utandırıcı gerçeğini vurgulamaya yardımcı olmuştur: Çünkü yazıları henüz çözölememiştir. Mısır hiyerogliflerinin ve Mezopotamya çivi yazısının aksine İndus yazısı duvarlarda, mezarlarda, heykellerde, dikilitaşlarda, kil tabletlerde ya da papirüslerde değil, yalnızca Mohenco-daro, Harappa ve diğer kentlerin hına ve sokaklarında dağınık halde bulunan mühür taşlarında, çömleklerde, bakır tabletlerde, bronz aletlerde, fildişi ve kemik çubuklarda görölmektedir. (Hindistan'da geleneksel olarak kullanılan palmye yaprakları gibi kolay bozulabilen malzemeye de yazılmış olabileceği kuşkusuzdur.) Mühür taşları, yazıların en çok bulunduğu nesnelerdir ve yontuculuk stili ve zarafetleriyle bir kere görüldü mü asla unutulmayacak parçalardır.

İndus Vadisi uygarlığının iki önemli kentinden biri olan Mahenco-daro'da Büyük Hamam.

Solda **İndus Vadisi uygarlığının buluntu yerleri Avrupa'nın dörtte biri kadar bir alanı kaplamaktadır.**

Bilinen 3700 yazılı nesnenin yüzde 60'ı mühürlerdir, ancak bunların da yüzde 40'ı benzer oldukları için dili çözecek kimsenin elinde sanıldığı kadar fazla bir malzeme yoktur. Kenar uzunluğu 19-32 mm arasında değişen kare biçimli mühürlerin arkasında taşımaya ve asmaya yarayan delikli birer çıkıntı vardır. Mühürlerin ön yüzlerinde ise ince çelik kalem ve delgiyle eşsiz güzellikte oyma resimler yapıldığı da görülmüştür. 1990'larda bir miktar daha mühür bulunmuşsa da bu fazla bir şey sayılmaz. Yazılı mühürlerdeki yazılar özellikle çok kısadır: Ortalama bir mühürde, bir satırda dört karakter vardır, en uzun metin 26 karakterden oluşur ve toprak üçgen prizmanın üç yanına dağılmıştır. Mühür taşlarının çoğuna karakterlerin yanı sıra hayvan resimleri de kazınmıştır. Bunlar genelde bildik hayvanların resimleridir: Suaygırı, fil, kaplan, bafalo gibi (ama ilginç olan maymun, tavuskuşu ya da kobra olmamasıdır). Ama tek boynuzlu at gibi fantastik olanlar da vardır. Kimi yoga pozisyonunda oturan insan biçimli yaratıklar tanrı ya da tanrıçalar olabilirler. Başta Marshall olmak üzere çeşitli araştırmacılar bu figürlerin iki bin yıl sonra Sanskrit metinlerinde ilk kez sözü edilen Hindu tanrılarının öncülleri olduğunu iddia etmişler, hatta Marshall bunlardan birine "Proto-Şiva" adını vermiştir.

Simge Kanıtı

İndus yazısını çözmek için yüzden fazla ciddi ve bilimsel temelli girişim olmuş ve özellikle önde gelen İndus yazısı bilgini Asko Parpola başta olmak üzere, bütün metinleri toplama, kataloglama ve yayımlama alanında çok önemli çalışmalar yapılmışsa da, ortak bir çözüm konusunda fazla bir fikir birliği yoktur. Girişimlerde o kadar radikal farklılıklar vardır ki -biri İndus simgelerini Mısır hiyeroglifleriyle, bir diğeri Paskalya Adası *rongorongo* yazısıyla kıyasla-

Üste "**Proto-Şiva**": Bu İndus mühürü baskısı çok sonraları Hindu tanrısı Şiva'nın habercisi olabilir.

maktadır- bunların ortak noktaları hemen hemen yok gibidir.

Kesin ya da yüksek derecede olası olan şey yazma ve okumanın yönü, yazı sistemindeki simgelerin yaklaşık sayısı, bazı rakamların tanımı ve bazı metinlerin kelimelere ayrılabilirliği.

Önemli bir ilk nokta, mühür baskısının okunmak için olduğudur (karakterler doğal olarak terstir). Ancak eldeki mühürler, mühür baskılarından çok olduğundan burada kuşku bir nokta vardır. Mühürlerin çoğunun aşınmış olmaması bunların belki de kullanılmayıp kimlik "kartları" ya da hatta muska gibi taşındıklarını da akla getirmektedir. Ancak metal aletlerde ve çömlekler üzerinde doğrudan okunmak için yazılmış yazılarla, mühürlerdeki yazıların aynı sırayı ve yönü takip etmelerinden mühür baskısının okunduğunu anlıyoruz. Burada gösterilen resimlerin hepsi mühür baskılarıdır.

Yazının yönüne gelince, burada en güvenilir kanıt yazılardaki boşluklardır. Kısa bir satır sağ kenardan başlayıp sol kenarda bir boşluk bırakmışa bunun sağdan sola yazıldığı varsayılabilir. Eğer sol kenarda bir sıkışıklık oluyorsa yine aynı sonuç çıkarılabilir. Bir mühürde okuyan üst sağ köşede başlamış, mühürü saat yönünde iki kere 90'ar derece çevirmişti ve üçüncü kenar ile dördüncü kenarın tümü boştu. İndus yazısının yönü normal olarak mühür baskılarına göre sağdan solaydı. (Karşı sayfadaki fotoğraflara bkz.)

Simgelerin sayısı olarak kabul edilen rakam 425 (artı-eksi 25)'tir. Bu anlamlı bir rakamdır. Temel simgelerin fonetik olup, Linear B'de olduğu gibi heceleri temsil ettiği hecesel bir yazı sistemi için çok fazla, binlerce simgenin her birinin Çin dilinde bir kavramı ya da kelimeyi temsil ettiği Çince gibi yük-

Sağda Indus yazısının yönü konusundaki kanıt. Bu iki mühür baskısı sağdan sola okunmaktadır.

sek düzeyde logografik bir yazı için çok azdır. Buna en yakın kıyaslama herhalde 500 simgeli Hitit hiyeroglifleri ve 600 kûsur simgeli Sümer çivi yazısıdır. Bu nedenle pek çok bilimadamı, fonetik hecelerin simgelerini teşhis etmekte fazla bir ilerleme kaydedilmemişse de, Indus yazısının Batı Asya'daki çağdaşları gibi simge-heceli yazı olduğunda hemfikir-dirler.

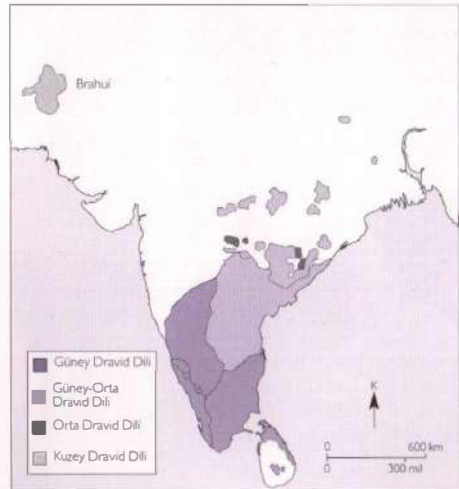
Hangi Dil?

Bunlara karar verebilmek için Indus Vadisi uygarlığında hangi dilin konuşulduğunu ve kitabelerde yazıldığını bilmek gerekir. Eğer bu dilin başka bir dille akrabalığı olmadığı olasılığını bir yana bırakırsak (kültürel sürekliliğin özellikle güçlü olduğu Hint yarıktası için bu mantıklı bir varsayımdır), akraba diller için iki güçlü aday vardır: Proto-Hint-Âri (Sanskrit) ve Proto-Dravid, yani Kuzey ve Güney Hindistan'ın iki büyük dil ailesinin atası. (Başlıca Hint-Âri dili olan Sanskrit Kuzey Hindistan'daki modern dillerin çoğunun kök dilidir.)

Günümüzdeki Dravid Dili'ni konuşanlar, Indus Vadisi'nden uzakta, hemen hemen yalnızca Güney Hindistan'da yaşadıklarından, coğrafi açıdan proto-Hint-Âri dilinin Dravid Dili üzerinde bir üstünlüğü vardır. Ancak Kuzey Hindistan'a Hint-Âri "istilasının" Indus Vadisi uygarlığının ortadan kaybolmasından sonra, İÖ 2. binyılda gerçekleştiği düşünüldüğü için Proto-Dravid Dili, tarihi nedenlerle daha gözdedir. Bu iddiayı destekleyen bir şey de Kuzey Hindistan'da Dravid dilleri cepleri olmasıdır. Bu dillerden biri olan Brahui Dili'ni konuşan 300.000 göçebe Belucistan'da (Batı Pakistan) Indus Vadisi'nin çok yakınında yaşamaktadırlar. Bu Dravid Dili konuşanlar herhalde bir zamanlar Kuzey Hindistan'da çok yaygın olan ve sonra Hint-Ârileri'nin gelmesiyle kaybolan bir Dravid kültürünün kalıntılarıdır. Bu

nedenle bilimadamlarının çoğu proto-Dravid varsayımını kabul ederler. Bunlar Eski Tamilce, Telugu, Malayalam ve Kannada gibi eski Dravid dillerin kelimeleri ile Indus mühürlerinin ikonografik simge ve resimleri arasında mantıklı bağlar aramaktadırlar ve bunda da Indus Vadisi uygarlığına ait arkeolojik kanıtlardan, Dravid uygarlığı ve dini inançlarına ilişkin kültürel kanıtlardan yararlanmaktadırlar. Bu yön-tem aslında varsayımına dayanmaktaysa da, simgelerden bazıları için ilginç "çözüm"ler ortaya atılmıştır ki, bu da eğer yeni yazıtlar günışığına çıktığı takdirde denebilecektir.

Altta Hint yarıktasının başlıca iki dil ailesi: Hint-Arice (beyaz alanlar) ve Dravid Dilleri (Brahui dili dahil).

Lineer A ve Phaistos

Diski

58

Zaman: İÖ 1750-1450

Mekân: Girit

Phaistos Diski'nin çözümünü için pek çok varsayım geliştirilmiştir ve öneriler pek çok hayali yöne doğru gitmektedir: Baskça, Çince, Dravid, Yunanca, Hititçe, Luwi dili. "Pelasgi" Dili, Sami Dili, Slavca, Sümerce ve diğerleri.. Eğer çözümlerden biri doğruysa, diğerlerinin hepsi yanlıştır.

YVES DOHOUX, 2000

SIR ARTHUR EVANS yüz yıl önce Girit'te Knossos'ta "Minos Sarayı"nda "Lineer B Yazısı" adını verdiği şey için kazı yaparken, yine çoğunlukla kil tabletlere yazılı ve ona benzeyen ikinci bir yazı buldu ve buna "Lineer A Yazısı" adını verdi. Knossos'ta ve Girit'in başka yerlerinde çoğunlukla mühür taşları üzerinde üçüncü bir tip yazı buldu ve onu da "hiyeroglifik" olarak tanımladı. Arkeolojik kayıtlara göre "hiyeroglifik", üç yazının en eskisiydi ve

İÖ 2100-1700 yılına aitti. Lineer A, İÖ 1750-1450 dönemine aitti ve Lineer B ise Lineer A'dan sonra geliyordu. Bunun üzerine Evans üç yazının da aynı "Minos" Dili'ni yazdığını ve Lineer B'nin Lineer A'dan ve Lineer A'nın da herhalde "hiyeroglifik" yazıdan geliştiği sonucuna vardı. Buna örnek olarak daha sonraki Mısır yazılarının Mısır hiyerogliflerinden türediğini ve hepsinin bir Mısır dilinin yazıları olduğunu gösteriyordu. Son olarak da, (Evans tarafından

Solda 1907'de yapılmış bir tabloda Sir Arthur Evans Knossos'ta. Evans elinde, Girit'te keşfettiği üç yazıdan biri olan Lineer B ile yazılmış bir tablet tutuyor.

keşfedilmemiş olan) benzersiz Phaistos Diski vardı ve Evans bunu diğer üç yazıdan herhangi biriyle ilişkilendiremiyordu.

Günümüzde Evans'ın bu basit tablosu, Phaistos Diski'nin tecrit edilmesi dışında, terk edilmiştir. Michael Ventris 1952'de Lineer B'nin Yunanca olduğunu saptamıştı. Lineer A bir dereceye kadar çözülmüştür ama Girit Dili olmadığı kesin olan bir dille yazılmış olduğundan okunamamaktadır. "Hiyeroglifler" in anlamları ise bütün esrarını korumaya devam etmektedir. Dahası, her üç yazı da Girit dışında bulunmuştur ve tarihleri birbirleriyle örtüşmektedir. Bu nedenle yalnızca Girit içinde düz bir gelişme çizgisi varsayamayız: Lineer A ve Lineer B biri diğerinin babası olmaktan çok, iki kuzen yazı olabilirler.

Lineer A

Lineer A'nın ilk keşiflerinin çoğu, adanın güneyindeki Aya Triada'daki bir Minos sarayının yerinde yapılmıştır. Ancak ondan sonra, bütün Ege'deki Yunan adalarında, Yunan anakarasında bir yerde ve

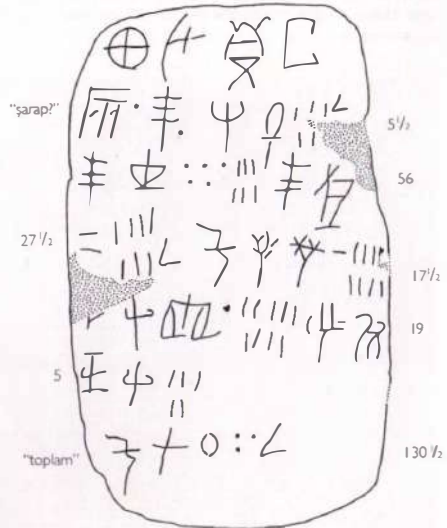
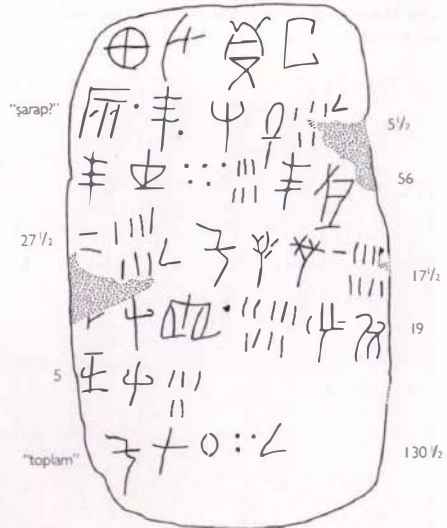
Altta Lineer A'nın bulunduğu önemli bir yer: Güney Girit'te Aya Triada'da Minos sarayı. Lineer A yazılı kil tablet (altta, sağda) burada bulunmuştur.

Türkiye anakarasında (eski Miletos'ta) ve hatta Filistin'de iki yerde pek çok yazı bulunmuştur. Ancak Lineer A'yla yazılı olanların toplamı, Lineer B'den çok azdır: Bulunan 1500 metnin çoğu çok küçük ve hasarlı olup toplam 7500 karakterdir. (Oysa Lineer B karakterleri on binlerce ve 200'den az da "hiyeroglifik" karakter bulunmuştur).

Lineer A'yı çözmeye başlıca iki ipucu verimli olmuştur: Nümerik sistem ve Lineer A simgelerinin çoğunun Lineer B ile olan benzerlikleri. Hangi simgelerin rakam olduğunu teşhis etmek güç değildi: Bunlar tıpkı Lineer B'de olduğu gibi diğer simgelerden farklıydılar. Lineer A rakamları Lineer B'nin kilerin eşidir: Kesir simgeleri ve 10 için kalın bir nokta olması dışında:

| = 1 birim • ya da — = 1 on
○ = 1 yüz ✨ = 1 bin

Böylece bir tabletteki rakamları sayabilir ve tabletin altında verilen toplama uyup uymadığını görebiliriz:

Yukarıdan aşağıya doğru ilerleyerek rakam dizilerini görebiliyoruz: 5¹/₂, 56, 27¹/₂, 171¹/₂ (kesin değil), 19, 5 ve en alta 1301¹/₂, ki bu da daha önceki altı sayının doğru toplamıdır. Toplamın solunda olan iki simge herhalde Lineer B'de olduğu gibi "toplam" anlamına gelmektedir. Lineer B'de "şarap" anlamına gelen bir simgeyi de teşhis edebiliyoruz. (Bu bir kafese sarılmış asma dalı olabilir). Lineer B tabletlerine olan genel benzerlikle bu Lineer A tableti belirli bir yerde adları verilen kişilere verilen şarap miktarlarının listesi olabilir. Tabletin birinci satırında kişi adlarının yazdığı tahmin edilmektedir.

Örneğin iki Lineer A simgesi, Υ ve Υ Lineer B simgelerinden Υ {a} ve Υ {ru}'ya son derece yakındır. Bir başka örnek, Lineer B simgeleri Υ {di}, Υ {na} ve Υ {u}'nun Lineer A simgelerinden Υ , Υ ve Υ 'ye olan benzerliğidir.

Bu şekilde yalnızca A ve B simgelerinin benzerliğine dayanarak bilinmeyen Lineer A değerlerini bilinen Lineer B değerleriyle eşleştirirsek, Lineer A tabletlerini fonetik olarak "çevirebiliriz".

Bu kıyaslamanın geçerli olduğunu ve Lineer A simgelerinin Lineer B karşılıklarıyla aynı fonetik değerlere sahip olduğunu kabul etsek hile, Lineer A kelimeleri ne anlama gelmektedir? Bunun için Line-

er A'nın "Minos" dilini bilmemiz gerekir. Araştırmacılar bir düzineden fazla aday dili hemen devreye sokmuşlar ve "Minos Dili"nin bir başka dille akraba olması fikri, tıpkı bilinmeyen Etrüsk dili gibi, onunda tek başına bir dil olduğu olasılığını dışlamaktadır. En ciddi kıyaslamalar şu üç dille ya da dil gruplarıyla yapılmıştır: Sami dilleri, Yunanca (Lineer B'nin dili) ve Anadolu Dili (Hint-Avrupa). Bu dillerin ya da bunların eski lehçelerinin İÖ 2. bin yılında Doğu Akdeniz çevresinde konuşuldukları ölçüde bunların hepsi muhtemeldir. Güçlük bunlardan herhangi birini kesinlikle kabul ya da reddedecek miktarda Lineer A metni olmamasıdır. Günümüzdeki favori ihtimal, tarihi ve arkeolojik nedenler temelinde mantıklı olan Anadolu Dili olması varsayımdır. İÖ 5. yüzyılda Herodotos "(Güneydoğu Anadolu'da) Likyalılar'ın Girit kökenli olduklarını" söylemişti ve Lineer A yazısı son zamanlarda Anadolu'da, eski Miletos'un olduğu yerde bulunmuştur.

Böylece Lineer A kısmen çözülmüş bulunmaktadır. Rakamlar tam olarak okunmaktadır, fonetik değerler Lineer B değerleri olabilir ama Lineer A'nın aday dillerden hangisi olduğunu bulmak için elimizde yeterli yazı yoktur. Böylece Lineer A'nın büyük bir kısmının harf çevirisini yaptığımız halde yazıyı çevirememekteyiz.

Solda Esrareniz Phaistos Diski. Üzerindeki baskı simgeleri başka bir yazıya benzememekte ve dili hiç bilinmemektedir. Disk Güney Girit'te Phaistos'ta bir sarayın kalıntıları arasında bulunmuştur.

Phaistos Diski

Eski Girit'in yazıları arasında en büyük muamma

kuşkusuz Phaistos diskidir. Bu 1908'de bir İtalyan arkeolog tarafından Güney Girit'te Phaistos'ta bir sarayın kalıntıları arasında bulunmuştur. Arkeolojik bağlamda diskin en geç İÖ 1700 yılından kaldığı saptanmıştır ki, bu da Lineer A'nın çağdaşı olduğunu göstermiştir. Disk pişirilmiş kilden yapılmıştır ve her iki yüzünde ıslak kile bir pres ya da zimba ile hastırılmış karakterler vardır. Böylece diskin, baskının Çin'de başlamasından 2500 ve Gutenberg İncili'nden 3000 yıl önce yaratılmış dünyanın ilk basılmış helgesi olduğu söylenebilir.

Ancak Lincer A ve B'de olduğu gibi her karakteri tek tek yazmak varken neden bir pres ya da zimba kullanılmış olsun? Bu eğer belgelerin birkaç kopyasını "basmak" içinse, neden 90 yıl süren yoğun kazılarda bu yazıyla yazılmış başka bir belge bulunmamıştır? Ve Phaistos Diski üzerindeki simgelerin neden hiçbiri Girit "hiyeroglifik" yazısına, Lineer A ya da Lineer B'ye benzememektedir? Araştırmacıların bir kısmının inandığı gibi disk Girit'e ithal edilmiş olabilir mi? Sahte bir kanıt -hatta ilk kazıyı yapanların bir oyunu- olabilir mi? Yazının anlamı konusunda pek az ipucu vardır ve güvenilir bir tek cevap bile yoktur. Simgeler hem diğer "Minos" simgelerine benzemediklerinden hem de sayıları çok az olduğundan (toplam 242 adet) çözüm konusunda pek işe yaramamaktadır ve bunların ardındaki dil tam bir bilinmeyendir. Keşif alanı da diski kıyaslayacak başka bir arkeolojik bulgu olmadığından dis-

kin tarihinin belirlenmesi dışında gerçek anlamda bir yardım sağlamamıştır. Diskin yazısını çözmenin tek ciddi umudu bir gün benzer yazıların bulunduğu bir yazı kütüphanesi bulmaktır.

Ancak bu durum bazı bilimadamlarını ve pek çok amatörü birbirlerinden çok farklı çözümler önermekten alıkoymamıştır (ki, bu da işin ne kadar umutsuz olduğunun bir göstergesidir). Yalnızca 1999'da İngilizce ve Fransızca iki kitap yayınlanmıştır. Bunlardan birinde proto-lyon Yunancası ile diskin tam hir çevirisi verilmiş, diğerinde diskin bir hesap aleti, bir tür "Bronz Çağı'na ait bilgisayar disk" olduğu ileri sürülmüştür. Çince bile diskin gerçek dili olarak önerilmiştir. Pek çok profesyonel araştırmacıya göre Phaistos Diski'ni çözdüğünü iddia eden kimse "kafadan çatlak" olmalıdır. Lineer B'nin çözülmesinde Ventris'le çalışan John Chadwick yıllar boyunca hemen hemen ayda bir tane yeni disk çözümleri haberi almıştır ve bunların içinde bazı mantıklı unsurlar içerenleri analiz etmeye de devam etmektedir. Chadwick şöyle yazıyor: "Sabırsızlığımızı frenlemeliyiz ve Kral Minos, bizzat birisinin rüyasına girip gerçek yorumu açıklasa bile, o kişinin hunun tek olası çözüm olduğuna başkalarını inandırmasının imkânsız olacağını kabul etmeliyiz."

Antikçağ'ın en gizemli yapıtlarından biri olan Phaistos diskinin bulunduğu Phaistos kenti özellikle saray kalıntılarıyla tanınır. Kent İÖ 15. yüzyılda istilacılar tarafından yıkılmıştır.

Sağda Phaistos Diski'nin bulunduğu sarayın kalıntıları. Phaistos Diski'nin en geç İÖ 1700 yılına ait olduğu anlaşılmıştır. Üzerindeki yazının çözülmesi için yapılan girişimler bugüne kadar verimli olmamıştır.

Alfabenin Doğuşu

Zaman: İÖ 2. binyıl başları

Mekân: Mısır ya da Filistin

İnsan alfabetik yazının nasıl başladığı konusunda hep meraklı olmuştur. "Tarihin babası" Herodotos, Fenikeliler'in Yunanistan'a Kadmos adında bir adamla geldiklerini, yazıyı ve diğer sanatları onların getirdiğini yazar.

JOSEPH NAVEH, 1975

YAZININ KÖKENİ (BKZ. S 241-4) muammalarla doluydu da, ilk alfabe bilmecesi hepsinden şaşırtıcıdır. Bunun eski Yunanlılar yoluyla modern dünyaya eriştiği iyi bilinmektedir -alfabe kelimesi Yunan dilinin ilk iki harfi olan *alfa* ve *beta*'dan türemiştir- ama alfabenin Yunanistan'da ilk kez nasıl ortaya çıktığı, Yunanlılar'ın sesli ve sessiz harflere harf eklemeyi nasıl akl ettikleri ve daha da temelde, ilk alfabe fikrinin İÖ 2. binyılda Akdeniz'in doğu ucundaki Yunan-öncesi topluluklarının akıllarına nasıl geldiği konusunda hiçbir bilgimiz yoktur.

Bilimadamları bu sorulara yaşamlarını adanmışlar-

sa da, elde edilen kanıtlar kesin sonuca varmayacak kadar azdır. Alfabe Mezopotamya (çivi yazısı), Mısır (hiyeroglif) ve Girit yazılarından mı (Linceer A ve B) çıkmıştır? Yoksa bilinmeyen bir tek kişinin aklına "öylece" mi gelmiştir? Ve alfabe neden gerekli görülmüştür? Bu, en yakın olasılık gibi gözükse, ticari bir zorunluluk muydu? Diğer bir deyişle, ticaret, Babıl çivi yazıları ve Mısır hiyerogliflerinde daha kolay bir alışveriş kayıt yolu mu gerektirmişti? Ya da Akdeniz çevresinde birbirleriyle ticaret yapan çeşitli imparatorlukların ve grupların dillerini yazmanın kolay bir yolu olduğu için mi? Eğer öyle ise, Yunanistan'ın ilk alfabetik kitabelerinde ticaret ve alışveriş konusunda hiç iz olmaması şaşırtıcıdır. Gerek bu gerek diğer fikirler bazı araştırmacıları Yunan alfabesinin İÖ 8. yüzyılda Homeros'un sözlü destanlarını kaydetmek için icat edildiğini söylemeye götürmüştür.

Efsaneden Varsayıma

Kanıt yokluğunda boşluğu anekdotlar ve efsaneler doldurmuştur. Yetişkinlerin varolan yazılarındaki önyargılara ve çıkarlara sahip olamayacakları için sık sık çocukların alfabenin mucitleri olduğu da söylenmiştir. Bir olasılık da, Kuzey Suriye'de çivi yazısı öğrenmekten bıkan parlak zekâlı bir Kenanlı çocuğun Mısır hiyerogliflerinde tek sessiz harfleri temsil eden az sayıda sembol-fikrini alıp kendi Sami dilinin temel sessiz harfleri için yeni simgeler icat etmiş olmasıdır. Belki de bunları ilk kez eski bir sokağın tozları arasına çizmiştir: Basit bir cv resmi, Sami "*beth*"i (alfabenin "*be*"si) "*b*" simgesi olmuştur. *How The Alphabet Was Made*'de [Alfabe Nasıl Yapıldı?] Rudyard Kipling'in çocuk kahramanı Taffimai "ses-resim-

Pek çok dilin ülkesi: Alfabenin doğduğu İÖ 1500 yıllarında Ortadoğu.

leri" adını verdiği şeyler çizer. A harfi ağzı açık bir sa-
zambalıdır. Taffimai babasına bunun "ah" sesi çıkar-
lığında açık ağzına benzediğini söyler. O harfi yumur-
ta ya da taş biçimlidir ve babasının "oh" dediği zaman
ağzının aldığı biçimdir. S harfi yılan benzer ve yıla-
nın çıkardığı tıslama sesinin karşılığıdır. Taffimai işte
böyle olmayacak bir tarzda bütün alfabeyi tamamlar.

Ortaya çıkan Kuzey Sami Alfabeti'nden, Fenikeli-
ler'in, İsmailoğulları'nın ve Aramiler'in siyasal yön-
den güçlenmeleriyle ve ticaretin gelişmesi sonu-
cunda Kenan, Arami, Güney Sami alfabeleri ya da

W
W
A

Üste Suriye'de Halep'te
çağdaş bir çarşı. Alfabe eski
Filistin, Lübnan ve Suriye'nin
pazarlarında ülkelerarası
ticareti, çok dilli pazarlığı ve
kayıt tutmayı kolaylaştırmak
ihtiyacından mı doğmuştur?

Solda Rudyard Kipling'e göre
alfabenin doğuşu.

İlk alfabe muamması.
1905'te Sina'da bulunmuş bir
sfenkste, ilk alfabe olduğu
sanılan, Mısır hiyeroglifleriyle
akraba proto-Sinaitik
simgeler vardır. Bunları
Kenanlı Sami madenciler
kazımıştır. Alfabe Mısır'da
mı, yoksa Filistin'de mi
doğmuştur?

Seba ve Yunan alfabeleri ortaya çıktı. Batı dünyasının alfabeleri ise Yunan alfabesi yoluyla, büyük bir olasılıkla Fenike alfabesinin gelişmesiyle oluşacaktı.

Şair William Blake *Jerusalem*'de şöyle yazar: "Tanrı... esrarengiz Sina'nın korkunç mağarasında/ İnsana o harika yazı sanatını verdi." British Museum'daki küçük bir sfenks Blake'in en azından alfabenin yeri konusunda haklı olduğunu göstermişti. Sfenks 1905'te Mısırbilimci Sir Flinders Petrie tarafından uygarlıktan çok uzak bir köşede, Sina'da Serahit-el-Hadim'de bulunmuştu. Petrie, Mısırlılar zamanında işletilen eski turkuvaz madenlerinde kazılar yapıyordu. Sfenks'in 18. Hanedan'ın ortalarına ait olduğunu tahmin ettiyse de, günümüzde İÖ 1500 yılından kaldığı düşünülmektedir. Bir yanında garip bir yazı vardır. Öteki yanında ve ön ayakları arasında yine yazılar ve "turkuvazın hanımefendisi, Hathor'un sevgilisi" olarak okunan Mısır hiyeroglifleri yer alır. Bu ıssız yerin kayaları üzerine şunlara benzeyen başka yazılar da kazınmıştı:

Petrie, bulunan yazının 30'dan az simgeden ibaret olduğu için bir alfabe olduğunu tahmin etti. Bu maddede çoğunlukla köle olarak Kenan'dan (günümüzdeki İsrail ve Lübnan) gelen Samiler'in çalışmış olduğunu bildiği için yazıda kullanılan dilin bir Sami dili olduğunu düşündü. On yıl sonra başka bir Mısırbilimci olan Sir Alan Gardiner, "proto-Sinaitik" simgeleri dikkatle inceledi ve bazıları ile Mısır hiyeroglifleri arasında benzerlikler olduğunu gördü. Gardiner, her simgeye, simgenin Mısır dilindeki anlamının Sami dilindeki kelime karşılığını verdi (*Kitabı Mukaddes* araştırmalarından çok sayıda Sami kelimeleri biliyordu):

Proto-Sinaitik simgeler	Mısır simgeleri	Sami ad
		'aleph (öküz)
		beth (ev)
		gimel (sapan)
		daleth (kapı)

Bu Sami adların, İbrani alfabesindeki harflerin adlarıyla eş olması Gardiner'i şaşırtmadı. İbraniler'in İÖ 2. binyılın sonlarında Kenan bölgesinde yaşadıkları biliniyordu. Ancak adların aynı olmasına rağmen, İbrani harflerinin biçimlerinin proto-Sinaitik simgelerden farklı olması bu iki yazı arasındaki bağlantının çok açık ve kesin olmadığını göstermektedir.

Gardiner'in varsayımı ona Serabit el-Hadim sfenksindeki yazılardan birini çevirme olanağı vermiştir:

İngilizce çeviriyazıda bu simgeler, sesli harfleri çıkarılmış "Baalat" olacaktır. İbrani ve diğer Sami dilleri yazılarında sesli harf bulunmaz, okuyanlar dili bildikleri için sesli harfleri tahmin ederler. Gardiner'in okuduğu yazı mantıklıydı: Baalat, "Hanım" demektir ve Sina bölgesinde, tanrıça Hathor'un Sami dilindeki adıdır. Böylece sfenks üzerindeki yazı iki dilli olarak görünmektedir. Ancak malzeme eksikliği ve proto-Sinaitik simgelerden çoğunun hiyeroglifik karşılıkları olmadığı için daha fazla bir çözüm mümkün olmamıştır. Bilimadamlarının, bu çizgilerde Çıkış hikâyesini bulma umutları kırılmıştır. Ancak Musa'nın da On Emir'i taş levhalara yazmak için proto-Sinaitik yazıya benzer bir yazı kullanmış olması mümkündür.

Gardiner'in 1916'da yaptığı tahminin doğru olup olmadığını hâlâ bilemiyoruz. Petrie'nin Sina'daki keşiflerden onlarca yıl sonra yazının Mısır hiyeroglifleri ile ilk alfabeler arasındaki "kayıp halka" olduğu düşünülmüştü. (Bunlar Suriye kıyısında bugünün Ras Şamra'sı olan Ugarit'te İÖ 14. yüzyılda kullanılan 30 simgeli çivi yazısı alfabeti ve Kenan'da Fenikçiler'in İÖ 2. binyıl sonlarında 22 sessiz harfli alfabeleridir.) Ancak Sina'da ıssız bir madende çalışan -ve herhalde cahil olan- işçiler bir alfabe yaratmış olabilirler mi? Lübnan ve İsrail'deki daha sonraki keşifler alfabenin Sinaitik kuramının romantik bir hikâye olduğunu göstermiştir. İÖ 17. ve 16. yüzyıl tarihlerinden kalma olduğu saptanan bu yazılar, o zaman Kenan topraklarında yaşayan insanların alfabeti icat ettiklerini göstermektedir ki, bu da mantıklı olacaktır. Bunlar Mısır, Hittit, Babil ve Girit imparatorluklarının yol kavşaklarında yaşayan kozmopolit tüccarlardı. Varolan bir yazı sistemine bağlı değillerdi, öğrenmesi kolay, yazması hızlı ve fazla karışık olmayan bir yazıya ihtiyaçları vardı. Her ne kadar kanıtlanmış değilse de, (proto-) Kenanlılar'ın alfabeti ilk kullananlar olmuş olmaları mümkündür.

Mısır'dan Yeni Kanıtlar

Ancak son zamanlarda eski Mısır'daki yeni keşiflerle durum iyice karışmıştır ve şimdi Gardiner kura-

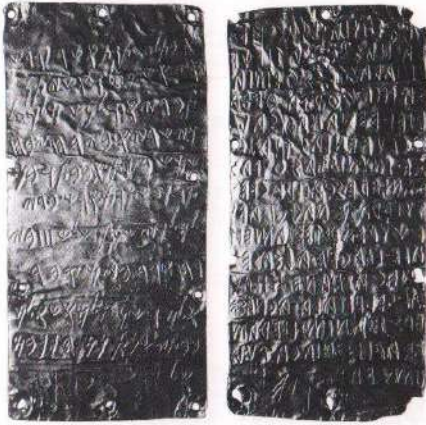

Dünyanın ilk alfabetik yazısı bu mu? Mısır'da Vadi el-Hol'dan İÖ 1900-1800 yıllarına ait bir kitabe.

nının elden geçirilmiş bir şekli mümkün görünmektedir. Yale Üniversitesi'nden arkeolog John Coleman Darnell ile karısı Deborah, 1999'da Güney Mısır çölünde eski seyahat yollarını araştırırken Thebes'in batısında Vadi el-Hol'da alfabetik yazıyı andıran örnekler bulduklarını bildirmişlerdir. Yazının tarihi İÖ yaklaşık 1900-1800'dür ki, bu da Lübnan ve İsrail'deki kitabelerden çok daha önce olmasıyla en eski alfabe yazısı olduğunu gösterir.

İki kısa metin, bir Sami yazısıyla yazılmıştır ve uzmanlara göre harfler Mısır yazısının yarı-bitişik yazı biçimine benzemektedir. Yazarın bir grup paralı askerle dolaşan bir katip olduğu sanılmaktadır (firavunlar hesabına çalışan pek çok paralı asker vardı). Eğer bu kuram doğruysa, o zaman alfabe fikrinin Mısır hiyerogliflerinden esinlendiği ve Filistin'de değil, Mısır'da icat edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu yeni kanıtlar da kesin değildir ve haşka kitabelerin aranmasına devam edilmektedir. Alfabenin kökeni (ya da kökenleri) muamması henüz çözülmemiştir.

Türkçe'nin alfabelerine göz atacak olursak, çok farklı alfabeler kullanıldığını görürüz. 5-6. yüzyıllarda kullanılan Göktürk yazısı, Cermenler'in kullandığı runik alfabeyle benzer. 8-15 yüzyıllar arasında kullanılan Uygur yazısı, Arami alfabesinden türeyen Soyay yazısının son biçimlerinden biridir. Uzun süre Arap alfabetiyle yazılan Türkçe, Türkiye devletiyle birlikte Latin alfabetiyle yazılmaya başlanmıştır.

Solda Pyrgi altın levhaları, İÖ yaklaşık 500. Soldaki levha Fenike, sağdaki Etrüsk/Yunan yazısıyla yazılmıştır. Yunanlılar alfabe ilkesini Fenikeliler'den almışlar, sonra Etrüskler'e vermişler, onlar da harfleri değiştirmişlerdir (altta).

Alfabe modeli	Arkaik yazılar (İÖ 7.-1. yüzyıllar)	Sonrakı yazılar (İÖ 4.-1. yüzyıllar)	Fonetik değerler
A	A	A	a
Δ			(b)
Γ	Δ	Δ	c (=k)
Δ			(d)
Ε	Ε	Ε	e
Ζ	Ζ	Ζ	v
Ι	Ι	Ι	z (=ts)
Θ	Θ	Θ	h
Ο	Ο	Ο	θ (=k)
Ι	Ι	Ι	i
Χ	Χ		k
Ι	Ι	Ι	l
Μ	Μ	Μ	m
Ν	Ν	Ν	n
Θ			(s)
Ο			(o)
Π	Π	Π	p
Φ	Φ	Φ	s
Ζ	Ζ	Ζ	q
Ι	Ι	Ι	r
Ζ	Ζ	Ζ	s
Τ	Τ	Τ	t
Υ	Υ	Υ	u
Χ	Χ	Χ	s
Φ	Φ	Φ	ø (=ph)
Υ	Υ	Υ	x (=kh)
	(§8)	8	f

Bilinen Etrüsk dilinde yazılmış kitabelerin sayısı 13.000 ise de, bunlardan 4000'i parça ya da grafiti halindedir ve kalan 9000'inin çoğu da yalnızca baba adını, kimi zaman ana adını, ölenin soyadı ve eğer kadınsa belki de kocasının adı ve çocuklarının sayısını gösteren mezar taşlarıdır. Bunları okumakta bir güçlük yoktur. 18. yüzyıl ya da daha öncesinden bu yana harflerin fonetik değerleri ikame edilerek söz konusu okuma yapılabilmektedir. Ancak bu iş, bir dili yalnızca mezar taşlarını okuyarak öğrenmeye çalışmaktan farksızdır.

Burada eksik olan, iki dilli ve başka bir konu içeren bir metindir. 1964'te Caere Limanı (bugünkü Cerveteri) olan Pyrgi'de üç altın tablet bulunmuştur ve bunlar Etrüsk metinlerinin en önemli iki dilli yazısıdır. Tabletlerden biri Fenike, diğer ikisi Etrüsk dilinde yazılmıştır. Etrüsk dilindeki en uzun metinde 36 ya da 37 kelime vardır, ancak Fenike ve Etrüsk dilindeki metinler birbirlerinin tam çevirisi değildir: Pyrgi tabletleri tam değil "yarı-çift-dilli" metinlerdir. İkisinde de aynı olay anlatılır: Hükümdar Thefarie Velianas hükümdarlığının üçüncü yılında Etrüsk tanrıçası Uni ile özdeşleştirilen Fenike tanrıçası Astarte'nin (ya da İstar'ın) bir tapınağını açmaktadır. Ancak iki metinde bu olay, çok farklı biçimlerde anlatılmaktadır. Sonuçta Pyrgi tabletlerinden öğrenilen tek yeni Etrüsk kelimesi "üç" anlamına gelen "ci" olmuştur. 1990'larda keşfedilen en son kitabe olan Tabula Cortonensis için de aynı şey geçerlidir: 200 kelimelik bu levhanın çoğu adlardan oluşmaktadır (Laris Celatina Lausa gibi): Buradan çıkan tek yeni kelime de "göl" karşılığı olandır.

Bu nedenle Etrüsk yazısı bir sır olmamakla birlikte Etrüsk dili gerçek bir muammadır. Etrüsk sanatı ve Latince kitabeler gibi diğer çözüm araçlarına rağmen Etrüsk dilinde bildiğimiz kelimelerin sayısı henüz 250 kadardır ve bunların hepsinin anlamlarından da emin değiliz. Kitabelerin konularının kısıtlı olması nedeniyle gramer bilginiz de sınırlıdır ve Etrüsk edebiyatı günümüze kadar kalmadığından sözdizimi hakkında da çok az şey bilemekteyiz. Etrüskler'le yakın ilişkisi olan Romalılar da Etrüsk dili ve edebiyatı konusunda hiçbir bilgi aktarmamışlardır. Oysa Etrüsk dili, Etrüsk uygarlığının parlak döneminden sonra da Roma'daki aileler tarafından konuşuluyor ya da en azından biliniyor olmalıydı. Bunlar, Etrüskler'in hâlâ çözülmemiş yönlerini gösterse de zamanla her unsur hakkındaki bilginiz artmaktadır.

Meroe Yazısı

Zaman: İÖ 3. yüzyıl–İS 4. yüzyıl

Mekân: Sudan

Doğu çölünden gelen göçbelerin Nil vadisinde (Meroe'de) bir imparatorluk kurduklarını öğrenmek... dünyada maddi ve entelektüel kültürde öncülük eden bir milletin Mısırlı fellahların ataları olduğunu öğrenmekten daha şaşırtıcı olamaz.

FRANCIS LLEWELYN GRIFFITH, 1909

NİL'İN AKIŞ YÖNÜNÜ gösteren bir haritaya bakarsanız nehrin iki kavisle altı çavlandan geçerek Sudan'ın merkezinde Hartum'dan Nasır Gölü'ne ve Sudan ile Mısır arasındaki günümüz sınırında Assuan'a aktığını görürsünüz. Eski Mısır'la rekabet eden bu geniş alan arkeologlarca Nübye olarak bilinir. Burası eski çağlarda, kökeni bilinmeyen bir kelime ile, Kuş krallığı olarak anılırdı ve en büyük kenti Nil'in 5 ve 6. çavlanları arasındaki Meroe idi.

Meroe uygarlığı eski Mısır'ın bir parçası değil, Sahra-altı Afrika'sının en önemli ilk devletlerinden biriydi. Uygarlığın arkeolojik kökenleri İÖ 3. binyıla kadar giderse de, tarihe girişi -Mısır hiyeroglif kitahcelerinde yapılan atıflarla- yalnızca İÖ 8. yüzyıldadır. Kuş kralları İÖ 712-656 yılları arasında Mısır'ı fet-hetmişler ve 25. hanedan olarak kabul edilip mer-

kezi Sudan'dan Filistin sınırlarına kadar uzanan bu imparatorluğu yönetmişlerdir. Kuş'ta İS 1. yüzyıla kadar Mısır hiyeroglifleri kullanılmıştır. Ancak bunlar Mısır yazısı gibi hem hiyeroglif hem de hiyeroglifin bir tür el yazısı versiyonu gibi olan Meroe yazısıyla birlikte kullanılmıştır. Meroe ve diğer yerlerde bulunan Mısır/Meroe çift-dilli kısa kitabeler bilimadamlarının, özellikle de Francis Llewelyn Griffith'in Meroe yazısının fonetik değerlerini çözmelerine imkân vermiştir. Çoğu Mısır yazısından alınan yalnızca 23 hiyeroglif işaret (ve aynı sayıda hiyeroglifin el yazısı versiyonuna benzeyen yazılar) vardı. Diğer bir deyişle Meroe hiyeroglifleri görsel bakımdan Mısır hiyerogliflerine benzese de, aslında bir alfabedir.

Bu nedenle Meroe adlarının çoğunu çevirebilir ve paralel Mısır kelimeleriyle kıyaslayarak ad olmayan bazı Meroi dilindeki kelimelerin anlamlarını tah-nin edebiliriz. Ancak Meroe dili bir bütün olarak tam bir muammadır. Elimizdeki kelimelerin Eski Nübye diline ya da bölgenin, Nil-Sahra ya da Afro-Asyatik ailesine mensup Afrika dillerinden herhangi birine benzerliği bulunamamıştır. Böylece basit bir dil çözümü yoktur: Mısır hiyerogliflerinin çözülme-sinde anahtar olan Kipti dilinin Sahra-altı eşdeğeri yoktur. Dilin çözümünde en iyi ilerleme umudu çift-dilli, Meroe ve Mısır dillerinde yazılmış daha geniş bir metin bulunmasıdır. Belki de de Griffith'in ileri sürdüğü gibi Kuş krallığını yaratan insanların günümüzde Kızıldeniz yakınlarındaki doğu çöllerin-de dolaşan ve adlarından "Bedevi" sözcüğünün tü-rediği göçbelerin dili olan Beja'nın daha eski bir bi-çimini konuştuklarını öğreneceğiz. Bazı dilbilimci-ler ise, Meroe dilinin Nübye ya da Doğu Sudan dil-leriyle akraba olduğunu da ileri sürmüşlerdir. Ancak kesin bir şey söylemek için hâlâ erkendir.

𐎙	𐎚	a	𐎛	𐎜	i
𐎝	𐎞	e	𐎟	𐎠	b
𐎡	𐎢	i	𐎣	𐎤	b
𐎥	𐎦	o	𐎧	𐎨	s (s)
𐎩	𐎪	y	𐎫	𐎬	s (se)
𐎭	𐎮	w	𐎯	𐎰	k
𐎱	𐎲	b	𐎳	𐎴	q
𐎵	𐎶	p	𐎷	𐎸	t
𐎹	𐎺	m	𐎻	𐎼	te
𐎽	𐎾	n	𐎿	𐏀	to
𐏁	𐏂	n (ne)	𐏃	𐏄	d
𐏅	𐏆	r	𐏇	𐏈	time

Meroitik hiyeroglif ve el yazısına benzer harfler ve fonetik değerleri. Biçim olarak Mısır hiyerogliflerine benzemekteyse de, sistem alfabetiktir.

Zapotek ve Kistak Yazıları

Zaman: İÖ 500?-İS 2. yüzyıl
Mekân: Meksika

62

La Mojarra dikilitaşı uzun bir yazılı metnin en eski örneğidir ve Mezoamerika'da bulunan kitabelerin en önemlisidir.

MARTHA J. MACRI, 1993

İKISI DE HENÜZ çözilememiş olan Zapotek yazısı (Meksika'da Oaxaca eyaletinin) ve Kistak yazısı (adını Tehuantepec Kışağı'ndan almıştır) Orta Amerika'daki pek çok Maya-öncesi metnin en önemlilerindendir. Birincisi Amerika kıtasının bilinen en eski yazı sistemi olup belki de İÖ 500 yılından kalma-
dır. Diğeri daha geç döneme ait olup İS 2. yüzyıldan kalmış olabilir. Coğrafi olarak Zapotek yazısı ilk kez İS 3. yüzyılda kaydedilmiş olan Maya yazısına yakın

olan Kistak yazısının yakın bir komşusuydu. Bu nedenle Kistak yazısını Zapotek yazısının ve onun da Maya yazısını etkilediği söylenebilir.

Bugünkü Zapotekler, Meksika'nın güneyindeki Oaxaca eyaletinin doğu ve güney kesimlerinde yaşarlar. Günümüz Zapotek kültürü, yerleşim ortamına (dağ, vadi ya da kıyı) ve ekonomiye (geçimlik, ticari, tarım ya da kentsel) göre değişir. Bugün, her köyde, karşılıklı anlaşmaya olanak vermeyecek kadar farklı lehçeler ya da ayrı diller konuşulur.

Zapotek kitabelerinin çoğu -ve en önemlileri- çağdaş Oaxaca kenti dışındaki Monte Albán tepelerinde kurulmuş Zapotek başkentinden çıkmıştır. Glifler görsel olarak Mixtec, Aztek ya da Maya yazılarına benzemezlerse de, Zapotekler tarafından icat edildiği sanılan aynı çizgi-ve-nokta rakamları ile çok benzer bir silindirik takvim sistemi kullanırlar.

Zapotek	İspanyolca	Türkçe	Zapotek glifleri
1 Chilla	Lagarto	Timsah	
2 Laa	Relámpago	Yıldırım	
3 Laala	?	?	
4 Lachi	Juego de pelota?	Top oyunu?	
5 Zee	Misena	Talıhsizlik	
6 Lana	Flecha, Tizne	Ok,ış	
7 China	Venado	Geyik	
8 Lapa	?	?	
9 Nica	Aqua	Su	
10 Tella	Nudo	Düğüm	
11 Loo	Mona, Mono	Maymun	
12 Pija	Planta jabonera	Sabun ağacı	
13 Laa	?	?	
14 Lache	Corazón	Yürek	
15 Naa	Milpa	Mısır tarlası	
16 Loo	Ojo	Göz	
17 Xoo	Temblor	Deprem	
18 Lopa	?	?	
19 Lape	Gota	Damla	
20 Loo	Principal	Efendi, Hükümdar	

Solda Zapotek gün ad/glifleri. Sağda Kistak simgeleriyle Tuxtla heykelciği.

Yazıyı çözmek için uğraşanların hir talihi de, bir İspanyol papazının 1578'de yayınladığı İspanyolca-Zapotecçe sözlüğünde zamanın Zapotek Dili'ndeki 20 günün adlarının bulunmasıdır. Ancak yazı sistemi yüzyıllar önce ortadan kalktığından her adın bir Zapotek glifi yoktur. Ama çağdaş bilimadamları gliflerden çoğunun anlamını simgeledikleri şeyden tahmin edip sonra bu anlamı gün adlarının İspanyolca'larıyla eşleştirerek bunu yapabilmişlerdir.

Takvimle ilgili olmayan gliflerin çözülmesi çok daha güç olmuştur. Bu, gliflerin dilinin teşhis edilmesine bağlıdır. Bu dil çağdaş Zapotek Dili'yle akraba olabilir ama bağlantı çok karışıktır. Gözönüne alınması gereken, dilin 2000 yılda uğradığı değişikliği yanı sıra Zapotek dil grubunun kendi içinde çok bölünmüş olması ve üç büyük dal ile pek çok anlaşılmasız lehçelerin bulunmasıdır. Ayrıca, kitabelerde yer alması beklenen eski yer adlarının Zapotek karşılıklarının çok azını bilmekteyiz. Bunun nedeni de Oaxaca'daki pek çok yerin, bölgeye İspanyol fethinden çok önce girmiş olan Aztekler'in dili olan Nahuatl'daki adlarıyla tanınmasıdır.

Yine de bilimadamları yazı sisteminde en az 100 temel Zapotek simgesi olduğunu saptamışlardır ki, bu rakam yazının yalnızca hecesel olamayacağı kadar çok ve Maya yazısı gibi logo-hecesel olmayacağı kadar azdır. Daha fazla kitabe bulunana kadar Zapotek sistemi tam olarak çözölmeyecektir.

Kıstak Yazısı...

Zapotec yazısı için söyleneler, Kıstak yazısı için de geçerlidir ama ilginç olan bu yazıdan elimizde daha az örnek olmasına rağmen bunu Zapotec yazısından daha iyi anlıyor olmamızdır. Bunun başlıca nedeni, Kıstak yazısının çoğunun bir hükümdar resminin de bulunduğu bir tek uzun ve tarihli kitabe bulunmasıdır. İkinci neden de, Tehuantepec Kıstağı'nda dil durumunun Oaxaca devletinde olduğundan daha anlaşılır olmasıdır.

Kıstak hikâyesi 1902'de, Güney Veracruz'da San Andres Tuxtla yakınlarındaki Tuxtla Dağları'nda bir tarlada yeşim taşından garip bir heykelcik bulunmasıyla başlar. Heykelciğin üzerinde, ördek kılığında bir adam ve bilinmeyen bir yazıyla 70 kadar karakter vardı. Washington'da Smithsonian Enstitüsü'nde sergilenen heykel -tıpkı birkaç yıl önceki Phaistos Diski gibi- yazının başka örneği bulunmadığı için kült statüsü kazandı. Sonra 1986'da Tuxtla yakınlarında bir nehir kıyısındaki balıkçı köyü olan La Mojarra'da çıplak ayaklı bir balıkçı suyun altında 4 ton ağırlığında kitabeli bir taş buldu. La Mojarra dikilitaşın-

da 400-500 karakter (ve İS 143 ve 156 tarihleri) bulunmaktaydı ve bunun Tuxtla heykelciğiyle aynı yazıyla yazıldığı belliydi.

Kıstak Dili'nin en muhtemel adayının günümüzde kıstakta ve çevre bölgelerde konuşulan Mixe-Zoque Dili'nin bir dalı olan Zoque Dili'nin erken bir formu olduğuna genel bir fikirbirliği vardır. Bazı araştırmacılar Mezoamerika'da (yazısız da olsa) en eski uygarlıklardan birini yaratan Olmekler'in Mixe-Zoque Dili'ni kullandıklarına inanmaktadırlar. Bu yüzden Kıstak yazısına, tartışmalı da olsa, "üst-Olmek" yazısı adı verilir.

Ancak Mixe-Zoque varsayımı spekülatiftir (İndus yazısı için yapılan Dravid varsayımı gibi, bkz. s. 249). Bu, simgelerdeki örnek ve resimler Zoque Dili'nin bilinen kelimeleri, grameri ve sözdizimiyle eşleştirildiğinde muhtemel bir "çözüm" çıkmaktadır. "Çözölmüş" metnin kıyaslanabileceği başka bir Kıstak kitabesi olmadığından, bu çözümün doğru olup olmadığı bilemiyoruz. Aksine güçlü iddialara rağmen Kıstak yazısı henüz çözölmemiştir.

La Mojarra dikilitaşının bir çizimi. Metinde tarih dahil, 400 ile 500 karakter vardır.

Rünik Yazı ve Pikt Sembol Taşları

Zaman: İS 2.-9. yüzyıllar?

Mekân: Kuzey Avrupa, Grönland

Her rünik yazı için, onun üzerinde çalışan bilimadamları kadar çok yorum olacaktır.

"RUNO-DİNAMIĞIN İLK KURALI"

AVRUPA YAZILARININ ÇOĞU Latin harflerinden oluşur. Bu da Latin yazısı ile bağları o kadar kesin olmayan önemli bir Avrupa yazısı olan rünik yazının varlığını hep gölgelemiştir. Daha 2. yüzyıldan başlayarak 16. hatta 17. yüzyıllara kadar Gotik, Danca, İsveççe, Norveççe, İngilizce, Frizce, Frankça'nın ilk aşamalarını ve Orta Germania'nın çeşitli kabile dillerini kaydetmek için rünik yazıyla yazılmış kitabeler bulunmuştur.

Bilinen rünik kitabelerin sayısı 5000'i aşar ve bunların hemen hemen hepsi kuzey ülkelerindedir. Bunların da büyük çoğunluğu İsveç'tedir ve sık sık yeni rünik yazılarla yazılmış taşlar keşfedilmektedir. Kitabelerin sayıları Norveç'te 1000, Danimarka'da 700 kadardır. İzlanda'da nisbeten daha geç döneme ait altmış kitabe vardır ve Grönland ile Faroe Adaları'nda da rünik metinler bulunmuştur. Man Adası, Orkney Adaları, Shetland Adaları, İrlanda ve Wes-

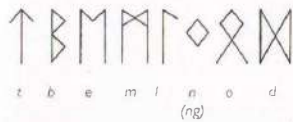
İsveç'te Östergötland'da Rök taşı. Bilinen en uzun rünik kitabeleri olan metin, Erken Viking Çağı'nda, Varin tarafından ölen oğlu Vaenod'un anısına yazılmıştır.

tern Adaları gibi Britanya Adaları'nda bulunanların çoğu İskandinav gezginlerinin eseridir.

Rünik yazının nerede ve ne zaman icat edildiğini bilmiyoruz. Romanya, Orta Almanya ve Rusya'da ilk dönem rünik yazılı nesneler bulunması yazının o genel bölgede, belki de Tuna sınırındaki ya da Vistül kıyılarındaki Gotlar tarafından icat edilmiş olacağını göstermektedir. Bir başka varsayım da, Güney İsveç ve Kuzey İtalya Alpleri vadilerindeki kitabelerde kullanılan rünik harflerle karakterlerin benzerliğine işaret edip icadın o bölgedeki latinleştirilmiş Cermençe'ye bağlar. Hatta Etrüsk alfabesiyle de bir bağ olabilir. Üçüncü bir varsayım göre rünik yazıyı bulanlar Danimarka'nın Cermen kabileleri, belki de Güney Jutland'da yaşayanlardır. İlk kitabelerin çoğu bu genel bölgeden çıkmıştır ve erken rünik metinleri Danimarka'nın çeşitli bölgelerinden hâlâ çıkarılmaktadır. Ancak bütün rünik yazı araştırmacıları bir noktada hemfikirler: Latin alfabesinin, rünik yazı üzerinde bir etkisi olmuştur.

Rünik Alfabe

Rünik alfabenin en az üç türü vardır. Bunlardan İS yaklaşık 800'den önce Avrupa'nın kuzeyinde kullanılır. Erken ya da Ortık Germen (Töton) yazısı, 5. ya da 6. yüzyıldan yaklaşık 12. yüzyıla kadar İngiltere'de kullanılır. Anglosakson ya da Angıl yazısı, 8. yüzyıldan 12. ya da 13. yüzyıla değin İskandinavya

Sağda İskoçya'da Strathclyde'de bulunmuş olan Hunterston broşu. İğnenin solundaki yazıda sahibinin adı olan Melbrigida yazılı olup sağdakiler rünik yazı taklididir.

ve İzlanda'da kullanılır. İse kuzey ya da İskandinav yazısı olarak adlandırılır.

Rünik alfabenin adını ilk altı harften alarak "futhark" olarak bilinen özel sıralı 24 harfi vardır.

Alta, soldaki örnekte soldan sağa doğru gösteriliyorsa da, ilk zamanlarında sağdan sola ve hatta *boustrophedon* (bir satırda soldan sağa, diğerinde sağdan sola) yazılmış da olabilir. Bir harf kimi zaman ters, hatta altüst çevrilebilir. Büyük ve küçük harfler arasında bir ayrım yapılmamıştır.

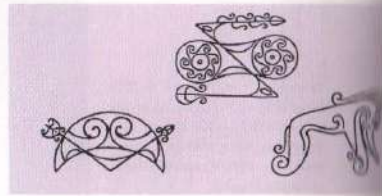
Harflerden bazıları (r, i ve b, rünik karıştırları gibi) Latin alfabesinin harfleriyle ilişkilidir. Diğerleri Latin harflerinin adaptasyonları olabilir: f, u (ters çevrilmiş Latin V), k (Latin C), h, s, t ve l (ters Latin L) gibi. Ama g, w, j ve p gibi bazıları aynı ses değeri olan Latin harflerine hiç benzemezler.

Yukarıda verilen ses değerleri yaklaşıktır. Erken dönem Cermen dillerinin sesleri modern İngilizce'de aynı değildir. Örneğin İngilizce'deki i seslisini simgeleyen rünik seslisi 'i'nin nasıl telaffuz edildiği tartışmaya açıktır. Rünik alfabesi İngilizce'de "ungrateful"daki ng (rünik þ) ile "sing"deki ng (rünik o) sesleri arasındaki farklığı da ayırt ederdi.

Rünik kitabeler genelde "okunabilirse" de Etrüsk kitabelerinin okunduğu anlamda- erken dönem Cermen dillerini bilmediğimiz için anlamları çoğunlukla bilinmemektedir. Günümüzdeki eldeki az ve belirsiz kanıta dayanarak bir tahmin yürütme anlamına gelen "rünik yazıyı okuma" deyiminin kökeni de budur.

Pikt Sembol Taşları

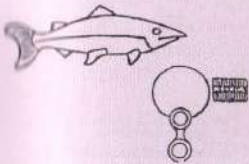
Piktler günümüzde İskoçya'yı oluşturan toprakların doğu ve kuzey kesiminde Caithness ile Fife arasında yaşamış bir halktır. Adlarının bedenlerini boyamalarından ya dövme yaptırılmalarından kaynaklandığı sanılır. Bu halkın yarattığı sembol taşları rünik yazıdan çok daha karışıktır. Bunlar kayıp oldukları bildirilenlerle birlikte 630 tane dirler ve yalnızca 4. ile 9. yüzyıllarda Piktler'in hakim olduğu İskoçya'da bulunurlar. 425 okunabilir sembol

Üstte 5. yüzyıldan kalmış olan gümüş ve emaye plakalar. Semboller bir çifte disk ve Z-asası ile bir aybalığı başıdır.

Solda En yaygın Pikt sembolleri. Üstte İskoçya'dan Golspie No. 2. Bu II. Sınıf sembol taşında bir Pikt hayvanı, çift yüzlü baltası ve hançeriyle bir aslan ve balığa dönük Pikt adamı ile birbirlerine sarılmış ve kendi balık kuyruklarını ısırarak iki yılın görülmektedir.

farklı işaret grubuna ayrılabilir ve bunlardan en yaygını hilal ve V-asası, çifte disk ve Z-asası, "yunus", balık, ayna ve taraktır. Latin alfabesiyle bir henzerliği yoktur ve Pikt sembolleri genelde çifttir ve nadiren dörtlü grubu aşarlar - bu nedenle alfabetik olmaları pek düşük bir olasılıktır.

Belli başlı iki kitabe sınıfı vardır. I. Sınıf, cilalanmış kayalara ve Neolitik ve Bronz Çağı dikilitaşlarına kazılmış sembollerden oluşur. II. Sınıf, Hristiyan sembolizmi taşır. Yerel bir taşın bir yüzüne oyulmuş bir haç ve çoğunlukla göz alıcı bir süsten ve I. Sınıf'ın sembollerinden oluşmaktadır. Taşın arkasında ya da yanında kimi zaman ikinci bir haça rastlanılır.

Pikt dili 9. yüzyılda Pikt Krallığı'nın İskoçya'yla birleşmesinden sonra yerini Gaelce'ye bırakmıştır. Bu dil ortadan kaybolmuş olduğu için bu yazıların yorumu yalnızca sembellere dayanmaktadır. (Bazı taşlarda Ogham alfabesinden harfler vardır ama bunlar anlaşılamadığı için bu taşlar işe yarar "çift-dilli" taşlar değildir.) Pikt sembolleri büyük bir olasılıkla daha sonraki armalarda olduğu gibi özel adları temsil edip önemli olayları anlatmaktadır. Bazılarının mezartaşları olduğu kesindir. Rünik yazısının aksine Pikt sembolleri tam bir yazı sistemi olmamıştır.

Rongorongo

Zaman: ??-19. yüzyıl
Mekân: Paskalya Adası

64

Ko hau rongorongo'larımız kayboldu! Geleceğin olayları yanımızda getirdiğimiz bu kutsal levhaları ve yeni toprağımızda yapacaklarımızı yok edecek. Başka ırkların insanları kalan birkaç taneyi paha biçilmez değerde nesneler olarak koruyacaklar ve onları maori'leri hunların üzerinde çalışacaklar ama okuyamayacaklar. Ko hau motu mo rongorongo'muz sonsuza kadar kaybolmuş olacak. Aue! Aue!

HOTU MATU'A (PASKALYA ADASININ EFSANEVİ İLK YERLEŞİMCİSİ)

PASKALYA ADASI (YA DA sakinlerinin dedikleri gibi Rapa Nui) dünyanın her yerden en uzak yerleşim noktasıdır. En yakın komşusu doğu-güneydoğuda 2250 km uzaklıktaki Pitcairn Adası'dır. Yönetmelik açıklanmış olduğu Şili'ye ise, 3600 km uzaklıktadır. Bu adayı gören ilk Avrupalı olan Hollandalı Amiral Jacop Roggeveen, buraya bir Paskalya günü ayak bastığı için adını da Paskalya Adası olarak koymuştu. Ada, buralardaki bütün Büyük Okyanus adaları gibi küçük olup uzunluğu en fazla 24 kilometredir. Benzeri olmayan büyük taş heykellerinin (*moai*) (s. 211-15) dışında esrarengiz bir yanı da *rongorongo* ("şarkılar" ya da "ezberler") adı verilen kendi yazısına sahip olmasıdır. Bu o kadar egzotik ve esrarengizdir ki, 1860'da Avrupalılar tarafından keşfedildiğinden beri *rongorongo* yazısıyla yazılı tahtadan tabletler çözümlenememesi için âdetâ bir miknatıs olmuştur.

Honolulu'dan Santiago'ya ve Avrupa başkentlerine kadar, muhtemelen bir köpekhalığı dişi, kuş kemiği ya da bir obsidyen parçasıyla tahtaya kazınmış olan 25 *rongorongo* kitabesi vardır. Paskalya Adası'nda bir tane bile kalmış değildir. Çoğu Büyük St. Petershurg tableti gibi şu anda bulundukları yerlerin adlarıyla anılırlarsa da, bazıları yumurta biçimi nedeniyle *Rapa Nui* dilindeki adıyla Mamari ("yumurta") olarak bilinir.

Bu yazıların çoğu çok kısadır, ancak en büyüğü ve uzun olan Santiago bastonunda 126 x 6,5 santimlik bir tahta üzerinde 2300 karakter vardır. Bir Avrupa ya da Amerikan küreğinden yapılmış ahşap bir tablet olan Tahua'da da 1825 karakter vardır ve bu da en uzun tablet yazısıdır.

Rongorongo Kaç Yaşındadır?

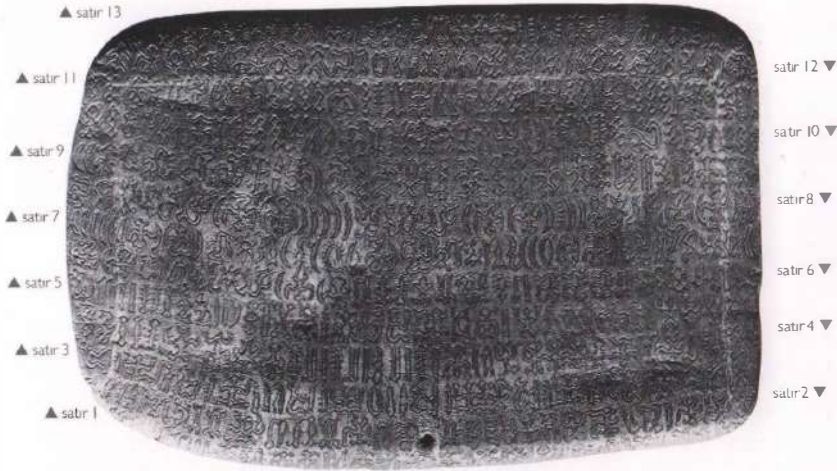
Rongorongo tabletlерlerinin günümüz Rapa Nui diline

akraba bir Polinezya dilinde yazıldığından kimsenin kuşkusu yoktur. Sorun dilin yazıların yazılmasından bu yana ne kadar değiştiğini belirlemek ve dil ile yazıları ilişkilendirmektir. Ancak *rongorongo*'nun bir yazı sistemi olarak kaç yaşında olduğundan kimse emin olamaz. Yazıların hiçbirinde tarih yoktur. *Rongorongo* adaya bin beş yüz yıl önce Polinezya'dan mı getirilmiştir, yoksa adada dış etkiler olmaksızın mı icat edilmiştir ya da 18. yüzyılda ilk Avrupalı ziyaretçilerle ilişkilerin bir ürünü müdür bilinmemektedir. Üç olasılık için de bazı kanıtlar vardır. Eğer adada bağımsız bir icat kanıtlanabilirse bu, yazının bir değil birkaç kökeni olduğu düşüncesini güçlendirir ki, bu da gayet tartışmalı bir konudur (s. 244'te belirtildiği gibi).

Paskalya Adası'nın 19. yüzyılda kaydedilen sözlü geleneğine göre adanın ilk yerleşimcisi olan efsanevi Hotu Matu'a Polinezya'daki anayurdundan 67 tablet getirmiştir. Ancak Okyanusya'da sömürge döneminde önce herhangi bir yazı sistemi olduğunu gösteren bir hilgimiz yoktur. Eğer yazı adada icat edilmiş

Solda Paskalya adalılarının 1770 İspanyol anlaşmasındaki "imza"ları.

Üstte Ters boustrophedon stili-
nde yazılmış Mamari table-
ti. Birinci satır soldan sağa
okunur, sonra tablet 180 de-
rece döndürülüp yine aynı
yönde okunur ve sonuna ka-
dar böyle devam edilir.

satır 6

satır 7

satır 8

satır 9

(((((H)))H))H(((((H)))H))H

((((H)))H))H(((((H)))H))H(((((H)))H))H(((((H)))H))H

((((H)))H))H(((((H)))H))H(((((H)))H))H(((((H)))H))H

((

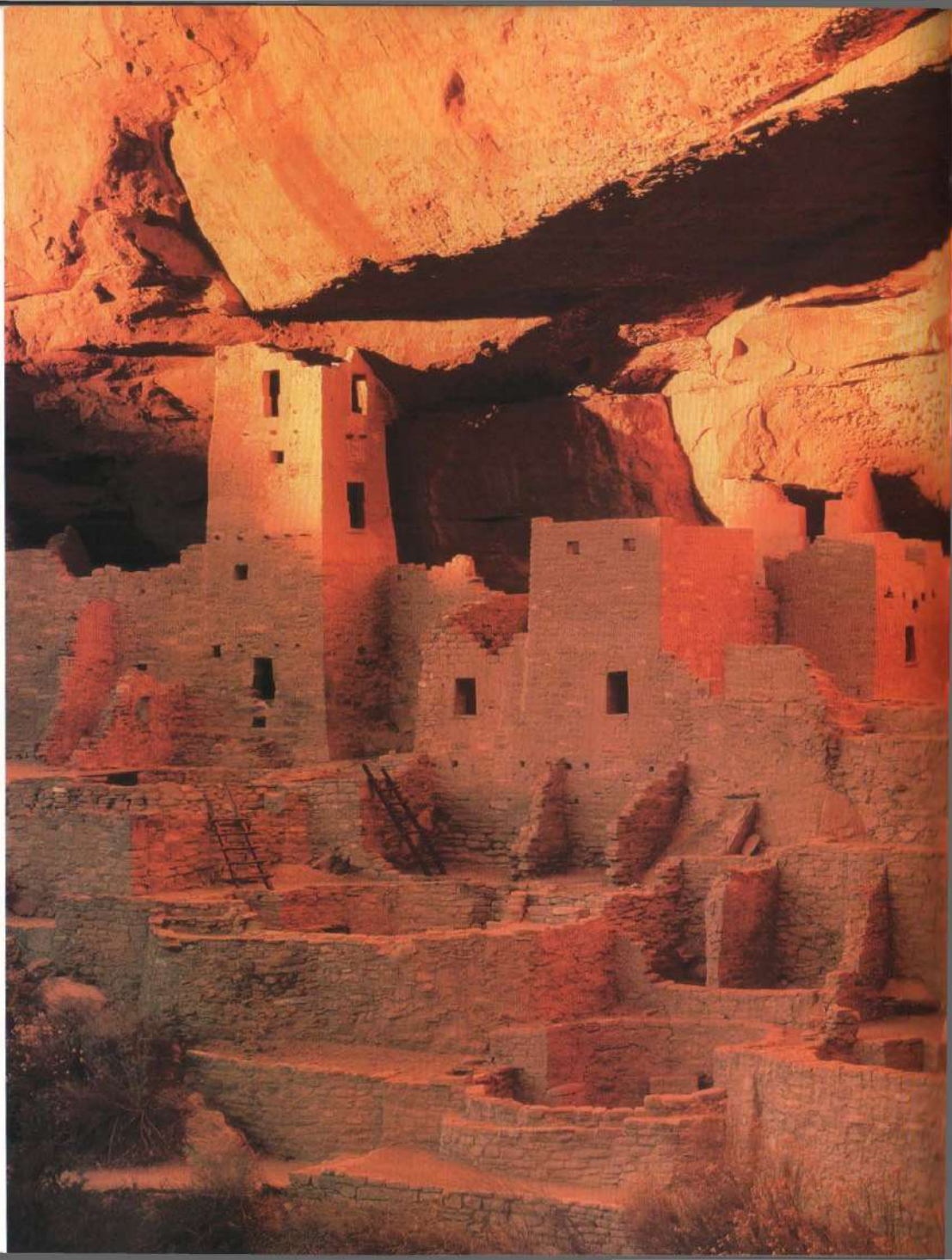
olsaydı bunun taş, mağara duvarlarına, ya da *moai* heykellerine kazınmış olmasını beklerdik. Böyle bir şey yoksa da, *rongorongo* simgelerine benzeyen petroglifler (taş-oyma) vardır. Ancak petroglifler Avru-
palılar'la ilişkiden çok önce de olmuş olabilir ama adada kimse bunları fonetik konuşmayı temsil ede-
cek biçimde kullanmayı da becerebilmiş değildir. 1722'de gelen ilk Avrupalı ziyaretçiler herhangi bir
rongorongo izine rastlamamışlarsa da, 1770'de iki
gemiyle gelen ve adayı askeri bir törenle İspanya kralı-
na bağlamak isteyen İspanyollar adalıları bir an-
laşma "imzalamaya" zorlamışlardır. Kullanılan sim-
gelerden ikisi "vulva" ve "kuş"- petrogliflere benze-
mekteyseler de, *rongorongo*'ya benzemektedirler.
Bazı bilimadamları belki de *rongorongo*'nun İspa-
nyol yazısını görme sonucunda 1770'ten sonra
icat edildiğini ileri sürmüşlerdir.

Çözüm Girişimleri

Rongorongo'yu çözmek için çağdaş girişimler, sim-
gelerin iç analizleriyle 19. yüzyıldan önce, gelenek

Üstte Mamari tabletinde "ay takvimi". Bu tam bir takvim
olmayıp 29,52 günlük ay takviminde iki ek gecenin nereye
yerleştirileceğini gösteren listedir. Böylece 29 ve 30 günlük
aylı geleneksel ay takvimi sürdürülmüş olacaktır.

daha ölmeden, yerlilerden toplanan *rongorongo* "oku-
ma"larına dayanarak ve Polinezya dilleri bilgisiyle
desteklenerek yürütülmektedir. Pek çok ülkeden bi-
limadamların katkısına rağmen ilerleme çok ağırdır.
19. yüzyıl sözlü kanıtlarının geçerliliği konusunda
ve yazı sistemindeki simge sayısı üzerinde anlaş-
mazlık vardır. Simge-sayı tahminleri 55-60 temel
simgeden yüzlerceye kadar değişmektedir. Genel-
de üzerinde anlaşılan bir "çözüm", Mamari tabletinin
bir tür ay takvimi olduğudur. Steven Roger Fischer'in
Santiago bastonu çözüm önerisinde, bunun yaratılış
ilahisi olduğu ileri sürülmüştür. Çeviri bazılarını tara-
fından heyecanla karşılanmışsa da, diğer *rongorongo*
araştırmacıları bunun geçerliliğini kabul etmemiş-
tir. Daha fazla tablet bulunmadıkça (ki, tahta çabuk
çürüdüğü için bu pek muhtemel değildir), *rongoron-
go* tahtalarında ne yazdığını asla öğrenemeyeceğiz.

Uygarlık- ların Çöküşü

PEK ÇOK BİLİLMADAMI tarihi döngüsel olarak yazmışlardır: Toplamların yükselişi, parlak doruk dönemleri ve ani çöküşleri. Dünyanın ilk uygarlıklarından bazıları bir avuç köyden hızla yükselip güçlü devletler olmuşlar ve sonra aniden çökmüşlerdir. Bunun muhtemel nedenleri çok konuşulmuş ve tartışılmıştır. İktidardaki hanedanı dışarıdan gelen yabancılar mı devirip tapınaklarını ve saraylarını yağlamışlardır? Yoksa şiddetli kuraklık gibi bir felaket mi toplumun patlamasına neden olmuştur? Arkeolojinin en ilginç muamelelerinden çoğu, yenilmez ve kudretli imparatorlukların ani toplumsal çöküşüyle ilgilidir.

Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi nedenler çoğunlukla karmaşık ve içiçe geçmişse de, basit ve tek açıklamalara varmak için güçlü bir eğilim vardır. Bir olasılık doğal afetlerdir. İÖ 2. binyılın ortalarında (tam tarihi tartışmalıdır) Güney Ege'de Thera Adası'nda insanlığın karşılaştığı en büyük felaketlerden biri gerçekleşmiş, şiddetli bir yanardağ patlaması olmuştur. Ege'deki bütün ticaret yollarını elinde bulunduran Girit'te Minos uygarlığı refah döneminin doruğuna yaklaşmak üzereydi. Patlama Minos toplumunun tümünden yok olmasını mı getirmiştir? Gökten yağan kül ve dev dalgalar Minos ekonomisinde ciddi hasarlar meydana getirmiş olabilirse de, Knossos ve diğer Minos sarayları bu felaketi atlatabilmişlerdir. Minos'un çöküşüyle doğal felaket arasında doğrudan doğruya bir ilişki yanıtı yeterli değildir. Patlamanın arkeoloji için yararlı bir yanı, bir Minos kentini ve özellikle, aksi takdirde yüzyıllara dayanamayacak olan duvar resimlerini korumuş olmasıdır.

Colorado'daki Mesa Verde'de görkemli Pueblo Yamaç Sarayı. Mesa Verde'deki diğer büyük pueblolar gibi bu da 12. yüzyılda terk edilmişti.

Bütün sanayi-öncesi uygarlıklar kısa dönemli iklim değişikliklerinden etkilenirlerdi. İklim araştırmalarındaki devrimler sonunda son 5000 yıl içinde kısa vadeli ani iklim değişiklikleri konusunda şaşırtıcı kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Kuraklıklar Mezopotamya kentlerini zayıflatmış ve eski Mısır uygarlığını devrelecek duruma getirmiş ve El Niño iklim olayları Meksika ve Peru'da güçlü devletlerin yıkılmasında rol oynamıştır.

Peru'nun kuzey kıyısında Moche Uygarlığı, yer-yüzünün en kuru yerlerinden birinde dağdan gelen sularla desteklenen vadi sulama tarımı ve kıyıda balıkçılıkla desteklenmekteydi. Sert kurallı ideolojilerle savaşçı rahipler tarafından yönetilen ve aşırı merkezci olan Mocheler, 7. yüzyıldaki ciddi bir kuraklığın doruk noktasında El Niño etkisiyle gerçekleşen sel felaketi karşısında çaresizdiler. Moche hükümdarları başkentlerini ırmağın daha yukarısına taşıdıysa da, yüz yıl sonra yine sel baskınlarıyla karşılaştılar. Bu durumda El Niño'lar gidecek bir yeri olmayan ve felakete uyum sağlayamayacak kadar katı bir politik ve ekonomik sisteme sahip olan bir toplum için nihai darbeler olmuştu.

Çöküş yalnızca iklim değişikliğinden değil, daha pek çok faktörden kaynaklanmaktaydı. Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü Cermen istilalarının sonucunda olmuşsa da, uzun vadeli askeri ve politik değişiklikler ve gerilemeler, çöküşün çok uzun zamanndan beri habercisiydi. İmparatorluk sonunda ikiye bölünmüştü.

Klasik Maya site-devletleri bataklık tarımı, teraslama ve kesip yakma yöntemleriyle gayet gelişmiş tarım sistemlerine sahiptiler. Ancak kuraklık, çevrenin yoksullaştırılması ve toplumsal huzursuzluk, herhalde Maya yöneticilerinin angarya ve haraç istekleriyle birleşerek 900 yılı civarında güney toprak-

larında uygarlığın büyük çöküşüne neden olmuştur. Kentler patlamış ve halk daha küçük topluluklara ayrılmıştır.

Amerika'nın güneybatısındaki büyük Anasazi pueblo-ları, Kuzey Amerika'nın en görkemli arkeolojik alanlarıdır. Chaco Canyon'un "büyük evleri" 10. yüzyılda en doruk noktalarına ulaşmışlardı. Sonra aniden terk edildiler. Anasazi kültürünün merkezi kuzeye Four Corners bölgesine, Moctezuma Vadisi'ne ve Mesa Verde'ye taşındı ve burada kalabalık bir nüfus 12. yüzyıla kadar yaşadı. Anasazi halkı sonra yine esrarengiz bir biçimde çok geniş bir alana dağıldı. Bir felaket denilen bu dağılma, ağaç halkalarından belirlendiğine göre çok şiddetli bir kuraklık sonucuydu. Pueblo kızılderi kültüründe kuraklığa yanıt olarak eski bir göç geleneği vardır ki, bu da kuraklık koşullarıyla mücadelenin mantıklı bir stratejisidir.

Sonra kuyruklu yıldız çarpmaları gibi felaket olayları da vardır. Palacokolog Michael Baillie, bilimadamlarının uygarlıkların çöküşünde başlıca nedenler olan kuyruklu yıldız olaylarını gözardı ettikleri fikrindedir. Dinozorların yokolmasına neden olan büyük çarpmayı biliyoruz, ancak Baillie daha küçük ama korkutucu derecede sık oluşabilen başka olayları da araştırmamız gerektiği uyarısında bulunmaktadır. Onun ağaç-halkaları çalışmaları son 2500 yılda bir dizi küresel çevre felaketleri yaşandığını ortaya koymaktadır ki, bu *Kitabı Mukaddes*'teki Çıkış, Mısır'a çöken felaketler, Çin'deki çok büyük bir kıtlık ve Avrupa'nın karanlık çağlarının başlangıcı gibi olayları belirliyor olabilir. Michael Baillie, çöküşlerini hâlâ açıklayamadığımız uygarlıkları, çoktan unutulmuş büyük kuyruklu yıldız olaylarının zayıflatığı ya da yok ettiğine inanmaktadır.

1682'den kalma bu resimde olduğu gibi kuyruklu yıldızlar hep korku ve dehşet uyandırmıştır ama bunların insanlık tarihinde şimdiye kadar sandığımızdan daha büyük bir etkileri olmuş olabilir mi?

Thera Patlaması ve

Zaman: İÖ 17. ya da 16. yüzyıl
Mekân: Thera (Santorini)

Minos'un Çöküşü

Gürültü hiç kuşkusuz nedenini bilme imkânları olmayan Giritliler'i korkutmuş ve kulaklarını sağır etmiş olmalı. Sonra kimi soğuk kimi alev alev yanan bir çamur ve kül yağmuru başlamış olmalı. Ve herhalde en kötüsü adaya Krakatao'dakilerden daha hızlı ve daha yüksek olan dalgaların vurması olmalıydı.

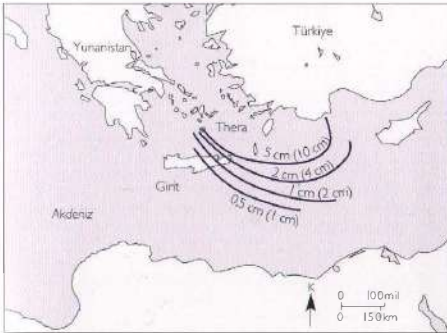
SPYRIDON MARINATOS, 1972

ADANIN ORTASINDAKİ VOLKAN kül ve lav püskürtürken, haftalar boyunca yer sarsıntılarını devam etmişti. Thera çiftçileri adaya lavlar yağarken tarlalarını ve evlerini terketmişler, teknelerine atlayıp denize açılmışlardı. Sonra 17. ya da 16. yüzyılda bir yaz günü yanardağ müthiş bir güçle patladı. Yanardağın konik tepesi patlamadan sonra aşamalarla çöktü. Girit'in büyük bir kısmı yoğun bir kül tabakası altında kaldı. Ancak Minos uygarlığını gerçekten Thera patlaması mı sona erdirmiştir? Pek çok arkeolojik muamma gibi bu bilmecenin de yanıtı vermek kolay değildir.

Büyük Felaket

Bir adı da Santorini olan Thera Adası, Ege Denizi'nde ve bir zamanlar 16 kilometre çapı olan bir adadır. Eskiler deniz yüzeyinden 1600 metre yükselen volkanik bir dağın sahip bu dimdik ama verimli adaya

Thera patlamasının derin denizden alınan döküntülerini gösteren harita. Parantez içinde rakamlar, karada bunların eşdeğeri döküntü miktarlarıdır.

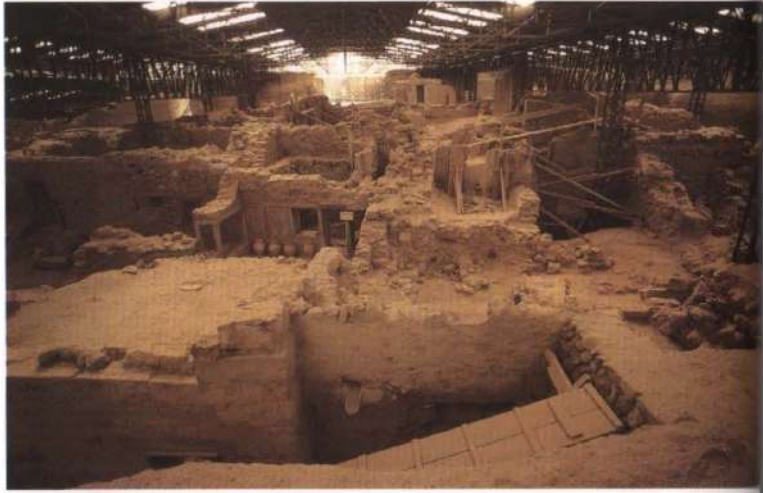
Kalliste, yani "güzel" adını vermişlerdi. Hiroşima'daki atom bombası patlamasından daha büyük olan 7500 megatonluk patlama, bir adadan üç ada yaratmıştı. Bunlar dik süngertaşı ve kül yamaçları olan 80 kilometre karelik bir kütleyi çevrelerler. Ada üzerine milyonlarca ton volkanik kül yağmış ve her tarafı toz tabakalarıyla kaplamıştı. Kuzeybatı rüzgârları volkanik külü Doğu Girit'e ve Doğu Akdeniz'e kadar taşımıştır. Girit'teki Minos tarlalarına birkaç metre kalınlığında kül düşmüş, ürünü mahvetmişti. Derin deniz araştırmalarında Santorini külünün 300.000 kilometre karelik bir alana ve rüzgâr yönünde 700 kilometre kadar uzağa yayıldığı bulunmuştur. Örneklerdeki tanecik boyutları yazın kuzeybatı rüzgârlarıyla taşınmaya uygun kül ile uyumludur.

Patlamanın merkezinden tsunamiler de (sismik aktiviteden kaynaklanan dev dalgalar) yayılmış olmalıdır. 365 ve 1650 yıllarındaki daha küçük Santorini patlamaları Girit'in kuzey kıyılarında büyük hasarlar yaratan tsunamiler doğurmuş ve bu dalgalar, Mısır'daki İskenderiye bile etkilenmiştir. 1956'da yakınlardaki Amorgos'ta bir deprem 40 metrelik tsunami dalgaları yaratmıştı. Çok daha büyük bir felaket olan Thera dalgaları, patlamanın şiddeti ve denizin derinliği nedeniyle çok daha büyük olmuş olmalıdır. Girit'in yalnızca 100 kilometre ile ride olan ve pek çok Minos topluluğunun yaşadığı kuzey kıyıları, tsunamilerin etkisi altında elbette kalacaktır.

Doğanın Bir Kurbanı: Akrotiri

Thera patlaması Buzul Çağı'ndan bu yana en büyük doğal felaketlerden biridir. Güneydoğu Asya'da 1815'teki Tambora Dağı patlaması şiddet bakımından ondan üstünse de, Thera 1883'te on binlerce insanın ölümüne neden ünlü Krakatoa patlamasından daha

Sağda Thera patlamasından önce şiddetli yer sarsıntıları olmuş, volkanik kül adanın köy ve tarlalarını kaplamıştı. Ada sakinleri teknelerle kaçıp Akrotiri gibi yerleşim yerlerini boşalttılar. Minos köyü, arkeologlar ortaya çıkarana kadar metrelerce kül altında kaldı.

Akrotiri evlerinin duvarlarının freskleri 3500 yıl önceki köy yaşamının renkli bir resmini sunuyor. Bir duvarda iki çocuk boks yaparken, öteki duvarda antiloplar geziniyor.

Solda, altta Akrotiri'nin iki katlı evleri hâlâ ayakta ve sahiplerinin bıraktığı eşyalar ortalığa saçılmış durumdadır. Bitişik evler felaket anında Minos yaşamından canlı bir tablo sunuyor.

büyüktür. Yunan arkeologu Spyridon Marinatos, 1939'da, Thera felaketinin İÖ 1500'den sonra Minos uygarlığının çöküşüne neden olduğunu ileri sürmüştür. Pek çok arkeolog bu kurama kuşkuyla yaklaşırken Marinatos, Thera'nın güneydoğu ucunda volkanik kül altında gömülü terk edilmiş Minos yerleşim birimi Akrotiri'yi keşfetti. Burada yaptığı kazılar patlamanın dramatik şiddetini gözler önüne sermiştir.

Akrotiri'ye "Ege'nin Pompei'si" adı verilmiştir. Sakinlerinin kaçma imkânı buldukları bu yerleşim merkezi tümüyle küller altında kaldığı için, olduğu gibi gelecek kuşaklara saklanabilmiştir. Marinatos, 13 hektardan büyük bir alana yayılmış bir kent çıkarmıştı. Büyük evlerin arasında bugün sayısız Yunan kırsal kentlerinde olduğu gibi dar sokaklar vardı. Evlerden iki üç katlı olanları hâlâ ayakta. Marinatos tek tek temizlediği odalarda zamanda donup kalmış bir toplumu ortaya çıkarmıştı. Kaçan insanların bıraktıkları yataklar, küpler ve diğer eşya, atıldıkları yerlerde öylece duruyordu. Duvarlardan bazılarındaki parlak renkli fresklerde savaşçılar ve kent-

Sağda Minyatür fresklerden bir ayrıntı: Hayvan postu kaplı kalkanlarıyla silahlı savaşçılar ve bir deniz kazasında denize düşen insanlar.

Thera patlaması adanın ortasını havaya uçurarak dev kraterin ortasında aktif bir volkan bırakmıştır. Günümüz Santorini köyünden volkana bir bakış.

ler, gemiler, hayvanlar ve bitkiler, hatta boks yapan iki çocuk görülmektedir. Minos standartlarına göre Akrotiri, yoksul bir topluluktu, ancak bize günlük yaşam konusunda Girit saraylarından daha çok şey anlatmaktadır.

Patlamanın Tarihi

Marinatos, Akrotiri'nin ve böylece patlamanın tarihini saptarken kronolojisini, evlerden aldığı seramik vazoları Kuzey Girit'teki Knossos'da "Minos Sarayı"ndan örneklerle kıyaslamaya çalışıyordu. Tarihi kayıtlardan İÖ 1500 yıllarına ait olduğu bilinen benzer kaplar Nil kıyılarında bulunmuştu. Marinatos bunlara dayanarak felaket tarihini İÖ 1450 olarak belirledi ki, bu da Minos uygarlığının çöküşüne geçtiği ve Knossos'da yıkımı belirtilerinin görülmeye başladığı tarihtir. Marinatos böylece Thera patlamasının Knossos'un -ve bir bütün olarak Minos uygarlığının- çöküşünde katkısı olduğunu iddia etmiştir.

Son yıllarda ağaç halkalarından ve buzların derinliklerinden ısı ve yağmur değişikliklerini yıllık olarak tespit etmekte bir devrim yaşanmıştır. Bazı uzmanlar ağaç halkalarının ve Kuzey Avrupa ile Grönland'dan alınan buz bilgilerinin, İÖ 1628 yılında çok geniş bir alanda ısı düşmesi ve ağaçbüyümesinin duraklaması gibi olayları ortaya çıkardığını iddia ederler ki, bu olgu da volkanik külün güneş ışınlarını kesmesiyle ilişkilendirilir (bkz. s. 290). Aynı uzmanlar bu olgunun Thera ile iliştilerilebileceği ve böylece patlamanın İÖ 17. yüzyılda yereldiğini, bunun da Minos uygarlığının nihai çöküşünden yüz elli yıl önce olduğuna inanmaktadırlar. Ancak Marinatos kronolojisini destekleyenler, Kuzey Avrupa'da bu-

zullarda ve ağaç halkası dizilerindeki iklim anormalliklerinin Thera patlamasından değil, ondan 150 yıl önce bilinmeyen başka bir volkanik olaydan kaynaklanmış olacağına işaret etmektedirler.

Bir başka yeni keşif bu tarih belirleme işini daha da karıştırmıştır. Avusturyalı bilimadamı Manfred Bietak, Nil deltasında Tell el-Daba'da (Avaris) İÖ 1550 yıllarına ait süngertaşı katmanları bulmuştur. Bu süngertaşı Doğu Akdeniz'de büyük bir yanardağ patlamasının kanıtı olabilir. Thera'nın patlamasına kadar olan yüz elli yıl içinde neler olduğunu hala bilmiyoruz.

Minoslular'a Ne Oldu?

Thera felaketinin Minoslular'ın yaşamı üzerinde, özellikle de kuzey kıyılarında ya da Doğu Girit'te volkanik kül bulutunun yolu üzerinde yaşayan çiftçi toplulukları ve saraylar üzerinde çok ciddi bir etki yaratmış olduğu tartışılmazdır. Yağan küller tarladaki ürünü örtüp aynı yerlerin bir daha sürülmesini engellemiştir. Kıtıktan ve açlığın sonucunda oluşan bulaşıcı hastalıklardan yüzlerce ve belki de binlerce kişi ölmüştür. Knossos denizden içeride ve yüksekte bulunduğu için dev dalgalar kıyıdaki yerleşim birimlerini sular altında bırakmış ama sarayı basmamış olmalıdır. Yüzlerce ticari gemi, balıkçı teknesi ve daha küçük tekne dalgalar sonucunda parçalanmıştır ve bu da Minos uygarlığını besleyen şarap ve zeytinyağı ticareti üzerinde çok ciddi sonuçlar doğurmuş olmalıdır. Ancak felaket, patlamadan sonra birkaç kuşak boyunca yaşadıkları ve hatta gelişikleri anlaşılan Minoslular'ı herhalde yok edememiştir.

Roma'nın Çöküşü

Zaman: İS 5. yüzyıl
Mekân: Batı Akdeniz

66

Kudüs'te bunlar olurken bize batıdan korkunç bir söylenti ulaştı. Roma'nın kuşatıldığını, yurttaşların alın karşılığında güvenliklerini satın aldıklarını ve böylece yağmaya uğradıktan sonra yalnızca maddi varlıklarını değil, canlarını da kaybettiklerini duyduk. Ulağın sesi hafiflemişti, sözleri hıçkırıklarla kesiliyordu. Dünyayı ele geçirmiş olan kentin, şimdi kendisi ele geçirilmişti.

JEROME, 127 NOLU MEKTUP, 412 YILI

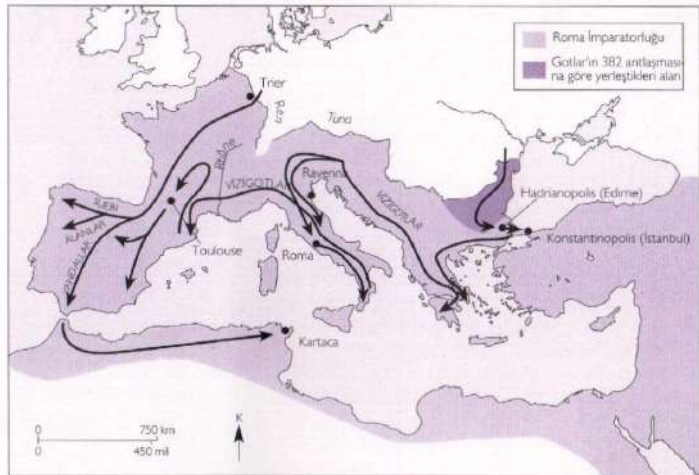
İS 5. YÜZYILDA Akdeniz'de meydana gelen büyük değişiklik genelde Roma'nın "çöküşü" olarak adlandırılır. Yüzyılın başında Roma imparatorluğu hâlâ Britanya'dan Büyük Sahra'ya, İspanya'dan Ortadoğu'ya kadar uzanmaktaydı. Ancak yüzyılın sonunda Roma'nın batı eyaletleri barbar kralların eline geçmişti. İmparatorluk ise Konstantinopolis'ten yönetilen Doğu Akdeniz'deki parçasından ibaretti. Bu değişimin kesin nedenleri bilimadamlarını yüzyıllarca uğraştırmış olmasına rağmen bazı ipuçları seçilmektedir.

Romalılar ve Barbarlar

Modern bakış açısından Roma'nın "çöküşü"nü en ilginç yanı batıda barbar krallıklarının ortaya çıkışı-

dır. Bu süreçte önemli bir katalizör 370'li yıllarda Orta Asya'dan göçebe bir halk olan Hunlar'ın Doğu Avrupa'ya gelmeleridir. Bunların Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere göç etmeleri 3. yüzyıldan beri Roma İmparatorluğu'nun aşağı Tuna sınırında yerleşmiş olan bir dizi Got krallıklarının çökmesini hızlandırmıştır. İmparator Valens 376 yılında, belki de Gotlar'ı Roma ordusuna almayı umarak, çok sayıda Got mültecisinin Tuna'yı geçerek Roma'nın Balkan eyaletlerine yerleşmelerine izin verdi. Ancak Gotlar imparatorluğa girdikten sonra Romalı yetkililerin kötü davranışları ve haraç istekleriyle karşılaşınca silahlı bir ayaklanma başlattılar. Gotlar Balkanlar'da yaygın bir karışıklığa neden olduktan sonra, Valens'in ve doğu eyaletlerinin ordularıyla Hadriano-

Roma imparatorluğunun 5. yüzyıl başlarında özellikle batı eyaletlerine olmak üzere, barbarların büyük göçleriyle karşılaşması, politik parçalanmasına yol açmıştır.

Üstte I. Theodosius: Barbarların imparatorluk içinde özerk topluluklar kurmalarına izin veren ilk imparator.

polis'te (Edirne'de) 9 Ağustos 378'de karşılaştılar. Zorlu bir savaştan sonra Valens ve ordusunun üçte ikisi ölünce, Balkanlar Gotlar'ın insafına kaldı. Olaydan 25 yıl sonra yazan Hristiyan tarihçisi Rufinus'a göre Hadrianopolis Savaşı "ondan sonra Roma İmparatorluğu için kötü günlerin başlangıcıydı."

Bunun hemen sonrasında Roma'nın başında bulunan Gratianus, Doğu'nun başına I. Theodius'u geçirdi. (Gratianus ölünce, kısa bir süre, hem Doğu'nun hem Batı'nın başına Theodius geçecektir.) I. Theodosius, sorunun üstesinden geldi ama önemli bir ödün vermek zorunda kalmıştır: Gotlar Roma ordusuna asker verecekler ama Roma topraklarında özerk topluluklar kurabileceklerdi. Bu durum, imparatorluk sınırları içinde özerk barbar gruplarının kurulması için bir başlangıç oldu. Gotlar'la Romalılar arasında süregelen ilişkiler de uyumlu olmaktan çok uzaktı. Romalı komutanların davranışlarına kızan Got liderleri Roma askeri hiyerarşisinde daha etkin bir rol istediler ama imparatorluğun bocalaması ve komploları ile karşılaştılar. Sonunda Alarik'in liderliğinde İtalya'ya bir dizi sefer başlatıldı ve 410

yılında Roma'yı yağmaladılar: Kent, 800 yıldır ilk kez yabancı bir düşman eline geçiyordu.

5. yüzyılda barbar halkların imparatorluğa -özellikle de batı eyaletlerine- dolması ülkenin politik parçalanmasına neden oldu. 406 yılbaşı günü imparatorluk kuvvetleri İtalya'da bir Got saldırısıyla uğraşırken bir kabileler konfederasyonu Ren'i geçti, Galya ve İspanya eyaletlerine girdi. Bunlardan Vandalılar 429'da Cebelitarık Boğazı'nı geçtiler ve sonraki on yıl içinde Roma'nın Kuzey Afrika eyaletlerini fethettiler. Attila'nın liderliğindeki Hunlar, 440 ve 450'lerde yeniden imparatorluğa girip Balkanlar'ı, İtalya ve Galya'yı ezip geçtiler. Bu arada Roma yetkilileri topraklarını ve iktidarı barbarlara kaptırıyorlardı. Sonunda imparatorluğun kalbi de daha fazla dayanamadı. Roma'dan ülkeyi yöneten son imparator olan Romulus Augustulus, 476'da barbar generali Odovakar tarafından tahttan indirildi.

471'de ölen Theodemir'in oğlu Büyük Theoderich, Doğu Roma (Bizans) imparatoru Zenon tarafından, İtalya'nın ilk barbar kralı Odovakar'ı devirmek ve Bizans İmparatoru adına yarımada'yı yönetmek üzere 488'de düzenlenen sefere komuta etti. Yaklaşık 100.000 kişilik ordusuyla Ağustos 489 sonlarında İtalya'ya ayak basan Theoderich, sonraki bir yıl içinde Odovakar'ı üç kez yenmesine ve bütün İtalya'yı denetim altına almasına rağmen saklandığı üç yıl boyunca onu Revenna'dan çıkaramadı. Birlikte yönetme anlaşması yapıldıktan sonra Revenna'ya giren Theoderich, on gün sonra Odovakar'ı, akrabası ve yandaşlarını katletti. Artık büyük Roma İmparatorluğu 33 yıllığına Theoderich'in yönetimi altına girecek ve onun yerine de torunu Athalaric geçecekti.

Roma İmparatorluğunun Yapısal Zayıflıkları

Bu barbar politikasının batıda imparatorluğun yerini neden geçebildiğini anlamak için yalnızca istilacı

Sağda Ostrogot Theoderich'in madalyonu: Batının yeni barbar hükümdarından bir örnek.

Sağda Ostrogot Theoderich'in Ravenna'daki San Apollinario Nuovo kilisesinin mozaiklerinde Roma kenti.

Altta 3. yüzyılda yapılan ve 5. yüzyılda pekiştirilen Roma duvarları, zamanın güvensizliğini yansıtıyor. Ancak bunlar kenti 410 yılında Alaric'in Gotlar'ından koruyamamıştı.

barbarların askeri güçlerine değil, imparatorluğun neden onların saldırılarına dayanmadığı üzerinde de durmak gerekir. Özellikle yetersiz askeri ve ekonomik kaynaklar açısından imparatorluğun bazı yapısal zayıflıkları hakkında çok şey söylenmiştir. Her iki durumda da, Roma İmparatorluğu'nun doğuda devam edebilmesi batı ile önemli bir dizi çelişkiyi gözönüne çıkarttı. Doğu imparatorluğu sınırları ötesinden gelecek bir saldırıya daha hazırlıklıydı. Bu da Konstantinopolis'deki (İstanbul) imparatorların askeri kaynaklarının batıdaki karşıtlarından daha az baskı altında olmaları demektir. Her iki bölgede de imparatorluk sakinleri orduya asker vermekte isteksizlerdi ama savunma gerçekliklerinin daha düzenli bir insan gücü ikmaline gerek gördüğü batıda bunun etkileri çok daha ciddiydi.

Aynı şekilde doğu cyaletleri de batıdan daha iyi vergi toplamaktaydılar. Bunun bir nedeni doğuda tarımsal yaşamın batıdaki kadar istila tehdidi altında olmaması ve askeriye'nin hazineden isteklerinin batıdaki kadar fazla olmamasıydı. Arkeolojik kanıtlar doğu kentlerinin geliştiğini -ki, bu daha büyük bir ekonomik varlığın göstergesidir- ve batıdakilerin ise daraldığını ve kent yaşamının bozulduğunu göstermektedir. Yalnızca tarımsal ekonomiye dayanan bir imparatorluğun uzun bir kriz ve karışıklık döneminin güçlüklerine uzun süre dayanamayacağı anlaşılmıştır.

İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde krize karşı birleşik bir tepki eksikliğinin de bunda etkisi olmuştur. I. Theodosius'un 395'te ölümüyle imparatorluk yönetimi doğu ile batı arasında ikiye bölünmüş, her iki yarının da kendi sarayı, ordusu ve yönetici hiyerarşisi oluşmuştur. Bu da imparatorluğun doğu ve batı yarılarının bağımsız politikaları olması demektir ki, bu durumda en kötüsünden iki saray arasında açık bir rekabete neden olabirdi. Örneğin, Alaric'in İtalya'yı istilası doğu ve batı rejimleri arasında didişmelere ve tehditlere yol açmıştır.

Değişim ve Süreklilik

5. yüzyıl olayları üzerinde odaklanarak Roma İmparatorluğu'nun batıda parçalanmasının bir tür kaçınılmaz felaket olduğu fikrine kapılmak mümkündür. Ancak 376'daki Got göçü ve 476'da Romulus Augustulus'un tahttan indirilmesi, 3. ile 8. yüzyıllar arasında Akdeniz dünyasını etkileyen daha uzun bir kültürel, politik ve toplumsal değişimin bir parçası olarak görülebilir.

5. yüzyılda aniden gerçekleşmiş gibi görünen barbar istilaları aslında çok daha uzun bir kabileler gö-

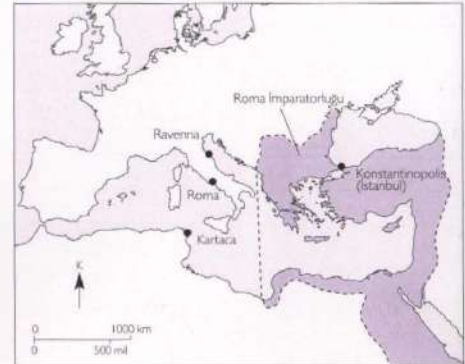
çüne ve etnik değişim sürecine aittir. İmparatorluğun sınırlarına büyük barbar saldırıları ikinci yüzyılda başlamış ve üçüncü yüzyıl boyunca da devam etmiştir. Ayrıca, doğu imparatorluğunun sınırlarında altıncı yüzyıl ve sonrasında, İslamiyetin ortaya çıkışına kadar yeni halklar ortaya çıkmaya devam etmişlerdir.

Yine bunun gibi imparatorluk toplumu ve kültürü de ağır bir metamorfoz geçirmekteydi. İmparatorluğun kentleri buna iyi bir örnektir. Pek çok yerde kentler gelişmeye devam ediyorlardı. Ancak bunlar bir zamanlar putperest aristokratların kontrolü altındayken 4. ve 6. yüzyıllar arasında piskoposların başını çektiği Hristiyan seçkinlerin hâkimiyetine girdiler. Bu da birtakım fiziksel değişikliklere yol açtı: Roma dünyasının kent uygarlığı ile geleneksel olarak ilişkilendirilen binalar -tapınaklar, anfiteatrlar, tiyatrolar ve hamamlar- kullanılmamaya başladı, yerlerine kiliseler hâkim oldu. Diğer bir deyişle, Roma İmparatorluğu'nda barbarların gelişi ve istilalarının yol açtıklarından bağımsız olarak önemli başka değişiklikler de olmaktadır.

Roma'nın "çöküşü"nden söz etmek bir anlamda genelde idealize ve sabit terimlerle algılanan Roma uygarlığına ne olduğunu dar bir tarih görüşüyle görmeye çalışmak demektir.

Roma uygarlığı dinamik ve sürekli değişim içinde olan bir uygarlıktı. Antik çağların sonlarında Roma'nın "çöküşü" ile ilişkilendirilen olaylar aslında imparatorluğun hem içinde hem sınırlarının ötesinde gerçekleşen değişikliklerin bir karışımını temsil etmektedir.

500 yılında Akdeniz dünyasının yeni politik durumunu gösteren harita.

El Niño'lar ve Moche

Zaman: 8. yüzyıl

Mekân: Peru'nun kuzey kıyısı

Uygarlığı'nın Çöküşü

Moche toplumunda çok büyük bir servet birkaç kişinin elinde toplanmıştı, çevreleri daha küçük soylularla çevrili bu insanlar bolluk içinde yaşıyorlardı. Her vadide birkaç tane saray vardı ve bunların sıradan halkla hiçbir ilişkileri yoktu ama tıpkı Avrupa sarayları gibi birbirlerine bağlıydılar.

WALTER ALVA VECHRISTOPHER DONNAN, 1992

Peru'nun kuzey kıyılarındaki Moche ("Moçika" olarak da adlandırılır) uygarlığı otoriter savaşçı-rahipler hâkimiyetinde 100 ile 800 yılları arasında gelişmiştir. Moche efendilerinin öyle büyük toprakları yoktu. Hüküm sürdükleri arazi kuzeyde Lambayeque Vadisi ve güneyde Nepena Vadisi arasında uzanan 250 kilometrelik dar bir şeritti. Tebaları ya kıyılarda ya da dünyanın en kuru ve yaşanması en güç yerlerinden biri olan yüz kilometre içerideki kuru nehir yataklarında yaşıyorlardı.

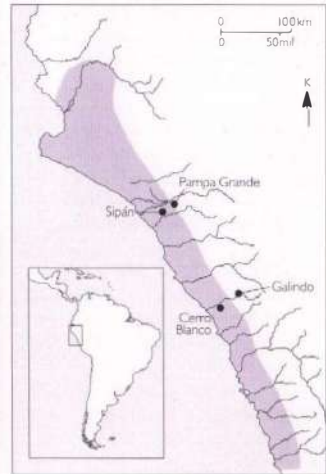
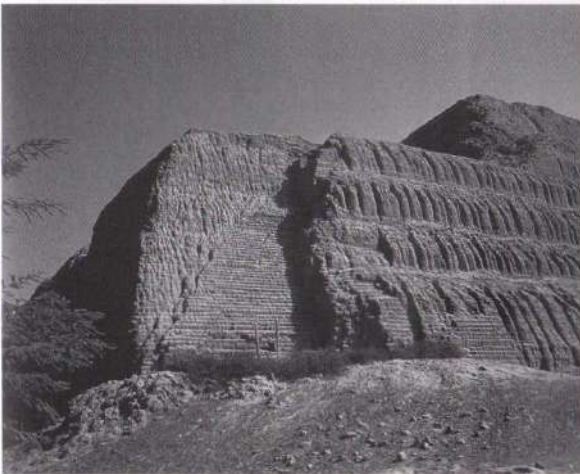
Moche'lerin gelişmesi, çevrelerinin benzersiz doğası sayesinde olmuştur. Çiftçilikte çok usta oldukları için Andlar'dan akan suları toplamışlar ve büyük sulama sistemleriyle yaptıkları tarımda önemli miktarda tahıl ve pamuk yetiştirebilmişlerdi. Lam-

bayeque, Moche ve diğer kıyı vadileri, uzun kanallarla beslenen birbirine bitişik sulanmış tarlalarla kaplıydı. Büyük Okyanus'un Humboldt Akıntısı kıyıya çok yakın geçtiğinden deniz tabanından besleyici bir tabaka kaldırıyor ve milyonlarca hamsi balığı o yana akıyordu. Moche balıkçıları sazdan kanolarıyla bu ganimeti topluyorlar, balıkları ya kurutuyorlar ya da öğütürerek besleyici gıdalara dönüştürüyorlardı.

Böyle bol gıdanın olduğu yerde görkemli piramit evlerde yaşayan zengin efendilerin yönetimi Moche

(Altta solda) **Moche Nehri vadisinde Huaca del Sol'un İspanyollar ve El Niño'lar tarafından yıkılmış devasa piramitleri .**

(Altta sağda) **Metinde belirtilen yerleri gösteren harita. Renkli alan Moche'lerin etkin oldukları bölgeleridir.**

Solda Moche çömlekçileri zanaatlarının mükemmel ustalarıydı. Burada yüzü boyalı ve tören başlıklı bir Moche lideri, üzenği ağızlı bir testi üzerinde.

he halkı da refaha kavuşmuş olarak gelişti. Savaşçı-rahipler kendilerini ölümlülerle manevi dünyanın güçleri arasında aracılar olarak görüyorlardı. Yaşamları savaş, ayinler ve diplomasi ile geçiyor, diğer liderlerle sürekli bir prestij yarışı içinde bulunuyorlardı. Mocheler görünüşte yenilmez efendilerin yönettiği varlıklı bir halktı ama uygarlıkları şimdi ancak anlaşılan nedenlerle önce sendeledi, sonra da çöktü.

Kuraklık Döngüleri

Güney Peru Andlar'ındaki Quelccaya buzulu 1500 yıl öncesine giden yağmur değişimlerinin izlerini korumuştur. Kar tabakasında Moche bölgesinde 534 ve 540 yılları arasında bir kuraklığın hüküm sürdüğü görülmektedir. 563 ile 594 yılları arasında 30 yıllık bir kuraklık döngüsü % 30 eksik yağmura neden olmuş, bu da kuzey kıyısının dev sulama tesislerinin felaket yaratmıştır.

Mocheler'in Cerro Blanco'daki başkentleri savaşçı-rahiplerin saraylarının bulunduğu iki dev kerpiç *huaca* ya da piramit çevresinde kurulmuştu. *Huaca del Sol* [Güneş Tapınağı], 41 metre yüksekliğiyle Meksika'da Teotihuacan'da çağdaşı Güneş Piramidi'nin üçte ikisi boyundadır. 340 m x 136 m tabanlı hasamaklı bir piramittir. Yakınındaki Ay Tapınağı ise bir tepe yamacına kurulmuş, yukarıda büyük odaları ve avluları bulunan, teras biçimli bir platformdur.

Altıncı yüzyıl kuraklıkları artıp da su azaldıkça nehir vadilerinin altındaki su kaynakları da çekilmiş ve ürünler kurumuştur. Yöneticiler tahılı dağıtımata tâbi tutarak sıkı bir kontrol uygulamış olmalıdır. Onun dışında zaten halık da vardı, tabii El Niño'lar gelene kadar.

Üstte Sipan'da Moche lordlarının görkemli mezarları bulunmuştur. Burada bir canlandırırmda bir Sipan lordunun gösterişli giysileri ve gücünün simgesi olarak asası.

El Niñolar

El Niño ya da "Noel Çocuğu", Büyük Okyanus'un güneybatısındaki gayet karmaşık atmosfer-okyanus etkileşimi sonucunda Peru kıyıları açıklarında düzensiz olarak ortaya çıkan güney yönlü bir ters

akıntıdır. Böyle durumlarda sıcak su akımı akıntılarının normal yönünü değiştirir ve hamsi balıkçılığı geçici olarak çöker, şiddetli yağmurlar normalde kurak olan kıyı bölgesini etkisi altına alır. Nehir vadilerinden gelen seller önlerindeki her şeyi sürükler. Bunun zayıflamış bir Moche devleti üzerindeki etkileri tahmin edilebilir.

El Niño'lar başladığında uzun kuraklığın ne kadardır devam ettiğini bilemiyoruz. Ancak o sırada Moche uygarlığı artık kritik bir durumdaydı. Tahıl stoku düşmüş, sulama sistemleri boşalmıştı. Hamsi de kaybolurken Andlar ve kıyı ovaları tufanı andıran yağmurların altında bataklığa dönüşmüştü. Seller her şeyi alıp götürüyor, su stokları kirleniyor, yapıları kuşaklar boyu süren kanallar ve sulama sistemleri parçalanıyordu. Çamurlu sular savaşçı rahiplerin piramitlerinin büyük bir kısmını aşındırmış, piramitler yanları çökmüş tepelere dönüşmüştü. Tifo ve diğer salgın hastalıklar da vadiyi kasıp kavurmuş ve çok sayıda insanı öldürmüş olmalıdır. Çocuk ölümleri artmıştı. Artık hamsi bolluğu bile tüm halkı besleyemeyeceği için binlerce kişi açlıktan ölüyordu.

Moche yöneticileri yeni sulama sistemleri yaptır-dılar ve doğudaki komşularından kuraklığa dayanıklı mısır türleri getirdiler. Bunlar arkeolojik kazılarda tufandan hemen sonraki dönemde bulunmuştur. Görkemli piramitlerinin cepheleri yeniden inşa edildi. Başkent bir süre eski görkemine kısmen de olsa kavuştu. Ve ondan sonra yeni bir felaket başladı.

Depremler

Moche ülkesini sarsan periyodik depremler tepelerden çok miktarda toprağı nehir vadilerine kaydırı-yordu. Güçlü El Niño selleri bunları nehir yoluyla Büyük Okyanus'a taşıyor ve dalgalar toprağı kıyıya yığıyordu. Çok geçmeden denizden gelen sert rüz-gârlarla kum yığınları içerilince, sonra da başkente taşınmaya başladı. Cerro Blanco'nun savaşçı rahipleri 550 ile 600 yılları arasında kentlerini terk edip Moche Nehri'nin kıyı ovasına aktığı vadiye yerleştiler.

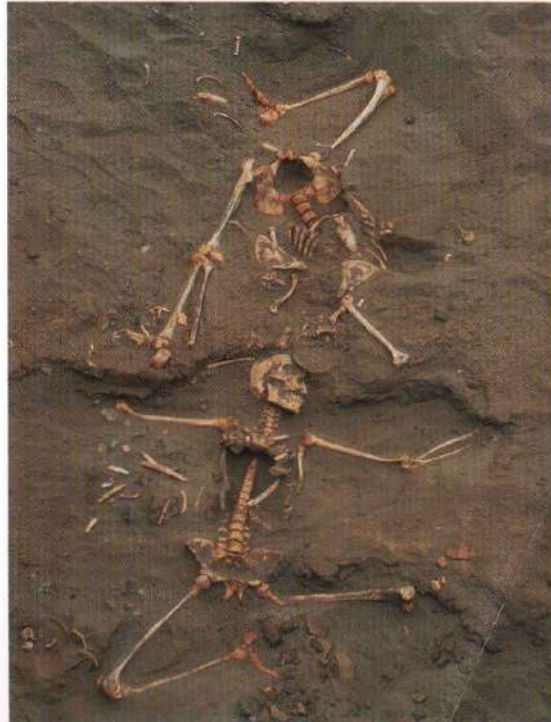
Çöküş

Daha önceki Moche tarihinde hiçbir şey halkı kriz zamanında gerçekleştirmiş olması gereken böyle bir şeye hazırlanmadığı için halk liderlerine olan güvenlerini kaybetmiş olabilir. Moche hükümdarları tarıma daha esnek bir yaklaşımı akıl etmemiş görünmektedirler. Sonunda, vadileri birbirlerine bağlayan kanallardan birinin yakınına yerleştiler. Moche Vadisi'nin

üstündeki Galindo ile Lambayeque'deki Pampa Grande büyük yerleşim merkezleri oldu, bu sonuncusunda 10 ile 12.500 kişi yaşamaktaydı.

Yeni yerler suyun daha ekonomik kullanımını mümkün kılıyordu ama Mocheler burada da, büyük su baskınlarına daha açıktılar. Bir Yunan trajedisinin kaçınılmazlığıyla aşırı sert bir El Niño olayı 7. yüzyılda Galindo ve Pampa Grande çevresindeki sistemlerin çoğunu parçaladı. Kuzey kıyısına gelen yeni bir kuraklık zaten kritik olan kıtlığı arttırdı. Zayıflamış liderler sosyal huzursuzluklar ve baskınlarla boğuşuyorlardı. 700 yılı civarında Mocheler her iki yeri de terk ettiler. Bu son terk edişin nedeni ne olursa olsun, sürekli kuraklık ve El Niño selleri zengin ve güçlü bir devletin belini kırmıştı. Katı savaşçı rahipler sonunda bütün seçeneklerini tükettiler ve görkemli uygarlıkları çöktü.

Bir El Niño sırasında kurban edilen insanlar Huaca de la Luna'daki kerpiç bir sarayın erimiş duvarları arasında.

Maya Uygarlığı Neden Çöktü?

Zaman: 900 yılları

Mekân: Orta Amerika'nın

Güney Maya Ovası

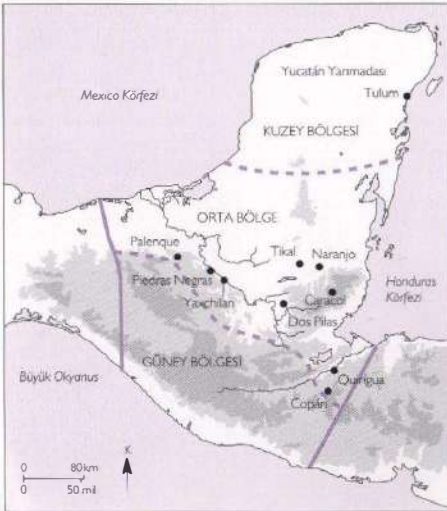
68

İnsan tasarımlarının dağılması işte böyle oldu. İnsanlar devrildiler, yerlerde süründüler. Yüzleri ve ağızları paramparça edildi.

POPOL VUH, 16. YÜZYIL

MEZOAMERİKA'NIN ESKİ MAYALAR'I, bütün Amerikan uygarlıklarının en gösterişlisi ve uzun ömürlüsüydü. Bir zamanlar mütevazı köy çiftçileri olan Mayalar tropik ülkelerini güçlü lordlar tarafından yönetilen site-devletlere dönüştürmüşlerdi. İsa'dan önceki son birkaç yüzyıla 900 yılı arasında Maya uygarlığı Meksika'nın güney ovaları ile Guatemala ve Honduras'ta gelişmişti. Copan, Palenque ve Tikal gibi saldırgan site-devletler büyük hanedanların yönetimindeydi ve bunlar yönetici ve şaman, insanlar, atalar ve tanrılar arasında aracılar

Metinde sözü edilen bellibaşlı merkez ve mekânları gösteren Maya haritası.

olarak hüküm sürüyorlardı. Bu insanlar kendilerini Dünya Ağaçları, insanların manevi dünya ile iletişim kurabildiği araçlar olarak görmekteydiler. Bir Maya lordu laik bir hükümdardan çok daha fazla bir şeydi. Ailesine ve küçüklü büyüklü topluluklara krallık kutsal bağıyla ve onun atalara soy bağlarıyla bağlı olan Maya yaşamıydı. Mayalar için talihsiz olan, benimsedikleri bu krallık türünün çevre koşulları göze alındığında sürdürülemez olan bir tarımsal ekonomiye dayanıyor olmasıydı.

800 yılı civarında Güney Maya Uygarlığı aniden çökuverdi. Bölgenin büyük tören merkezleri terk edildi, çok geniş bir alan bir daha asla dönülmemek üzere boşaltıldı. 25.000 ile 80.000 nüfuslu (tahminler farklıdır) bir kent olan Tikal bu rakamın üçte birine düştü. Sağ kalanlar büyük piramitlerin ve sarayların yıkıntıları arasına sığınıp eski yaşantılarının hiç olmazsa bir derece benzerini sürdürmeye çalıştılar. Ancak aradan birkaç kuşak geçince bunlar da gittiler.

Araştırmacılar Maya uygarlığının çöküşü konusunda çok uzun zamandır kafa yormakta ve bunu ekolojik değişim, toplumsal karışıklık, siyasal devrim ve savaş gibi nedenlere bağlamaya çalışmaktadırlar. Son zamanların palaeoklimatik bulgular, baş nedenlerden birinin kuraklık olduğunu ortaya çıkarmışsa da, bu geçmişin en büyük muammalarından biri olarak kalmakta devam etmektedir.

Maya çöküşünü araştırmış olan herkes hunun ekolojik, siyasal ve toplumsal unsurların birleşiminden kaynaklandığını kabul etmektedir. 800 yılına gelindiğinde güney ovalarının nüfus sıklığı kilometre kare başına 200 kişi gibi öyle bir rakama erişmişti ki, aç çiftçilerin gidebilecekleri boş arazi kalmamıştı. Çöküş geldiğinde Maya tarımsal üretimi artık sınırlarına varmış, insanları kuraklıktan ağır zarar gö-

Sağda Günümüz Honduras'ında Mayalar'ın Copan kentinin Tatiana Proskouriakoff tarafından canlandırılmış resmi. Arkeologlar mekânın mimari tarihini çözebilmişler ve kent ile çevresinde yapılan araştırmalar, nüfusun 8 ila 9. yüzyıllarda çöküşünü belgelemiştir.

recek bir halde bırakmıştı. Yeni bir kuramlar kuşağı, suçu kısa vadeli iklim değişikliğine bağlamaktadır.

Maya Tarımcılığı

Maya ovaları verimli Nil Vadisi'ne de, Peru'daki yoğun bir sulamaya sahip Moche Ülkesi'ne (s. 279) benzemez. Peten-Yukatan yarımadası drenajı zayıf ve pek az sürekli akarsuyu olan kireçtaştından büyük bir kıta sahanlığıdır. Sıcak ve rutubetli ovalarda yağ-

Solda Popol Vuh'ta kayıtlı olduğuna göre Kahraman İkiz Hunaphu, Maya yaratılış efsanelerinde yer alır. Babası Mısırlı Tanrısı'nın hiyeroglifi, bir çanağın çevresinde görülüyor. Maya efsanelerine göre insan mısırdan yaratılmıştı ve mısırlı Mayalılar için çok önemliydi.

murlar düzensizdir, eski çağlardan bu yana var olan sık ormanlar Mayalar tarafından kesilerek tarım arazisi açılmıştır. Bugün görülen yeşillik yeniden ağaçlandırılmış alanlardır. Bu acımasız çevre koşullarında toprak verimsizdir ve ancak ormanlar yakılarak tarım yapılabilir. *Milpa* adı verilen bu temizlenmiş arazi iki yıllık verime sahipti ve yedi yıl nadasa bırakılırdı. Bu tarlalar değil bir kenti, bir köyler topluluğunu bile beslemeyeceğinden Mayalar bataklıkla kurutmuşlar, tarım açısından işe yaramaz toprakları çok üreten tarlalara dönüştürmüşlerdi. Ama ancak bol miktarda yeraltı suyu olduğu sürece bu tarım devam edebiliyordu. Ayrıca tepe yamaçlarında teraslar kurmuşlar, her karış topraktan mümkün olan en çok verimi elde etmeye çalışmışlardı.

Çöküşten çok önce Mayalar'ın tarımsal üretimi sınır noktalarına varmak üzereydi. Kısa vadede bu yoğun tarımcılık giderek genişleyen yönetici ve soylu sınıfın üretim ve mahsulü vergi yoluyla yakından kontrol ettikleri dönemde yerel düzeyde başarılı olmuştu. Ama büyük çaplı sulama işletmelerinin standardizasyonu mümkün kıldığı Mısırlılar ya da Mocheler gibi, geniş alanlarda tarımsal üretimi standart bir hale getirememişlerdi. Maya ekolojisi çok

değişti, hassas ve çok çabuk tükenen tropik topraklara ve düzensiz yağışlara sahipti. Toprağın verimini kaybettiği ve tufanı andıran yağmurların açılmış arazinin üst tabakasını alıp götürdüğü bir dönemde çiftçiler, efendilerinin giderek artan ürün talepleriyle karşı karşıyaydılar. Büyük bir kuraklık döngüsü son darbeyi indirecekti.

Kuraklıklar

Bölgenin göllerinin dibinde biriken tortu tabakalarından değişen iklim koşulları kesin olarak tespit edilmektedir. Yukatan'da Chichancanab Gölü ilk olarak İÖ 6200 yılı civarında, Karayipler deniz düzeyi ve yerel yeraltı suları yükseldiği zaman dolmuştu. Gölün tortularından alınan örnekler koşulların İÖ 1000 yılına kadar nisbeten yağışlı devam ettiğini, iklimin ondan sonra kurumaya başladığını göstermektedir. Kuruma devam ederek 800 ile 1000 yılları arasında doruk noktasına -yani Maya çöküşü zamanına- erişmiştir. İki yüzyıllık bu dönem son 8000 yılın en kurak geçen iki yüzyılıydı.

Quintana Roo bölgesinde Punta Laguna Gölü tortu tabakalarını öyle hızlı biriktirmiştir ki, delgiyle alınan örnekler yağışlı ve kurak yılları bir ağaç halkası kadar hassas olarak vermektedir. 585 yılında sık ve şiddetli kuraklık dönemleri olmuştur ve bu And-

lar'da Quelccaya buzuluyla belirlenen ve Moche Uygarlığı'nı etkileyen büyük kuraklığın zamanına denk düşmektedir. Bu kuraklık Maya yaşamında bazı aksaklıklara neden olmuş, ama ardından iki yüzyıllık bol yağmurla hızlı bir büyüme yaşanmıştır. Sonra 725 ile 1020 yılları arasında bölge yine uzun bir kuraklık dönemine girilmiş, bu da 862 ile 986 yılları arasında doruk noktasına erişmiştir. Kuraklık 1020 yılında aniden sona ermiştir. Ve göl yüz yıl içinde 8000 yılın en yağışlı koşullarını yaşamıştır.

Çöküş

8. ve 9. yüzyıl kuraklıkları başladığında Maya Uygarlığı zaten giderek artan bir baskı altındaydı. Hızla büyüyen kentlerde soyluların sayısı çok fazlaydı ve bunlar ayrı hiziplere bölünüp parçalanmışlardı. Çok uzaklardan gıda maddeleri ithal ediliyordu. Askeri üstünlük ve prestij rekabeti halk üzerinde büyük baskılar yaratmaktaydı. Kuraklıklar artık bardağı taşıran son damla oldu. Ürün azaldıkça gelirler de hızla düşmeye başladı. Güçlü lordlar huzursuz ve aç toplum karşısında dünyevi ve manevi güçlerinin azaldığını görmeye başladılar.

Kuraklık ve bunun çevre koşullarında yarattığı hasarla hiçbir hükümdar başa çıkamazdı. Binlerce kişi açlıktan ölürlen, kalanlar büyük kentleri terk

Solda Tikal, Maya site-devletlerinin en büyüğü olup stratejik ticaret yollarının ortasında yer alıyordu. Bu güçlü tören merkezi 800 yılından sonra hızla gerilemiştir. Sağda Mayalar üstün zanaatkarlar ve sanatkarlardı. Bu yeşim taşından, Mısır Tanrısı'nın başını taşıyan vazo, Tikal'da Geç Klasik dönem bir mezardan çıkarılmıştır.

ederek küçük yerleşim birimlerine dağıldılar. Copan kenti hinterlandında yapılan araştırmalar bu nüfus azalmasını göstermektedir. 700 ile 850 yılları arasında kentte ya da kent yakınlarında 20 ile 25000 kişi yaşıyordu ve nüfus her 80-100 yılda bir kat artıyordu. 850 yılından sonra kent, nüfusunun yarısını kaybederken, kırsal nüfus yaklaşık yüzde 20 arttı. 1150'den sonra ise Copan Vadisi'nin nüfusu yalnızca 2000-5000'di.

Çöküş sıkıntısız ve savaşırsız olmadı. Bir örnek vermek gerekirse, 645 yılında günümüz Kuzey Guatemala'sındaki Dos Pilas hükümdarları topraklarını genişletmek için askeri harekâta geçtiler. Dos Pilas, 761 yılına kadar zengin bir ticaret merkezi oldu. Ancak bu tarih geldiğinde hükümdarlar artık aşırıya kaçmaya başlamışlardı. Yakınlardaki Tamarindito-lar bir zamanların bu güçlü komşusuna saldırarak hükümdarını öldürdüler. Kalan soylular kaçıp Aguateca tepesinde gayet iyi tahkim edilmiş bir merkez kurdular. Burada sürekli saldırılara rağmen yarım yüzyıl daha direndiler ama sonra yoğun savaşlar sonunda oradan çeşitli yerlere dağıldılar. Yine savunma önlemleri aldıkları bu yerlerde işleyecek yalnızca kurak toprakları olduğundan elde edilen ürün de sürekli düşüş göstermiş olmalıydı. Sağ kalan Aguateca'lar son bir direnişle Petexbatun Gölü'ndeki yarımada üç derin hendek kazarak kendilerine bir ada kale yaptılar. Ancak burası da 800'lerin kuraklığı sırasında terk edildi.

Uzun kuraklık dönemlerinin etkileri Maya dünyasına dalga dalga yayıldı. Güney ovaları uygarlığı hemen hemen tümüyle çöktü ve Maya yaşamının merkezi yeraltı sularının yüzeye daha yakın olduğu Kuzey Yucatán'a kaydı. Güneyde kuraklık ve isyancı halk nedeniyle krallık sendeledi. Maya site-devletlerinin o karmaşık yapısı birkaç kuşak içinde iskambil kağıdından yapılmış gibi yıkıldı.

Altta Tulum'daki bu küçük Maya kenti Kuzey Yukatan'daki Karayip kıyılarında alçak bir tepe üzerine kurulmuştur. Maya uygarlığı İspanyol fethine kadar kuzey ovalarında ayakta kalmış, hatta gelişmiştir.

Anasaziler'e Ne Oldu?

Zaman: 13. yüzyıl

Mekân: Kuzey Amerika'nın güneybatısı

69

*Geçmişimizde insanlar oradan oraya göçmüşler, birbirlerinden ayrılmışlar ve yine kavuşmuşlardır ve bizler bunu şarkılarımıza, hikâyelerimize ve efsanelerimize katmışızdır. Çünkü hareket olmadan yaşam olmaya-
cağını aklımızdan hiç çıkarmamamız gerekir.*

TESSIE NARANJO, 1995

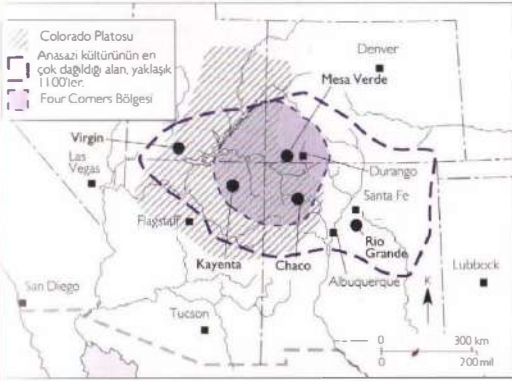
ANASAZİLER 800 İLE 1600 yılları arasında Amerika'nın güneybatısının kuzey Rio Grande bölgesiyle Colorado Platosu'nda yaşamış olan tarihöncesi bir tarımcı halktır. "Anasazi" adı ilk arkeologlar tarafından benimsenmiş bir Navajo sözcüğüdür. "Eskiler" ya da "düşman ata" anlamına gelir. Bu anlamda düşman "bizden olmayan insanlar" demektir. Bu ilk çiftçilerin soyundan gelen Pueblo halkları "İrsi Pueblo Halkı" terimini tercih ederler. Bunlar Four Corners Bölgesinde -Arizona, New Mexico, Colorado ve Utah- Canyon de Chelly, Mesa Verde, Chaco Canyon, Canyonlands ve Bandelier gibi günümüzde çoğu milli parklar olan yerlerde yaptıkları yamaç evleri, çok katlı taş mimarileri ve kaya resimleriyle ünlüdürler. Ancak bu mimari örnekler bu yerlerine çok kolaylıkla adapte olabilen ve çoğunlukla küçük ve dağınık yerleşim birimlerinde yaşayan ve mısır, fasulye, kabak yetiştirip vahşi hayvanlar avlayan bu insanların yalnızca en çok görülebilen taraflarını temsil ederler.

Coğrafyadaki, ekolojik kaynaklardaki, iklim ve kültür tercihlerindeki bölgesel farklılıklar her biri kendi çömlek süsleme gelenekleri, taşçılık stilleri ve mimari biçimlerine sahip ayrı Anasazi alt-geleneklerinin çıkmasına neden olmuştur. Anasazilerin bu alt-gelenekleri arasında Virgin, Kayenta, Mesa Verde, Chaco ve Rio Grande kolları vardır. Bunlar 11. yüzyılın sonundaki en gelişmiş dönemlerinde Güney Nevada'dan Orta New Mexico'ya ve Kuzey Arizona'dan Güney Utah'a kadar bir alanı iskân etmekteydiler. İnsanı şaşkına çeviren toplum merkezleri kuzeybatı New Mexico'nun San Juan Havzası'n-

da olan Chacolar 12. yüzyılda ata topraklarını terkedilenlerin ilki olmuşlardır. Ancak 13. yüzyıl sonunda Virgin, Kayenta ve Mesa Verde kolları halkları da güney ve doğuya gitmek üzere yurtlarını terk etmişlerdi. Yalnızca Rio Grande kolu ve Colorado Platosu'nun güney eteklerindeki birbirinden kopuk topluluklar ata topraklarında yaşamaya devam etmişler-

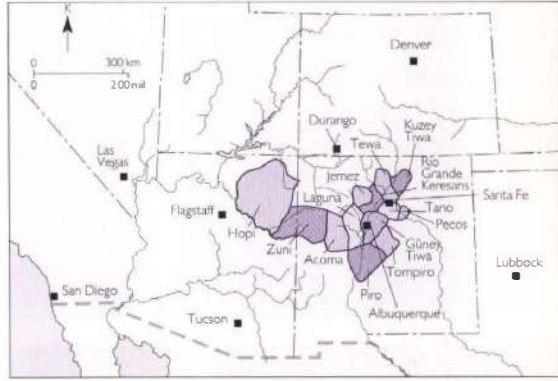
Sağda Betatakin Harabesi: Bu yamaç barınağında 120 oda ve 3 kiva vardır. 1250 ile 1300 yılları arasında Anasazi kültüründen Kayenta halkı burada yaşamışlardır.

Üstte Anasaziler'in anayurdunun, 1100 yılında Anasazi kültürünün dağılımını ve beş büyük alt-geleneği gösteren harita.

dir. 1600 yılında, hatta 1450'de, bu Anasazi soyundan gelenler, bizce çağdaş Arizona ve New Mexico'nun Hopice, Zunice, Keresce, Tewaca, Tiwaca ve Towaca konuşan Pueblo Kızılderilileri olarak bilinmektedirler. Bu dirençli insanların göçleri ve ayakta kalabilmeleri gözlemcileri 100 yıldan uzun bir süredir kendilerine hayran bırakmıştır.

Pueblo atalarının yurtlarını terk etmeleri konusunda arkeologların ve Amerikan Yerlileri'nin farklı ama birbirlerini tamamlayan kuramları vardır. Pek çok arkeolog halkı yerlerinden göçe zorlayan şeyin çevre koşulları olduğunu düşünmektedir. Bunlar uygun su iklim koşullarının insanların yaşamaları için yeterli besin maddesi yetiştirilmesine izin vermediğini iddia etmektedirler. Diğerleri ise insanları göçe zorlayan şeyin toplumsal sorunlar olduğu düşüncesindedirler. Bunlar iç çatışmaların, savaşın ve şiddet korkusunun sonucunda insanların önce evlerini büyük ve kalabalık köylerde ya da kendilerini savunabilecekleri yamaçlarda yaptıklarını ve sonra da daha güvenli yerler aramaya çıktıkları görüşünü benimsemektedirler. Diğer bazı arkeologlar insanları Four Corners bölgesinden uzaklaştıran şeyin aralarında yeni bir din, daha fazla güvenlik, ürün yetiştirmek için daha iyi bir iklimin de olduğu değişik unsurlar olduğunda ısrar etmektedirler. Kısacası, bazı arkeologlar Anasaziler'in güç koşullar nedeniyle yerlerinden "itildikleri"ne, diğerleri de cazip koşullarla başka yerlere "çekildikleri"ne inanmaktadır. Ancak bugün çoğu bir tek nedenden çok çevre ve toplumsal nedenlerin birleşmesinin Anasaziler'i 13.

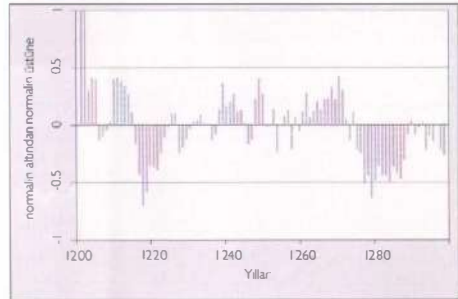
Üstte Haritada, 1600 yıllarında Anasaziler'in yaşadığı 13 tarihi pueblo'nun yeri görülmüyor.

yüzyılda Four Corners bölgesinden göçe zorladığını kabul etmektedirler.

Çevresel ve Toplumsal "İtmelemler"

Ürün kaybına neden olabilecek çevresel sorunlar ağaç-halkaları, eski bitki kalıntıları ve su baskınları ölçümleriyle belgelenmiştir. Bunların arasında 13. yüzyıl sonunda olan ve 1276-1299 "Büyük Kuraklık" olarak sözü edilen 24 yıllık bir kuraklık dönemi vardır. 1200'lü yılların başlarıyla ortaları arasında sık sık tekrarlayan soğuk hava dönemleri de ürünlerin yetiştirme mevsimini ciddi biçimde kısaltmış olacaktır. 1250'den sonra yağmurlar ürünün büyümesine yardımcı olamayacak kadar geç başlamıştır. Ve 1200'lerin sonunda da yeraltı suları iyice azalmıştır.

Mesa Verde bölgesinde 1200-1300 arasında yağışlar. 1276'da başlayan 24 yıllık normalin altındaki yağış dönemine dikkat.

Solda Pueblo Bonito, doruk noktasında 4-5 katlı olan büyük bir topluluktur. Terk edildiğinde 600 oda ve 40 kiva bulunduğu tahmin edilmektedir. Burada Anasazi kültürünün Chaco kolunun halkı yaşamaktaydı.

Bu faktörlerin birleşmesi gerek kuru gerek sulu tarımcılığı imkânsız kılmaya bile son derecede güçleştirmiş olmalıdır.

Güç çevresel koşullar nedeniyle toplumsal sorunlar da çıkmış olabilir. En iyi tarım arazisi için şiddetli bir rekabet çıkmış, yiyecek stoku olmayanlar olanları yağmalamış, açlık, hastalık ve ölümler başlamış olabilir.

Çevresel ve Toplumsal "Çekimler"

13 ve 14. yüzyıllarda Four Corners'in güneyi ve doğusundakilerler, kuzey ve batıya kıyasla daha güvenli kar ve yağmur yağışlarına sahipti. Bu farklılıklar dost ve akrabaların bulunduğu ve ekilebilir arazinin hâlâ bulunabildiği daha güvenli bu yerlere planlı bir göçün nedeni olabilir.

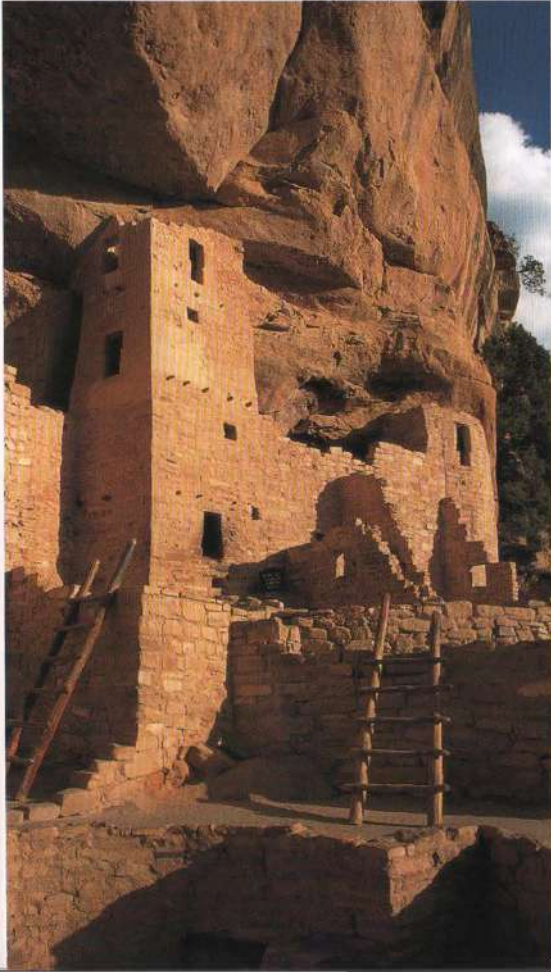
14. yüzyılda Four Corners'in güneyinde yeni dini ve toplumsal hareketler belgelenmiştir. Bunların arasında dini örgütler ve toplumlar, tıp (sağaltıcı) ve savaş toplulukları ve kamu mimarisinin farklı türlerini içeren kasaba boyutunda yeni köyler vardır. Bu gelişmelerin 13. yüzyılda başlamış ve eski Pueblo halkını önceki anayurtlarından çekbetmiş olmaları mümkündür.

Pueblolar'ın Görüşü

Pueblo halkları genelde arkeolojik açıklamalara karşı çıkmamaktadırlar. Bunlar nüfusun boşalmasını terk olarak değil, daha çok Pueblo tarihini belirleyen sürekli bir göç hareketi içinde sıradan bir göç olarak görmektedirler. Sözlü geleneklere göre Four Corners bölgesinde atalar hâlâ yaşamaya devam etmektedir. Ayrıca, Four Corners hâlâ ziyaret edilmekte ve çağdaş Pueblo halkı tarafından çeşitli amaçlar için kullanılmaktadır.

Çevresel ve toplumsal faktörlerin birleşerek bir halkı daha az verimli ve iklimi belirsiz bir bölgeden daha güvenli ve umut vaat eden bir bölgeye göç zorunda bırakmıştır. Anasazi insanları çevrelerindeki fiziksel ve toplumsal koşullara karşılık vermişler, koşullar değişince onlar da yollarına devam etmişlerdir.

Solda Mesa Verde'deki Yamaç Saray'ın 220 odası ve 23 kivası vardır. Burası da 1250'den 1280'e kadar Anasazi kültürünün Mesa Verde kolu tarafından iskân edilmiştir.

Uzaydan Gelen Büyük Felaketler

Zaman: son 5000 yıl
Mekân: Dünya

70

Ve üçüncü melek boru çaldı, gökten meşale gibi yanan büyük bir yıldız ırmakların üçte biri üzerine ve suların pınarları üzerine düştü.

VAHİY KİTABI 8: 10

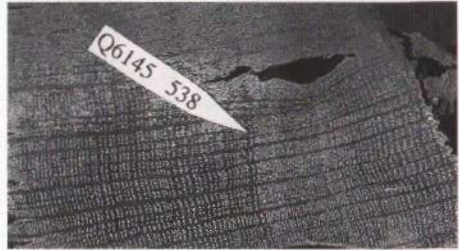
ATEŞ VE KÜKÜRT, veba, Sodom ve Gomorra (s. 34-7), yedi yıllık Mısır kıtlığı ve Tufan... Tanrı'nın kendisine karşı çıkanlara öfkesini yağdırdığı hakkında pek çok hikâye vardır. Kuşaklar boyunca arkeologlar ve *Kitabı Mukaddes* araştırmacıları doğrusunu söylemek gerekirse gerçekten çok sembolik olan bu felaketlerin doğruluğu konuları üzerinde tartışmışlardır. Sonra 2. binyıldaki büyük Thera yanardağ patlaması (s. 271-4), 265 yılında Kibris'taki büyük deprem ve 1815'te Endonezya'daki Tambora yanardağı patlaması gibi belgelenmiş doğal afetler de vardır. Bu sonuncusu atmosfere öylesine çok volkanik toz püskürtmüştü ki, 12 ay sonra Avrupa, ünlü "yazsız yıl"da titremişti. Bilimadamları ve tarihçiler bu tür felaketlerin etkileri üzerinde tartışılırsa da, bunların varlıklarından kuşku duyulmaz. Ancak şimdilerde bazı bilimadamları ortaya yeni bir soru atmaktadırlar: Tarihin akışını değiştiren ama belgelenmemiş doğal afetler olmuş mudur?

Immanuel Velikovsky 1950'de yayınladığı *Worlds in Collision*'da eski çağlar dünyasının, yeryüzüne çarpan kuyruklu yıldızlar nedeniyle pek çok ekolojik değişikliğe uğradığını iddia etti. İddialarını daha da ileri götürerek Venüs ve Mars gezegenlerinin İÖ 2. ve 1. yüzyılda dünyayı altüst ettiğini söyledi. Velikovsky'nin kuramları bilimadamları arasında öyle ateşli bir muhalefet doğurdu ki, bazıları kitabını yasaklatmaya bile çalıştılar. Velikovsky'nin bazı fikirleri saçmadır ama yazar, bir kuyruklu yıldız dünyanın yakınından geçtiğinde dünyayı bombardıman edecek meteor yağmurunu tam olarak tarif etmiştir. *Worlds in Collision*'dan yarım yüzyıl sonra kuyruklu yıldızlar, bu kez eski iklim değişiklikleri araştırmalarında büyük ilerlemeler kaydedilmiş olmasının sonucunda tekrar arkeoloji haberlerinde boy göstermeye başlamıştır.

Ağaç Halkaları, Yanardağlar ve Kuyruklu Yıldızlar

Palaeoekolog Michael Baillie ağaç halkaları ve onların gösterdiği son 5000 yılın iklim değişiklikleri konusunda uzmandır. İncelediği İrlanda yaşlı meşelerindeki ve dünyanın pek çok farklı yerindeki ağaçlarda bulunan dar halkaların gösterdiği iklimsel afetler dizisine işaret etmektedir. Bunlarda şu tarihler belirlenmektedir: İÖ 2354 ile 2345, İÖ 1628 ile

Alto: Ağaçların yıllık büyümlerini gösteren ağaç halkaları zamanın iklim koşullarını yansıtır. Birinci kesit 540 yılı olayı çevresindeki halkaları gösteriyor. Farklı ağaçlardan alınan aşağıdaki dört kesitte ise İÖ 1159-1141 yıllarındaki bir olay görülmektedir.

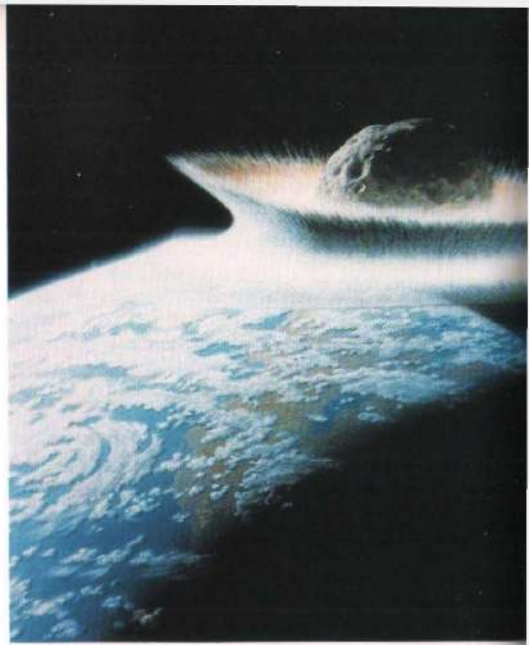

1623, İÖ 1159 ve 1141, İÖ 208 ve 204, ve İS 526 ve 545. Son zamanlara kadar bu tür anormalliklerin büyük yanardağ patlamalarının atmosfere püskürttüğü külün -Tambora olayında olduğu gibi- güneş radyasyonunu azaltarak iklim bozulmasına ve ağaçların büyümesinde aksaklıklara neden olduğu düşünülürdü. Yanardağ patlamaları buzullar içine asit de bırakırlar ki, bu da yağın katmanlarının yıllık olarak ölçülmesine sağlar. Bu katmanlar sayılıp tarih belirlenebilirse de asit oluşumunu belirli yanardağlarla ilişkilendirmek her zaman kesin sonuçlar vermez. İlginç bir nokta da, 6. yüzyılda ağaç halkalarında açıkça tespit edilen bir olayın henüz asit ölçümlerinde bulunamamış olmasıdır.

Baillie, ağaç halkalarında bu çevresel değişimleri teşhis ettikten sonra arkeoloji, tarihi kayıtlar ve folklorun karmaşık labirentine girer. Bellibaşlı tarihi ve geleneksel olaylar dizisinin izlerini ağaç halkalarında arar: Tufan, *Kitabı Mukaddes*'te Mısır'ın başına gelen felaketler, Hazreti Davud'un hükümdarlığının sonundaki kıtlık, Çin'de Qin hanedanının sonunu getiren açlık ve son olarak Britanya'da "Karanlık Çağlar"ın başında Merlin ve Arthur hikâyeleri. Ancak böylesine büyük boyutlu ve dramatik olayların sorumlusu yalnızca yanardağ patlamaları olabilir mi? Baillie, "Denklemden başka bir şeyin bulunma olasılığı var mı?" diye sorar. Dünyanın her yanındaki geleneksel literatürdeki tariflerden Baillie, bu "başka şeyin" kuyruklu yıldız çarpımları ya da kuyruklu yıldız kalıntılarının kozmik parçaları olabileceği sonucuna varır.

Thera Patlaması ve Çıkış

İÖ 1628 yılındaki anormalliğin Ege'deki Thera patlamasıyla ilişkili olduğu söylenmektedir. Baillie bunun Mısır'da, Orta Krallık'ın devrilmesi, Nil Vadisi'ne Hiksosların girmesi ve Tufan'la da -ki, bunun İÖ 1250 yılında olduğuna inanılmaktadır- ilişkilendirilebileceğine inanmaktadır. İsraililer'e "gündüzün bir bulut sütunuyla ve geceleri ateşle" yol gösteren şeyin 800 kilometre uzaklıktaki Thera olduğunu ileri süren Ian Wilson'dan alıntı yapan Baillie, bunun İÖ 1628 yılındaki Thera patlamasına ilişkin bir görgü tanığı ifadesi olabileceği fikrini ortaya atar. Ancak bu arkeoloji alanında çok hassas bir noktadır. Bütün arkeologlar Thera'nın patlama tarihini İÖ 1628 olarak kabul etmezler. Mısır'da tarihi metinlerde yapılan karşılaştırmalı kronojilerde felaketin İÖ 1500 yılında yer aldığına inanılmaktadır. Ancak Baillie bu İÖ 1628 olayına İrlanda ve Çin kadar uzak yerlerdeki diğer olayları da bağlamakta ve gerek

volkanik gerek sismik olayları tetikleyen şeyin kuyruklu yıldız olduğu görüşünü ileri sürmektedir.

Kitabı Mukaddes'e göre Çıkış il Hazreti Süleyman tapınağının inşası arasında 480 yıl geçmiştir. Bu arada "bir bulut Tanrı'nın evini doldurmuş"tur ve 18. Mezmur'da şöyle der: "O zaman dünya sarsılıp titredi, dağların temelleri de yozadılar ve sarsıldılar, çünkü o öfkeleni. Burnundan duman yükseldi, ağızından ateş yiyip bitirdi, ondan köyler tuştular." Bu 480 yıllık ara Baillie'nin ağaç halkaları olaylarının ikisi arasındaki araya çok yakındır (İÖ 1628 ve 1159-1141) Baillie, *Kitabı Mukaddes*'in Doğu Akdeniz dünyasında büyük felaketlere neden olan önemli kuyruklu yıldız olaylarını kaydettiği inancındadır.

Baillie bunu daha ileri götürerek kuyruklu yıldız çarpmalarının dünyanın varlığı sırasında binlerce kez olmuş olacağını ama bunlardan çoğunun çarpma kraterleri bırakmayacak hava patlamaları olabileceğini söyler. 1908 yılında Sibiry'a da Tunguska üzerinde 12 ile 30 megatonluk olup büyük bir orman bölgesini dümdüz eden patlama da böyle bir kuyruklu yıldız kalıntısının eseridir. Garip şeyler olduğu söylentileri yayılmıştı ancak Leonid Kulik adında meraklı bir Rus bilimadamı patlama mekânını aramaya gidip de etkilerini kaydetmemiş olsaydı bunlar gözardı edilip unutulacaktı. Felaketin izlerini nerede aramamız gerektiğini biliyorduk ancak geriye ne bir krater kalmıştı ne de buzullarda herhangi bir iz rastlanmıştı.

Solda 800 km çapında bir asteroidin dünyaya çarpışının uzaydan görünümünü gösteren temsili bir resim.

Üstte Amerika Birleşik Devletleri'nde Kuzeydoğu Arizona'da bir Meteor Krateri. Yaklaşık 50.000 yıl önceki bir çarpımdan oluşan krater 800 metre çapında ve 200 metre derinliktedir. Bunun meteor krateri olduğu ancak son zamanlarda anlaşılmıştır. Bütün çarpımlar böyle dramatik bir kanıt bırakmayabilir.

Son zamanlarda ultrason kullanan araştırmacılar atmosferdeki patlamaların boyutlarını ve sıklıklarını açıklamışlardır. Varılan sonuçlara göre dünyaya son 5000 yılda birkaç yüz metre genişliğinde bir kuyruklu yıldız ya da küçük parçalar kümesi en az bir, muhtemelen de birkaç kez çarpmıştır. Bu çarpımlar geride gözle görünür izler bırakmamış olabilir ama Baillie, bazılarının yoğun nüfuslu olan alanlarda felaketlere yol açtığı fikrindedir.

Felaketlerle Dolu 6. Yüzyıl

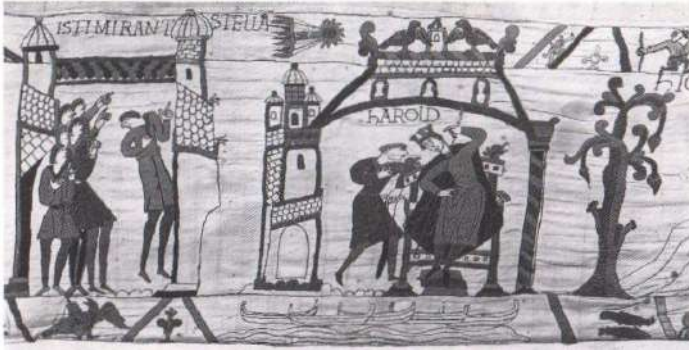
Ağaç halkaları 540 yılında büyük bir toz perdesi olayı göstermektedir ki, bunun volkanik bir patlama olmadığı anlaşılmaktadır. Baillie 6. yüzyılda bir kuyruklu yıldızın dünyayı bombardımana tutarak bir dizi doğal felakete neden olduğu ve bunların depremler, yaygın kıtlık, aşırı soğuk hava, su baskınları ve veba başlangıcı olabileceğini iddia etmektedir. Bu olağanüstü olaylar yüzyıllar boyunca halk hikâyelerinde hayatta kalmıştır.

Gazeteci David Keys, 535/536 yılında doğal bir afetin güneş ısısını 18 ay boyunca kestğini ve bunun da dünya çevresinde iklim anormalliklerine neden olduğuna işaret etmektedir. Tropik Afrika'da olağanüstü bir yağış fare ve bit nüfusunu artırmış ve böylece başlayan veba salgını 6. yüzyılda Akdeniz dünyasına ve Avrupa'ya yayılmış, Konstantinopolis'in (İstanbul) nüfusunu büyük ölçüde kırıp geçirmişti. 537 ve 538 yıllarında şiddetli bir kuraklık çok

sayıda Çinli'nin ölümüne neden olmuş, Avrasya'da göçleri başlatmış ve sonunda Doğu Avrupa ve Ukrayna'da bir Avar İmparatorluğu kurulmuştu. Avarlar veba, dini muhalefet ve parasızlıkla sıkıntılar içinde olan Roma İmparatorluğu'yla çatışmaya girecekler ve sonunda Balkanlar Avarlar ve Slavlar, doğu illeri de Persler tarafından işgal edilecekti. Keys bu sorunların çoğunun doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak Batı Avrupa'da 535 ile 555 yılları arasında sağlam bir biçimde belgelenmiş olan anormal derecede dengesiz hava koşullarıyla ilişkili olduğuna inanmaktadır.

Keys 6. yüzyılın iklim ve salgın hastalık olaylarının yarattığı domino etkisinin Anglosakson İngiltere'sinin genişlemesine, yaygın bir kuraklık ve kıtlık başlamasına neden olduğunu iddia etmektedir. Büyük Okyanus'un ötesinde 6. yüzyıl kuraklığı büyük Teotihuacan kentinin çökmesine katkıda bulunmuş, Maya ovalarında büyük politik etkiler yaratarak Tikal kent-devletinin geçici gerilemesine neden olmuştur. Andlar'da Queleccaya buzulundan alınan örnekler, Peru'nun kuzey kıyısında Moche Uygarlığı'nın çökmesine ve Titikaka Gölü kıyılarında Tiwanakular'ın yükselmesine neden olan 6. yüzyıl kuraklığını ve El Niño olaylarını belgeler (s. 202-4).

Keys bu gelişmelerin 535 yılında Cava ve Sumatra adaları arasında yer alan Sunda Boğazı'ndaki

Kuyruklu yıldızların büyük felaketlere eşlik ettiklerine inanılırdı. Bayeux Halısı'nda, Hasting Savaşı ve İngiltere Kralı Harold'un ölümü zamanında gözlemlenen Halley Kuyruklu Yıldızı görülüyor.

dev bir yanardağ patlamasından kaynaklandığını ve bu patlamanın sonucunda küllerin ve lavların stratosferde 48 kilometre yükseğe taşınarak dünya çevresinde yaşayan insan toplumlarının dengesini bozduğunu iddia etmiştir. Bu noktada David Keys, suçu kuyruklu yıldız bombardımanına atan Baillie'den ayrılmaktadır.

Baillie'e göre yakından geçen kuyruklu yıldızların tozları insanlık tarihinin önemli unsurlarından biri-

dir. Onun iklim verileri, arkeolojik kanıtları, tarihi kayıtları ve efsaneleri şu anda yalnızca varsayımsal bir senaryodur. İklim olaylarının pek azı geride bir iz bıraktıkları için ne yazık ki, bilimsel kanıt bulmak güç olacaktır. Ancak Baillie varsayımı olan ve gelecekte de tekrar etkileyebilecek olan iklim ve doğa olguları hakkında daha öğrenecek çok şeyimiz olduğunu hatırlatmaktadır.

1908'de Sibiry'a'da Tunguska'da bir kuyruklu yıldız kalıntılarının patlamasının yarattığı yıkımın çağdaş bir fotoğrafı. Çarpmanın krateri olmadığından ağaçlar kaldırıldıktan sonra bu felaketin bir izi kalmayacaktı. Geçmişte böyle bir olay kaç kere olmuş ve hiçbir kalıcı iz bırakmadan insan toplumlarına felaket getirmiştir.

Diğer Kaynaklar

Mitler ve Efsaneler: Saklı Gerçekler mi?

1 Cennet

- Koldewey, R., *The Excavations at Babylon* (Londra, 1914)
Reade, J., 'The Hanging Gardens of Babylon' in Scarre, C. (ed.), *The Seventy Wonders of the Ancient World* (Londra & New York, 1999), 27-9
Wiseman, D.J., *Nebuchadnezzar and Babylon: The Schweich Lectures of the British Academy 1983* (Oxford, 1985)

2 Tufan ve Nuh'un Gemisi

- Bright, J., 'Has Archaeology found evidence of the Flood?' Wright, G.E. & Freedman, D.N. (ed.), *Biblical Archaeologist Reader*, içinde, ASOR (1964), 32-40
Ryan W. & Pitman W., *Noah's Flood* (New York, 1999)
www.nationalgeographic.com/blacksea

3 Musa ve Çıkış: Efsane ya da Gerçek?

- Davies, P., 'What Separates a Minimalist from a Maximalist? Not Much', *Biblical Archaeology Review*, 26, no. 2 (2000)
Dever, W.G., 'Save us from Postmodern Malarkey' *Biblical Archaeology Review*, 26, no. 2 (2000)
Sarna, N.A., 'Israel in Egypt', Shanks, H. (ed.), *Ancient Israel*, içinde, (Eaglewood Cliffs, 1989)
Millard, A., 'How Reliable is Exodus?' *Biblical Archaeology Review*, 26, no. 4 (2000)

4 Kayıp Sodom ve Gomorrah

- Harris, G.M. & Beardow, A.P., 'The destruction of Sodom and Gomorrah: a geotechnical perspective', *Quarterly Journal of Engineering Geology*, 28 (1995), 349-62
van Hatten, W.C., 'Once Again: Sodom and Gomorrah', *Biblical Archaeologist*, 44, no. 2 (1981), 87-92
Politis, K.D. et al., *Excavations at the Sanctuary of Lot at Deir 'Ain 'Abata, Jordan* (Londra, 2001)
Schaub, R.T. & Rasmussen, W.E., *Reports of the Expedition to the Dead Sea Plain, Jordan. Vol. 1. Bab edh-Drah: Excavations in the Cemetery Directed by Paul W. Lapp (1965-67)*, ASOR (Winona Lake, 1983)
Neev, D. & Emery, K.O., *The Destruction of Sodom, Gomorrah, and Jericho. Coordination of Biblical and Scientific Information* (New York, 1995)

5 Atlantis: Gerçek ya da Kurmaca?

- Castleden, R., *Atlantis Destroyed* (Londra & New York, 1998)
de Camp, L. Sprague, *Lost Continents: The Atlantis Theme in History, Science, and Literature* (New York, 1970)
Donnelly, J., *Atlantis: The Antediluvian World* (New York, 1971 [1881])
Gakoniopoulos, A.G. & Bacon, E., *Atlantis: The Truth Behind the Legend* (Indianapolis, 1969)
Luce, J.V., *The End of Atlantis: New Light on an Old Legend* (Londra & New York, 1969)
Pellegrino, C., *Unearthing Atlantis: An Archaeological Odyssey* (New York, 1991)

6 Troya Savaşı

- Fitton, J.L., *The Discovery of the Greek Bronze Age* (Londra & Cambridge, Mass., 1996)
Homer, *The Iliad*, trans. R. Fitzgerald (Londra, 1992)
Johnston, I., 'The Legend of the Trojan War'
www.mala.bc.ca/~johnstoi/class01/troy.htm
Rutter, J.B., 'Troy VII and the Historicity of the Trojan War'
http://kenyas.cs.dartmouth.edu/history/bronze_age/lessons/27.html
Wood, M., *In Search of the Trojan War* (Londra & Berkeley, 1996)

7 Theseus ve Minotaurus

- Castleden, R., *The Knossos Labyrinth: A New View of the 'Palace of Minos' at Knossos* (Londra & New York, 1990)
Castleden, R., *Minoans: Life in Bronze Age Crete* (Londra & New York, 1993)
Fitton, J.L., *The Discovery of the Greek Bronze Age* (Londra & Cambridge, Mass., 1996)
Frazer, Sir J.G. (trans.), *Apollodorus. The Library* (Cambridge, Mass., 1960)

8 İason ve Argonotlar

- Apollonius Rhodius, *Iason and the Golden Fleece: The Argonautica*. Trans. R. Hunter (Oxford & New York, 1993)
Haskas, V., 1996 'Iason and the Argonauts'
<http://www.greece.org/poseidon/work/argonautika/argo.html>
Mertz, H., *The Wine Dark Sea* (Chicago, 1964)

9 İsrail'in Kayıp On Kabilesi

- Parfitt, T., *Journey to a Vanished City: The Search for a Lost Tribe of Israel*. (Phoenix, 1997)

10 Kutsal Ahit Sandığı'nın Peşinde

- Gricson, R. & Munro-Hay, S., *The Ark of the Covenant* (Phoenix, 2000)

11 Beytlehem Yıldızı

- Brown, R.E., *The Birth of the Messiah: A Commentary on the Infancy Narratives in the Gospels of Matthew and Luke* (New York, 1993)
Cramer, F.H., *Astrology in Roman Law and Politics* (Chicago, 1996)
Freitag, R.S., *The Star of Bethlehem: A List of References* (Washington, 1979)
Lindsay, J., *Origins of Astrology* (New York, 1971)
Molnar, M.R., *The Star of Bethlehem: The Legacy of the Magi* (New Brunswick & London, 1999)
12 Kral Arthur ve Kutsal Kâse
Alcock, L., *Arthur's Britain* (Harmondsworth, 1971)
Ashe, G. (ed.), *The Quest for Arthur's Britain* (Londra, 1971)
Lacy, N.J. (ed.), *The New Arthurian Encyclopedia* (New York, 1991)
Lacy, N.J., Ashe, G. & Mancoff, D.N., *The Arthurian Handbook* (New York, 2nd ed, 1997)
Snyder, C., *Exploring the World of King Arthur* (Londra & New York, 2000)
White, R. (ed.), *King Arthur in Legend and History* (Londra, 1998)

13 Torino Kefeni

- Iannone, J.C., *The Mystery of the Shroud of Turin* (New York, 1998)
Meachen, W., 'The Authentication of the Turin Shroud: An Issue in Archaeological Epistemology', *Current Anthropology* 24 (June 1983)
Seavone, D.C., *The Shroud of Turin* (San Diego, 1989)
Seavone, D.C., 'The Historian and the Shroud', *Proceedings of the Symposium History, Science, Theology and the Shroud* içinde, June 22-23, 1991 (St Louis, 1991)
Stevenson, K. & Habermas, G., *The Shroud and the Controversy*, (Nashville, 1990)

14 Maya Efsanesi: Dünyanın Sonu 2012'de mi?

- Friedel, D., Schele, I. & Parker, J., *Maya Cosmos: A Thousand Years on the Shaman's Path* (New York, 1993)
Taubke, K., *Aztec and Maya Myths* (Londra, 1993)
Teitlock, D., *The Popol Vuh: The Definitive Edition of the Mayan Book of the Dawn of Life and the Glories of Gods and Kings* (New York, 1985)

15 Aztlan ve Aztek Göçü Efsanesi

- Boone, E.H., 'Migration Histories as Ritual Performance' D. Carrasco (ed.), *To Change a Place: Aztec Ceremonial Landscapes* içinde, (Boulder, 1991)
- Durán, Fray Diego, *The History of the Indies of New Spain*. Çev. D. Heyden (Norman & Londra, 1994)
- Matos Moctezuma, E., *The Great Temple of the Aztecs* (Londra & New York, 1988)
- Paz, O., *In Search of the Present* (New York, 1991)
- Sahagún, Bernardino de, *Florentine Codex: General History of the Things of New Spain*, Book 3, 'The Origin of the Gods', çev. Anderson and Dibble (Santa Fe, 1952)
- Thomas, H., *Conquest: Montezuma, Cortes and the Fall of Old Mexico* (New York, 1993)
- Townsend, R.F. *The Aztecs* (Londra & New York, yeni baskı, 2000)

16 Düş-Zamanı Anıları

- Chaloupka, G., *Journey in Time: the World's Longest Continuing Art Tradition* (Chatswood (NSW), 1993)
- Flood, J., *Rock Art of the Dreamtime: Images of Ancient Australia* (Sydney, 1997)
- Flood, J., *Archaeology of the Dreamtime: the Story of Prehistoric Australia and its People* (Sydney, 2000 [1st ed. 1983])

Taş Devri'nin Sırları**17 İnsanın kökenleri Bulmacası**

- Aicello, L. & Wheeler, P., 'The expensive-tissue hypothesis' *Current Anthropology* 36 (1995) 199-221
- Boyd, R. & Silk, J.B., *How Humans Evolved* (New York & Londra, 2. baskı, 2000)
- Johanson, D. & Edgar, B., *From Lucy to Language* (Londra, 1996)
- Lahr, M.M. & Foley, R.A., 'Towards a theory of modern human origins: geography, demography, and diversity in recent human evolution' *Yearbook of Physical Anthropology* 41 (1998), 137-76

18 Dil Nasıl Gelişti?

- Dunbar, R., *Grooming, Gossip and the Evolution of Language* (Londra, 1996)
- Mithen, S., *The Prehistory of the Mind* (Londra & New York, 1996)
- Pinker, S., *The Language Instinct* (New York & Londra, 1994)
- Pinker, S. & Bloom, P., 'Natural language and natural selection' *Behavioral and Brain Sciences* 13 (1990), 707-84

19 Neanderthaller'e Ne Oldu?

- Mithen, S., *The Prehistory of the Mind* (Londra & New York, 1996)
- Stringer, C. & Gamble, C., *In Search of the Neanderthals* (Londra & New York, 1993)
- Stringer, C. & McKie, R., *African Exodus* (Londra, 1996)

20 Paleolitik Mağara Resimlerinin Sırrı

- Chauvet, J.-M., Brunel Deschamps, E. & Hillaire, C., *Chauvet Cave: The Discovery of the World's Oldest Paintings* (Londra & New York, 1996)
- Clottes, J. & Courtin, J., *The Cave Beneath the Sea: Palaeolithic Images at Cosquer* (New York, 1996)
- Clottes, J. & Lewis-Williams, J.D., *The Shamans of Prehistory: Trance and Magic in the Painted Caves* (New York, 1998)
- Leroi-Gourhan, A., *The Art of Prehistoric Man in Western Europe* (Londra, 1968)
- Ruspoli, M., *The Cave of Lascaux: The Final Photographic Record* (Londra, 1987)

21 İlk Avustralyalılar Kimlerdi?

- Allen, J., Gosson, J. & Jones, R. (eds), *Sunda and Sahul. Prehistoric Studies in Southeast Asia, Melanesia and Australia* (Londra, 1977)
- Flood, J., *Archaeology of the Dreamtime: the Story of Prehistoric Australia and its People* (Sydney, 2000 [1. baskı 1983])

22 İlk Amerikalılar ve Kennewick İnsanı

- Chatters, J., 'The Recovery and Analysis of an Early Holocene Human Skeleton from Kennewick, Washington', *American Antiquity* 65(2)

(2000), 291-316

- Dillehay, T., *The First Settlement of the Americas: A New Prehistory* (New York, 2000)
- Dillehay, T. & Meltzer, D. (ed.), *The First Americans: Search and Research* (Boston, 1991)
- Ixson, J., *Bones, Boats, and Bison: Archaeology and the First Colonization of Western North America* (Albuquerque, 1998)
- Engin, B.M., *The Great Journey* (Londra & New York, 1987)
- Meltzer, D., 'The Discovery of Deep Time: A History of Views at the Peopling of the Americas' Bonnicksen, R. & Steele, D.C. (ed.), *Method and Theory for Investigating the Peopling of the Americas* içinde, (Corvallis, 1994), 7-26
- Thomas, D.H., *Skull Wars* (New York, 2000)

23 Büyük Av Hayvanları Neden Yok Oldu?

- 'The Mammoth's Demise', *Discovering Archaeology* Eyl./Ek. (1999), 31-61
- Bahn, P. & Lister, A., *Mammoths* (Londra, 1995)
- Haynes, G., *Mammoths, Mastodons and Elephants* (Cambridge, 1991)
- Martin, P.S. & Klein, R.G. (ed.), *Quaternary Extinctions, A Prehistoric Revolution* (Tucson, 1984)
- Stuart, A.J., 'Mammalian extinctions in the late Pleistocene of Northern Eurasia and North America', *Biological Reviews* 66 (1991), 453-562

24 Çiftçilik Nasıl Başladı?

- Anderson, P., *Prehistory of Agriculture: New Experimental and Ethnographic Approaches*, California Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü 40'nun 1. çalışması (Los Angeles, 1999)
- Bar-Yosef, O., 'The Natufian Culture in the Levant, threshold to the origins of agriculture' *Evolutionary Anthropology* (1998), 159-77
- Smith, B., *The Emergence of Agriculture* (Washington DC, 1997)

25 Kaya Resimleri Sanatının Esrarı

- Bahn, P.G., *The Cambridge Illustrated History of Prehistoric Art* (Cambridge & New York, 1998)
- Chippindale, C. & Taçon, P.S.C. (eds), *The Archaeology of Rock-Art* (Cambridge & New York, 1998)
- Lewis-Williams, J.D. & Dowson, T.A., *Images of Power: Understanding Bushman Rock Art* (Johannesburg, 1989)

26 Megalitlerin Anlamı

- Burl, A. & Milligan, M., *Circles of Stone: The Prehistoric Rings of Britain and Ireland* (Londra, 1999)
- Joussaume, R., *Dolmens for the Dead: Megalith-Building Around the World* (Londra, 1987)
- Renfrew, C. (ed.), *The Megalithic Monuments of Western Europe* (Londra & New York, 1983)

27 Bir Ana Tanrıça Kültü Var mıydı?

- Ehrenberg, M., *Women in Prehistory* (Londra, 1989)
- Gimbutas, M., *The Living Goddesses* (Berkeley, 1999)
- Goodison, L. & Morris, C. (ed.), *Ancient Goddesses* (Londra & Madison, 1998)

28 Buzadamı: Çoban mı, Şaman mı?

- Bafield, L., 'The Iceman Reviewed', *Antiquity* 68 (1994), 10-26
- Fowler, H., *Ice-man: Uncovering the Life and Times of a Prehistoric Man Found in an Alpine Glacier* (New York, 2000)
- Spindler, K., *The Man in the Ice* (Londra, 1994)

29 Stonehenge Nasıl Yapıldı?

- Chippindale, C., *Stonehenge Complete* (Londra & New York, 2nd ed., 1994)
- Fitchen, J., *Building Construction before Mechanization* (Cambridge, Mass., 1986)
- Richards, J. & Whithy, M., 'The engineering of Stonehenge', Cunliffe, B. & Renfrew, C. (ed.), *Science and Stonehenge* içinde, Oxford, İngiliz Akademisi Konferansları 92 (1997), 231-56

30 Hint-Avrupalılar Nereden Geldiler?

- Anthony, D.W., 'The archaeology of Indo-European origins' *Journal of*

- Indo-European Studies* 19 (1991), 193-222.
- Gimbutas, M., 'The fall and transformation of Old Europe: Recapitulation' in Dexter, M.R. & Jones-Bley, K. (ed.), *The Kurgan Culture and the Indo-Europeanization of Europe*, Journal of Indo-European Studies Monograph No. 18 (Washington DC, 1997) 35-72.
- Mallory, J.P., *In Search of the Indo-Europeans* (London & New York, 1989).
- Mallory, J.P., 'The homelands of the Indo-Europeans' Blench, R. & Spriggs, M. (eds), *Archaeology and Language 1* içinde, (London & New York, 1997), 93-121.
- Mallory, J.P. & Adams, D.Q., *Encyclopedia of Indo-European Culture* (London, 1997).
- Nichols, J., 'The epicentre of the Indo-European linguistic spread' Blench, R. & Spriggs, M. (ed.), *Archaeology and Language 1* içinde, (London & New York, 1997), 122-48.
- Renfrew, C., *Archaeology and Language* (London, 1987).
- Eski Uygarlıklar**
- 31 Eski Mısırlılar Siyah Afrikalıları mıydı?**
- Herl, M., *Black Athena: The Afro-Asiatic Roots of Classical Civilization*, 2 cilt (New Brunswick, 1987-91).
- Brothwell, D.R. & Chiarelli, B.A. (eds), *Population Biology of the Ancient Egyptians* (New York, 1973).
- Celkeno, T. (ed.), *Egypt in Africa* (Bloomington, 1996).
- Derry, D.E., 'The dynastic race in Egypt', *Journal of Egyptian Archaeology* 42 (1956), 80-5.
- Diop, C.A., *The African Origin of Civilization: Myth or Reality?* (New York, 1974).
- Trigger, B.G., 'Nubian, Negro, Black, Nilotic?', Hochfield, S. & Riefstahl, E. (ed.), *Africa in Antiquity: The Arts of Ancient Nubia and the Sudan 1* içinde, (Brooklyn, 1978), 26-35.
- 32 Piramitler ve Dikilitaşlar Nasıl Yapıldı?**
- Arnold, D., *Building in Egypt: Pharaonic Stone Masonry* (Oxford & New York, 1991).
- Dibner, B., *Moving the Obelisks* (Cambridge, Mass., 1970).
- Edwards, I.E.S., *The Pyramids of Egypt* (Harmonds worth, 5. baskı, 1993).
- Engelbach, R., *The Problem of the Obelisks* (New York, 1923).
- Fisher, M.J. & Fisher, D.E., *Mysteries of Lost Empires* (London, 2000).
- Hachachi, L., *The Obelisks of Egypt: Skyscrapers of the Past* (Cairo, 1984).
- Lehner, M., *The Complete Pyramids* (London & New York, 1997).
- 33 Sfenks Muamması**
- Dessenne, A., *Le Sphinx: étude iconographique* (Paris, 1957).
- Demisch, H., *Die Sphinx* (Stuttgart, 1977).
- de Wit, C., *Le rôle et le sens du lion dans l'Egypte ancienne* (Lcidcn, 1951).
- Hussan, S., *The Sphinx: Its History in Light of Recent Excavations* (Kahire, 1949).
- Jordan, P. & Ross, J.G., *Riddles of the Sphinx* (London & New York, 1998).
- Lehner, M., 'Reconstructing the Sphinx', *Cambridge Archaeological Journal* 2/1 (1992), 3-26.
- 34 Punt Ülkesi Neredeydi?**
- Bradbury, L., 'Kpn-boats, Punt trade, and a lost emporium', *Journal of the American Research Center in Egypt* 33 (1996), 37-60.
- Fattovich, R., 'Punt: the archaeological perspective', *Sesto Congresso Internazionale di Egitologia, Atti II* içinde, (Turin, 1993), 399-405.
- Herzog, R., *Pount* (Glückstadt, 1968).
- Kitchen, K.A., 'Punt and how to get there', *Orientalia* 40 (1971), 184-207.
- Kitchen, K.A., 'The land of Punt', in T. Shaw et al. (eds), *The Archaeology of Africa* (London, 1993), 587-608.
- Stevenson Smith, W., 'The land of Punt', *Journal of the American Research Center in Egypt* 1 (1962), 59-60.
- 35 Tutankhamon Öldürülmüş müydü?**
- Briet, B., *The Murder of Tutankhamen: a True Story* (New York & London, 1998).
- Forbes, D.C., 'Abusing Pharaoh', *KMT: a Modern Journal of Egyptology* 3/1 (1992), 58-67.
- Harrison, R.G. & Abdalla, A.B., 'The Remains of Tutankhamun', *Antiquity* 46 (1972), 8-14.
- Leek, F. Filce, *The Human Remains from the Tomb of Tutankhamun* (Oxford, 1972).
- Reeves, N., *The Complete Tutankhamun* (London & New York, 1990).
- 36 Tarım Mumyaları: Kim Bunlar?**
- Barber, E.W., *The Mummies of Urumchi* (New York & London, 1999).
- Mallory, J.P. & Mair, V.H., *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West* (London & New York, 2000).
- 37 Olmekler Afrikalı mıydı?**
- Coc, M.D., *America's First Civilization: Discovering the Olmec* (New York, 1968).
- Diehl, R.A., 'The Olmec World', Benson, E.P. & de la Fuente, B. (ed.), *Olmec Art of Ancient Mexico* içinde, (Washington DC, 1996), 29-34.
- Haslip-Viera, G., Ortiz de Montellano, B. & Barbour, W., 'Robbing Native American Cultures: Van Sertima's Afrocentricity and the Olmecs', *Current Anthropology* 38:3 (1997), 419-41.
- Ortiz de Montellano, B., Haslip-Viera, G. & Barbour, W., 'They Were NOT Here before Columbus: Afrocentric Hyperdiffusionism in the 1990s', *Ethnohistory* 44:2 (1997), 199-234.
- Van Sertima, I., *They Came Before Columbus: The African Presence in Ancient America* (New York, 1976).
- 38 Kartacalılar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?**
- Brown, S., *Late Carthaginian Child Sacrifice and Sacrificial Monuments in their Mediterranean Context* (Sheffield, 1991).
- Hurst, H., 'Child sacrifice at Carthage', *Journal of Roman Archaeology* 7 (1994), 325-8.
- Hurst, H., *The Sanctuary of Tunit at Carthage in the Roman Period* (Journal of Roman Archaeology Supp. Series 30 (Portsmouth, R.I., 1999).
- Lancel, S., *Carthage, a History* (Oxford, 1995), 227-56.
- Moscati, S., *Chi adoratori di Moloch: indagine su un celebre rito cartaginese* (Milan, 1991).
- Stager, L.E., 'The rite of child sacrifice at Carthage', Pedley, J.G. (ed.), *New Light on Ancient Carthage* içinde, (Ann Arbor, 1980), 1-11.
- 39 Eski Çağ Kâhinleri: Peygamber mi Fırıstıcı mı?**
- Fontenrose, J., *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations with a Catalogue of Responses* (Berkeley, 1978).
- Maurizio, L., 'Anthropology and Spirit Possession: A Reconsideration of the Pythia's Role at Delphi', *Journal of Hellenic Studies* 115 (1995).
- Morgan, C., *Athletes and Oracles* (Cambridge, 1985).
- Parke, H.W.A., *History of the Delphic Oracle* (Oxford, 1939).
- Price, S., 'Delphi and Divination', in Easterling, P.E. & Muir, J.V. (eds), *Greek Religion and Society* (Cambridge, 1985).
- 40 Keltler Kimlerdi?**
- Chapman, M., *The Celts: the Construction of a Myth* (Basingstoke & London, 1992).
- Cunliffe, B., *The Ancient Celts* (Oxford, 1997).
- Green, M.J. (ed.), *The Celtic World* (London, 1995).
- Haywood, J., *The Historical Atlas of the Celtic World* (London & New York, 2001).
- James, S., *Exploring the World of the Celts* (London & New York, 1993).
- James, S., *The Atlantic Celts: Ancient People or Modern Invention?* (London, 1999).
- Kruta, V. (ed.), *The Celts* (London & New York, 1991).
- 41 Batakılık Cesetleri: Cinayet mi Kurban mı?**
- Glob, P.V., *The Bog People. Iron Age Man Preserved* (London, 1969).
- van der Sanden, W., *Through Nature to Eternity. The Bog Bodies of Northwest Europe* (Amsterdam, 1996).
- Turner, R.C. & Scaife, R.G. (ed.), *Bog Bodies. New Discoveries and New Perspectives* (London, 1995).
- 42 Roma'nın Kayıp Lejyonları**
- Birley, E., 'The end of the Ninth Legion', Butler, R.M. (ed.), *Soldier and Civilian in Roman Yorkshire* içinde, (Leicester, 1971).

Keppie, L., 'Legio VIII in Britain: the beginning and the end', Brewer, R. (ed.), *Roman Fortresses and their Legions* içinde, (Londra, 2000), 83-100

Keppie, L., *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire* (London, new ed., 1998)

Webster, G., *The Roman Imperial Army* (Londra, yeni baskı, 1998)

43 Mithra Kùltü'nün Esrarı

Heard, M., North, J. & Price, S., *Religions of Rome*, Cilt 2 (Cambridge, 1998), 88-91, 305-19

Beck, R., 'Mithraism since Franz Cumont', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.17.4 içinde, (Berlin & New York, 1984), 2002-15

Beck, R., 'The mysteries of Mithras', Klappenberg, J.S. & Wilson, S.G. (eds), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* içinde, (Londra, 1996), 176-85

Turcan, R., *The Cults of the Roman Empire* (Oxford, 1996), 195-247

Ulansey, D., *The Origins of the Mithraic Mysteries* (New York, 1989)

Vermaseren, M.J., *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraeae*, 2 cilt (The Hague, 1956 and 1960)

Vermaseren, M.J., *Mithras. the Secret God* (Londra, 1963)

44 Mayaların Kayıp Kenti: "Q Alani"nın Peşinde

Graham, I., 'Mission to La Corona', *Archaeology* 50(5) (1997), 46

Marcus, J., *Emblem and State in the Classic Maya Lowlands: An Epigraphic Approach to Territorial Organization* (Washington DC, 1976)

Martin, S. & Grube, N., *Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya* (Londra & New York, 2000)

Schuster, A., 1997 'The Search for Site Q' *Archaeology* 50(5) (1997), 42-5

Stuart, D. & Houston, S.D., *Classic Maya Place Names*, Studies in Pre-Columbian Art and Archaeology No.33 (Washington DC, 1994)

45 Nazca Çizgilerinin Gizemi

Aveni, A. (ed.), *The Lines of Nazca* (Philadelphia, 1990)

Aveni, A., 'Solving the Mystery of the Nasca Lines', *Archaeology* 53(3) (2000) 26-35

Aveni, A., *Nasca. Eighth Wonder of the World!* (Londra, 2000)

von Hagen, A. & Morris, C., *The Cities of the Ancient Andes* (London & New York, 1999)

Moseley, M., *The Incas and Their Ancestors* (Londra & New York, yeni baskı, 2001)

Silverman, H., 'The Early Nasca Pilgrimage Center of Cabuachi and the Nasca Lines: Anthropological and Archaeological perspectives' Aveni, A. (ed.), *The Lines of Nazca* içinde, (Philadelphia, 1990), 209-44

46 Tiwanaku'yu Kim İnşa Etti?

Bauer, B. & Stanish, C., *Ritual and Pilgrimage in the Ancient Andes* (Austin, 2001)

Goldstein, P., 'Tiwanaku temples and state expansion: a Tiwanaku sunken-court temple in Moquegua, Peru' *Latin American Antiquity* 4(1) (1993) 22-47

Janusek, J.W., 'Craft and local power: embedded specialization in Tiwanaku cities' *Latin American Antiquity* 10(2) (1999) 107-31

Kolata, A., *The Tiwanaku* (Londra, 1993)

Moseley, M., *The Incas and their Ancestors* (Londra & New York, yeni baskı, 2001)

47 İnkalar Neden Çocuk Kurban Ediyordu?

Bauer, B., *The Sacred Landscape of the Inca. The Cusco Ceque System* (Austin, 1998)

Cobo, B., *Inca Religion and Customs*. Trans. & ed. R. Hamilton (Austin, 1990) (1653)

McEwan, C. & van de Cuyt, M., 'Ancestral Time and Sacred Space in Inca State Ritual' in Townsend, R. (ed.), *The Ancient Americas: Art from Sacred Landscapes* (Chicago & Londra, 1992), 359-71

Reinhard, J., 'Llullillay: An Investigation of the World's Highest Archaeological Site' *Latin American Indian Literatures Journal* 9(1) (1993) 32-65

Reinhard, J., 'Frozen in Time' *National Geographic Magazine* (Kasım 1999) 36-55

48 Polinezyalılar Anavatanlarını Nasıl Buldu?

Beaglehole, J., *The Life of Captain James Cook* (Palo Alto, 1974)

Bellwood, P., *The Polynesians* (Londra & New York, 1987)

Finney, B., *Voyage of Rediscovery* (Berkeley, 1994)

Irwin, G., *The Prehistoric Exploration and Colonization of the Pacific* (Cambridge, 1992)

49 Paskalya Adası'nda Heykeller ve Hayatın Devamı

Diamond, J., *Guns, Germs and Steel* (New York & Londra, 1997)

Finney, B., *Voyage of Rediscovery* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 1994)

Heyerdahl, T. & Ferdon, E.N. Jr. (ed.), *Archaeology of Easter Island* (Santa Fe, 1961)

Kirch, P.V., *On the Road of the Winds* (Berkeley, Los Angeles, Londra, 2000)

Metraux, A., *Ethnology of Easter Island*, Bernice P. Bishop Müzesi Bulletin 140 (Honolulu, 1940)

Routledge, K., *Mystery of Easter Island* (Londra, 1919)

Van Tilburg, J., *Easter Island Archaeology, Ecology and Culture* (Londra & Washington DC, 1994)

Mezarlar ve Kayıp Hazineler

50 55 Numaralı Mezarın Sırrı

Bell, M., 'An Armchair Excavation of KV 55', *Journal of the American Research Center in Egypt* 27 (1990), 97-137

Bruck, L.P., 'Theodore Davis and the Rediscovery of Tomb 55',

Wilkinson, R.H. (ed.), *Valley of the Sun Kings: New Explorations in the Tombs of the Pharaohs* içinde, (Tucson, 1995), 34-46

Dodson, A., 'Kings' Valley Tomb 55 and the Fates of the Amarna Kings', *Amarna Letters* 3 (1994), 92-103

Dodson, A., *The Coffins and Canopic Equipment from the Tomb of Tutankhamun* (Oxford, hazırlanıyor)

Forbes, D.C., 'The "Missing" Coffin Trough from KV55, KMT: a Modern Journal of Egyptology 10(3) (1999), 18-19

Harrison, R.C., 'An Anatomical Examination of the Pharaonic Remains Purported to be Akhenaten' *Journal of Egyptian Archaeology* 52 (1966) 95-119

Reeves, C.N., 'A Reappraisal of Tomb 55 in the Valley of the Kings', *Journal of Egyptian Archaeology* 67 (1981), 48-55

51 Büyük Iskender'in Kayıp Lahdi

Adriani, A., *La tomba di Alessandro: realtà, ipotesi e fantasie* (Roma, 2000)

Colvin, H.M., *Architecture and the After-Life* (New Haven & Londra, 1991), 42

Fraser, P.M., *Ptolemaic Alexandria* (Oxford, 1972), I. 14-17 & II. 31-3 (n. 79) & 35 (n. 83)

Fedak, J., *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (Toronto, 1990)

Grimm, G., *Alexandria. Die erste Königsstadt der hellenistischen Welt*, (Mainz, 1998), 66-9

52 Çin'in İlk İmparatorunun Mezarı

Cotterell, A., *The First Emperor of China* (Londra, 1981)

Li Xueqin, *Eastern Zhou and Qin Civilizations* (New Haven, 1985)

Lewne, M. & O'Shaughnessy, E.L. (ed.), *The Cambridge History of Ancient China* (Cambridge, 1999)

Pirazzoli/Versetstevens, M., *The Han Dynasty* (New York, 1982)

53 Lüt Gölü'nün Gizli Hazinesi

Kyle McCarter Jr, P., 'The mystery of the Copper Scroll after 40 years'

Shanks, H. (ed.), *The Dead Sea Scrolls* içinde, BAS (1992)

Vermes, G., *Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls* (Londra, 1999)

Wolters, W., *The Copper Scroll. Overview, Text and Translation* (Sheffield, 1996)

54 İsa'nın Kabri

Biddle, M., *The Tomb of Christ* (Stroud, 1999)

Murphy-O'Connor, J., *The Holy Land* (Oxford, 4. baskı, 1998)

Eski ve Çözülmemiş Yazılar**55 Yazının Doğuşu**

- Englund, R.K., 'The origins of script', *Science*, 11 June 1993
 Claiborne, R., *The Birth of Writing* (New York, 1974)
 Harris, R., *The Origin of Writing* (Londra, 1986)
 Marshack, A., *The Roots of Civilization* (New York, 2. baskı, 1991)
 Robinson, A., *The Story of Writing* (Londra & New York, 1995)
 Schmandt-Besserat, D., *How Writing Came About* (Austin, 1996)

56 Proto-Elam Yazısı

- Nissen, H.J., Damerow, P. & Englund, R.K., *Archaic Bookkeeping* (Chicago, 1993)
 Potts, D.T., *The Archaeology of Elam* (Cambridge, 1999)
 Walker, C.B.F., *Cuneiform* (Londra, 1987)

57 İndus Yazısı

- Jansen, M., Mulloy, M. & Urban, G. (ed.), *Forgotten Cities on the Indus* (Mainz, 1991)
 Kenoyer, J.M., *Ancient Cities of the Indus Valley Civilization* (Karachi, 1998)
 Parpola, A., *Deciphering the Indus Script* (Cambridge, 1994)
 Possehl, G.L., *Indus Age: The Writing System* (Philadelphia, 1996)
<http://www.harappa.com>

58 Lineer A ve Phaistos Diski

- Chadwick, J., *Linear B and Related Scripts* (Londra, 1987)
 Duhoux, Y., *Le Disque de Phaistos* (Louvain, 1977)
 Pope, M. & Raison, J., 'Linear A: changing perspectives', Duhoux, Y. (ed.), *Études Minoennes I: Le Linéaire A* içinde, (Louvain, 1978)
<http://www.math.leidenuniv.nl/%7EElipi/archaeology/phaistos.html>

59 Alfabenin Doğuşu

- Gardiner, A.H., 'The Egyptian origin of the Semitic alphabet', *Journal of Egyptian Archaeology*, 3 [1916]
 Healey, J.F., *The Early Alphabet* (Londra, 1990)
 King, C., *The Twenty-Two Letters* (Londra, 1966)
 Naveh, I., *Origins of the Alphabet* (Londra, 1975)
 Powell, B.H., *Homer and the Origin of the Greek Alphabet* (Cambridge, 1991)
 Sassoon, J., 'Who on earth invented the alphabet?', *Visible Language*, Spring [1990]

60 Etrüsk Alfabesi

- Bonfante, G. & Bonfante, L., *The Etruscan Language* (Manchester, 1983)
 Bonfante, L., *Etruscan* (Londra, 1990)
 Pallottino, M., *The Etruscans* (Londra, gözen geçirilmiş baskı, 1975)
 Spivey, N., *Etruscan Art* (Londra & New York, 1997)

61 Meroe Yazısı

- Griffith, F.L., 'Meroitic inscriptions', Randall Maciver, D. & Woolley, C.L., *Azika* içinde, (Oxford, 1909)
 Shinnie, P.L., *Meroe: A Civilisation of the Sudan* (Londra, 1967)
 Welshy, D.A., *The Kingdom of Kush* (Londra, 1996)

62 Zapotek ve Kistak Yazıları

- Coe, M.D., *Mexico* (Londra & New York, 4. baskı, 1994)
 Justeson, J.S. & Kaufman, T., 'A decipherment of epi-Olmec hieroglyphic writing', *Science*, 259, 19 March [1993]
 Macri, M.J., 'Maya and other Mesoamerican scripts', Daniels, P.T. & Bright, W. (ed.), *The World's Writing Systems* içinde, (New York, 1996)
 Urcid, J., 'Codices on stone: the genesis of writing in ancient Oaxaca', *Indiana Journal of Hispanic Literatures*, 13 [1998]

63 Rünik Yazı ve Pikt Sembol Taşları

- Cummins, R.W.A., *The Age of the Picts* (Stroud, 1995)
 Elliott, R.W., 'The Runic script', Daniels, P.T. & Bright, W. (ed.), *The World's Writing Systems* içinde, (New York, 1996)
 Page, R.L., *Runes* (Londra, 1987)
 Sutherland, E., *The Pictish Guide* (Edinburgh, 1997)

64 Rongorongo

- Bahn, P. & Flenley, I., *Easter Island. Earth Island* (Londra & New York, 1992)
 Fischer, S.R., *Rongorongo: The Easter Island Script* (Oxford, 1997)
<http://www.rongorongo.org>

Uygurlıkların Çöküşü**65 Thera Patlaması ve Minos'un Çöküşü**

- Dickinson, O., *The Aegean Bronze Age* (Cambridge & New York, 1994)
 Hood, S., *The Minoans* (Londra & New York, 1971)
 Friedrich, W.L., *Fire in the Sea: The Santorini Volcano, Natural History and the Legend of Atlantis* (Cambridge, 2000)
 Luce, J.V., *The End of Atlantis: New Light on an Old Legend* (Londra & New York, 1969)
 Manning, S., 1988. 'The Bronze Age Eruption of Thera', *Journal of Mediterranean Archaeology* 1(1) [1988] 17-82
 Manning, S., *Absolute Chronology of the Aegean Bronze Age* (Sheffield, 1995)

66 Roma'nın Çöküşü

- Bowersock, G.W., Brown, P. & Grabar, O., *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World* (Cambridge, Mass. & Londra, 1999)
 Brown, P., *The World of Late Antiquity. From Marcus Aurelius to Mohammed* (Londra, 1971)
 Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 vols (Londra 1776-88; yeni baskı D. Womersley, 3 cilt, Londra, 1994)
 Jones, A.H.M., *The Later Roman Empire. 284-602. A Social, Economic, and Administrative Survey*, 3 cilt (Oxford, 1964)
 Webster, L. & Brown, M. (ed.), *The Transformation of the Roman World AD 400-900* (Londra, 1997)

67 El Niño'lar ve Moche Uygurlığı'nın Çöküşü

- Alva, W. & Donnan, C., *The Royal Tombs of Sipán* (Los Angeles, 1992)
 Donnan, C., *Moche Art and Iconography* (Los Angeles, 1978)
 Fagan, B.M., *Floods, Famines, and Emperors: El Niño and the Collapse of Civilizations* (New York, 1999)
 Moseley, M., *The Incas and Their Ancestors*. (Londra & New York, yeni baskı, 2001)
 Shimada, I., *Pampa Grande and the Mochica Culture* (Austin, 1994)

68 Maya Uygurlığı Neden Çöktü?

- Coe, M., *The Maya* (Londra & New York, 6. baskı, 1999)
 Culbert, P., (ed.), *The Ancient Maya Collapse* (Albuquerque, 1973)
 Culbert, P., 'The Collapse of Classic Maya Civilization' Yoitec, N. & Cowgill, G. (ed.), *The Collapse of Ancient States and Civilizations* içinde, (Tucson, 1988), 232-54
 Sabloff, J.A., *The Cities of Ancient Mexico* (Londra & New York, 1997)
 Schele, L. & Freidel, D., *A Forest of Kings* (New York, 1990)

69 Anasaziler'e Ne oldu?

- Cordell, L., *Archaeology of the Southwest* (San Diego, 2. baskı, 1997)
 Ferguson, W.M. & Rohn, A.H., *Anasazi Ruins of the Southwest in Color* (Albuquerque, 1987)
 Plog, S., *Ancient Peoples of the American Southwest* (Londra & New York, 1997)
 Roberts, D., *In Search of the Old Ones: Exploring the Anasazi World of the Southwest* (New York, 1996)
 Stewart, D., *Anasazi America* (Albuquerque, 2000)

70 Uzaydan Gelen Büyük Felaketler

- Baillie, M., *A Slice Through Time: Dendrochronology and Precision Dating* (London, 1995)
 Baillie, M., *Exodus to Arthur* (Londra, 1999)
 Drews, R., *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.* (Princeton, 1993)
 Keys, D., *Catastrophe: An Investigation into the Origins of the Modern World* (Londra, 1999)
 Levy, D.H., *The Quest for Comets* (Oxford, 1995)
 Velikovskiy, I., *Worlds in Collision* (Londra, 1950)

Fotoğraf ve Çizim Kaynakçası

ü = üstte, y = yukarıda, s = solda, sg = sağda, n = ortada, a = aşağıda

1 Herakleion Arkeoloji Müzesi. 2-3 © N. I. Saunders. 5s Z. Radovan, Kudüs. 5sg © Mick Sharp. 6s Robert Harding Fotoğraf Kuruluşları. 6sg © Daniel Schwartz/Lookat. Zürich. 7s © British Museum, 2001. 7sg Louvre, Paris. 10-11 Fransız Kültür ve İletişim Bakanlığı'nın izniyle, Kültürel İlişkiler Bölge Yönerimi - Rhône-Alpes, Arkeoloji Bölge Müdürü J. 12 Louvre, Paris. Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 13 © British Museum, 2001. 13a Elizabeth Petrellou. 14 © Christopher Chippindale. 14a © Johan Reinhard. 15 Z. Radovan, Kudüs. 16a-17 © Tony Morrison/South American Pictures. 16a Newcastle upon Tyne Üniversitesi, Anıka Müzesi. 17 Arkeoloji Müzesi, Floransa. Fotoğraf Gabinetto Fotografico, Floransa. 18-19 © The National Gallery, Londra. 20 MSeFr 112, Bibliothèque Nationale, Paris. 21 Belçika Kraliyet Kütüphanesi, Brüksel, Belçika/Brügelman Sanat Kuruluşları. 22s Köller Tümen Koleksiyonu, Luzern. Fotoğraf Eileen Tweedy. 22sg British Museum. Fotoğraf Eileen Tweedy. 23 © British Museum, 2001. 23a Pergamonmuseum, Berlin. Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 24s S. Maria del Carmine, Brancaccio Şapeli, Floransa. 24sg © British Museum, 2001. 25 Z. Radovan, Kudüs. 26 © British Museum, 2001. 27 Werner Forman Arşivi. 28 Fotoğraf British Museum, Eski Batı Asya Bölümü, Londra. 29 © Fotoğraf Sean Markey/nationalgeographic.com © 2001 National Geographic Society. Butün hakları saklıdır. 29a P. Winton. 30, 31 a Z. Radovan, Kudüs. 31a Liria Sarayı, Madrid. 32 Ashmolean Müzesi, Oxford. 33a P. Winton. 33a Fotoğraf © Jürgen Liepe. 34 Glasgow Müzesi: Burrell Koleksiyonu. 35a P. Winton. 35a Z. Radovan, Kudüs. 36, 37, 37 © K. D. Politis. 38 Holkham Hall, Norfolk. 39a Fotoğraf Hürmer. 39a A. Kircher, Mundus Subterraneus, 1678. 40 AKG, Londra/Erlich Lessing. 40-1 © Peter Clayton. 41 Herakleion Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf Agenzia Fotografica Luisa Ricciarini. 42.1. Donnelly, Atlantis: The Antediluvian World, 1882. 42a Prado Müzesi, Madrid. Fotoğraf AKG, Londra. 43 © The National Gallery, Londra. 44-5 Çizim Lynn Townsend. 45c P. Winton, sonra Dorpfield, düzenlenmiş M. Korfmann. 45d © Peter Clayton. 45sg Fotoğraf AKG, Londra. 46a Troya Projesi, Eberhard-Karls-Universität izniyle, Tübingen. 46bs Mansell Koleksiyonu. 46sg Paşkin Müzesi, Moskova. 47 Mykonos Müzesi. Fotoğraf Alman Arkeoloji Enstitüsü, Atina. 78 © Tate Gallery, Londra. 2000. 48a Vyviana Sanat Tarihli Müzesi, Fotoğraf AKG, Londra. 49a Victoria & Albert Müzesi, Londra, UK/Brügelman Anı Library. 50 Herakleion Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf AKG, Londra. 51.1 © Peter Clayton. 51sg Herakleion Arkeoloji Müzesi. Fotoğraf AKG/Erlich Lessing. 51.2s Dr Stylianos Alexiou (Minoikos Politismos). 52 Macroplatan Sanat Müzesi, Hrysos Brishane Dik Vakfı, 1934. 53a Fotoğraf John Egan/Severin Archive. 53a Hermitage Müzesi, St. Petersburg. 54a Mary Evans Fotoğraf Arşivi. 54a. 55s, 55sg P. Winton. 56 © Milli Yahudi Üniversitesi Kütüphanesi, Kudüs. Beth Hatefuroth Fotoğraf Arşivi, Tel Aviv. 57 © Kudüs, Amishav. Beth Hatefuroth Fotoğraf Arşivi, Tel Aviv. 57a © British Museum, 2001. Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 58a P. Winton. 58a Illustrations to the Epitome of the Ancient History of Japan'dan, N. McKee, Kyoto, 1877. © Milli Yahudi Üniversitesi Kütüphanesi, Kudüs. Beth Hatefuroth Fotoğraf Arşivi, Tel Aviv. 58 © Tudor Parfitt. 60 Bibliothèque Nationale, Paris. 61a, 61a, 62a Z. Radovan, Kudüs. 62a Filistin Arkeoloji Müzesi. 63 Michael Molnar, sonra Raffaele Garrucci, Storia dell'arte cristiana nei primi otto della chiesa (Prato, G. Guasti, 1881), cilt 6. p. 485. 64a Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 64a, 64sg Molnar Koleksiyonu. Fotoğraf Michael Molnar. 65 Fotoğraf AKG, Londra/Cameraphoto. 66.6s, 66sg Michael Molnar. 66a Fotoğraf David Silverman © 2000. 67 © David Lyons/Event Horizons. 68a © Taq. © NMR. 68a Fotoğraf Glasgow Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü'nün izniyle. 69a © English Heritage Fotoğraf Arşivi/Jonathan Bailey. 69a © Hampshire Belediyesi. 70a 70a Irlanda Ulusal Müzesi, Dublin. 71s Kutsal Kefen Kuruluşunun izniyle. 71a Aizle Catherine Manastırı: Keçisi ve Kutsal Konyu, Peder Damiano izniyle. 71sg Forrean Fotoğraf Arşivi. 72s 72sg © 1978 Barrie Schwartz. 73a © 1978 Mark Evans. 73a © 1997 Barrie Schwartz. 73a Forrean Fotoğraf Arşivi. 74 © Joslin Kerr. 75.5s, 75sg Alfred Percival Maunsell'den, Archaeology, R. H. Porter and Dalau Londra, 1889-1902. 75s Dresden Ködüksü, p.74. 76s Richard Townsend. 77a Templo Maya Müzesi, Mexico City. 77a Bodleian Kütüphanesi, Oxford, MS. Arch. Selden. A. I. 2r. 78a P. Winton. 78a Ulusal Anıtopoloji Müzesi, Mexico City. Fotoğraf Richard Townsend. 79 © Christopher Chippindale. 80a © Ken Wilson, Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 80a © Christopher Chippindale. 81.1s Özel Koleksiyon, New York. Werner

Forman Arşivi. 81.1sg © Christopher Chippindale. 81a Bruce Nabegoye, Ngalayod - Rainbow Serpent, 1995. Sanatının izniyle yeniden basılmıştır/Inmak Arts & Crafts Association. Fotoğraf © Christopher Chippindale. 82-3 © Jean Williamson/Mick Sharp. 84 Fotoğraf Ken Vertut. 85t Fotoğraf Michael Day. 85a P. Winton. 86 © 2001, Doğa Tarihi Müzesi, Londra. 86-7 Fotoğraf Michael Day. 87 Kenya Ulusal Müzesi'nin izniyle. 88 Fotoğraf Anna Klopov. 90 Fotoğraf Robert L. M. Campbell. Kenya Ulusal Müzesi'nin izniyle. 91a P. Winton. 91a Sackler Top Fakültesi, Tel Aviv Üniversitesi. 91a Volker Stenger/Nordart. 4 Million Years of Man/Science Fotoğraf Arşivi. 92 T. Huxley Man's Place in Nature, 1863. 93a Giovanni Caselli. 93a P. Winton/Alan Petersen. 94a Fotoğraf Jean-Jacques Hublin'in izniyle. 94a John Reader/Science Fotoğraf Arşivi. 95a © Portekiz Arkeoloji Enstitüsü, Lizbon. 95sg © Stephen Morley. Channel Four Books'un izniyle yeniden basılmıştır. 96 Fotoğraf A. & Weiden. 97a Eski Uygurlıklar Müzesi, St. Germain-en-Laye. 97a Fransız Kültür ve İletişim Bakanlığı'nın izniyle, Kültürel İlişkiler Bölge Yönetimi - Rhône-Alpes, Arkeoloji Bölge Müdürü J. 98, 98-9 Fotoğraf M. O. & J. Lassard. 99 Fotoğraf A. & Weiden. 100 Fotoğraf Lahorie, Bergerac. 101 P. Winton. 102 © Stephen L. Davis. 103.5s, 103.5t © 2001, Doğa Tarihi Müzesi, Londra. 103sg © Alan Thorne. 104 Fotoğraf J. L. Shellshear Müzesi. 105 Fotoğraf J. M. Adovasi'nin izniyle, Pittsburgh Üniversitesi. 106s Denver Doğa Tarihi Müzesi. 106sg Montana Tarih Cemiyeti Koleksiyonu, Ben Hargiss/Amisna Faye Casmc'in armağanı. Fotoğraf Peter A. Bostrom. 106-7 Fotoğraf Tom Dillehay. 107, 107a Fotoğraf © James C. Chatters. 108 P. Winton. 109 Fotoğraf Eileen Tweedy. 110 Çizim Andrew Farmer, A. Lister & P. Bahn Mammoth, Marshall Editions, 1994. 111 © N. K. Vereshchagin. 111a Denver Doğa Tarihi Müzesi. 112 G. Penna. 112-13 G. Penna, sonra Ann Winterbotham, A. Lister & P. Bahn Mammoths, Marshall Editions, 1994. 113 Fotoğraf Den is Fennin/ Amerikan Doğa Tarihi Müzesi, NYC. 114 Z. Radovan, Kudüs. 115.1s İslam Eski Uygurlıklar Koleksiyonu. Fotoğraf © İslam Müzesi, Kudüs. 115sg, b. © Andrew Moore. 116 P. Winton. 117 © Andrew Moore. 118, 119 © Christopher Chippindale. 119b, 120a © Christopher Chippindale. 120b, 121 © Alison Gascoigne. 121a Kaya Sanatı Araştırma Enstitüsü, Wittersand/ran Üniversitesi. 121.1a © 1982 Prehistoiri Araştırmalar Merkezi, 25044 Capo di Monte, Italy. 122 © Paul Balin. 123, 124 © Mick Sharp. 124a George Eogan. 125.1s Picard, 125.2 © Beschavingen von England, Scotlande end Irland'dan. 125.2a M. Josle Deire, Chateaurin (Brest), 126 © David Lyons/Event Horizons. 127 © Skyscan. Iballon Photo raphy. English Heritage Fotoğraf Arşivi. 128 Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 129 Fotoğraf C. M. Dixon. 129a Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 130a Fotoğraf © Peter Clayton. 131 Duchas, The Heritage Service, Dublin. 132 © Frank Spooner Pictures. Fotoğraf Harry Paul. 133s Christin Beck, Roma Almanyası Ortak Müzesi, Mainz. 133sg Güney Tiroler Arkeoloji Müzesi, Museumstr. 43, 139100 Bozen, www.iceman.it. Fotoğraf Augustin Ochsenreiter. 134s © Frank Spooner Pictures. 134sg Christin Beck, Roma Almanyası Ortak Müzesi, Mainz. 135 © Frank Spooner Pictures. Fotoğraf C. Hinerleiner. 136-7 © English Heritage Fotoğraf Arşivi. 137 © Wendy George. 1999. 138 © Mick Sharp. 139 Fotoğraf © Phil Rees. Dragon News & Picture Agency. 140a P. Winton, sonra Richards, J. & Whirly, M. Cunliffe, B. & Renfrew, C. ledl, Science and Stonehenge içinde [1997]. 140b Fotoğraf Julian Richards. 141 Tarih Müzesi, Lowesich. Fotoğraf AKG, Londra/Erlich Lessing. 142.1, 142as, 142asg 143d 143as, 143asg P. Winton after J. P. Mallory ve V. H. Mair, Tarim Mummies, Thames & Hudson, 2000. 144-5 © Peter Clayton. 146 Fotoğraf Heidi Grassley © Thames & Hudson Ltd. 147s, 147s Boston Güzel Sanatlar Müzesi. 148a, 148a, 149 Kahire Müzesi. Fotoğraf © Jürgen Liepe. 150.1 Rosellini, Monumenti dell'Egitto, 1834. 151s Mark Lehnert. 151sg Metropolitani Sanat Müzesi, New York. 152-3 Çek Müşahid Enstitüsü'nün izniyle, Prag. Fotoğraf Kamil Voder. 154a Lesley & Roy Adkins Fotoğraf Arşivi. 154ba P. Winton, sonra M. Prendergast, M.J. Fisher ve D.E. Fisher Mysteries of Lost Empires içinde, Channel Four Books, 2000. 155 Mark Lehnert. 156 Fotoğraf Heidi Grassley © Thames & Hudson Ltd. 157.5s P. Winton. 157sg © John Ross. 157a © Simon Harris. Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 158 La Description de l'Égypte, Paris 1809. 159 Mark Lehnert. 160a A. Kircher, Turris Babel, 1679. 160a Mark Lehnert. 161s, 161sg Kahire Müzesi. Fotoğraf © Jürgen Liepe. 162a Fotoğraf © F. Jackson, Robert Harding Picture Library. 162a A. Maniere, Deir-el-Bahari, 1877. 163a P. Winton. 163a Fotoğraf © Ullstein. 164s © John Ross. 164sg Griffith Enstitüsü, Ashmolean Müzesi, Oxford. 165a Kahire Müzesi. 165a © John Ross. 166 Griffith Enstitüsü, Ashmolean Müzesi, Oxford. 166sg Harrison ve Abdalla, Antiquity içinde, 46/181, 1972. 167, 168 Jeffery Newbury, Discover Magazine. 169 Fotoğraf He Duxiu.

1700's Albert von Le Coq, Chotschu, Berlin, 1913, D. Reimer, 21. 1700's, 1700's P. Winton, sonra J.P. Mallory ve Y.H. Mar Tarin Mummies, Thames & Hudson, 2000. 171 Richard Stearns/NGS Image Collection. 172 Fotoğraf © Rafael Doniz. 173 Roger Wilson. 174 T. Wellman. 174-5, 175a,b Roger Wilson. 175a Bardo Muses, Tunus. 176 Roger Wilson. 177 Eski Uygarlıklar Müzesi, Berlin. 178 Fotoğraf © Tony Gervis. Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 178a Anna Franz (okulu'nun izniyle). 1790 © G. Dagli Örtü. 179a Fotoğraf Heidi Grassley © Thames & Hudson Ltd. 180-1 Delphi Müzesi, 181 Delphi Müzesi. Fotoğraf Hirmir. 182 Landesamt für Denkmalpflege Hessen. Fotoğraf Ursula Seitz-Gray. 183 © David Lyons/EventHorizon. 184 Terme Ulusal Müzesi, Roma. Fotoğraf Hirmir. 185 Ren Bolzoni Müzesi, Triet. 186 © Silkeborg Müzesi, Danimarka. 187's Christian-Albrechts-Universitätis Arkeoloji Müzesi, Schleswig. 187's, 188 Danimarka Ulusal Müze-ü, Kopenhagen. 189's Ren Bolzoni Müzesi, Bonn. 189's Hunter Coin Cabinet, Avulık Müzesi, Glasgow Üniversitesi. 190's © Galler Ulusal Müzesi, Cardiff. 190a, 191 u Yorkshire Müzesi'nin izniyle. 191a Fotoğraf The Frimne Street Guard izniyle. 192 ü P. Winton. 192 © Reading Müzesi (Reading Borough Belediyesi). Bütün hakları saklıdır. 193 Smithsonian Enstitüsü'nün izniyle, Freer-Sanat Galerisi, Washington DC. 194 British Museum. Fotoğraf Roger Wilson. 195 ü Kurfürstliches Museum, Heidelberg. Fotoğraf Roger Wilson. 195a Roger Wilson. 196's Werner Forman Arşivi. 196ü's, 196a Roger Wilson. 1971 P. Winton. 197's Simon Martin. 198 ü's Justin Kerr. 198a Simon Martin. 199 © Tony Morrison/ South American Pictures. 2001 P. Winton. 200's Archæo View. 201 a Arkeoloji ve Etnoloji Üniversitesi Müzesi, Cambridge. 201a Helaine Silverman'ın izniyle, Illinois Üniversitesi, Antropoloji Bölümü, Urbana-Champaign. 202's Kolomb öncesi Müzesi, La Paz. Fotoğraf Dirk Bakker. 202's Michael Glavin, sonra Alan Kolata. 203 Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 203a Fotoğraf Robert Frenck © Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 204 Fotoğraf Charles Stanish. 205's © John Reinhard. 205's Fotoğraf Loren McIntyre. 206 a Fotoğraf John Reinhard. 206's, 207 Fotoğraf Loren McIntyre. 208 P. Winton. 209 Fotoğraf © Derek Bayes. Aspet Fotoğraf Arşivi. 209a © David Hiscr/Photographers Aspen Inc. 210 © Patrick Short. 211 Duché de Vancy. 1786. 212's © Corson Hirschfeld. 212 ü's Çizimler Christian Arvalo Pakaran. 212-13 © Geoff Renner. Robert Harding Fotoğraf Arşivi. 213 © Jo Anne Van Tilburg. 214 Fotoğraf Elizabeth Hendleton. 214, 215, 215's, 215 ü's © Jo Anne Van Tilburg. 216-17 © Daniel Schwartz/Lookat. 218 ü's, 218 ü's Radovan, Kudüs. 219's Dublin Tarih Kurumu, Dublin, New Hampshire. Jessie Taylor Hale'ın armağanı. 219 ü's 1985 H. Parkinson ve Richard B. Parkinson. 220 ü's Jürgen Liepe. 220 ü's 1985 H. Parkinson ve Richard B. Parkinson. 221 Mısır Müzesi, Kahire. 222 ü's, ü's R. G. Harrison'dan, Journal of Egyptian Archaeology 52, 1966, pl. XXVIII. 11. 222's Griffith Enstitüsü, Ashtmolen Müzesi, Oxford. 223's Fotoğraf Othmar Pferschy, İstanbul. 223 ü's Bibliothèque Nationale, Paris. 224 © Michael Pfommert. 225 ü's P. Winton. 225a H. M. Colvin Architecture and the After-Life, Yale University Press, 1991. 226 ü's, 226a Fotoğraf Roger Wilson. 227 Fotoğraf INDEX/Summerfield. 228 ü's P. Winton. 228a, 229 ü's Daniel Schwartz/Lookat. Zürich. 229a, 230 Fotoğraf INDEX/Summerfield. 231 Fotoğraf David Silverman © 2000. 232 ü's Z. Radovan, Kudüs. 232a, 233 Allegro Fotoğraf Arşivi [Manchester Müzesi] © Estate of John M. Allegro. 234 Z. Radovan, Kudüs. 235 Marcello Bertinetti/Archivio Whitestart. 236 Arthaud - Michael Audrain. 237 Fotoğraf John Crook. 237a Luca Russi/Archivio Whitestart. 238-9, 240 © British Museum, 2001. 241 Fotoğraf © RMN - Gérard Blot. 242 Fotoğraf Jean Verut. 242 ü's, 243 ü's ABD Ulaştırma Bakanlığı, Grafik Sanatlar Enstitüsü. 243 ü's © 2001 Cordell Art B.V. • Baam, Hollanda. Bütün hakları saklıdır. 243 ü's Fotoğraf Albert Shouair. 244 ü's G. Palatin Libro Nuovo'dan. c.1540. 244 ü's British Library'nin izniyle. 245 P. Winton, sonra Lamberg-Karlovsky. 246 Fotoğraf © RMN. 246a T. Wellman fig. 74 of Hans J. Nissen, Peter Damerow, R. K. Englund Archaeological bookkeeping, University of Chicago Press 1993. 247 Robert Harding Arşivi. 248 ü's P. Winton. 248 ü's Ulusal Müze, New Delhi. 249 ü's Fotoğraf Jyrki Lyytikä, Helsinki Üniversitesi/Arkeoloji ve Müzeler Müdürlüğü, Pakistan Hükümeti. 249 ü's Fotoğraf Jyrki Lyytikä, Helsinki Üniversitesi/Hindistan'ın Arkeolojik İncelemesi. 249a P. Winton, sonra A. Pappila. 250 Ashtmolen Müzesi, Oxford. 250-1 M. Winc/Axion. 251 A. Evans The Palace at Minus, c.114. 1935. 252's, 252 ü's Heraklion Arkeoloji Müzesi. 254 P. Winton, sonra A. Pterren. A. Robinson Story of Writine, Londra 1935. 255 ü's © Michael Jenner. 256 ü's Kilday Kipling Just So Stories 1902. 256 ü's British Museum, Londra. 258 ü's William Fox Talbot's The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment, Harvard Theological Studies, cilt 22, 1966. © 1966 Harvard

Üniversitesi Rektöri ve Öğretim Üyeleri. 256 ü's, 257a T. Wellman. 257 ü's Fotoğraf Bruce Zuckerman ve Marilyn Lundberg. West Semitic Research. 258 ü's Metropolitan Sanat Müzesi, Fletcher Vakfı, 1924. 259's Museo di Villa Giulia, Roma. 260 Derek Welby. 261's Smithsonian Enstitüsü, Washington DC. 262 Çizim George Stuart'ın izniyle. 263 Fotoğraf Jan Rietz/Tirol. 264 ü's T. Wellman. 264 ü's İskonya Ulusal Müzesi Vakfı 2001. 265a Suhrland Vakfı, Durnrohn Kalesi. Fotoğraf David Sim. 265 ü's İskonya Ulusal Müzesi Vakfı 2001. 267 ü's Peter Bellwood. 268-9 ü's Tom Tilt. 270 Fotoğraf AKG Londra. 271 P. Winton. 272 ü's Fotoğraf Henni Süclir. 272 ü's Jürgen Liepe. 273 ü's, 273a Fotoğraf Henni Süclir. 274 Fotoğraf G. Coakimedes. 275 ü's P. Winton. 276 ü's Academia de la Historia, Madrid. Werner Forman Arşivi. 276 ü's Museo delle Terme, Roma. Fotoğraf Alman Arkeoloji Enstitüsü, Roma. 277 ü's Fotoğraf AKG London/Erich Lessing. 277a Fotoğraf Mark Humphries. 278 P. Winton. 279's Tony Morrison/ South American Pictures. 279 ü's P. Winton. 280's British Museum, Londra. 280 ü's UCLA F. wler Kültür Tarih Müzesi. Fotoğraf Susan Einstein, Los Angeles. 281 Fotoğraf Steve Bourget. 282 P. Winton. 283 ü's Priskuriakoff. 283a © Justin Kerr. 284 N. Grube 285 ü's Justin Kerr. 285a Fotoğraf Massimo Borchetti/Archivio Whitestart. 286 Ulusal Park Hizmetleri, A.B.D. İçişleri Bakanlığı. Fotoğraf by Fred Mung, Jr. 287 ü's, 287 ü's P. Winton, sonra Linda Cordell Archaeology of the Southwest, Academic Press Inc., 1997. 287a P. Winton, sonra Carol J. Ellick 288 ü's, 288 ü's Mick Sharp. 289 ü's, 289a Fotoğraf Mike Baillie. 290-1 NASA/Science Fotoğraf Library. 291 David Parker/Science Fotoğraf Arşivi. 292 ü's Hali Müzesi, Bayeux. Fotoğraf Giraudun 292a © Novosti (Londra).

Alıntı Yapılan Kaynaklar:

67 Winton Churchill, A History of the English-Speaking Peoples, 1956; 79 Wally Caruana, Aboriginal Art, 1993; 85 Richard Dawkins, The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution, 1992; 89 Stephen Pinker, The Language Instinct, 1994; 92 Eric Trinkaus ve Pat Shipman, The Neanderthals, 'Changing the Image of Mankind', 1992; 96 John Keats, Ode on a Grecian Urn, 1819; 101 James Barrington, Stephen Davis, Above Capricorn. Aboriginal Biographies from Northern Australia'da, 1994; 105 Tom Dillehay, The First Settlement of the Americas: A New Prehistory, 2000; 109 Paul Martin, Discovering Archaeology, 1996; 110 ü's, 114 ü's Gordon Childe, Man Makes Himself, 1936; 118 ü's W. Sollas, Ancient Hunters and their Modern Representatives, 1911; 123 H.M. Gower, A Voice from Stonehenge, 1847; 128 ü's rita Gimbutas, The Living Goddesses, 1999; 132 Konrad Spindler, The Man in the Ice, 1994; 141 James Parsons, Remains of Japhet, 1767; 147 Émile Amélineau, Nouvelles fouilles d'Abydos, 1899; 167 Aurel Stein, alıntı, The Taim Mummies, 2000; 171 ü's Melgari Serarri, alıntı, Olmec Art of Ancient Mexico, ed. Elizabeth P. Benson ve Beatriz de la Fuente, 182 J.R.R. Tolkien, 'English and Welsh', Angles and Britons: the O'Donnell Lectures'da, 1963; 189 Rosemary Sutcliffe, The Eagle of the Ninth, 1954; 193 Rudyard Kipling, 'Puck of Puck's Hill', 1906; 197 John Lhwyd Stephens, Incidents of Travel in Central America, Chiapas and Yucatan, 1841; 199 Anthony Aveni, 'Solving the Mystery of the Nasca Lines', Archaeology 53(3), 2000; 211 Katherine Routledge, yayımlanmamış mektup, Royal Geographical Society Arşivi, 219 Gaston Maspero, J. Lindon Smith, Temples, Tombs and Ancient Art'da, 1956; 231 Kyle McCarter, 'The Mystery of the Copper Scroll' The Dead Sea Scrolls After Forty Years'da, 1991; 245 Daniel T. Potts, The Archaeology of Elam, 1999; 247 Sir Mortimer Wheeler, The Indus Civilization, 1953; 250 Yves Duhoux, 'How not to decipher the Phaistos disc', American Journal of Archaeology, 104, 2000; 254 Joseph Naveh, Origins of the Alphabet, 1975; 258 Massimo Pallottino, The Etruscans, 1975; 260 Francis L. Griffith, 'Merinitic inscriptions', D. Randall Maciver ve C. Leonard Woolley, Acreia, 1909; 261 Marthaf. Macri, 'Maya and other Mesamerican scripts', Peter T. Daniels ve William Bright, ed., The World's Writing Systems'da, 1996; 271 S. Marinatos, 'Thera: Key to the Riddle of Minoan', National Geographic, 1972; 279 Walter Alva ve Christopher Donnan, The Royal Tombs of Sipan, 1992; 286 Tessa Naranjo, 'Thoughts on Migration by Santa Clara Pueblo', Journal of Anthropological Archaeology 14(2), 1995.

MİTLER VE EFSANELER: SAKLI GERÇEKLER Mİ?

Iason ve Argonatlar'dan Kutsal Ahit Sandığı'na... Nuh'un Gemisi'nden Atlantis'e... Kutsal Kâse'den Torino Kefenine... Troya Savaşı'ndan Maya efsanesine...
Aztlán ve Aztek Göçü... Dünyanın sonu 2012'de mi? **Toplam 16 gizem...**

TAŞ DEVRİ'NİN SIRLARI

Dil nasıl gelişti? Neanderthaller'e ne oldu? İlk Avustralyalılar kimlerdi? Bir anatanrıça kültü var mıydı? Buzadam Ötzi: Çoban mı şaman mı? Stonehenge nasıl yapıldı? İlk Amerikalılar kimdi? Hint-Avrupalılar nereden geldiler? **Toplam 14 gizem...**

ESKİ UYGARLIKLAR

Eski Mısırlılar siyah Afrikalılar mıydı? Piramitler ve dikilitaşlar nasıl yapıldı? Tutankhamon öldürülmüş müydü? Bataklık cesetleri: Cinayet mi kurban mı? Roma'nın kayıp lejyonları... Nazca çizgilerinin gizemi... İnkalar neden çocuk kurban ediyordu? **Toplam 19 gizem...**

MEZARLAR VE KAYIP HAZİNELER

55 numaralı Mısır mezarının sırrı... Büyük İskender'in kayıp lahdi... Çin'in ilk imparatorunun Mezarı... Lût Gölü'nün gizli hazineleri... İsa'nın kabri... **Toplam 5 gizem...**

ESKİ VE ÇÖZÜLMEMİŞ YAZILAR

Alfabenin doğuşundan İndus yazısına... Etrüsk alfabesinden Rünik yazıya, rongorongo'ya, Zapotek ve Kistak yazılarına... Lineer A, Phaistos Diski, Pikt sembol taşları ve Meroe yazısı... **Toplam 10 gizem...**

UYGARLIKLARIN ÇÖKÜŞÜ

Minos Uygarlığı'nın çöküşünden Roma'nın, Moche'nin, Maya'nın ve Anasaziler'in yıkılışına... El Niño'lardan, uzaydan gelen büyük felaketlere... **Toplam 6 gizem...**

OĞLAK
GÜZEL
KİTAPLAR

